गुजरातपुरातत्त्वमन्दिरग्रन्थावली

वैदिकपाठावली

સંપાદક તથા અનુવાદક
રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ

ગૂજરાત પુરાતત્ત્વ મન્દિર
અમદાવાદ

ગૂજરાત
પુરાતત્વ મંદિર
ગ્રન્થાવલી

ગ્રન્થાંક ૧૭

વિજ્ઞાપન.

ગૂજરાત પુરાતત્ત્વમંદિરની પ્રબંધ સમિતિની સંવત ૧૯૮૦ આસો વદ ૧૧ ની બેઠકના ઠરાવ ૮ (પરિશિષ્ટ ૧) મુજબ આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ કાર્યાલય.
અમદાવાદ.
શ્રાવણ, જન્માષ્ટમી સં. ૧૯૮૩.

પ્રકાશક.

वैदिकपाठावली

[મૂળ ગ્રંથ, અનુવાદ, ટિપ્પણી, આદિ સાથે]

સંપાદક તથા અનુવાદક :

રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ

देवस्य पश्य काव्यं न ममार न जीर्यति

અ. વે. કાં. ૧૦. સૂ. ૮. ૩૨.

ગૂજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર

અમદાવાદ

સંવત ૧૯૮૩]   પ્રત ૫૦૦   [સને ૧૯૨૭

કિં. રૂા. ૩. ૮.

પ્રકાશક :
શ્યામલાલ હ. ભગવતી
મહામાત્ર ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ

મુદ્રકો :
પૃ. ૧–૨૦૦ ગજાનન વિ. પાઠક
આદિત્ય મુદ્રણાલય
પૃ. ૨૦૧–૪૩૨ ચીમનલાલ ઈશ્વરલાલ મહેતા
વસંત મુદ્રણાલય

વિષયાનુક્રમ

પ્રસ્તાવના.

ઉપયુક્ત પુસ્તકોની યાદી.

ઋગ્વેદ

	વિષય	મં.	સ.	મૂળ.	અનુવાદ.
૧	અગ્નિ	૧.	૧.	૧.	૨૦૧.
૨	વરુણ	૧.	૨૫.	૩.	૨૦૨.
૩	ઇન્દ્ર	૧.	૩૨.	૭.	૨૦૪.
૪	ઉષસ્	૧.	૯૨.	૧૨.	૨૦૭.
૫	અગ્નિ	૧.	૯૭.	૧૮.	૨૧૧.
૬	વિશ્વે દેવો	૧.	૧૦૫.	૧૯.	૨૧૨.
૭	ઋભુઓ	૧.	૧૧૦.	૨૫.	૨૧૬.
૮	ઇન્દ્ર	૨.	૧૨.	૨૯.	૨૧૮.
૯.	ઇન્દ્ર (વિશ્વામિત્ર અને નદીઓ)	૩.	૩૩.	૩૫.	૨૨૦.
૧૦	આત્મા (વરુણ-ઇન્દ્રનો સંવાદ)	૪.	૪૨.	૪૦.	૨૨૩.
૧૧	ઉષસ્	૪.	૫૧.	૪૩.	૨૨૬.
૧૨	મિત્રાવરુણ	૫.	૬૨.	૪૭.	૨૨૮.
૧૩	પર્જન્ય	૫.	૮૩.	૫૦.	૨૩૧.
૧૪	પૃથિવી	૫.	૮૪.	૫૪.	૨૩૨.
૧૫	વરુણ	૫.	૮૫.	૫૫.	૨૩૩.
૧૬	પૂષન્	૬.	૫૮.	૫૮.	૨૩૫.
૧૭	ઇંદ્રાવરુણ	૭.	૮૩.	૬૦.	૨૩૬.
૧૮	વરુણ	૭.	૮૬.	૬૩.	૨૩૮.
૧૯	વરુણ	૭.	૮૮.	૬૬.	૨૪૦.
૨૦	અશ્વિનો	૮.	૧૦.	૬૯.	૨૪૧.
૨૧	સોમ પવમાન	૯.	૧૧.	૭૧.	૨૪૩.
૨૨	યમ	૧૦.	૧૪.	૭૩.	૨૪૪.

	વિષય	મં.	સૂ.	મૂળ.	અનુવાદ.
૨૩	અક્ષ	૧૦.	૩૪.	૭૯.	૨૪૭.
૨૪	નદીઓ (સિંધુ)	૧૦.	૭૫.	૮૪.	૨૪૯.
૨૫	વિશ્વકર્મા	૧૦.	૮૨.	૮૭.	૨૫૧.
૨૬	પુરૂરવા–ઉર્વશી	૧૦.	૯૫.	૯૦.	૨૫૩.
૨૭	પણિ–સરમા	૧૦.	૧૦૮.	૯૭.	૨૫૮.
૨૮	દાનસ્તુતિ	૧૦.	૧૧૭.	૧૦૨.	૨૬૦.
૨૯	હિરણ્યગર્ભ	૧૦.	૧૨૧.	૧૦૫.	૨૬૨.
૩૦	પરમાત્મા (વાગ્દેવી)	૧૦.	૧૨૫.	૧૦૮.	૨૬૩.
૩૧	રાત્રિ	૧૦.	૧૨૭.	૧૧૧.	૨૬૫.
૩૨	પરમાત્મા (નાસદીય સૂક્ત)	૧૦.	૧૨૯.	૧૧૩.	૨૬૬.
૩૩	અરણ્યાની	૧૦.	૧૪૭.	૧૧૬.	૨૬૭.
૩૪	સૃષ્ટિ–ઉત્પત્તિ	૧૦.	૧૯૦.	૧૧૭.	૨૬૮.

શુક્લ યજુર્વેદ

અધ્યાય

		અધ્યાય	મૂળ	અનુવાદ
૩૫	દર્શપૂર્ણમાસમન્ત્રો	૧.	૧૨૧.	૨૬૯.
૩૬	મન (શિવસંકલ્પ મન્ત્રો)	૩૪.	૧૨૬.	૨૭૭.

કૃષ્ણ યજુર્વેદ

		કા.	પ્રપા.	અનુ.	મૂળ	અનુવાદ
૩૭	પત્નીવિષયક મન્ત્રો	૩.	૫.	૬.	૧૨૭.	૨૭૮.
૩૮	ઔષધીગ્રાપ	૪.	૨.	૬.	૧૨૮.	૨૭૯.
૩૯	કવચસ્વીકારાદિ	૪.	૬.	૬.	૧૩૦.	૨૮૨.

અથર્વવેદ

		કા.	સૂ.	મૂળ	અનુવાદ
૪૦	વાચસ્પતિ	૧.	૧.	૧૩૫.	૨૮૬.
૪૧	દ્યાવાપૃથિવી	૧.	૩૨.	૧૩૬.	૨૮૭.
૪૨	બ્રહ્મ	૨.	૧.	૧૩૭.	૨૮૮.
૪૩	વિવિધ દેવતા	૨.	૧૨.	૧૩૮.	૨૮૮.

	વિષય	કાં.	સૂ.	મૂળ.	અનુવાદ.
૪૪	અગ્નિ-સોમ (કન્યા માટે વર-પ્રાપ્તિ)	૨.	૩૬.	૧૩૯.	૨૯૦.
૪૫	વિવિધ દેવતા (રાજાનો સ્વરાષ્ટ્ર પ્રવેશ)	૩.	૩.	૧૪૦.	૨૯૧.
૪૬	ઇન્દ્ર. (રાજાનો સ્વરાષ્ટ્ર પ્રવેશ)	૩.	૪.	૧૪૧.	૨૯૨.
૪૭	ઇન્દ્ર—અગ્નિ (વેપારીની પ્રાર્થના)	૩.	૧૫.	૧૪૨.	૨૯૩.
૪૮	સામ્મનસ્ય	૩.	૩૦.	૧૪૩.	૨૯૪.
૪૯	રાજ્યાભિષેક	૪.	૮.	૧૪૪.	૨૯૫.
૫૦	વરુણ	૪.	૧૬.	૧૪૫.	૨૯૬.
૫૧	વરુણ (અથર્વા—વરુણનો સંવાદ)	૫.	૧૧.	૧૪૬.	૨૯૭.
૫૨	બ્રહ્મકર્મ	૫.	૨૪.	૧૪૮.	૨૯૯.
૫૩	જાયાપતીવિષયક	૬.	૭૮.	૧૫૦.	૩૦૦.
૫૪	આત્મા	૭.	૧.	૧૫૧.	૩૦૧.
૫૫	અધ્યાત્મદૈવત્ય	૧૦.	૮.	૧૫૧.	૩૦૧.
૫૬	પૃથિવી સૂક્ત	૧૨.	૧.	૧૫૦.	૩૦૭.
૫૭	કાલ	૧૯.	૫૩.	૧૬૫.	૩૧૭.

તાણ્ડ્યમહાબ્રાહ્મણ

		અધ્યાય	ખણ્ડ.		
૫૮	ગાયત્રી-આખ્યાયિકા	૮.	૪.	૧૬૯.	૩૨૧.
૫૯	કલ્યાણ આંગિરસ	૧૨.	૧૦.	૧૭૦.	૩૨૨.
૬૦	શિશુ આંગિરસ	૧૩.	૩.	૧૭૧.	૩૨૩.
૬૧	યતિઓ	૧૩.	૪.	૧૭૨.	૩૨૩.
૬૨	વત્સ	૧૪.	૬.	૧૭૩.	૩૨૪.

વિષય	અ.	ખણ્ડ.		મૂળ.	અનુવાદ.
૬૩ વસિષ્ઠ	૧૫.	૫.		૧૭૪.	૩૨૪.
૬૪ દેવો—અસુરો	૨૧.	૧૩.		૧૭૫.	૩૨૫.
૬૫ ઇન્દ્ર—રુશમા	૨૪.	૧૩.		૧૭૬.	૩૨૫.

ઐતરેય બ્રાહ્મણ.

	પ્ર.	અ.	ખ.		
૬૬ શુનઃશેપનું આખ્યાન	૭.	૩૩.	૧.	૧૭૭.	૩૨૬.
૬૭ ઐન્દ્ર મહાભિષેક	૮.	૩૮.	૧.	૧૮૫.	૩૩૫.
૬૮ ક્ષત્રિયાભિષેક	૮.	૩૪.	૧.	૧૮૮.	૩૪૧.

શતપથ બ્રાહ્મણ.

	કા.	અ.	બ્રા.		
૬૯ વ્રતોપાયન	૧.	૧.	૧.	૧૮૯.	૩૪૨.
૭૦ મનુમત્સ્યવૃત્તાંત	૧.	૮.	૧.	૧૯૧.	૩૪૫.
૭૧ અશ્વિચ્યવનોપાખ્યાન	૪.	૧.	૧.	૧૯૨.	૩૪૬.
૭૨ યૂપારોહ	૫.	૨	૧.	૧૯૫.	૩૪૮.
શબ્દાનુક્રમ					૩૫૩.
ધાતુકોશ					૪૧૫.
સુધારા વધારા					૪૩૦.

પ્રસ્તાવના

પુરાતત્ત્વમંદિરે સૌથી પ્રથમ પ્રાચીન ભાષા અને સાહિત્યના અધ્યયન માટે પ્રાવેશિક પુસ્તકો તૈયાર કરવાનો ઠરાવ કર્યો. આ ઠરાવ પ્રમાણે ઉપનિષત્પાઠાવલી, પાલીપાઠાવલી તથા પ્રાકૃતકથાસંગ્રહ મંદિર તરફથી પ્રકટ થયાં છે. તેમાં વેદકાલના અન્તિમ યુગની ભાષા, બૌદ્ધ તિપિટકની ભાષા તથા મધ્યયુગની પ્રાકૃત ભાષાઓનો પરિચય થાય છે. સંસ્કૃતના પરિચય માટે અનેક ગ્રંથો હયાત છે એટલે તે માટે તાત્કાલિક નવો પ્રયત્ન કરવાની જરૂર જણાઇ નહિ. વેદકાલીન ભાષા અને સાહિત્યમાં પ્રવેશ તથા તેનો પરિચય કરવા માટે પણ એક પુસ્તકની જરૂર જણાઇ. આ જાતનાં જે ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ છે તે કેવળ ઋગ્વેદ પૂરતાં જ છે: જેવાં કે પીટરસનના હીમ્સ ફ્રૅામ ધી ઋગ્વેદ કે પ્રો. બીજાપુરકરનો ઋક્સંગ્રહ. બોથલીંગની સંસ્કૃત ક્રેસ્ટોમથીમાં વેદથી હિતોપદેશ સુધી સંગ્રહ છે પણ તે સુલભ નથી. આ જરૂર પૂરી પાડવા માટે આ પાઠાવલી તૈયાર કરવામાં આવી છે.

मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्-[आ. प. ३१] એ આપસ્તંબના સૂત્રને અનુસરી આમાં સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. મન્ત્ર ભાગમાં ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ તથા અથર્વવેદનો સમાવેશ થાય છે. બ્રાહ્મણ ભાગમાં ઋગ્વેદના ઐતરેય બ્રાહ્મણ આદિનો, સામવેદના તાણ્ડ્યમહાબ્રાહ્મણ આદિનો, યજુર્વેદના શતપથબ્રાહ્મણ આદિનો અને અથર્વવેદના ગોપથબ્રાહ્મણ આદિનો સમાવેશ થાય છે.

કાલક્રમની દૃષ્ટિએ, વિષયની મૌલિકતાની દૃષ્ટિએ, અને ઐતિહાસિક ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ ઋગ્વેદનું મહત્ત્વ સૌથી વધારે છે. બીજા વેદોમાં જે મન્ત્રો આવે છે તે મોટે ભાગે ઋગ્વેદમાંથી જ લીધેલા છે. સામવેદમાં તો નવા મન્ત્રો બહુ થોડા છે-વિદ્વાનોની ગણત્રી પ્રમાણે કેવળ ૭૫ મન્ત્રો જ નવા છે—અને છે તે પણ જુના મન્ત્રોની સાથે સોમયાગની દૃષ્ટિએ ગોઠવાએલા છે; એટલે એમાંથી કાંઇ પણ આ પાઠાવલીમાં લીધું નથી. સામવેદ એ એક રીતે સ્વતન્ત્ર વેદ પણ ન કહેવાય; એને ઋગ્વેદનો સંગીત–રૂપાત્મક વેદ કહી શકાય. યજુર્વેદમાં પણ ઘણો ભાગ તો ઋગ્વેદના મન્ત્રોનો જ બનેલો છે. પણ એમાં ગદ્યાત્મક અને પદ્યાત્મક કેટલોક નવો ભાગ છે. અથર્વવેદમાં પણ ઋગ્વેદના ઘણા મન્ત્રો છે છતાં બીજા બે વેદોની અપેક્ષાએ એના વીશ કાણ્ડોમાં

ઘણા નવા મન્ત્રો છે. આ મન્ત્રોમાં કેટલાક તો ઋગ્વેદના જૂના મન્ત્રોના જેટલા જ જૂના ગણાય છે. તેમનું ઐતિહાસિક દષ્ટિએ તથા વિષયની દષ્ટિએ પણ ઘણું મહત્ત્વ છે. એથી આ ગ્રંથમાં ય. વે. કરતાં તેમાંથી વધારે પાઠો લેવામાં આવ્યા છે.

ઋગ્વેદમાંથી પાઠો લેવામાં અનેક દૃષ્ટિઓ રાખવામાં આવી છે. સૌથી પ્રથમ તો લગભગ બધા મુખ્ય દેવતાઓનો ખ્યાલ આવે એ દૃષ્ટિ છે. આની સાથે નાસદીયસૂક્ત જેવાં તત્ત્વજ્ઞાનવિષયકસૂક્તો તથા અક્ષસૂક્ત જેવાં સમાજની બીજી બાજુ બતાવતાં સૂકતો પણ આપ્યાં છે. પુરૂરવા-ઉર્વશીનો સંવાદ તથા પણિ-સરમાનો સંવાદ જેવાં સૂકતો સાહિત્યના રૂપોના ઇતિહાસમાં મહત્ત્વના મનાયાં છે. આ બધો વિષય ઋગ્વેદના દશે મણ્ડલમાંથી કાંઇક કાંઇક આવે એ રીતે આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આથી ઋગ્વેદના સૂક્તોમાં પણ ભાષા કેવી રીતે ફેરફાર પામે છે એની ઝાંખી થાય છે.

યજુર્વેદમાં યજ્ઞવિધિનું મહત્ત્વ છે. આમાં દર્શયાગ અને પૂર્ણમાસયાગ કરતી વેળાએ વપરાતા મન્ત્રોવાળો વાજસનેયિ માધ્યંદિની શાખાની સંહિતાનો પ્હેલો અધ્યાય આપ્યો છે. મનોદેવતાવિષયક સુંદર મન્ત્રો આપી એ બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે કે એ જમાનામાં કેવળ લોકોનું ચિત્ત કર્મકાણ્ડ જટિલ ન હતું, કે જેમ કેટલાક વિદ્વાનો માને છે. કૃષ્ણ યજુર્વેદની સંહિતાને હાલના વિદ્વાનો જો કે શુ. ય. ની સંહિતા કરતાં પ્રાચીન માને છે, છતાં બન્નેમાં મન્ત્રાત્મક ભાગ લગભગ સમાન હોવાથી જૂની રૂઢિને અનુસરી મેં કૃ. ય. વે. ની તૈત્તિરીય સંહિતામાંથી પાઠો શુ. ય. વે. ના પાઠો પછી મુકયા છે. સુપ્રસિદ્ધ અશ્વમેધમાં ક્ષત્રિય શસ્ત્રદીક્ષા લે છે તે સમયે વપરાતા મન્ત્રો આ ભાગમાં આપ્યા છે. આ અનુવાકમાં આવતા મન્ત્રો ઋગ્વેદના બે સૂકતોના મન્ત્રોમાંથી લેવામાં આવ્યા છે-તે ઉપરથી એ પણ સમજાય છે કે ઋગ્વેદના મન્ત્રોનો અર્થાનુકૂલ વિધિ માટે કેવી રીતે ઉપયોગ થતો. વનસ્પતિવિષયક તથા પત્નીવિષયક મન્ત્રો પણ આ ભાગમાં આપ્યા છે.

અથર્વવેદના મન્ત્રોમાં બે સામસામી કોટિના વિષયો છે. એક બાજુ ઊર્ધ્વગામી તત્ત્વજ્ઞાનના સૂકતો છે અને બીજી બાજુ અધમ અભિચાર મન્ત્રો છે; અને સૌથી વધારે વિલક્ષણ બાબત તો એ છે કે કેટલાક સ્થાને અતિ ઉચ્ચ કલ્પનાઓનો હલકા પ્રયોજનો માટે વિનિયોગ કરેલો છે, ઉ. ત. કા. ૪. સૂ.

૧૬. પૃ. ૧૪૫. ઋગ્વેદમાંથી સૂકતો આપવામાં જેમ મુખ્ય દૃષ્ટિ દેવતાવિષયક છે તેમ અથર્વવેદમાંથી સૂકતો આપવામાં મુખ્ય દૃષ્ટિ તત્ત્વજ્ઞાનની તથા ઉચ્ચ કલ્પનાની છે. આ માટે ખાસ કરીને કા. ૧૦ સૂ. ૮ નું અધ્યાત્મદેવત્ય સૂકત તથા કા. ૧૨. સૂ. ૧ નું પૃથ્વી સૂકત જેવાં લાંબા સૂકતો આખ્ખાં આપ્યાં છે. સામાજિક સ્થિતિની કલ્પના આપવા રાજાને સ્વરાષ્ટ્ર પ્રવેશ કરાવવા બાબતના કા. ૩. સૂ. ૩; અને સૂ. ૪ આપ્યાં છે; વાણિજ્યલાભ માટેનું એક સૂકત જેમાં ઇન્દ્રને 'વણિક' કહેલો છે તે પણ આપ્યું છે. લોકોમાં સાંમનસ્ય ફેલાવવાનું સૂકત આપવામાં પણ આ દૃષ્ટિ છે.

વિદ્યમાન બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં સામવેદનું તાણ્ડ્યમહાબ્રાહ્મણ સૌથી પ્રાચીન મનાય છે. એટલે તેમાંથી પાઠો પ્રથમ આપ્યા છે. બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં યજ્ઞસંબંધી વિવિધ વિષયો આવે છે; તેમાંથી મેં મોટા ભાગે ગદ્યાત્મક કથાઓ જ પસંદ કરી છે. આ ગદ્ય મોટા ભાગે સરળ અને સંસ્કારી છે; અને આ પ્રણાલી જો પછીના સંસ્કૃત ગદ્યમાં ચાલુ રહી હોત તો સંસ્કૃત ગદ્ય સાહિત્ય કેટલું સરસ થાત એની આપણને કલ્પના આવે છે. ઐતરેય બ્રાહ્મણમાંથી સુપ્રસિદ્ધ શુનઃશેપ આખ્યાન આપ્યું છે. આ આખ્યાનનું અનેક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વ છે, તેમાં એ ખાસ કરીને સામાજિક દૃષ્ટિએ. ઇન્દ્રના મહાભિષેક તથા ક્ષત્રિયના અભિષેકવિષયક જે ભાગો આપ્યા છે તે આપણી પ્રાચીન શાસનવ્યવસ્થાઓના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વના છે. શતપથ બ્રાહ્મણમાંથી શતોપાયનવિષયક પાઠ આપ્યો છે તે તે જાતની વિધિનો ખ્યાલ આપે છે. યૂપારોહ બ્રાહ્મણમાંથી જે ભાગ આપ્યો છે તે તે જમાનામાં સમાજમાં પત્નીનું કેટલું મહત્ત્વ હતું તે બતાવે છે. આ ઉપરાંત મનુ-મત્સ્ય વૃત્તાન્ત (કે જેમાં મહાપૂરમાંથી એકલો મનુ મત્સ્યની મદદથી કેવી રીતે બચે છે તે આવે છે) અને ચ્યવનોપાખ્યાન (જેમાં સુકન્યાની વાત આવે છે) ની કથાઓ પણ તેમાં આપી છે.

આ પાઠાવલીમાં પ્રથમ તો બીજી પાઠાવલીઓની જેમ કેવળ મૂળ પાઠો આપવાના હતા. પણ પુરાતત્ત્વમંદિરના આચાર્ય શ્રી. જિનવિજયજીએ આ ગ્રંથ અભ્યાસકોને વધારે ઉપયોગી થાય એ માટે એની સાથે અનુવાદ અને ટિપ્પણી આપવાનો આદેશ કર્યો. અને તે પ્રમાણે મૂળગ્રંથની સાથે મેં અનુવાદ તથા તેની નીચે ટિપ્પણી આપેલાં છે. અભ્યાસકોના ઉપયોગ માટે શબ્દાનુક્રમ તથા સાર્થધાતુકોશ પણ આપેલાં છે.

અનુવાદ કરવામાં સ્વીકારેલી પદ્ધતિ વિષે કાંઇક કહેવાની જરૂર છે, ખાસ કરીને ઋગ્વેદના વિષયમાં. આ સ્થળે ઋગ્વેદના અનુવાદ સંબંધી જે જે વિવિધ મતો પ્રવર્તે છે તેની ચર્ચા થઇ શકે નહિ. તે માટે સ્વતન્ત્ર લેખની જરૂર છે. અનુવાદમાં સૌથી પ્રથમ આધાર સાયણાચાર્યના ભાષ્યનો રાખ્યો છે. દરેક સ્થળે સાયણ પ્રમાણે જ અર્થ કર્યો છે એમ નથી. વેદને સમજવા માટે યૂરોપીય વિદ્વાનોએ જે પ્રયત્નો કર્યા છે તે જોયા પછી દરેક સ્થળે સાયણનો અર્થ ઉચિત લાગે એ બને એવું નથી. પણ આ પ્રયત્નો જોયા પછી પણ એમ તો ખાત્રી થાય છે કે વેદ સમજવામાં સૌથી વધારે મદદ સાયણભાષ્યમાંથી જ મળે છે. અમુક સ્થાને સાયણથી જૂદો અર્થ કરવા માટે પણ સાયણનો અન્ય સ્થળનો અર્થ મદદરૂપ થાય છે. આ ઉપરાંત વેદને સમજવા માટે જે થોડી ઘણી પરંપરા હશે તેનો ઉપયોગ સાયણે કર્યો છે. આથી મેં સૌથી પ્રથમ સ્થાન સાયણભાષ્યને આપ્યું છે. અને જે સ્થળે અર્થ જુદી રીતે કર્યો છે તે સ્થળે ટિપ્પણીમાં સાયણનો અભિપ્રાય પ્રાયશઃ આપ્યો છે. આ સાથે શક્ય હોય ત્યાં તે તે સ્થળે મેક્ષમુલર, ઓલ્ડનબુર્ગ, ગ્રીફીથ, મેકડોનલ આદિના ઋગ્વેદના અંગ્રેજી અનુવાદોની મદદ લીધી છે. જ્યાં જરૂર લાગી ત્યાં ગ્રાસમાનના જર્મન અનુવાદની તથા પુરૂરવા-ઉર્વશી સૂક્ત માટે પિશેલ અને ગેલ્ડનરના વેદિશ ષ્ટુડીઅનનો ઉપયોગ કર્યો છે; અને અનેક સ્થળે રોથના સેં. પી. લે. નો. પણ ઉપયોગ કર્યો છે. પણ જર્મન ભાષાનું મારૂં જ્ઞાન નહિ જેવું હોવાથી તે વિદ્વાનોના સમર્થ પ્રયત્નોનો હું જોઇએ તેવો લાભ ઉઠાવી શક્યો નથી. આ ઉપરાંત અનેક સ્થળમાં નિઘ-ણ્ટુ તથા યાસ્કના નિરુક્તમાંથી સ્વતંત્ર અર્થ વિચારવામાં ખૂબ મદદ મળી છે. આ બધું મેં તે તે સ્થળે ટિપ્પણીમાં જણાવ્યું છે. બીજા ભાગોના અનુવાદ માટે ભાષ્યો ઉપરાંત જે અન્ય અનુવાદકોમાંથી મદદ લીધી છે તે તે સ્થળે તથા સંક્ષેપસૂચિમાં જણાવ્યા છે.

આ પ્રયત્નની અનેક ઊણપોનું મને ભાન છે. આ ગ્રંથમાં વૈદિક સાહિ-ત્યના પરિચયની તથા વૈદિક ભાષાના વ્યાકરણની અને છંદની માહીતીની અપેક્ષા રહે એ સ્વાભાવિક છે. પણ અનેક કારણથી તે બીજા પ્રસંગ ઉપર મુલતવી રાખવું પડયું છે. છાપવાની ભુલો માટે અભ્યાસકોની મારે માફી માંગવાની છે. અનવડાતના જે જે દોષો આ ગ્રંથમાં રહી ગયા હોય તે બતાવી વિદ્વાનો મને ઉપકૃત કરશે.

આ સ્થળે ઋગ્વેદ મને પ્રથમ શીખવનાર તથા તેમાં રસ ઉત્પન્ન કરનાર કૈ. વા. ડૉકટર પાણ્ડુરંગ દામોદર ગુણેનું કરુણ સ્મરણ કરી કૃતકૃત્ય થાઉં છું. આ પ્રયાસમાં જે કાંઇ સારૂં અને ઉપયોગી હોય તો તે સહૃદય શિષ્યપ્રિય વિદ્વાનને આભારી છે. તેમનાં અકાલ અવસાનથી આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિના અભ્યાસને મોટી ખોટ પડી છે.

આ ગ્રંથ તૈયાર કરવાનો આદેશ કરવા માટે તથા અનેક મુશ્કેલીના પ્રસંગે ઉત્સાહ આપવા માટે આચાર્ય શ્રી. જિનવિજયજીનો આભારી છું.

યજુર્વેદના મન્ત્રો તથા તેનો વિનિયોગ સમજવામાં અધ્યાપક હરિનારાયણ આચાર્યે મને જે મદદ કરી છે તે માટે તેમનો આભારી છું. જે ભાગ સમજવામાં તેમના તરફથી મદદ મળી છે તે સ્થાને તેમનો નિર્દેશ કર્યો છે.

વિદ્વાનોને આ ગ્રંથ જોતાં જે કાંઇ ભુલો દેખાય તે બતાવી મને ઉપકૃત કરશે એવી આશા છે.

ગૂજરાત પુરાતત્ત્વમંદિર
અમદાવાદ
શ્રાવણી પૂર્ણિમા શનિવાર
વિ. સં. ૧૯૮૩

રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ.

ઉપયુક્ત પુસ્તકોની યાદી

તથા સંક્ષિપ્ત નામોની સમજૂતી

અ. વે. — અથર્વવેદ સં. શંકર. પા. પણ્ડિત. મોમ્બે સંસ્કૃત સીરીઝ.

ઉ. — ઉવટનું વાજસનેયી માધ્યંદિની શાખાના શુક્લ યજુર્વેદ ઉપર ભાષ્ય. નિર્ણયસાગર પ્રેસ.

ઋ. વે. — ઋગ્વેદ. મેક્ષમુલર. ઓક્ષફર્ડ યુનીવર્સીટી પ્રેસ

ઋ. વે. જર્મન અનુવાદ. } પ્રો. ગ્રાસમાને કરેલો ઋ. વે. નો જર્મન અનુવાદ.

ઋ. વે. વૉ ૧, (ગ્રીફીથ). } ગ્રીફીથે કરેલો ઋગ્વેદનો અંગ્રેજી અનુવાદ.

ઐ. બ્રા. — ઐતરેય બ્રાહ્મણ. આનન્દાશ્રમ સંસ્કૃત સીરીઝ.

ઐ. બ્રા. હા. ઓ. સી. } પ્રો. કીથનો ઐતરેય બ્રાહ્મણનો અંગ્રેજી અનુવાદ. હારવર્ડ ઓરીઅન્ટલ સીરીઝ

ઐ. બ્રા.નો અનુવાદ. હૉગનો ઐ. બ્રા.નો અંગ્રેજી અનુવાદ.

કા. — કાણ્ડ

કા. શ્રૌ. — કાત્યાયનનું શ્રૌતસૂત્ર.

કીથ. — પ્રો. કીથનો કૃષ્ણ યજુર્વેદનો અંગ્રેજી અમુવાદ હારવર્ડ ઓરીઅન્ટલ સીરીઝ.

કૃ. ય. — કૃષ્ણ યજુર્વેદ. આનન્દાશ્રમ સંસ્કૃત સીરીઝ

ગ્રીફીથ. અ. વે. ગ્રીફીથનો અથર્વવેદનો અંગ્રેજી અનુવાદ.

તૈત્તિરીય બ્રા. તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ.

ન. દ. મ્હેતાનો હિંદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ (પૂર્વાધ). ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી.

નિઘ. — નિઘણ્ટુ }
નિરુ. — નિરુક્ત } પ્રો. ભડકમકર. બો. સં. સી.

પિશેલ અને ગેલ્ડનરના વેદિશષ્ટુડીઅન.

પુ. મં. ગ્ર. પુરાતત્ત્વ મંદિર ગ્રન્થાવલી. (ધમ્મપદ)

પૈ. પાઠ. — અથર્વવેદની પૈપ્પલાદ શાખાનો પાઠ.

મ.	શુક્લ યજુર્વેદ ઉપર મહીધરનું ભાષ્ય. નિ. સા. પ્રેસ.
મં.	મંડલ
મ. સ્મૃ.	મનુસ્મૃાત
મ્યૂર.	મ્યૂરની ઓરીજીનલ સંસ્કૃત ટેકસ્ટસ
વે. ગ્રા.	વૈદિક ગ્રામર. પ્રો. મેકડોનલ. ઑ. યુ. પ્રે.
	મોટું વેદિક ગ્રામર પ્રો. મેકડોનલ એનસાયકલોપીડીઆ ઑફ ઇન્ડો આર્યન રીસર્ચ.
વે. મા.	વૈદિક માયથોલૉજી. પ્રો. મેકડોનલની. એન. ઇ. આ. રી.
વે. ય.	વેદાર્થયત્ન (મરાઠીમાં) શંકર પાણ્ડુરંગ પંડિત.
વે. રી.	વેદિક રીડર પ્રો. મેકડોનલની. ઑ. યુ. પ્રે.
વ્હી. અ.	વ્હીટનીનો અર્થવેદનો અનુવાદ. હા. ઓ. સી.
શ. બ્રા.	શતપથ બ્રાહ્મણ. વેબર સંપાદિત.
શ. બ્રા. અનુવાદ.	એગલિન્ગનો શતપથબ્રાહ્મણનો અનુવાદ સે. બુ. ઈ.
સા.	સાયણાચાર્યનાં ઋ૦ વે૦, કૃ. ય. વે૦, અ. વે૦, તા. મ. બ્રા૦; ઐ. બ્રા. અને શ. બ્રા. ઉપરનાં ભાષ્ય.
સૂ.	સૂક્ત.
સે. બુ. ઇ.	સેક્રેડ બુકસ ઓફ ધી ઇસ્ટ.
સેં. પી. લે.	રૉથ અને બોથલીંગનો સેન્ટપીટર્સબર્ગ લેકિસ્કોન.
હીમ્સ ઑફ ધી અથર્વ વેદ.	પ્રો. બ્લૂમફીલ્ડ સે. બુ. ઇ.
હીમ્સ ઓફ ધી ઋગ્વેદ.	ઑલ્ડનબુર્ગનો અનુવાદ. સે. બુ. ઇ. વૉ. ૪૬
,,	મેક્ષમુલરનો અનુવાદ. સે. બુ. ઇ. વૉ, ૩૨.
હી. ઋ. હે. ઑ. ઇ. સ,	હીમ્સ ફ્રૉમ ધી ઋગ્વેદ અનુવાદક પ્રો. મેકડોનલ. હેરીટેજ ઑફ ઇન્ડીઆ સીરીઝ.
હી. ફ્રૉ. ઋ.	હીમ્સ ફ્રૉમ ધી ઋગવેદ. સંપાદક પ્રો. પીટરસન ઑ. સં. સી.
હી. પો.	હીન્દુ પૉલીટી જયસ્વાલ.

Whet oan India teach us. Maxmuller

ॐ

वैदिकप्रार्थनावलि.

वेदपुरुषाय नमः

[मं. १. सू. १]

अग्निमीळ इति सूक्तं प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ विनियुक्तम् ।—एतत् सूक्तं नवर्चम् । विश्वामित्रपुत्रो मधुच्छंदोनामक स्तस्य सूक्तस्य द्रष्टृत्वात्तदीय ऋषिः । गायत्रं छंदः । अग्निर्देवः ।

ॐ अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजं ।
होतारं रत्नधातमं ॥ १ ॥

ॐ अग्निं । ईळे । पुरःऽहितं । यज्ञस्य । देवं । ऋत्विजं ।
होतारं । रत्नऽधातमं ॥ १ ॥

अग्निः पूर्वेभिर्ऋषिभिरीड्यो नूतनैरुत ।
स देवाँ एह वक्षति ॥ २ ॥

अग्निः । पूर्वेभिः । ऋषिऽभिः । ईड्यः । नूतनैः । उत ।
सः । देवान् । आ । इह । वक्षति ॥ २ ॥

अग्निना रयिमश्नवत्पोषमेव दिवेदिवे ।
यशसं वीरवत्तमं ॥ ३ ॥

अग्निना । रयिं । अश्नवत् । पोषं । एव । दिवेऽदिवे ।
यशसं । वीरवत्ऽतमं ॥ ३ ॥

अग्ने यं यज्ञमध्वरं विश्वतः परिभूरसि ।
स इद्देवेषु गच्छति ॥ ४ ॥

अग्ने । यं । यज्ञं । अध्वरं । विश्वतः । परिऽभूः । असि ।
सः । इत् । देवेषु । गच्छति ॥ ४ ॥

अग्निर्होता कविक्रतुः सत्यश्चित्रश्रवस्तमः ।
देवो देवेभिरा गमत् ॥ ५ ॥

अग्निः । होता । कविऽक्रतुः । सत्यः । चित्रश्रवःऽतमः ।
देवः । देवेभिः । आ । गमत् ॥ ५ ॥

यदङ्ग दाशुषे त्वमग्ने भद्रं करिष्यसि ।
तवेत्तत्सत्यमङ्गिरः ॥ ६ ॥

यत् । अङ्ग । दाशुषे । त्वं । अग्ने । भद्रं । करिष्यसि ।
तव । इत् । तत् । सत्यं । अङ्गिरः ॥ ६ ॥

उप त्वाग्ने दिवेदिवे दोषावस्तर्धिया वयं ।
नमो भरन्त एमसि ॥ ७ ॥

उप । त्वा । अग्ने । दिवेऽदिवे । दोषाऽवस्तः । धिया । वयं ।
नमः । भरन्तः । आ । इमसि ॥ ७ ॥

राजन्तमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविं ।
वर्धमानं स्वे दमे ॥ ८ ॥

राजन्तं । अध्वराणां । गोपां । ऋतस्य । दीदिविं ।
वर्धमानं । स्वे । दमे ॥ ८ ॥

स नः पितेव सूनवेऽग्ने सूपायनो भव ।
सचस्वा नः स्वस्तये ॥ ९ ॥

सः । नः । पिताऽइव । सूनवे । अग्ने । सुऽउपायनः भव ।
सचस्व । नः । स्वस्तये ॥ ९ ॥

राजसूयेऽभिषेचनीयेऽहनि मरुत्वतीये परिसमाप्ते सति सूक्तसप्तक मभिषिक्तस्य पुत्रादिभिः परिवृतस्य राज्ञः पुरस्ताद्धोत्राऽऽख्यातव्यः । [तत्र] यच्चिदित्येकविंशत्यृचं [षष्ठेऽनुवाके] द्वितीयं सूक्तं । शुनःशेप एव ऋषिः । गायत्री छंदः । वरुणो देवता ।

यच्चिद्धि ते विशो यथा प्रदेव वरुण व्रतं ।
मिनीमसि द्यविद्यवि ॥ १ ॥
यत् । चित् । हि । ते । विशः । यथा । प्र । देव । वरुण । व्रतं ।
मिनीमसि । द्यविऽद्यवि ॥ १ ॥

मा नो वधाय हत्नवे जिहीळानस्य रीरधः ।
मा हृणानस्य मन्यवे ॥ २ ॥
मा । नः । वधाय । हत्नवे । जिहीळानस्य । रीरधः ।
मा । हृणानस्य । मन्यवे ॥ २ ॥

वि मृळीकाय ते मनो रथीरश्वं न संदितं ।
गीर्भिर्वरुण सीमहि ॥ ३ ॥
वि । मृळीकाय । ते । मनः । रथीः । अश्वं । न । संऽदितं ।
गीःऽभिः । वरुण । सीमहि ॥ ३ ॥

परा हि मे विमन्यवः पतन्ति वस्यइष्टये ।
वयो न वसतीरुप ॥ ४ ॥

परा । हि । मे । विऽमन्यवः । पतन्ति । वस्यःऽइष्टये ।
वयः । न । वसतीः । उप ॥ ४ ॥

कदा क्षत्रश्रियं नरमा वरुणं करामहे ।
मृळीकायोरुचक्षसं ॥ ५ ॥

कदा । क्षत्रऽश्रियं । नरं । आ । वरुणं । करामहे ।
मृळीकाय । उरुऽचक्षसं ॥ ५ ॥

तदित्समानमाशाते वेनन्ता न प्र युच्छतः ।
धृतव्रताय दाशुषे ॥ ६ ॥

तत् । इत् । समानं । आशाते । इति । वेनन्ता । न । प्र । युच्छतः ।
धृतऽव्रताय । दाशुषे ॥ ६ ॥

वेदा यो वीनां पदमन्तरिक्षेण पतताम् ।
वेद नावः समुद्रियः ॥ ७ ॥

वेद । यः । वीनां । पदं । अंतरिक्षेण । पततां ।
वेद । नावः । समुद्रियः ॥ ७ ॥

वेद मासो धृतव्रतो द्वादश प्रजावतः ।
वेदा य उपजायते ॥ ८ ॥

वेद । मासः । धृतऽव्रतः । द्वादश । प्रजाऽवतः ।
वेद । यः । उपऽजायते ॥ ८ ॥

वेद॒ वात॑स्य वर्त॒निमु॒रोर्ऋ॒ष्वस्य॑ बृह॒तः ।
वेदा॒ ये अ॒ध्यास॑ते ॥ ९ ॥
वेद॑ । वात॑स्य । व॒र्त॒निम् । उ॒रोः । ऋ॒ष्वस्य॑ । बृ॒ह॒तः ।
वेद॑ । ये । अ॒धि॒ऽआस॑ते ॥ ९ ॥

नि ष॑साद धृ॒तव्र॑तो॒ वरु॑णः प॒स्त्या॒३॒॑स्वा ।
साम्रा॑ज्याय सु॒क्रतु॑ः ॥ १० ॥
नि । स॒सा॒द॒ । धृ॒तऽव्र॑तः । वरु॑णः । प॒स्त्या॑सु । आ ।
साम्ऽरा॑ज्याय । सु॒ऽक्रतु॑ः ॥ १० ॥

अतो॒ विश्वा॒न्यद्भु॑ता चिकि॒त्वाँ अ॒भि प॑श्यति ।
कृता॑नि॒ या च॒ कर्त्वा॑ ॥ ११ ॥
अतः॑ । विश्वा॑नि । अद्भु॑ता । चि॒कि॒त्वान् । अ॒भि । प॒श्य॒ति॒ ।
कृता॑नि । या । च॒ । कर्त्वा॑ ॥ ११ ॥

स नो॑ वि॒श्वाहा॑ सु॒क्रतु॑रादि॒त्यः सु॒पथा॑ करत् ।
प्र ण॒ आयूं॑षि तारिषत् ॥ १२ ॥
सः । नः॒ । वि॒श्वाहा॑ । सु॒ऽक्रतु॑ः । आ॒दि॒त्यः । सु॒ऽपथा॑ । क॒र॒त् ।
प्र । नः॒ । आयूं॑षि । ता॒रि॒ष॒त् ॥ १२ ॥

बिभ्र॑द्द्रा॒पिं हि॑र॒ण्ययं॒ वरु॑णो वस्त नि॒र्णिज॑म् ।
परि॑ स्प॒शो॒ नि षे॑दिरे ॥ १३ ॥
बिभ्र॑त् । द्रा॒पिम् । हि॒र॒ण्यय॑म् । वरु॑णः । व॒स्त॒ । निः॒ऽनिज॑म् ।
परि॑ । स्पशः॑ । नि । से॒दि॒रे॒ ॥ १३ ॥

न यं दिप्संति दिप्सवो न द्रुह्वाणो जनानां ।
न देवमभिमातयः ॥ १४ ॥

न। यं। दिप्संति। दिप्सवः। न। द्रुह्वाणः। जनानां।
न। देवं। अभिऽमातयः ॥ १४ ॥

उत यो मानुषेष्वा यशश्चक्रे असाम्या ।
अस्माकमुदरेष्वा ॥ १५ ॥

उत। यः। मानुषेषु। आ। यशः। चक्रे। असामि। आ।
अस्माकं। उदरेषु। आ ॥ १५ ॥

परा मे यंति धीतयो गावो न गव्यूतीरनु ।
इच्छंतीरुरुचक्षसं ॥ १६ ॥

परा। मे। यंति। धीतयः। गावः। न। गव्यूतीः। अनु।
इच्छंतीः। उरुऽचक्षसं ॥ १६ ॥

सं नु वोचावहै पुनर्यतो मे मध्वाभृतं ।
होतेव क्षदसे प्रियं ॥ १७ ॥

सं। नु। वोचावहै। पुनः। यतः। मे। मधु। आऽभृतं।
होताऽइव। क्षदसे। प्रियं ॥ १७ ॥

दर्शं नु विश्वदर्शतं दर्शं रथमधि क्षमि ।
एता जुषत मे गिरः ॥ १८ ॥

दर्शं। नु। विश्वऽदर्शतं। दर्शं। रथं। अधि। क्षमि।
एताः। जुषत। मे। गिरः ॥ १८ ॥

वरुणप्रघासेष्विमं मे वरुणेति वारुणस्य हविषोऽनुवाक्या ।

इमं मे वरुण श्रुधी हवमद्या च मृळय ।
त्वामवस्युरा चके ॥ १९ ॥

इमं । मे । वरुण । श्रुधि । हवं । अद्य । च । मृळय ।
त्वां । अवस्युः । आ । चके ॥ १९ ॥

त्वं विश्वस्य मेधिर दिवश्च ग्मश्च राजसि ।
स यामनि प्रति श्रुधि ॥ २० ॥

त्वं । विश्वस्य । मेधिर । दिवः । च । ग्मः । च । राजसि ।
सः । यामनि । प्रति । श्रुधि ॥ २० ॥

उदुत्तमं मुमुग्धि नो वि पाशं मध्यमं चृत ।
अवाधमानि जीवसे ॥ २१ ॥

उत् । उत्ऽतमं । मुमुग्धि । नः । वि । पाशं । मध्यमं । चृत ।
अव । अधमानि । जीवसे ॥ २१ ॥

इन्द्रस्य नु वीर्याणीति पंचदशर्चं [सप्तमेऽनुवाके] द्वितीयं सूक्तम् । आंगिरसो हिरण्यस्तूप ऋषिः । त्रिष्टुप् छंदः । इन्द्रो देवता । अग्निष्टोमे माध्यंदिने सवने निष्केवल्यशस्त्र इन्द्रस्य नु वीर्याणीति निविद्धानीयं सूक्तम् । विषुवत्यपि तस्मिन् शस्त्र एतद् विनियुक्तम् । महाव्रते निष्केवल्यऽन्येतदेव विनियुक्तम् ।

इंद्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचं यानि चकार प्रथमानि वज्री ।
अहन्नहिमन्वपस्ततर्द प्र वक्षणा अभिनत्पर्वतानाम् ॥ १ ॥

इंद्रस्य । नु । वीर्याणि । प्र । वोचं । यानि । चकार प्रथमानि ।
वज्री ।
अहन् । अहिं । अनु । अपः । ततर्द । प्र । वक्षणाः । अभिनत् ।
पर्वतानां ॥ १ ॥

अहन्नहिं पर्वते शिश्रियाणं त्वष्टास्मै वज्रं स्वर्यं ततक्ष ।
वाश्रा इव धेनवः स्यंदमाना अंजः समुद्रमव जग्मुरापः ॥२॥

अहन् । अहिं । पर्वते । शिश्रियाणं । त्वष्टा । अस्मै । वज्रं । स्वर्यं ।
ततक्ष ।
वाश्राःऽइव । धेनवः । स्यंदमानाः । अंजः । समुद्रं । अव । जग्मुः ।
आपः ॥२॥

वृषायमाणोऽवृणीत सोमं त्रिकद्रुकेष्वपिबत्सुतस्य ।
आ सायकं मघवादत्त वज्रमहन्नेनं प्रथमजामहीनां ॥ ३ ॥

वृषऽयमाणः । अवृणीत । सोमं । त्रिऽकद्रुकेषु । अपिबत् । सुतस्य ।
आ । सायकं । मघऽवा । अदत्त । वज्रं । अहन् । एनं । प्रथमऽजां ।
अहीनां ॥ ३ ॥

यदिंद्राहन्प्रथमजामहीनामान्मायिनाममिनाः प्रोत मायाः ।
आत्सूर्यं जनयन्द्यामुषासं तादीत्ना शत्रुं न किला विवित्से ॥४॥

यत् । इंद्र । अहन् । प्रथमऽजां । अहीनां । आत् । मायिनां ।
अमिनाः । प्र । उत । मायाः ।
आत् । सूर्यं । जनयन् । द्यां । उषसं । तादीत्ना । शत्रुं । न । किल ।
विवित्से ॥ ४ ॥

अहन्वृत्रं वृत्रतरं व्यंसमिंद्रो वज्रेण महता वधेन ।
स्कंधांसीव कुलिशेना विवृक्णाहिः शयत उपपृक्पृथिव्याः॥५॥
अहन् । वृत्रं । वृत्रऽतरं । विऽअंसं । इंद्रः । वज्रेण । महता । वधेन ।
स्कंधांसिऽइव । कुलिशेन । विऽवृक्णा । अहिः । शयते । उपऽ-
-पृक् । पृथिव्याः ॥ ५ ॥

अयोद्धेव दुर्मद आ हि जुव्हे महावीरं तुविबाधमृजीषं ।
नातारीदस्य समृतिं वधानां सं रुजानाः पिपिष इंद्रशत्रुः॥६॥
अयोद्धाऽइव । दुःऽमदः । आ । हि । जुव्हे । महाऽवीरं । तुविऽ-
-बाधं । ऋजीषं ।
न । अतारीत् । अस्य । संऽऋतिं । वधानां । सं । रुजानाः ।
पिपिषे । इंद्रऽशत्रुः ॥ ६ ॥

अपादहस्तो अपृतन्यदिंद्रमास्य वज्रमधि सानौ जघान ।
वृष्णो वध्रिः प्रतिमानं बुभूषन्पुरुत्रा वृत्रो अशयद्व्यस्तः॥७॥
अपात् । अहस्तः । अपृतन्यत् । इंद्रं । आ । अस्य । वज्रं । अधि ।
सानौ । जघान ।
वृष्णः । वध्रिः । प्रतिऽमानं । बुभूषन् । पुरुऽत्रा । वृत्रः ।
अशयत् । विऽअस्तः ॥ ७ ॥

नदं न भिन्नममुया शयानं मनो रुहाणा अति यन्त्यापः ।
याश्चिद्वृत्रो महिना पर्यतिष्ठत्तासामहिः पत्सुतःशीर्बभूव ॥८॥

नदं । न । भिन्नं । अमुया । शयानं । मनः । रुहाणाः । अति ।
यंति । आपः ।
याः । चित् । वृत्रः । महिना । परिऽअतिष्ठत् । तासां । अहिः ।
पत्सुतःऽशीः । बभूव ॥ ८ ॥

नीचावया अभवद्वृत्रपुत्रेंद्रो अस्या अव वधर्जभार ।
उत्तरा सूरधरः पुत्र आसीद्दानुः शये सहवत्सा न धेनुः ॥९॥
नीचाऽवयाः । अभवत् । वृत्रऽपुत्रा । इंद्रः । अस्याः । अव ।
वधः । जभार ।
उत्ऽतरा । सूः । अधरः । पुत्रः । आसीत् । दानुः । शये ।
सहऽवत्सा । न । धेनुः ॥ ९ ॥

अतिष्ठंतीनामनिवेशनानां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरं ।
वृत्रस्य निण्यं वि चरंत्यापो दीर्घं तम आशयदिंद्रशत्रुः ॥१०॥
अतिष्ठंतीनां । अनिऽवेशनानां । काष्ठानां । मध्ये । निऽहितं ।
शरीरं ।
वृत्रस्य । निण्यं । वि । चरंति । आपः । दीर्घं । तमः । आ ।
अशयत् । इंद्रऽशत्रुः ॥ १० ॥

दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन्निरुद्धा आपः पणिनेव गावः ।
अपां बिलमपिहितं यदासीद्वृत्रं जघन्वाँ अप तद्ववार ॥११॥

दासऽपत्नीः । अहिऽगोपाः । अतिष्ठन् । निऽरुद्धाः । आपः ।
पणिनाऽइव । गावः ।
अपां । बिलं । अपिऽहितं । यत् । आसीत् । वृत्रं । जघन्वान् ।
अप । तत् । ववार ॥ ११ ॥

अश्व्यो वारो अभवस्तदिंद्र सृके यत्त्वा प्रत्यहन्देव एकः ।
अजयो गा अजयः शूर सोममवासृजः सर्तवे सप्त
सिंधून् ॥ १२ ॥

अश्व्यः । वारः । अभवः । तत् । इंद्र । सृके । यत् । त्वा । प्रतिऽ-
-अहन् । देवः । एकः ।
अजयः । गाः । अजयः । शूर । सोमं । अव । असृजः । सर्तवे ।
सप्त । सिंधून् ॥ १२ ॥

नास्मै विद्युन्न तन्यतुः सिषेध न यां मिहमकिरद्ध्रादुनिं च ।
इंद्रश्च यद्युयुधाते अहिश्चोतापरीभ्यो मघवा वि जिग्ये ॥१३॥

न । अस्मै । विऽद्युत् । न । तन्यतुः । सिसेध । न । यां ।
मिहं । अकिरत् । ह्रादुनिं च ।
इंद्रः । च । यत् । युयुधाते इति । अहिः । च । उत । अपरीभ्यः ।
मघऽवा । वि । जिग्ये ॥ १३ ॥

अहेर्यातारं कमपश्य इंद्र हृदि यत्ते जघ्नुषो भीरगच्छत् ।
नव च यन्नवतिं च स्रवंतीः श्येनो न भीतो अतरो
रजांसि ॥१४॥

अहेः । यातारं । कं । अपश्यः । इंद्र । हृदि । यत् । ते । जघ्नुषः ।
भीः । अगच्छत् ।
नव । च । यत् । नवतिं । च । स्रवंतीः । श्येनः । न । भीतः ।
अतरः । रजांसि ॥१४॥

इंद्रो यातोऽवसितस्य राजा शमस्य च शृंगिणो वज्रबाहुः ।
सेदु राजा क्षयति चर्षणीनामरान्न नेमिः परि ता बभूव॥१५॥

इंद्रः । यातः । अवऽसितस्य । राजा । शमस्य । च । शृंगिणः
वज्रऽबाहुः ।
सः । इत् । ऊं इति । राजा । क्षयति । चर्षणीनां । अरान् ।
न । नेमिः । परि । ता । बभूव ॥ १९ ॥

एता उ त्या इत्यष्टादशर्चं [चतुर्दशेऽनुवाके]ऽष्टमं सूक्तं गोतमस्यार्षम् । आदितश्चतस्रो जगत्यः स्त्रयोदशाद्याः षड्च उष्णिहः । शिष्टा अष्टौ त्रिष्टुभः । उषा देवता । अश्विनावर्तिरित्यंत्यस्तृचोऽश्विदेवताकः सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः। प्रातरनुवाक उषस्ये क्रतौ जागते छंदस्याश्विनशस्त्रे चैता उत्या इति चतस्रो विनियुक्ताः ।

एता उ त्या उषसः केतुमक्रत पूर्वे अर्धे रजसो भानुमंजत ।
निष्कृण्वाना आयुधानीव धृष्णवः प्रति गावोऽरुषीर्यंति
मातरः ॥ १ ॥

एताः । ऊं इति । त्याः । उषसः । केतुं । अक्रत । पूर्वे । अर्धे ।
रजसः । भानुं । अंजते ।
निःऽकृण्वानाः । आयुधानिऽइव । धृष्णवः । प्रति । गावः ।
अरुषीः । यंति । मातरः ॥ १ ॥

उदपप्तन्नरुणा भानवो वृथा स्वायुजो अरुषीर्गा अयुक्षत ।
अक्रन्नुषासो वयुनानि पूर्वथा रुशंतं भानुमरुषीरशिश्रयुः ॥२॥
उत् । अपप्तन् । अरुणाः । भानवः । वृथा । सुऽआयुजः ।
अरुषीः । गाः । अयुक्षत ।
अक्रन् । उषसः । वयुनानि । पूर्वऽथा । रुशंतं । भानुं । अरुषीः ।
अशिश्रयुः ॥ २ ॥

अर्चंति नारीरपसो न विष्टिभिः समानेन योजनेना परावतः ।
इषं वहंतीः सुकृते सुदानवे विश्वेदह यजमानाय सुन्वते ॥३॥
अर्चंति । नारीः । अपसः । न । विष्टिऽभिः । समानेन । योजनेन ।
आ । पराऽवतः ।
इषं । वहंतीः । सुऽकृते । सुऽदानवे । विश्वा । इत् । अह ।
यजमानाय । सुन्वते ॥३॥

अधि पेशांसि वपते नृतूरिवापोर्णुते वक्ष उस्रेव बर्जहं ।
ज्योतिर्विश्वस्मै भुवनाय कृण्वती गावो न व्रजं व्युषा
आवर्तमः ॥ ४ ॥

अधि । पेशांसि । वपते । नृतूःऽइव । अप । ऊर्णुते । वक्षः ।
उस्राऽइव । बर्जहं ।

ज्योतिः । विश्वस्मै । भुवनाय । कृण्वती । गावः । न । व्रजं । वि ।
उषाः । आवरित्यावः । तमः ॥ ४ ॥

प्रातरनुवाकस्योपस्ये क्रतौ प्रत्यर्चिरित्यष्टावनुवक्तव्याः । आश्विनशस्त्रे च ।

प्रत्यर्ची रुशदस्या अदर्शि वि तिष्ठते बाधते कृष्णमभ्वं ।
स्वरुं न पेशो विदथेष्वंजञ्चित्रं दिवो दुहिता भानुमश्रेत् ॥ ५ ॥

प्रति । अर्चिः । रुशत् । अस्याः । अदर्शिः । वि । तिष्ठते ।
बाधते । कृष्णं । अभ्वं ।

स्वरुं । न । पेशः । विदथेषु । अंजन् । चित्रं । दिवः । दुहिता ।
भानुं । अश्रेत् ॥ ५ ॥

अतारिष्म तमसस्पारमस्योषा उच्छंती वयुना कृणोति ।
श्रिये छंदो न स्मयते विभाती सुप्रतीका सौमनसायाजीगः॥६॥

अतारिष्म । तमसः । पारं । अस्य । उषाः । उच्छंती । वयुना ।
कृणोति ।

श्रिये । छंदः । न । स्मयते । विऽभाती । सुऽप्रतीका । सौमनसाय ।
अजीगरिति ॥ ६ ॥

भास्वती नेत्री सूनृतानां दिवः स्तवे दुहिता गोतमेभिः ।
प्रजावतो नृवतो अश्वबुध्यानुषो गोअग्राँ उप मासि वाजान् ॥७॥

…सा । नेत्री । सूनृतानां । दिवः । स्तवे । दुहिता । गोतमेभिः ।
प्रजाऽवंतः । नृऽवंतः । अश्वऽबुध्यान् । उषः । गोऽअंग्रान् ।
उप । मासि । वाजान् ॥७॥

उषस्तमश्यां यशसं सुवीरं दासप्रवर्ग रयिमश्वबुध्यं ।
सुदंससा श्रवसा या विभासि वाजप्रसूता सुभगे बृहंतं ॥८॥
उषः । तं । अश्यां । यशसं । सुऽवीरं । दासऽप्रवर्ग । रयिं ।
अश्वऽबुध्यं ।
सुऽदंससा । श्रवसा । या । विऽभासि । वाजऽप्रसूता । सुऽभगे ।
बृहंतं ॥ ८ ॥

विश्वानि देवी भुवनाभिचक्ष्या प्रतीची चक्षुरुर्विया विभाति ।
विश्वं जीवं चरसे बोधयंती विश्वस्य वाचमविदन्मनायोः ॥९॥
विश्वानि । देवी । भुवना । अभिऽचक्ष्य । प्रतीची । चक्षुः ।
उर्विया । वि । भाति ।
विश्वं । जीवं । चरसे । बोधयंती । विश्वस्य । वाचं । अविदत् ।
मनायोः ॥ ९ ॥

पुनः …नजायमाना …राणा समानं वर्णमभि शुंभमाना ।
श्वघ्नी … कृ…विज आमिनाना मर्तस्य देवी जरयंत्या… ॥१०॥

पुनःऽपुनः । जायमाना । पुराणी । समानं । वर्णं । अभि ।
शुंभमाना ।

श्वघ्नीऽइव । कृत्नुः । विजः । आऽमिनाना । मर्तस्य । देवी ।
जरयंती । आयुः ॥ १० ॥

व्यूर्ण्वती दिवो अंताँ अबोध्यप स्वसारं सनुतर्युयोति ।
प्रमिनती मनुष्या युगानि योषा जारस्य चक्षसा वि भाति
॥ ११ ॥

विऽऊर्ण्वती । दिवः । अंतान् । अबोधि । अप । स्वसारं । सनुतः ।
युयोति ।

प्रऽमिनती । मनुष्या । युगानि । योषा । जारस्य । चक्षसा । वि ।
भाति ॥ ११ ॥

पशून्न चित्रा सुभगा प्रथाना सिंधुर्न क्षोद उर्विया व्यश्वैत् ।
अमिनती दैव्यानि व्रतानि सूर्यस्य चेति रश्मिभिर्दृशाना॥१२॥

पशून् । न । चित्रा । सुऽभगा । प्रथाना । सिंधुः । न । क्षोदः ।
उर्विया । वि । अश्वैत् ।

अमिनती । दैव्यानि । व्रतानि । सूर्यस्य । चेति । रश्मिऽभिः ।
दृशाना ॥१२॥

प्रातरनुवाकस्योषस्ये क्रतावौष्णिहे छंदस्युषस्तश्चित्रमिमात तृचो विनियुक्तः ।
आश्विनशस्त्रे च ।

उषस्तच्चित्रमा भरास्मभ्यं वाजिनीवति ।
येन तोकं च तनयं च धामहे ॥ १३ ॥

उषः । तत् । चित्रं । आ । भर । अस्मभ्यं । वाजिनीऽवति ।
येन । तोकं । च । तनयं । च । धामहे ॥ १३ ॥

उषो अद्येह गोमत्यश्वावति विभावरि ।
रेवदस्मे व्युच्छ सूनृतावति ॥ १४ ॥

उषः । अद्य । इह । गोऽमति । अश्वऽवति । विभाऽवरि ।
रेवत् । अस्मे इति । वि । उच्छ । सूनृताऽवति ॥ १४ ॥

युक्ष्वा हि वाजिनीवत्यश्वाँ अद्यारुणाँ उषः ।
अथा नो विश्वा सौभगान्या वह ॥ १५ ॥

युक्ष्व । हि । वाजिनीऽवति । अश्वान् । अद्य । अरुणान् । उषः ।
अथ । नः । विश्वा । सौभगानि । आ । वह ॥ १५ ॥

अश्विना वर्तिरस्मदा गोमद्दस्रा हिरण्यवत् ।
अर्वाग्रथं समनसा नि यच्छतं ॥ १६ ॥

अश्विना । वर्तिः । अस्मत् । आ । गोऽमत् । दस्रा । हिरण्यऽवत् ।
अर्वाक् । रथं । सऽमनसा । नि । यच्छतं ॥ १६ ॥

यावित्था श्लोकमा दिवो ज्योतिर्जनाय चक्रथुः ।
आ न ऊर्जं वहतमश्विना युवं ॥ १७ ॥

यौ । इत्था । श्लोकं । आ । दिवः । ज्योतिः । जनाय । चक्रथुः ।
आ । नः । ऊर्जं । वहतं । अश्विना । युवं ॥ १७ ॥

एह देवा मयोभुवा दस्रा हिरण्यवर्तनी ।
उषर्बुधो वहन्तु सोमपीतये ॥ १८ ॥

आ । इह । देवा । मयःऽभुवा । दस्रा । हिरण्यवर्तनी इति हिरण्यऽवर्तनी ।
उषःऽबुधः । वहन्तु । सोमऽपीतये ॥ १८ ॥

अप न इत्यष्टर्चं [पंचदशेऽनुवाके] चतुर्थं सूक्तं कुत्सस्यार्षं गायत्रम् ।
शुचिगुणकोऽग्निः शुद्धोऽग्निर्वा देवता । विनियोगो लैङ्गिकः ।

अप नः शोशुचदघमग्ने शुशुग्ध्या रयिं । अप नः शोशुचदघं ॥१॥

अप । नः । शोशुचत् । अघं । अग्ने । शुशुग्धि । आ । रयिं । अप ।
न । शोशुचत् । अघं ॥ १ ॥

सुक्षेत्रिया सुगातुया वसूया च यजामहे । अप नः शोशुचदघं ॥२॥

सुऽक्षेत्रिया । सुगातुऽया । वसुऽया । च । यजामहे । अप । नः ।
शोशुचत् । अघं ॥ २ ॥

प्र यद्भन्दिष्ठ एषां प्रास्माकासश्च सूरयः । अप नः शोशुचदघं ॥३॥

प्र । यत् । भन्दिष्ठः । एषां । प्र । अस्माकासः । च । सूरयः । अप ।
नः । शोशुचत् । अघं ॥ ३ ॥

प्र यत्ते अग्ने सूरयो जायेमहि प्र ते वयं । अप नः शोशुचदघं ॥४॥

प्र । यत् । ते । अग्ने । सूरयः । जायेमहि । प्र । ते । वयं । अप । नः ।
शोशुचत् । अघं ॥ ४ ॥

प्र यद॒ग्नेः सह॑स्वतो वि॒श्वतो॒ यन्ति॑ भा॒नवः॑ । अप॑ नः॒ शोशु॑चद॒घम् ॥५॥

प्र । यत् । अ॒ग्नेः । सह॑स्वतः । वि॒श्वतः॑ । यन्ति॑ । भा॒नवः॑ । अप॑ । नः॒ । शोशु॑चत् । अ॒घम् ॥ ५ ॥

त्वं हि वि॑श्वतोमुख वि॒श्वतः॑ परि॒भूरसि॑ । अप॑ नः॒ शोशु॑चद॒घम् ॥६॥

त्वम् । हि । वि॒श्व॒तः॒ऽमु॒ख॒ । वि॒श्वतः॑ । प॒रि॒ऽभूः । असि॑ । अप॑ । नः॒ । शोशु॑चत् । अ॒घम् ॥ ६ ॥

द्विषो॑ नो विश्वतोमु॒खाति॑ ना॒वेव॑ पारय । अप॑ नः॒ शोशु॑चद॒घम् ॥७॥

द्विषः॑ । नः॒ । वि॒श्व॒तः॒ऽमु॒ख॒ । अति॑ । ना॒वाऽइ॑व । पा॒र॒य॒ । अप॑ । नः॒ । शोशु॑चत् । अ॒घम् ॥ ७ ॥

स नः॒ सिन्धु॑मिव ना॒वयाति॑ पर्षा स्व॒स्तये॑ । अप॑ नः॒ शोशु॑चद॒घम् ॥८॥

सः । नः॒ । सिन्धु॑म्ऽइव । ना॒वया॑ । अति॑ । प॒र्ष॒ । स्व॒स्तये॑ । अप॑ । नः॒ । शोशु॑चत् । अ॒घम् ॥ ८ ॥

चंद्रमा इत्येकोनविंशत्यृचं [पंचदशेऽनुवाके] द्वादशं सूक्तम् । अप्त्यां पुत्रस्य त्रितस्य कूपे पतितस्य कुत्सस्य वाऽऽर्षम् । अंत्या त्रिष्टुप् । सं मा तपंती [ऋ. ८] त्येषा यवमध्या महाबृहती । शिष्टाः पंक्तयः । विश्वे देवा देवता । विनियोगः । अत्र शाट्यायनिन इतिहासमाचक्षते । एकतो द्वितस्त्रित इति पुरा त्रय ऋषयो बभूवुः । ते कदाचिन्मरुद्भूमावरण्ये वर्तमानाः पिपासया संतप्तगात्राः संत एकं कूपमाविंदन् । तत्र त्रिताख्य एको जलपानाय कूपं प्राविशत् । स्वयं पीत्वेतरयोश्च कूपादुदकमुद्धृत्य

प्रादात्। तौ तदुदकं पीत्वा त्रितं कूपे पातयित्वा तदीयं धनं सर्वमपहृत्य कूपं च रथचक्रेण पिधाय प्रास्थिषातां। ततः कूपे पतितः स त्रितः कूपादुत्तरीतुमशक्नुवन् सर्वे देवा मामुद्धरंत्विति मनसा सस्मार। ततस्तेषां स्तावकमिदं सूक्तं ददर्श। तत्र रात्रौ कूपस्यांतश्चंद्रमसो रश्मीन् पश्यन् परिदेवयते।

चंद्रमा अप्स्वं१तरा सुपर्णो धावते दिवि ।
न वो हिरण्यनेमयः पदं विंदंति विद्युतो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥१॥

चंद्रमाः । अप्ऽसु । अंतः । आ । सुऽपर्णः । धावते । दिवि ।
न । वः । हिरण्यऽनेमयः । पदं । विंदंति । विऽद्युतः । वित्तं ।
मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १ ॥

मो षु देवा अदः स्व१रव पादि दिवस्परि ।
मा सोम्यस्य शंभुवः शूने भूम कदा चन वित्तं मे अस्य रोदसी ॥३॥

मो इति । सु । देवाः । अदः । स्वः । अव । पादि । दिवः । परि ।
मा । सोम्यस्य । शंऽभुवः । शूने । भूम । कदा । चन । वित्तं ।
मे । अस्य । रोदसी इति ॥३॥

यज्ञं पृच्छाम्यवमं स तद्दूतो वि वोचति ।
क्व ऋतं पूर्व्यं गतं कस्तद्बिभर्ति नूतनो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥४॥

यज्ञं । पृच्छामि । अवमं । सः । तत् । दूतः । वि । वोचति ।
क्व । ऋतं । पूर्व्यं । गतं । कः । तत् । बिभर्ति । नूतनः । वित्तं ।
मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ४ ॥

अमी ये देवाः स्थनं त्रिष्वा रोचने दिवः ।
कद्व ऋतं कदनृतं क्व प्रत्ना व आहुतिर्वित्तं मे अस्य रोदसी ॥५॥
अमी इति । ये । देवाः । स्थनं । त्रिषु । आ । रोचने । दिवः ।
कत् । वः । ऋतं । कत् । अनृतं । क्व । प्रत्ना । वः । आऽहुतिः ।
वित्तं । मे । अस्य । रोदसीं इति ॥ ९ ॥

कद्व ऋतस्यं धर्णसि कद्वरुणस्य चक्षणं ।
कदर्यम्णो महस्पथाति क्रामेम दूढ्यो वित्तं मे अस्य रोदसी॥६॥
कत् । वः । ऋतस्यं । धर्णसि । कत् । वरुणस्य । चक्षणं ।
कत् । अर्यम्णः । महः । पथा । अति । क्रामेम । दुःऽध्यः ।
वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥६॥

अहं सो अस्मि यः पुरा सुते वदामि कानि चित् ।
तं मा व्यंत्याध्यो ३ वृको न तृष्णजं मृगं वित्तं मे अस्य रोदसी॥७॥
अहं । सः । अस्मि । यः । पुरा । सुते । वदामि । कानि ।
चित् । तं । मा । व्यंति । आऽध्यः । वृकः । न । तृष्णऽजं । मृगं ।
वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ७ ॥

सं मा तपंत्यभितः सपत्नीरिव पर्शवः ।
मूषो न शिश्ना व्यदंति माध्यः
स्तोतारं ते शतक्रतो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ८ ॥

सं। मा। तपंति। अभितः। सपत्नीःऽइव। पर्शवः।
मूषः। न। शिश्ना। वि। अदंति। मा। आऽध्यः। स्तोतारं।
ते। शतक्रतो इति शतऽक्रतो। वित्तं। मे। अस्य। रोदसी इति ॥८॥

अमी ये सप्त रश्मयस्तत्रा मे नाभिराततां
त्रितस्तद्वेदाप्त्यः स जामित्वाय रेभति वित्तं मे अस्य रोदसी॥९॥

अमी इति। ये। सप्त। रश्मयः। तत्र। मे। नाभिः। आऽतता।
त्रितः। तत्। वेद। आप्त्यः। सः। जामिऽत्वाय। रेभति। वित्तं।
मे। अस्य। रोदसी इति ॥९॥

अमी ये पंचोक्षणो मध्ये तस्थुर्महो दिवः।
देवत्रा नु प्रवाच्यं सध्रीचीना नि वावृतुर्वित्तं मे अस्य रोदसी॥१०॥

अमी इति। ये। पंच। उक्षणः। मध्ये। तस्थुः। महः। दिवः।
देवऽत्रा। नु। प्रऽवाच्यं। सध्रीचीनाः। नि। ववृतुः। वित्तं।
मे। अस्य। रोदसी इति ॥ १० ॥

सुपर्णा एत आसते मध्य आरोधने दिवः।
ते सेधंति पथो वृकं तरंतं यव्हतीरपो वित्तं मे अस्य रोदसी॥११॥

सुऽपर्णाः। एते। आसते। मध्ये। आऽरोधने। दिवः।
ते। सेधंति। पथः। वृकं। तरंतं। यव्हतीः। अपः। वित्तं।
मे। अस्य। रोदसी इति ॥ ११ ॥

नव्यं तदुक्थ्यं हितं देवासः सुप्रवाचनं ।
ऋतमर्षन्ति सिंधवः सत्यं तातान सूर्यो वित्तं मे अस्य रोदसी॥१२

नव्यं । तत् । उक्थ्यं । हितं । देवासः । सुऽप्रवाचनं ।
ऋतं। अर्षति । सिंधवः । सत्यं । ततान । सूर्यः । वित्तं । मे ।
अस्य । रोदसी इति ॥ १२ ॥

अग्ने तव त्यदुक्थ्यं देवेष्वस्त्याप्यं ।
स नः सत्तो मनुष्वदा देवान्यक्षि विदुष्टरो वित्तं मे अस्य
रोदसी ॥ १३ ॥

अग्ने । तव । त्यत् । उक्थ्यं । देवेषु । अस्ति । आप्यं ।
सः । नः । सत्तः । मनुष्वत् । आ । देवान् । यक्षि । विदुःऽतरः ।
वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १३ ॥

सत्तो होता मनुष्वदा देवाँ अच्छा विदुष्टरः ।
अग्निर्हव्या सुषूदति देवो देवेषु मेधिरो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥१४॥

सत्तः । होता । मनुष्वत् । आ । देवान् । अच्छ । विदुःऽतरः ।
अग्निः । हव्या । सुसूदति । देवः । देवेषु । मेधिरः । वित्तं । मे ।
अस्य । रोदसी इति ॥ १४ ॥

ब्रह्मा कृणोति वरुणो गातुविदं तमीमहे ।
व्यूर्णोति हृदा मतिं नव्यो जायतामृतं वित्तं मे अस्य रोदसी ॥१५॥

ब्रह्म । कृणोति । वरुणः । गातुऽविदं । तं । ईमहे ।
वि । ऊर्णोति । हृदा । मतिं । नव्यः । जायतां । ऋतं । वित्तं ।
मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १५ ॥

असौ यः पंथा आदित्यो दिवि प्रवाच्यं कृतः ।
न स देवा अतिक्रमे तं मर्तासो न पश्यथ वित्तं मे अस्य रोदसी ॥१६॥

असौ । यः । पंथाः । आदित्यः । दिवि । प्रऽवाच्यं । कृतः ।
न । सः । देवाः । अतिऽक्रमे । तं । मर्तासः । न । पश्यथ ।
वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १६ ॥

त्रितः कूपेऽवहितो देवान्हवत ऊतये ।
तच्छुश्राव बृहस्पतिः कृण्वन्नंहूरणादुरु वित्तं मे अस्य रोदसी ॥१७॥

त्रितः । कूपे । अवऽहितः । देवान् । हवते । ऊतये ।
तत् । शुश्राव । बृहस्पतिः । कृण्वन् । अंहूरणात् । उरु । वित्तं ।
मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १७ ॥

अरुणो मा सकृद्वृकः पथा यंतं ददर्श हि ।
उज्जिहीते निचाय्या तष्टेव पृष्टयामयी वित्तं मे अस्य रोदसी ॥१८॥

अरुणः । मा । सकृत् । वृकः । पथा । यंतं । ददर्श । हि ।
उत् । जिहीते । निऽचाय्य । तष्टाऽइव । पृष्टिऽआमयी । वित्तं ।
मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १८ ॥

एनांगूषेण वयमिंद्रवंतोऽभि ष्याम वृजने सर्ववीराः।
तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः
॥ १९ ॥

एना । आंगूषेण । वयं । इंद्रऽवंतः । अभि । स्याम । वृजने ।
सर्वऽवीराः ।
तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः ।
पृथिवी । उत । द्यौः ॥ १९ ॥

'ततं म' इति नवर्चं [षोडशेऽनुवाके] पंचमं सूक्तं कुत्सस्यार्षं ऋभुदेवताकम्। पंचमीनवम्यौ त्रिष्टुभौ। शिष्टाः सप्त जगत्यः। अभिप्लवषडहस्य चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र इदमार्भवं निविद्धानम्।

ततं मे अपस्तदु तायते पुनः स्वादिष्ठा धीतिरुचथाय शस्यते।
अयं समुद्र इह विश्वदेव्यः स्वाहाकृतस्य समु तृप्णुत
ऋभवः ॥ १ ॥

ततं । मे । अपः । तत् । ऊं इति । तायते । पुनरिति । स्वादिष्ठा ।
धीतिः । उचथाय । शस्यते ।
अयं । समुद्रः । इह । विश्वऽदेव्यः । स्वाहाऽकृतस्य । सं । ऊं इति ।
तृप्णुत । ऋभवः ॥ १ ॥

आभोगयं प्र यदिच्छंत ऐतनापाकाः प्रांचो मम के चिदापयः।
सौधन्वनासश्चरितस्य भूमनागच्छत सवितुर्दाशुषो गृहं ॥२॥

आऽभोगयं । प्र । यत् । इच्छंतः । ऐतन । अपाकाः । प्रांचः ।
मम । के । चित् । आपयः ।
सौधन्वनासः । चरितस्य । भूमना । अगच्छत । सवितुः । दाशुषः ।
गृहं ॥ २ ॥

तत्सविता वोऽमृतत्वमासुवदगोह्यं यच्छ्रवयंत ऐतन ।
त्यं चिच्चमसमसुरस्य भक्षणमेकं संतमकृणुता चतुर्वयं ॥ ३ ॥

तत् । सविता । वः । अमृतऽत्वं । आ । असुवत् । अगोह्यं ।
यत् । श्रवयंतः । ऐतन ।
त्यं । चित् । चमसं । असुरस्य । भक्षणं । एकं । संतं । अकृणुत ।
चतुःऽवयं ॥ ३ ॥

विष्ट्वी शमी तरणित्वेन वाघतो मर्तासः संतो अमृतत्वमानशुः ।
सौधन्वना ऋभवः सूरचक्षसः संवत्सरे समपृच्यंत धीतिभिः
॥ ४ ॥

विष्ट्वी । शमी । तरणिऽत्वेन । वाघतः । मर्तासः । संतः ।
अमृतऽत्वं । आनशुः ।
सौधन्वनाः । ऋभवः । सूरऽचक्षसः । संवत्सरे । सं । अपृच्यंत ।
धीतिऽभिः ॥ ४ ॥

क्षेत्रमिव वि ममुस्तेजनेनँ एकं पात्रमृभवो जेहमानं ।
उपस्तुता उपमं नाधमाना अमर्त्येषु श्रवं इच्छमानाः ॥ ५ ॥

क्षेत्रंऽइव । वि । ममुः । तेजनेन । एकं । पात्रं । ऋभवः । जेहमानं ।
उपऽस्तुताः । उपऽमं । नाधमानाः । अमर्त्येषु । श्रवः । इच्छमानाः ॥ ५ ॥

आ मनीषामंतरिक्षस्य नृभ्यः स्रुचेव घृतं जुहवाम विद्मना ।
तरणित्वा ये पितुरस्य सश्चिर ऋभवो वाजमरुहन्दिवो रजः ॥ ६ ॥

आ । मनीषां । अंतरिक्षस्य । नृऽभ्यः । स्रुचाऽइव । घृतं । जुहवाम । विद्मना ।
तरणिऽत्वा । ये । पितुः । अस्य । सश्चिरे । ऋभवः । वाजं । अरुहन् । दिवः । रजः ॥ ६ ॥

ऋभुर्न इंद्रः शवसा नवीयानृभुर्वाजेभिर्वसुभिर्वसुर्ददिः ।
युष्माकं देवा अवसाहनि प्रियेऽभि तिष्ठेम पृत्सुतीरसुन्वतां ॥ ७ ॥

ऋभुः । नः । इंद्रः । शवसा । नवीयान् । ऋभुः । वाजेभिः । वसुऽभिः । वसुः । ददिः ।
युष्माकं । देवाः । अवसा । अहनि । प्रिये । अभि । तिष्ठेम । पृत्सुतीः । असुन्वतां ॥ ७ ॥

निश्चर्मण ऋभवो गामपिंशत सं वत्सेनासृजता मातरं पुनः।
सौधन्वनासः स्वपस्यया नरो जिव्री युवाना पितराकृणोतन ॥ ८ ॥

निः । चर्मणः । ऋभवः । गां । अपिंशत । सं । वत्सेन । असृजत । मातरं । पुनरिति ।
सौधन्वनासः । सुऽअपस्यया । नरः । जिव्री इति । युवाना । पितरा । अकृणोतन ॥ ८ ॥

वाजेभिर्नो वाजसातावविड्ढ्यृभुमाँ इंद्र चित्रमा दर्षि राधः।
तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ९ ॥

वाजेभिः । नः । वाजऽसातौ । अविड्ढि । ऋभुऽमान् । इंद्र । चित्रं । आ । दर्षि । राधः ।
तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ९

यो जात इति पंचदशर्चं [द्वितीयेऽनुवाके] प्रथमं सूक्तं गार्त्समदं त्रैष्टुभमैन्द्रम्। संप्लवे निष्केवल्ये निविद्धानीयस्य पुरस्ताद्यो जात एव इति शंस्येत्। आभिप्लविके तृतीयेऽहनि निष्केवल्ये 'यो जात एव' इति निविद्धानीयम्। विश्वजिति माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणः स्वशस्त्रे प्राकृतात् सूक्तात्पूर्वं 'यो जात' इति सामसूक्तं शंसेत्। अग्निष्टुन्निष्केवल्ये निविद्धानमिदम्। महाव्रते निष्केवल्ये यो जात इति सूक्तम्।

अत्रेतिहासो बृहद्देवतया मुक्तः। संयुज्य तपसात्मान मैद्रं बिभ्रन्महद् वपुः। अदृश्यत मुहूर्तेन दिवि च व्योम्नि चेह च ॥ तमिंद्र इति मत्वा तु दैत्यौ भीमपराक्रमौ। धुनिश्च चुमुरिश्चोभौ सायुधावभिपेततुः ॥ विदित्वा स तयोभावं मृषिः पापं चिकीर्षतोः। यो जात इति सूक्तेन कर्माण्यैंद्राण्य कीर्तयत् ॥ अन्ये त्वन्यथा वर्णयन्ति। पुरा किलेंद्रादयो वैन्ययज्ञं समाजग्मुः। गृत्समदोऽपि तत्रागत्य सदस्यासीत्। दैत्याश्चेन्द्रजिघांसया तत्र समागमन्। तान् दृष्ट्वा निर्जगामेंद्रो यज्ञाद्गृत्समदाकृतिः। स च गृत्समदो वैन्येन पूजितो यज्ञवाटान्निरगच्छत्। निर्गच्छंतं तमृषिं दृष्ट्वा अयमेव इंद्र इति मन्यमाना स्तमसुराः परिवव्रुः। नाहमिंद्रस्तुच्छः किंत्वेवंगुणोपेतः स इत्यनेन सूक्तेन तान् प्रत्युवाच। अपरे त्वेवं कथयंति। गृत्समदस्य यज्ञे प्रविष्ट मेकाकिन मिंद्रं ज्ञात्वाऽसुराः परिवव्रुः। स इंद्रो गृत्समदरूपेण यज्ञवाटान्निर्गत्य स्वर्गं जगाम। ततोऽसुरा इंद्रो विलंबित इत्यंतः प्रविश्य गृत्समदं दृष्ट्वा पूर्वमेव गृत्समदो गतः अयं त्विंद्रोऽस्मद्भयाद् गृत्समदरूपेणास्त इति तं जगृहुः। स तान् नाहमिंद्रोऽयमित्यनेन सूक्तेन प्रत्युवाच। अयमेवार्थो महाभारते प्रपंचितः ॥

[म. भा. अनुशासनपर्व. अ. ९ श्लो. ५९]

यो जात एव प्रथमो मनस्वान्देवो देवान्क्रतुना पर्यभूषत्। यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेतां नृम्णस्य मह्ना स जनास इंद्रः ॥ १ ॥

यः। जातः। एव। प्रथमः। मनस्वान्। देवः। देवान्। क्रतुना। परिऽअभूषत्।
यस्य। शुष्मात्। रोदसी इति। अभ्यसेतां। नृम्णस्य। मह्ना। सः। जनासः। इंद्रः ॥ १ ॥

यः पृथिवीं व्यथमानामदृंहद्यः पर्वतान्प्रकुपिताँ अरम्णात् ।
यो अंतरिक्षं विममे वरीयो यो द्यामस्तभ्नात्स जनास इंद्रः ॥२॥

यः । पृथिवीं । व्यथमानां । अदृंहत् । यः । पर्वतान् । प्रऽकुपितान् ।
अरम्णात् ।
यः । अंतरिक्षं । विऽममे । वरीयः । यः । द्यां । अस्तभ्नात् । सः ।
जनासः । इंद्रः ॥ २ ॥

यो हत्वाहिमरिणात्सप्त सिंधून्यो गा उदाजदपधा वलस्य ।
यो अश्मनोरंतरग्निं जजान संवृक्समत्सु स जनास इंद्रः॥३॥

यः । हत्वा । अहिं । अरिणात् । सप्त । सिंधून् । यः । गाः ।
उत्ऽआजत् । अपऽधा । वलस्य ।
यः । अश्मनोः । अंतः । अग्निं । जजान । संऽवृक् । समत्ऽसु ।
सः । जनासः । इंद्रः ॥ ३ ॥

येनेमा विश्वा च्यवना कृतानि यो दासं वर्णमधरं गुहाकः ।
श्वघ्नीव यो जिगीवां लक्षमाददर्यः पुष्टानि स जनास
इंद्रः ॥ ४ ॥

येन । इमा । विश्वा । च्यवना । कृतानि । यः । दासं । वर्णं ।
अधरं । गुहा । अकरित्यकः ।
श्वघ्नीऽईव । यः । जिगीवान् । लक्षं । आदत् । अर्यः । पुष्टानि ।
सः । जनासः । इंद्रः ॥४॥

यं स्मा पृच्छंति कुह सेति घोरमुतेमाहुर्नैषो अस्तीत्येनं ।
सो अर्यः पुष्टीर्विज इवा मिनाति श्रदस्मै धत्त स जनास
इंद्रः ॥ ५ ॥

यं । स्म । पृच्छंति । कुह । सः । इति । घोरं । उत । ईं । आहुः ।
न । एषः । अस्ति । इति । एनं ।
सः । अर्यः । पुष्टीः । विजःऽइव । आ । मिनाति । श्रत् । अस्मै ।
धत्त । सः । जनास । इंद्रः ॥ ५ ॥

यो रध्रस्य चोदिता यः कृशस्य यो ब्रह्मणो नाधमानस्य कीरेः ।
युक्तग्राव्णो योऽविता सुशिप्रः सुतसोमस्य स जनास इंद्रः ॥ ६

यः । रध्रस्य । चोदिता । यः । कृशस्य । यः । ब्रह्मणः ।
नाधमानस्य । कीरेः ।
युक्तऽग्राव्णः । यः । अविता । सुऽशिप्रः । सुतऽसोमस्य । सः ।
जनासः । इंद्रः ॥ ६ ॥

यस्याश्वासः प्रदिशि यस्य गावो यस्य ग्रामा यस्य विश्वे
रथासः ।
यः सूर्यं य उषसं जजान यो अपां नेता स जनास इंद्रः ॥७॥
यस्य । अश्वासः । प्रऽदिशि । यस्य । गावः । यस्य । ग्रामाः
यस्य । विश्वे । रथासः ।
यः । सूर्यं । यः । उषसं । जजान । यः । अपां । नेता । सः ।
जनासः । इंद्रः ॥ ७ ॥

यं क्रंदसी संयती विव्हयेते परेऽवर उभया अमित्राः ।
समानं चिद्रथमातस्थिवांसा नाना हवेते स जनास इंद्रः ॥८॥

यं । क्रंदसी इति । संयती इति संऽयती । विव्हयेते इति विऽव्हयेते
परे । अवरे । उभयाः । अमित्राः ।
समानं । चित् । रथं । आतस्थिऽवांसा । नाना । हवेते इति ।
सः । जनासः । इंद्रः ॥ ८ ॥

यस्मान्न ऋते विजयंते जनासो यं युध्यमाना अवसे हवंते ।
यो विश्वस्य प्रतिमानं बभूव यो अच्युतच्युत्स जनास
इंद्रः ॥ ९ ॥

यस्मात् । न । ऋते । विऽजयंते । जनासः । यं । युध्यमानाः
अवसे । हवंते ।
यः । विश्वस्य । प्रतिऽमानं । बभूव । यः । अच्युतऽच्युत् । सः ।
जनासः । इंद्रः ॥ ९ ॥

यः शश्वतो मह्येनो दधानानमन्यमानाञ्छर्वा जघान ।
यः शर्धते नानुददाति शृध्यां यो दस्योर्हंता स जनास
इंद्रः ॥ १० ॥

यः । शश्वतः । महि । एनः । दधानान् । अमन्यमानान् ।
शर्वा । जघान ।
यः । शर्धते । न । अनुऽददाति । शृध्यां । यः । दस्योः । हंता ।
सः । जनासः । इंद्रः ॥ १० ॥

य शंबरं पर्वते॒षु क्षियंतं चत्वारिंश्यां शरद्यन्वविंदत् ।
ओजायमानं यो अहिं जघान दानुं शयानं स जनास इंद्रः ॥ ११ ॥

यः । शंबरं । पर्वतेषु । क्षियंतं । चत्वारिंश्यां । शरदि । अनुऽअविंदत् ।
ओजायमानं । यः । अहिं । जघानं । दानुं । शयानं । सः । जनासः । इंद्रः ॥ ११ ॥

यः सप्तरश्मिर्वृषभस्तुविष्मानवासृजत्सर्तवे सप्त सिंधून् ।
यो रौहिणमस्फुरद्वज्रबाहुर्द्यामारोहंतं स जनास इंद्रः ॥ १२ ॥

यः । सप्तऽरश्मिः । वृषभः । तुविष्मान् । अवऽअसृजत् । सर्तवे । सप्त । सिंधून् ।
यः । रौहिणं । अस्फुरत् । वज्रऽबाहुः । द्यां । आऽरोहंतं । सः । जनासः । इंद्रः ॥ १२ ॥

द्यावा चिदस्मै पृथिवी नमेते शुष्माच्चिदस्य पर्वता भयंते ।
यः सोमपा निचितो वज्रबाहुर्यो वज्रहस्तः स जनास इंद्रः ॥ १३ ॥

द्यावा । चित् । अस्मै । पृथिवी इति । नमेते इति । शुष्मात् ।
चित् । अस्य । पर्वताः । भयंते ।
यः । सोमऽपाः । निऽचितः । वज्रंऽबाहुः । यः । वज्रंऽहस्तः ।
सः । जनासः । इंद्रः ॥ १३ ॥

यः सुन्वंतमवति यः पचंतं यः शंसंतं यः शशमानमूती ।
यस्य ब्रह्म वर्धनं यस्य सोमो यस्येदं राधः स जनास
इंद्रः ॥ १४ ॥

यः । सुन्वंतं । अवंति । यः । पचंतं । यः । शंसंतं । यः ।
शशमानं । ऊती ।
यस्यं । ब्रह्मं । वर्धनं । यस्यं । सोमः । यस्यं । इदं । राधः । सः ।
जनासः । इंद्रः ॥ १४ ॥

यः सुन्वते पचते दुध्र आ चिद्वाजं दर्दर्षि स किलासि
सत्यः ।
वयं त इंद्र विश्वह प्रियासः सुवीरासो विदथमा
वदेम ॥ १५ ॥

यः । सुन्वते । पचंते । दुध्रः । आ । चित् । वाजं । दर्दर्षि । सः ।
किलं । असि । सत्यः ।
वयं । ते । इंद्र । विश्वह । प्रियासः । सुऽवीरासः । विदथं । आ ।
वदेम ॥ १५ ॥

प्र पर्वतानामिति त्रयोदशर्चं [तृतीयेऽनुवाके] चतुर्थं सूक्तम्। अन्त्याऽनुष्टुप्। शिष्टास्त्रिष्टुभः। अत्र चतुर्थीषष्ठयष्टमीदशमीनां नदीवाक्यत्वान्नद्य एव ऋषयः। शिष्टानां विश्वामित्रवाक्यत्वात्स एव ऋषिः। इन्द्रो देवता। यद्यपि षष्ठ्यां सप्तम्यां च विश्वामित्रो नद्यश्च स्तूयंते तथापीन्द्र एव देवता। सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः॥ पुरा किल विश्वामित्रः पैजवनस्य सुदासो राज्ञः पुरोहितो बभूव। स च पौरोहित्येन लब्धधनः सर्वं धन मादाय विपाट्छुतुद्र्योः संभेदमाययावनुययुरितरे। अथोत्तितीर्षुर्विश्वामित्रोऽगाधजले ते नद्यौ दृष्ट्वोत्तरणार्थमाद्याभिस्तिसृभिस्तुष्टाव॥

[विश्वामित्रः—]

प्र पर्वतानामुशती उपस्थादश्वे इव विषिते हासमाने।
गावेव शुभ्रे मातरा रिहाणे विपाट्छुतुद्री पयसा जवेते॥१॥

प्र। पर्वतानां। उशती इति। उपऽस्थात्। अश्वे इवेत्यश्वेऽइव। विसिते इति विऽसिते। हासमाने इति।
गावाऽइव। शुभ्रे इति। मातरा। रिहाणे इति। विऽपाट्। शुतुद्री। पयसा। जवेते इति॥ १॥

इंद्रेषिते प्रसवं भिक्षमाणे अच्छा समुद्रं रथ्येव याथः।
समाराणे ऊर्मिभिः पिन्वमाने अन्या वामन्यामप्येति शुभ्रे॥२

इंद्रेषिते इतींद्रऽइषिते। प्रऽसवं। भिक्षमाणे इति। अच्छ। समुद्रं। रथ्याऽइव। याथः।
समाराणे इति संऽआराणे। ऊर्मिऽभिः। पिन्वमाने इति। अन्या। वां। अन्यां। अपि। एति। शुभ्रे इति॥२॥

अच्छा सिंधुं मातृतंमामयासं विपांशमुर्वीं सुभगांमगन्म ।
वत्सामिव मातरा संरिहाणे समानं योनिमनु संचरंती ॥३॥

अच्छे । सिंधुं । मातृऽतमां । अयासं । विऽपांशं । उर्वीं । सुऽभगां । अगन्म ।
वत्संऽईव । मातरा । संरिहाणे इति संऽरिहाणे । समानं । योनिं । अनु । संचरंती इति संऽचरंती ३ ॥

[नद्यौ—]

एना वयं पयंसा पिन्वंमाना अनु योनिं देवकृतं चरंतीः ।
न वर्तवे प्रसवः सर्गतक्तः किंयुर्विप्रो नद्यो जोहवीति ॥४॥

एना । वयं । पयंसा । पिन्वंमानाः । अनु । योनिं । देवऽकृतं । चरंतीः ।
न । वर्तवे । प्रऽसवः । सर्गंऽतक्तः । किंऽयुः । विप्रः । नद्यः । जोहवीति ॥ ४ ॥

[विश्वामित्रः—]

रमंध्वं मे वचंसे सोम्याय ऋतावरीरुपं मुहूर्तमेवैः ।
प्र सिंधुमच्छा बृहती मंनीषावस्युरंह्वे कुशिकस्यं सूनुः ॥५॥

रमंध्वं । मे । वचंसे । सोम्याय । ऋतंऽवरीः । उपं । मुहूर्तं । एवैः ।
प्र । सिंधुं । अच्छे । बृहती । मनीषा । अवस्युः । अह्वे । कुशिकस्यं । सूनुः ॥ ५ ॥

[नद्यौ—] (इन्द्रस्तुतिः)

इंद्रो अस्माँ अरदद्वज्रबाहुरपाहन्वृत्रं परिधिं नदीनां ।
देवोऽनयत्सविता सुपाणिस्तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीः ॥६॥

इंद्रः । अस्मान् । अरदत् । वज्रऽबाहुः । अप । अहन् । वृत्रं । परिऽधिं । नदीनां ।
देवः । अनयत् । सविता । सुऽपाणिः । तस्य । वयं । प्रऽसवे । यामः । उर्वीः ॥ ६ ॥

* प्रवाच्यं शश्वधा वीर्यं १ तदिंद्रस्य कर्म यदहिं विवृश्चत् ।
वि वज्रेण परिषदो जघानायन्नापोऽयनमिच्छमानाः ॥ ७ ॥

प्रऽवाच्यं । शश्वधा । वीर्यं । तत् । इंद्रस्य । कर्म । यत् । अहिं । विऽवृश्चत् ।
वि । वज्रेण । परिऽसदः । जघान । आयन् । आपः । अयनं । इच्छमानाः ॥७॥

[नद्यौ—विश्वामित्रं प्रति]

एतद्वचो जरितर्मापि मृष्ठा आ यत्ते घोषानुत्तरा युगानि ।
उक्थेषु कारो प्रति नो जुषस्व मा नो नि कः पुरुषत्रा नमस्ते ॥ ८ ॥

---

* विश्वामित्र इमा मृचं वक्तीति केचिदाधुनिकाः

एतत् । वचः । जरितः । मा । अपि । मृष्ठाः । आ । यत् । ते ।
घोषान् । उत्ऽतरा । युगानि ।
उक्थेषु । कारो इति । प्रति । नः । जुषस्व । मा । नः । नि ।
करिति कः । पुरुषऽत्रा । नमः । ते ॥ ८ ॥

[**विश्वामित्रः—**]

ओ षु स्वसारः कारवे शृणोत ययौ वो दूरादनसा रथेन ।
नि षू नमध्वं भवता सुपारा अधोअक्षाः सिंधवः स्रोत्याभिः ॥ ९ ॥

ओ इति । सु । स्वसारः । कारवे । शृणोत । ययौ । वः । दूरात् ।
अनसा । रथेन ।
नि । सु । नमध्वं । भवत । सुऽपाराः । अधःऽअक्षाः । सिंधवः ।
स्रोत्याभिः ॥९॥

[**नद्यो—**]

आ ते कारो शृणवामा वचांसि ययाथ दूरादनसा रथेन ।
नि ते नंसै पीप्यानेव योषा मर्यायेव कन्या शश्वचै ते ॥१०॥

आ । ते । कारो इति । शृणवाम । वचांसि । ययाथ । दूरात् ।
अनसा । रथेन ।
नि । ते । नंसै । पीप्यानाऽइव । योषा । मर्यायऽइव । कन्या ।
शश्वचै । तु इति । ते ॥१०॥

[विश्वामित्रः--]

यदंग त्वा भरताः संतरेयुर्गव्यन्ग्राम इषित इंद्रजूतः ।
अर्षादह प्रसवः सर्गतक्त आ वो वृणे सुमतिं यज्ञियानां ॥ ११ ॥

यत् । अंग । त्वा । भरताः । संऽतरेयुः । गव्यन् । ग्रामः ।
इषितः । इंद्रऽजूतः ।
अर्षात् । अह । प्रऽसवः । सर्गऽतक्तः । आ । वः । वृणे । सुऽमतिं ।
यज्ञियानां ॥ ११ ॥

अतारिषुर्भरता गव्यवः समभक्त विप्रः सुमतिं नदीनां ।
प्र पिन्वध्वमिषयंतीः सुराधा आ वक्षणाः पृणध्वं यात शीभं ॥ १२ ॥

अतारिषुः । भरताः । गव्यवः । सं । अभक्त । विप्रः । सुऽमतिं ।
नदीनां ।
प्र । पिन्वध्वं । इषयंतीः । सुऽराधाः । आ । वक्षणाः पृणध्वं ।
यात । शीभं ॥ १२ ॥

उद्व ऊर्मिः शम्या हंत्वापो योक्त्राणि मुंचत ।
मादुष्कृतौ व्येनसाघ्न्यौ शूनमारतां ॥ १३ ॥

उत् । वः । ऊर्मिः । शम्याः । हंतु । आपः । योक्त्राणि । मुंचत ।
मा । अदुःऽकृतौ । विऽएनसा । अघ्न्यौ । शूनं । आ । अरतां ॥ १३ ॥

' मम द्विते ' ति दशर्चं [चतुर्थेऽनुवाके] दशमं सूक्तम्। पुरुकुत्सस्य पुत्रस्त्रसदस्यू राजर्षिः। आद्यासु षट्स्वात्मनः स्तुत्यत्वादात्मा देवता। अवशिष्टानां चतसृणामिंद्रावरुणौ देवता। त्रिष्टुप् छंदः। विनियोगः। आभिप्लविकेषूक्थेषु तृतीयसवने मैत्रावरुणशस्त्रेषु स्तोमवृद्धावावापार्थम्।

मर्म द्विता राष्ट्रं क्षत्रियस्य विश्वायो विश्वे अमृता यथा नः।
क्रतुं सचंते वरुणस्य देवा राजामि कृष्टेरुपमस्य वव्रेः
॥ १ ॥

मर्म। द्विता। राष्ट्रं। क्षत्रियस्य। विश्वऽआयोः। विश्वे। अमृताः। यथा। नः।

क्रतुं। सचंते। वरुणस्य। देवाः। राजामि। कृष्टेः। उपमस्य। वव्रेः॥ १ ॥

अहं राजा वरुणो मह्यं तान्यसुर्याणि प्रथमा धारयंत।
क्रतुं सचंते वरुणस्य देवा राजामि कृष्टेरुपमस्य वव्रेः ॥२॥

अहं। राजा। वरुणः। मह्यं। तानि। असुर्याणि। प्रथमा। धारयंत।

क्रतुं। सचंते। वरुणस्य। देवाः। राजामि। कृष्टेः। उपमस्य। वव्रेः
॥ २ ॥

अहमिंद्रो वरुणस्ते महित्वोर्वी गंभीरे रजसी सुमेके।
त्वष्टेव विश्वा भुवनानि विद्वान्त्समैरयं रोदसी धारयं च
॥ ३ ॥

अहं । इंद्रः । वरुणः । ते इति । महिऽत्वा । उर्वी इति । गभीरे इति ।
रजसी इति । सुमेके इति सुऽमेके ।
त्वष्टाऽइव । विश्वा । भुवनानि । विद्वान् । सं । ऐरयं । रोदसी इति ।
धारयं । च ॥ ३ ॥

अहमपो अपिन्वमुक्षमाणा धारयं दिवं सदन ऋतस्य ।
ऋतेन पुत्रो अदितेर्ऋतावोत त्रिधातु प्रथयद्वि भूम ॥ ४ ॥

अहं । अपः । अपिन्वं । उक्षमाणाः । धारयं । दिवं । सदने ।
ऋतस्य ।
ऋतेन । पुत्रः । अदितेः । ऋतऽवा । उत । त्रिऽधातु । प्रथयत् ।
वि । भूम ॥ ४ ॥

मां नरः स्वश्वा वाजयंतो मां वृताः समरणे हवंते ।
कृणोम्याजिं मघवाहमिंद्र इयर्मि रेणुमभिभूत्योजाः ॥ ५ ॥

मां । नरः । सुऽअश्वाः । वाजयंतः । मां । वृताः । संऽअरणे ।
हवंते ।
कृणोमि । आजिं । मघऽवा । अहं । इंद्रः । इयर्मि । रेणुं ।
अभिभूतिऽओजाः ॥ ५ ॥

अहं ता विश्वा चकरं नकिर्मा दैव्यं सहो वरते अप्रतीतं ।
यन्मा सोमासो ममदन्यदुक्थोभे भयेते रजसी अपारे ॥ ६ ॥

अहं । ता । विश्वा । चकरं । नकिः । मा । दैव्यं । सहः । वरते ।
अप्रतिऽइतं ।
यत् । मा । सोमासः । ममदन् । यत् । उक्था । उभे इति ।
भयेते इति । रजसी इति । अपारे इति ॥ ६ ॥

विदुष्टे विश्वा भुवनानि तस्य ता प्र ब्रवीषि वरुणाय वेधः ।
त्वं वृत्राणि शृण्विषे जघन्वान्त्वं वृताँ अरिणा इंद्र सिंधून्
॥ ७ ॥
विदुः । ते । विश्वा । भुवनानि । तस्य । ता । प्र । ब्रवीषि । वरुणाय ।
वेधः ।
त्वं । वृत्राणि । शृण्विषे । जघन्वान् । त्वं । वृतान् । अरिणाः ।
इंद्र । सिंधून् ॥ ७ ॥

अस्माकमत्र पितरस्त आसन्त्सप्त ऋषयो दौर्गहे बध्यमाने ।
त आयजंत त्रसदस्युमस्या इंद्रं न वृत्रतुरमर्धदेवं ॥ ८ ॥
अस्माकं । अत्र । पितरः । ते । आसन् । सप्त । ऋषयः ।
दौःऽगहे । बध्यमाने ।
ते । आ । अयजंत । त्रसदस्युं । अस्याः । इंद्रं । न । वृत्रऽतुरं ।
अर्धऽदेवं ॥ ८ ॥

[illegible] हि वामद[illegible]भिर्हव्येभिरिंद्रावरुणा नमोभिः ।
अथा [illegible]जानं त्रसद[illegible]स्या वृत्रहणं दद[illegible]र्धदेवं ॥ ९ ॥

पुरुऽकुत्सानी । हि । वां । अदाशत् । हव्येभिः । इंद्रावरुणा । नमःऽभिः ।

अथ । राजानं । त्रसदस्युं । अस्याः । वृत्रऽहनं । ददथुः । अर्धऽदेवं ॥ ९ ॥

राया वयं ससवांसो मदेम हव्येन देवा यवसेन गावः ।
तां धेनुमिंद्रावरुणा युवं नो विश्वाहा धत्तमनपस्फुरंतीं ॥१०॥

राया । वयं । ससऽवांसः । मदेम । हव्येन । देवाः । यवसेन । गावः । तां । धेनुं । इंद्रावरुणा । युवं । नः । विश्वाहा । धत्तं । अनपऽस्फुरंतीं । ॥ १० ॥

'इदमु त्यदि' त्येकादशर्चं [पंचमेऽनुवाके] षष्ठं सूक्तं वामदेवस्यार्षं त्रैष्टुभमुषोदेवताकम् । प्रातरनुवाक उषस्ये क्रतौ त्रैष्टुभे छंदस्याश्विनशस्त्र इदं सूक्तम् ।

इदमु त्यत्पुरुतमं पुरस्ताज्ज्योतिस्तमसो वयुनावदस्थात् ।
नूनं दिवो दुहितरो विभातीर्गातुं कृणवन्नुषसो जनाय ॥१॥

इदं । ऊं इति । त्यत् । पुरुऽतमं । पुरस्तात् । ज्योतिः । तमसः । वयुनऽवत् । अस्थात् ।

नूनं । दिवः । दुहितरः । विऽभातीः । गातुं । कृणवन् । उषसः । जनाय ॥ १ ॥

अस्थुरु चित्रा उषसः पुरस्तान्मिता इव स्व वोऽध्वरेषु ।
व्यू व्रजस्य तमसो द्वारोच्छंतीरव्रञ्छुचयः पावकाः ॥ २ ॥

अस्थुः । ऊं इति । चित्राः । उषसः । पुरस्तात् । मिताःऽइव ।
स्वरवः । अध्वरेषु ।
वि । ऊं इति । व्रजस्य । तमसः । द्वारा । उच्छंतीः । अव्रन् ।
शुचयः । पावकाः ॥ २ ॥

उच्छंतीरद्य चितयंत भोजान्राधोदेयायोषसो मघोनीः ।
अचित्रे अंतः पणयः ससंत्वबुध्यमाना तमसो विमध्ये॥३॥

उच्छंतीः । अद्य । चितयंत । भोजान् । राधःऽदेयाय । उषसः ।
मघोनीः ।
अचित्रे । अंतरिति । पणयः । ससंतु । अबुध्यमानाः । तमसः ।
विऽमध्ये ॥ ३ ॥

कुवित्स देवीः सनयो नवो वा यामो बभूयादुषसो वो अद्य।
येना नवग्वे अंगिरे दशग्वे सप्तास्ये रेवती रेवदूष ॥ ४ ॥

कुवित् । सः । देवीः । सनयः । नवः । वा । यामः । बभूयात्।
उषसः । वः । अद्य ।
येन । नवऽग्वे । अंगिरे । दशऽग्वे । सप्तऽआस्ये । रेवतीः । रेवत् ।
ऊष ॥ ४ ॥

यूयं हि देवीर्ऋतयुग्भिरश्वैः परिप्रयाथ भुवनानि सद्यः ।
प्रबोधयंतीरुषसः ससंतं द्विपाच्चतुष्पाच्चरथाय जीवं ॥ ५ ॥

यूयं । हि । देवीः । ऋतयुक्ऽभिः । अश्वैः । परिऽप्रयाथ ।
भुवनानि । सद्यः ।
प्रऽबोधयंतीः । उषसः । ससंतं । द्विऽपात् । चतुःऽपात् । चरथाय ।
जीवं ॥ ५ ॥

क्व स्विदासां कतमा पुराणी यया विधाना विदधुर्ऋभूणां ।
शुभं यच्छुभ्रा उषसश्चरंति न वि ज्ञायंते सदृशीरजुर्याः ॥६॥

क्व । स्वित् । आसां । कतमा । पुराणी । यया । विऽधाना ।
विऽदधुः । ऋभूणां ।
शुभं । यत् । शुभ्राः । उषसः । चरंति । न । वि । ज्ञायंते ।
सऽदृशीः । अजुर्याः ॥ ६ ॥

ता घा ता भद्रा उषसः पुरासुरभिष्टिद्युम्ना ऋतजातसत्याः ।
यास्वीजानः शशमान उक्थैः स्तुवञ्छंसन्द्रविणं सद्य आप
॥ ७ ॥

ताः । घ । ताः । भद्राः । उषसः । पुरा । आसुः । अभिष्टिऽद्युम्नाः ।
ऋतजातऽसत्याः ।
यासु । ईजानः । शशमानः । उक्थैः । स्तुवन् । शंसन् । द्रविणं ।
सद्यः । आप ॥ ७ ॥

ता आ चरंति समना पुरस्तात्समानतः समना पप्रथानाः ।
ऋतस्य देवीः सदसो बुधाना गवां न सर्गा उषसो जरंते
॥ ८ ॥

ताः । आ । चरंति । समना । पुरस्तात् । समानतः । समना । पप्रथानाः ।
ऋतस्य । देवीः । सदसः । बुधानाः । गवां । न । सर्गाः । उषसः । जरंते ॥ ८ ॥

ता इन्न्वे३व समना समानीरमीतवर्णा उषसश्चरंति ।
गूहंतीरभ्वमसितं रुशद्भिः शुक्रास्तनूभिः शुचयो रुचानाः
॥ ९ ॥

ताः । इत् । नु । एव । समना । समानीः । अमीतऽवर्णाः । उषसः । चरंति ।
गूहंतीः । अभ्वं । असितं । रुशत्ऽभिः । शुक्राः । तनूभिः । शुचयः । रुचानाः ॥ ९ ॥

रयिं दिवो दुहितरो विभातीः प्रजावंतं यच्छतास्मासु देवीः ।
स्योनादा वः प्रतिबुध्यमानाः सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥ १० ॥

रयिं । दिवः । दुहितरः । विऽभातीः । प्रजाऽवंतं । यच्छत । अस्मासु । देवीः ।
स्योनात् । आ । वः । प्रतिऽबुध्यमानाः । सुऽवीर्यस्य । पतयः । स्याम ॥ १० ॥

तद्वो दिव इति व्युष्टायां जपेत् ।

तद्वो दिवो दुहितरो विभातीरुप ब्रुव उषसो यज्ञकेतुः ।
वयं स्याम यशसो जनेषु तद्द्यौश्च धत्तां पृथिवी च देवी ॥ ११ ॥

तत् । वः । दिवः । दुहितरः । विऽभातीः । उप । ब्रुवे । उषसः । यज्ञऽकेतुः ।
वयं । स्याम । यशसः । जनेषु । तत् । द्यौः । च । धत्तां । पृथिवी । च । देवी ॥ ११ ॥

'ऋतेन ऋत' मिति [पंचमेऽनुवाके] नवर्चं षष्ठं सूक्तमात्रेयस्य श्रुतविद आर्षं त्रैष्टुभं मैत्रावरुणम् । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

ऋतेन ऋतमपिहितं ध्रुवं वां सूर्यस्य यत्र विमुचंत्यश्वान् ।
दश शता सह तस्थुस्तदेकं देवानां श्रेष्ठं वपुषामपश्यं ॥ १ ॥

ऋतेन । ऋतं । अपिऽहितं । ध्रुवं । वां । सूर्यस्य । यत्र । विऽमुचंति । अश्वान् ।
दश । शता । सह । तस्थुः । तत् । एकं । देवानां । श्रेष्ठं । वपुषां । अपश्यं ॥ १ ॥

तत्सु वां मित्रावरुणा महित्वमीर्मा तस्थुषीरहभिर्दुदुह्रे ।
विश्वाः पिन्वथः स्वसरस्य धेना अनु वामेकः पविरा ववर्त ॥ २ ॥

तत् । सु । वां । मित्रावरुणा । महिऽत्वं । ईर्मा । तस्थुषीः ।
अहंऽभिः । दुदुहे ।

विश्वाः । पिन्वथः । स्वसंरस्य । धेनाः । अनु । वां । एकः । पविः ।
आ । ववर्त ॥ २ ॥

अधारयतं पृथिवीमुत द्यां मित्रराजाना वरुणा महोभिः ।
वर्धयतमोषधीः पिन्वतं गा अव वृष्टिं सृजतं जीरदानू ॥३॥

अधारयतं । पृथिवीं । उत । द्यां । मित्रऽराजाना । वरुणा ।
महःऽभिः ।

वर्धयतं । ओषधीः । पिन्वतं । गाः । अव । वृष्टिं । सृजतं ।
जीरदानू इति' जीरऽदानू ॥ ३ ॥

आ वामश्वासः सुयुजो वहंतु यतरश्मय उप यंत्ववार्क् ।
घृतस्य निर्णिगनु वर्तते वामुप सिंधवः प्रदिवि' क्षरंति ॥४॥

आ । वां । अश्वासः । सुऽयुजः । वहंतु । यतऽरश्मयः । उप ।
यंतु । अर्वाक् ॥ ४ ॥

घृतस्य । निःऽनिक् । अनु । वर्तते । वां । उप । सिंधवः । प्रऽदिवि' ।
क्षरंति ॥ ४ ॥

अनु श्रुतामुमतिं वर्धदुर्वी बर्हिरिव यजुषा रक्षमाणा ।
[illegible] धृतदक्षाधि गर्ते मित्रासाथे वरुण[illegible]तः ॥ ५ ॥

अनु । श्रुतां । अमतिं । वर्धत् । उर्वीं । बर्हिःऽइव । यजुषा ।
रक्षमाणा ।
नमस्वंता । धृतऽदक्षा । अधि । गर्ते । मित्र । आसाथे इति ।
वरुण । इळासु । अंतरिति ॥ ५ ॥

अक्रविहस्ता सुकृते परस्पा यं त्रासाथे वरुणेळास्वंतः ।
राजाना क्षत्रमहृणीयमाना सहस्रस्थूणं बिभृथः सह द्वौ ॥६॥

अक्रविऽहस्ता । सुऽकृते । परःऽपा । यं । त्रासाथे इति । वरुणा ।
इळासु । अंतरिति ।
राजाना । क्षत्र । अहृणीयमाना । सहस्रऽस्थूणं । बिभृथः । सह ।
द्वौ ॥ ६ ॥

हिरण्यनिर्णिगयो अस्य स्थूणा वि भ्राजते दिव्य १ श्वाजनीव ।
भद्रे क्षेत्रे निमिता तिल्विले वा सनेम मध्वो अधिगर्त्यस्य ॥७॥

हिरण्यऽनिर्निक् । अयः । अस्य । स्थूणा । वि । भ्राजते । दिवि ।
अश्वाजनीऽइव ।
भद्रे । क्षेत्रे । निऽमिता । तिल्विले । वा । सनेम । मध्वः ।
अधिऽगर्त्यस्य ॥ ७ ॥

हिरण्यरूपमुषसो व्युष्टावयःस्थूणमुदिता सूर्यस्य ।
आ रोहथो वरुण मित्र गर्तमतश्चक्षाथे अदितिं दितिं च ॥८॥

हिरण्यऽरूपं । उषसः । विऽउष्टौ । अयःऽस्थूणं । उत्ऽइता । सूर्यस्य ।
आ । रोहथः । वरुण । मित्र । गर्तं । अतः । चक्षाथे इति । अदितिं । दितिं । च ॥ ८ ॥

दाक्षायणयज्ञे यद्बंहिष्ठमिति नवमी द्वितीयस्याममावास्यायां मैत्रावरुणस्य हविषो याज्या । मैत्रावरुणे पशौ हविष एषैव याज्या ।

यद्बंहिष्ठं नातिविधे सुदानू अच्छिद्रं शर्म भुवनस्य गोपा ।
तेन नो मित्रावरुणावविष्टं सिषासन्तो जिगीवांसः स्याम ॥९॥

यत् । बंहिष्ठं । न । अतिऽविधे । सुदानू इति सुऽदानू । अच्छिद्रं । शर्म । भुवनस्य । गोपा ।
तेन । नः । मित्रावरुणौ । अविष्टं । सिसासंतः । जिगीवांसः । स्याम ॥ ९ ॥

अच्छा वदेति दशर्चं [षष्ठेऽनुवाके] एकादशं सूक्तं भौमस्यात्रेरार्षम् । यत्पार्जन्येत्येषा नवम्यनुष्टुप्, वि वृक्षानित्याद्यास्तिस्रो जगत्यः, शिष्टाःषट् त्रिष्टुभः । पर्जन्यो देवता । अनेन सूक्तेन प्रत्यृचं वा दिश उपस्थेयाः ॥

अच्छा वद तवसं गीर्भिराभिः स्तुहि पर्जन्यं नमसा विवास ।
कनिक्रदद्वृषभो जीरदानू रेतो दधात्योषधीषु गर्भं ॥ १ ॥

अच्छ । वद । तवसं । गीःऽभिः । आभिः । स्तुहि । पर्जन्यं ।
नमसा । आ । विवास ।
कनिक्रदत् । वृषभः । जीरऽदानुः । रेतः । दधाति । ओषधीषु ।
गर्भं ॥ १ ॥

वि वृक्षान् हंत्युत हंति रक्षसो विश्वं बिभाय भुवनं
महावधात् ।
उतानागा ईषते वृष्ण्यावतो यत्पर्जन्यः स्तनयन् हंति
दुष्कृतः ॥२॥

वि । वृक्षान् । हंति । उत । हंति । रक्षसः । विश्वं । बिभाय ।
भुवनं । महाऽवधात् ।
उत । अनागाः । ईषते । वृष्ण्यऽवतः । यत् । पर्जन्यः । स्तनयन् ।
हंति । दुःऽकृतः ॥ २ ॥

रथीव कशयाश्वाँ अभिक्षिपन्नाविर्दूतान्कृणुते वर्ष्याँ ३ अह ।
दूरात्सिंहस्य स्तनथा उदीरते यत्पर्जन्यः कृणुते
वर्ष्यं १ नभः ॥३॥

रथीऽइव । कशया । अश्वान् । अभिऽक्षिपन् । आविः । दूतान् ।
कृणुते । वर्ष्यान् । अह ।
दूरात् । सिंहस्य । स्तनथाः । उत् । ईरते । यत् । पर्जन्यः । कृणुते ।
वर्ष्यं । नभः ॥ ३ ॥

प्र वाता इति चतुर्थी पर्जन्यस्य चरोर्याज्या ।

प्र वाता वांति पतयंति विद्युत उदोषधीर्जिहते पिन्वते स्वः ।
इरा विश्वस्मै भुवनाय जायते यत्पर्जन्यः पृथिवीं रेतसावति
॥ ४ ॥

प्र । वाताः । वांति । पतयंति । विऽद्युतः । उत् । ओषधीः ।
जिहते । पिन्वते । स्व १ रिति स्वः ।
इरा । विश्वस्मै । भुवनाय । जायते । यत् । पर्जन्यः । पृथिवीं । रेतसा ।
अवति ॥ ४ ॥

यस्य व्रते पृथिवी नंनमीति यस्य व्रते श॒फ॒वज्जर्भुरीति ।
यस्य व्रत ओषधीर्विश्वरूपाः स नः पर्जन्य महि शर्म यच्छ
॥ ५ ॥

यस्य । व्रते । पृथिवी । नंनमीति । यस्य । व्रते । शफऽवत् ।
जर्भुरिति ।
यस्य । व्रते । ओषधीः । विश्वऽरूपाः । सः । नः । पर्जन्य । महि ।
शर्म । यच्छ ॥ ५ ॥

दिवो नो वृष्टिं मरुतो ररीध्वं प्र पिन्वत वृष्णो अश्वस्य
धाराः ।
अर्वाङेतेन स्तनयित्नुनेह्यपो निषिंचन्नसुर पिता नः ॥ ६ ॥

दिवः । नः । वृष्टिं । मरुतः । ररीध्वं । प्र । पिन्वत । वृष्णः ।
अश्वस्य । धाराः ।
अर्वाङ् । एतेन । स्तनयित्नुना । आ । इहि । अपः । निऽसिंचन् ।
असुरः । पिता । नः ॥ ६ ॥

अभि क्रंद स्तनय गर्भमा धा उदन्वता परि दीया रथेन ।
दृतिं सु कर्ष विषितं न्यंचं समा भवंतूद्वतो निपादाः ॥७॥

अभि । क्रंद । स्तनय । गर्भं । आ । धाः । उदन्ऽवता । परि ।
दीय । रथेन ।
दृतिं । सु । कर्ष । विऽसितं । न्यंचं । समाः । भवंतु । उत्ऽवतः ।
निऽपादाः ॥ ७ ॥

महांतं कोशमुदचा नि षिंच स्यंदंतां कुल्या विषिताः
पुरस्तात् ।
घृतेन द्यावापृथिवी व्युंधि सुप्रपाणं भवत्वघ्न्याभ्यः ॥ ८ ॥

महांतं । कोशं । उत् । अच । नि । सिंच । स्यंदंतां । कुल्याः ।
विऽसिताः । पुरस्तात् ।
घृतेन । द्यावापृथिवी इति । वि । उंधि । सुऽप्रपानं । भवतु ।
अघ्न्याभ्यः ॥ ८ ॥

यत्पर्जन्य कनिक्रदत्स्तनयन् हंसि दुष्कृतः ।

प्रतीदं विश्वं मोदते यत्किं च पृथिव्यामधि ॥ ९ ॥

यत् । पर्जन्य । कनिक्रदत् । स्तनयन् । हंसि । दुःऽकृतः ।

प्रति । इदं । विश्वं । मोदते । यत् । किं । च । पृथिव्यां । अधि ॥ ९ ॥

अवर्षीर्वर्षमुदु षू गृभायाकर्धन्वान्यत्येतवा उ ।

अजीजन ओषधीर्भोजनाय कमुत प्रजाभ्योऽविदो मनीषां ॥ १० ॥

अवर्षीः । वर्षं । उत् । ऊं इति । सु । गृभाय । अकः । धन्वानि । अतिऽएतवै । ऊं इति ।

अजीजनः । ओषधीः । भोजनाय । कं । उत । प्रऽजाभ्यः । अविदः । मनीषां ॥ १० ॥

बळित्थेति तृचात्मकं [षष्ठेऽनुवाके] द्वादशं सूक्तं भौमस्यात्रेरार्षं पृथिवी देवताकमानुष्टुभं । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । आद्या देवानां हविष्षु पृथिव्या अनुवाक्या ।

बळित्था पर्वतानां खिद्रं बिभर्षि पृथिवि ।

प्र या भूमिं प्रवत्वति मह्ना जिनोषि महिनि ॥ १ ॥

बट् । इत्था । पर्वतानां । खिद्रं । बिभर्षि । पृथिवि ।
प्र । या । भूमिं । प्रवत्वति । मह्ना । जिनोषि । महिनि ॥ १ ॥

स्तोमासस्त्वा विचारिणि प्रति ष्टोभन्त्यक्तुभिः ।
प्र या वाजं न हेषन्तं पेरुमस्यस्यर्जुनि ॥ २ ॥

स्तोमासः । त्वा । विऽचारिणि । प्रति । स्तोभंति । अक्तुऽभिः ।
प्र । या । वाजं । न । हेषंतं । पेरुं । अस्यसि । अर्जुनि ॥ २ ॥

देवानां हविःषु दृळहा चिदिति पृथिव्या याज्या । एषैव भूमिस्तोमे-
निष्केवल्ये सूक्तमुखीया ।

दृळहा चिद्या वनस्पतीन्क्ष्मया दर्धर्ष्योजसा ।
यत्ते अभ्रस्य विद्युतो दिवो वर्षन्ति वृष्टयः ॥ ३ ॥

दृळ्हा । चित् । या वनस्पतीन् । क्ष्मया । दर्धर्षि । ओजसा ।
यत् । ते । अभ्रस्य । विऽद्युतः । दिवः । वर्षंति । वृष्टयः ॥३॥

'प्र सम्राज' इत्यष्टर्चं [षष्ठेऽनुवाके] त्रयोदशं सूक्तं मात्रेयं त्रैष्टुभं
वारुणम् । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्र सम्राजे बृहदर्चा गभीरं ब्रह्म प्रियं वरुणाय श्रुताय ।
वि यो जघान शमितेव चर्मोपस्तिरे पृथिवीं सूर्याय ॥ १ ॥

प्र । संऽराजे । बृहत् । अर्च । गभीरं । ब्रह्म । प्रियं । वरुणाय ।
श्रुताय ।

वि । यः । जघान । शमिता ईव । चर्म । उपऽस्तिरे । पृथिवीं ।
सूर्याय ॥ १ ॥

वनेषु व्य१ंतरिक्षं ततान वाजमर्वत्सु पय उस्रियासु ।
हृत्सु क्रतुं वरुणो अप्स्व १ ग्निं दिवि सूर्यमदधात्सोममद्रौ ॥२॥

वनेषु । वि । अंतरिक्षं । ततान । वाजं । अर्वत्ऽसु । पयः ।
उस्रियासु ।

हृत्ऽसु । क्रतुं । वरुणः । अप्ऽसु । अग्निं । दिवि । सूर्यं । अदधात् ।
सोमं । अद्रौ ॥ २ ॥

नीचीनबारं वरुणः कवंधं प्र ससर्ज रोदसी अंतरिक्षं ।
तेन विश्वस्य भुवनस्य राजा यवं न वृष्टिर्व्युनत्ति भूम ॥ ३ ॥

नीचीनऽबारं । वरुणः । कवंधं । प्र । ससर्ज । रोदसी । इति ।
अंतरिक्षं ।

तेन । विश्वस्य । भुवनस्य । राजा । यवं । न । वृष्टिः । वि । उनत्ति ।
। भूम ॥ ३ ॥

उनत्ति भूमिं पृथिवीमुत द्यां यदा दुग्धं वरुणो वष्ट्यादित् ।
समभ्रेण वसत पर्वतासस्तविषीयंतः श्रथयंत वीराः ॥ ४ ॥

उनत्ति । भूमिं । पृथिवीं । उत । द्यां । यदा । दुग्धं । वरुणः ।
वष्टि । आत् । इत् ।
सं । अभ्रेर्ण । वसत । पर्वतासः । तविषीऽयंतः । श्रथयंत । वीराः
॥ ४ ॥

इमामू ष्वांसुरस्यं श्रुतस्यं महीं मायां वरुणस्य प्र वोचं ।
मानेनेव तस्थिवाँ अंतरिक्षे वि यो ममे पृथिवीं सूर्येण ॥५॥

इमां । ऊं इति । सु । आसुरस्यं । श्रुतस्यं । महीं । मायां ।
वरुणस्य । प्र । वोचं ।
मानेनऽइव । तस्थिऽवान् । अंतरिक्षे । वि । यः । ममे । पृथिवीं ।
सूर्येण ॥ ५ ॥

इमामू नु कवितमस्य मायां महीं देवस्य नकिरा दधर्ष ।
एकं यदुद्गा न पृणंत्येनीरासिंचंतीरवनंयः समुद्रं ॥ ६ ॥

इमां । ऊं इति । नु । कविऽतमस्य । मायां । महीं । देवस्यं ।
नकिः । आ । दधर्ष ।
एकं । यत् । उद्गा । न । पृणंति । एनीः । आऽसिंचंतीः ।
अवनंयः । समुद्रं ॥ ६ ॥

अर्यम्यं वरुण मित्र्यं वा सखायं वा सदमिद्भ्रातरं वा ।
वेशं वा नित्यं वरुणारणं वा यत्सीमागश्चकृमा शिश्रथस्तत्
॥ ७ ॥

अर्यम्यं । वरुण । मित्र्यं । वा । सखायं । वा । सदं । इत् ।
भ्रातरं । वा ।
वेशं । वा । नित्यं । वरुण । अरणं । वा । यत् । सीं । आगंः ।
चकृम । शिश्रथः । तत् ॥ ७ ॥

कितवासो यद्रिरिपुर्न दीवि यद्वा घा सत्यमुत यन्न विद्म ।
सर्वा ता वि ष्य शिथिरेव देवाधा ते स्याम वरुण
प्रियासः ॥ ८ ॥

कितवासः । यत् । रिरिपुः । न । दीवि । यत् । वा । घ । सत्यं ।
उत । यत् । न । विद्म ।
सर्वा । ता । वि । स्य । शिथिराऽइव । देव । अधं । ते । स्याम ।
वरुण । प्रियासः ॥ ८ ॥

'शुक्रं ते' इति चतुर्ऋचं [पंचमेऽनुवाके] नवमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं पौष्णम् । द्वितीया जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । वैश्वदेवे पर्वणि वैश्वदेवस्य हविषः शुक्रं त इति याज्या । एकादशिनस्य पौष्णस्य पशोर्वपाया एषैव याज्या । अमाभिष्टवेऽप्येषा ।

शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्विषुरूपे अहनी द्यौरिवासि ।
विश्वा हि माया अवसि स्वधावो भद्रा ते पूषन्निह राति-
रस्तु ॥ १ ॥

शुक्रं । ते । अन्यत् । यजतं । ते । अन्यत् । विषुरूपे इति ।
विषुऽरूपे । अहनी इति । द्यौःऽइव । असि ।
विश्वाः । हि । मायाः । अवसि । स्वधाऽवः । भद्रा । ते । पूषन् ।
इह । रातिः । अस्तु ॥ १ ॥

अजाश्वः पशुपा वाजपस्त्यो धियंजिन्वो भुवने विश्वे अर्पितः ।
अष्ट्रां पूषा शिथिरामुद्वरीवृजत्संचक्षाणो भुवना देव ईयते ॥ २ ॥

अजऽअश्वः । पशुऽपाः । वाजऽपस्त्यः । धियंऽजिन्वः । भुवने ।
विश्वे । अर्पितः ।
अष्ट्रां । पूषा । शिथिरां । उत्ऽवरीवृजत् । संऽचक्षाणः । भुवना
। देवः । ईयते ॥ २ ॥

पौष्णस्य पशोर्वपापुरोडाशयोर्यास्ते पूषन्नित्यादिके द्वे ऋचावनुवाक्ये ।

यास्ते पूषन्नावो अंतः समुद्रे हिरण्ययीरंतरिक्षे चरंति ।
ताभिर्यासि दूत्यां सूर्यस्य कामेन कृत श्रव इच्छमानः ॥ ३ ॥

याः । ते । पूषन् । नावः । अंतरिति । समुद्रे । हिरण्ययीः ।
अंतरिक्षे । चरंति ।
ताभिः । यासि । दूत्यां । सूर्यस्य । कामेन । कृत । श्रवः । इच्छमानः ॥ ३ ॥

पूषा सुबंधुर्दिव आ पृथिव्या इळस्पतिर्मघवा दस्मवर्चाः ।
यं देवासो अददुः सूर्यायै कामेन कृतं तवसं स्वंचं ॥ ४ ॥

पूषा । सुऽबंधुः । दिवः । आ । पृथिव्याः । इळः । पतिः ।
मघऽवा । दस्मऽवर्चाः ।

यं । देवासः । अददुः । सूर्यायै । कामेन । कृतं । तवसं ।
सुऽअंचं ॥ ४ ॥

'युवां नरे' ति दशर्चं [पंचमेऽनुवाके] त्रयोदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं जागतमैंद्रावरुणम् । आभिप्लविकेषूक्थ्येषु स्तोमवृद्धौ प्रशास्तुरिदं सूक्तमावापार्थम् ।

युवां नरा पश्यमानास आप्यं प्राचा गव्यंतः पृथुपर्शवो ययुः ।
दासा च वृत्रा हतमार्याणि च सुदासमिंद्रावरुणावसावतं ॥१॥

युवां । नरा । पश्यमानासः । आप्यं । प्राचा । गव्यंतः ।
पृथुऽपर्शवः । ययुः ।

दासा । च । वृत्रा । हतं । आर्याणि । च । सुऽदासं । इंद्रावरुणा ।
अवसा । अवतं ॥ १ ॥

यत्रा नरः समयंते कृतध्वजो यस्मिन्नाजा भवति किं चन प्रियं ।
यत्रा भयंते भुवना स्वर्दृशस्तत्रा न इंद्रावरुणाधि वोचतं ॥२॥

यत्र । नरः । संऽअयंते । कृतऽध्वजः । यस्मिन् । आजा । भवति ।
किं । चन । प्रियं ।

यत्र । भयंते । भुवना । स्वःऽदृशः । तत्र । नः । इंद्रावरुणा । अधि ।
वोचतं ॥ २ ॥

सं भूम्या अंता ध्वसिरा अदृक्षतेंद्रावरुणा दिवि घोष आरुहत् ।
अस्थुर्जनानामुप मामरातयो ऽर्वागवसा हवनश्रुता गतं ॥३॥
सं । भूम्याः । अंताः । ध्वसिराः । अदृक्षत । इंद्रावरुणा । दिवि । घोषः । आ । अरुहत् ।
अस्थुः । जनानां । उप । मां । अरातयः । अर्वाक् । अवसा हवनऽश्रुता । आ । गतं ॥ ३ ॥

इंद्रावरुणा वधनाभिरप्रति भेदं वन्वंता प्र सुदासमावतं ।
ब्रह्माण्येषां शृणुतं हवीमनि सत्या तृत्सूनामभवत्पुरोहितिः ॥४॥
इंद्रावरुणा । वधनाभिः । अप्रति । भेदं । वन्वंता । प्र । सुऽदासं । आवतं ।
ब्रह्माणि । एषां । शृणुतं । हवीमनि । सत्या । तृत्सूनां । अभवत् । पुरःऽहितिः ॥ ४ ॥

इंद्रावरुणावभ्या तपंति माघान्यर्यो वनुषामरातयः ।
युवं हि वस्व उभयस्य राजथोऽध स्मा नोऽवतं पार्ये दिवि ॥ ५ ॥
इंद्रावरुणौ । अभि । आ । तपंति । मा । अघानि । अर्यः । वनुषां । अरातयः ।
युवं । हि । वस्वः । उभयस्य । राजथः । अध । स्म । नः । अवतं । पार्ये । दिवि ॥ ५ ॥

युवा हवंत उभयास आजिष्विंद्रं च वस्वो वरुणं च सातये ।
यत्र राजभिर्दशभिर्निबाधितं प्र सुदासमावतं तृत्सुभिः सह॥६॥

युवां । हवंते । उभयासः । आजिषु । इंद्रं । च । वस्वः । वरुणं ।
च । सातये ।

यत्र । राजऽभिः । दशऽभिः । निऽबाधितं । प्र । सुऽदासं ।
आवतं । तृत्सुऽभिः । सह ॥ ६ ॥

दश राजानः समिता अयज्यवः सुदासमिंद्रावरुणा न युयुधुः ।
सत्या नृणामद्मसदामुपस्तुतिर्देवा एषामभवन्देवहूतिषु ७ ॥

दश । राजानः । संऽइताः । अयज्यवः । सुऽदासं । इंद्रावरुणा । न ।
युयुधुः ।

सत्या । नृणां । अद्मऽसदां । उपऽस्तुतिः । देवाः । एषां ।
अभवन् । देवऽहूतिषु ॥ ७ ॥

दाशराज्ञे परियत्ताय विश्वतः सुदास इंद्रावरुणावशिक्षतं ।
श्वित्यंचो यत्र नमसा कपर्दिनो धिया धीवंतो असपंत
तृत्सवः ॥ ८ ॥

दाशऽराज्ञे । परिऽयत्ताय । विश्वतः । सुऽदासे । इंद्रावरुणौ ।
अशिक्षतं ।

श्वित्यंचः । यत्र । नमसा । कपर्दिनः । धिया । धीऽवंतः । असपंत ।
तृत्सवः ॥ ८ ॥

वृत्राण्यन्यः समिथेषु जिघ्नते व्रतान्यन्यो अभिरक्षते सदा।
हवामहे वां वृषणा सुवृक्तिभिरस्मे इंद्रावरुणा शर्म यच्छतं ॥९॥

वृत्राणि । अन्यः । संऽइथेषु । जिघ्नते । व्रतानि । अन्यः । अभि । रक्षते । सदा ।
हवामहे । वां । वृषणा । सुवृक्तिऽभिः । अस्मे इति । इंद्रावरुणा । शर्म । यच्छतं ॥ ९ ॥

अस्मे इंद्रो वरुणो मित्रो अर्यमा द्युम्नं यच्छंतु महि शर्म सप्रथः।
अवध्रं ज्योतिरदितेर्ऋतावृधो देवस्य श्लोकं सवितुर्मनामहे ॥ १० ॥

अस्मे इति । इंद्रः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । द्युम्नं । यच्छंतु । महि । शर्म । सऽप्रथः ।
अवध्रं । ज्योतिः । अदितेः । ऋतऽवृधः । देवस्य । श्लोकं । सवितुः । मनामहे ॥ १० ॥

'धीरात्वस्ये' त्यष्टर्चं [पंचमेऽनुवाके] षोडशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वरुणदेवत्यम् । आभिप्लविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने स्तोमवृद्धौ प्रशास्तुरिदमावापार्थम् ।

धीरात्वस्य महिना जनूंषि वि यस्तस्तंभ रोदसी चिदुर्वी।
प्र नाकमृष्वं नुनुदे बृहंतं द्विता नक्षत्रं पप्रथच्च भूम ॥ १ ॥

धीरा । तु । अस्य । महिना । जनूंषि । वि । यः । तस्तंभं ।
रोदसी इति । चित् । उर्वी इति ।
प्र । नाकं । ऋष्वं । नुनुदे । बृहंतं । द्विता । नक्षत्रं । पप्रथंत् ।
च । भूमं ॥ १ ॥

उत स्वया तन्वा३ सं वंदे तत्कदा न्वं१ तर्वरुणे भुवानि।
किं मे हव्यमहृणानो जुषेत कदा मृळीकं सुमना अभिख्यं
॥ २ ॥

उत । स्वया । तन्वा । सं । वदे । तत् । कदा । नु । अंतः ।
वरुणे । भुवानि ।
किं । मे । हव्यं । अहृणानः । जुषेत । कदा । मृळीकं । सुऽमनाः ।
अभि । ख्यं ॥ २ ॥

पृच्छे तदेनो वरुण दिदृक्षूपो एमि चिकितुषो विपृच्छं ।
समानमिन्मे कवयश्चिदाहुरयं ह तुभ्यं वरुणो हृणीते ॥ ३ ॥

पृच्छे । तत् । एनः । वरुण । दिदृक्षु । उपो इति । एमि । चिकितुषः ।
विऽपृच्छं ।
समानं । इत् । मे । कवयः । चित् । आहुः । अयं । ह । तुभ्यं ।
वरुणः । हृणीते ॥ ३ ॥

किमाग आस वरुण ज्येष्ठं यत्स्तोतारं जिघांससि सखायं ।
प्र तन्मे वोचो दूळभ स्वधावोऽव त्वानेना नमसा तुर इयां ॥४॥

किं । आगः । आस । वरुण । ज्येष्ठं । यत् । स्तोतारं । जिघांससि ।
सखायं ।
प्र । तत् । मे । वोचः । दुःऽदभ । स्वधाऽवः । अव । त्वा ।
अनेनाः । नमसा । तुरः । इयां ॥ ४ ॥

अव द्रुग्धानि पित्र्या सृजा नोऽव या वयं चकृमा तनूभिः ।
अव राजन्पशुतृपं न तायुं सृजा वत्सं न दाम्नो वसिष्ठं ॥५॥

अव । द्रुग्धानि । पित्र्या । सृज । नः । अव । या । वयं । चकृम ।
तनूभिः ।
अव । राजन् । पशुऽतृपं । न । तायुं । सृज । वत्सं । न । दाम्नः ।
वसिष्ठं ॥ ५ ॥

न स स्वो दक्षो वरुण ध्रुतिः सा सुरा मन्युर्विभीदको अचित्तिः ।
अस्ति ज्यायान्कनीयस उपारे स्वप्नश्चनेदनृतस्य प्रयोता ॥६॥

न । सः । स्वः । दक्षः । वरुण । ध्रुतिः । सा । सुरा । मन्युः ।
विऽभीदकः । अचित्तिः ।
अस्ति । ज्यायान् । कनीयसः । उपऽअरे । स्वप्नः । चन । इत् ।
अनृतस्य । प्रऽयोता ॥ ६ ॥

अरं दासो न मीळ्हुषे कराण्यहं देवाय भूर्णयेऽनागाः ।
अचेतयदचितो देवो अर्यो गृत्सं राये कवितरो जुनाति ॥७॥

अरं । दासः । न । मीळ्हुषे । कराणि । अहं । देवाय । भूर्णये । अनागाः ।
अचेतयत् । अचितः । देवः । अर्यः । गृत्सं । राये । कविऽतरः । जुनाति ॥ ७ ॥

एकादशिने वारुणे पशावयमिति पुरोडाशस्यानुवाक्या ॥

अयं सु तुभ्यं वरुण स्वधावो हृदि स्तोम उपश्रितश्चिदस्तु ।
शं नः क्षेमे शमु योगे नो अस्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८ ॥

अयं । सु । तुभ्यं । वरुण । स्वधाऽवः । हृदि । स्तोमः । उपऽश्रितः चित् । अस्तु ।
शं । नः । क्षेमे । शं । ऊं इति । योगे । नः । अस्तु । यूयं पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ८ ॥

प्र शुंध्युवमिति सप्तर्चं [पंचमेऽनुवाके] अष्टादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वारुणम् । गतो विनियोगः ॥

प्र शुंध्युवं वरुणाय प्रेष्ठां मतिं वसिष्ठ मीळ्हुषे भरस्व ।
य ईमर्वाचं करते यजत्रं सहस्रामघं वृषणं बृहंतं ॥ १ ॥

प्र । शुन्ध्युवं । वरुणाय । प्रेष्ठां । मतिं । वसिष्ठ । मीळ्हुषे । भरस्व ।
यः । ईं । अर्वाञ्चं । करते । यजत्रं । सहस्रऽमघं । वृषणं । बृहंतं ॥ १ ॥

अधान्वस्य संदृशं जगन्वानग्नेरनीकं वरुणस्य मंसि ।
स्व १ र्यदश्मन्नधिपा उ अंधोऽभि मा वपुर्दृशये निनीयात् ॥ २ ॥

अध । नु । अस्य । संऽदृशं । जगन्वान् । अग्नेः । अनीकं ।
वरुणस्य । मंसि ।
स्वः । यत् । अश्मन् । अधिऽपाः । ऊं इति । अंधः । अभि । मा ।
वपुः । दृशये । निनीयात् ॥ २ ॥

आ यद्रुहाव वरुणश्च नावं प्र यत्समुद्रमीरयाव मध्यं ।
अधि यदपां स्नुभिश्चराव प्र प्रेंख ईंखयावहै शुभे कं ॥ ३ ॥

आ । यत् । रुहाव । वरुणः । च । नावं । प्र । यत् । समुद्रं ।
ईरयाव । मध्यं ।
अधि । यत् । अपां । स्नुऽभिः । चराव । प्र । प्रऽईंखे । ईंखयावहै ।
शुभे । कं ॥ ३ ॥

वसिष्ठं ह वरुणो नाव्याधादृषिं चकार स्वपा महोभिः ।
स्तोतारं विप्रः सुदिनत्वे अह्नां यान्नु द्यावस्ततनन्यादुषासः
॥ ४ ॥

वसिष्ठं । ह । वरुणः । नावि । आ । अधात् । ऋषिं । चकार ।
सुऽअपाः । महःऽभिः ।

स्तोतारं । विप्रः । सुदिनऽत्वे । अह्नां । यात् । नु । द्यावः ।
ततनन् । यात् । उषसः ॥ ४ ॥

क्व१ त्यानि नौ सख्या बभूवुः सचावहे यदवृकं पुराचित् ।
बृहंतं मानं वरुण स्वधावः सहस्रद्वारं जगमा गृहं ते ॥ ५ ॥

क्व । त्यानि । नौ । सख्या । बभूवुः । सचावहे इति । यत् ।
अवृकं । पुरा । चित् ।

बृहंतं । मानं । वरुण । स्वधाऽवः । सहस्रऽद्वारं । जगम । गृहं ।
ते ॥ ५ ॥

य आपिर्नित्यो वरुण प्रियः सन्त्वामागांसि कृणवत्सखा ते ।
मा त एनस्वंतो यक्षिन्भुजेम यंधि ष्मा विप्रः स्तुवते वरूथं
॥ ६ ॥

यः । आपिः । नित्यः । वरुण । प्रियः । सन् । त्वां । आगांसि ।
कृणवत् । सखा । ते ।
मा । ते । एनस्वंतः । यक्षिन् । भुजेम । यंधि । स्म । विप्रः ।
स्तुवते । वरूथं ॥ ६ ॥

अत्र ऋग्विधानं । ध्रुवासु त्वासु क्षितिषु जपन् बंधात् प्रमुच्यते ।
तिष्ठन्रात्री जपेदेतां पिशाचस्तं न गच्छति ॥

ध्रुवासु त्वासु क्षितिषु क्षियंतो व्य१स्मत्पाशं वरुणो
मुमोचत् ।
अवो वन्वाना अदितेरुपस्थाद्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः
॥ ७ ॥

ध्रुवासु । त्वा । आसु । क्षितिषु । क्षियंतः । वि । अस्मत् । पाशं ।
वरुणः । मुमोचत् ।
अवः । वन्वानाः । अदितेः । उपऽस्थात् । यूयं । पात । स्वस्तिऽभिः ।
सदा । नः ॥ ७ ॥

यत्स्थ इति षळृचं [द्वितीयेऽनुवाके] पंचमं सूक्तं कण्वपुत्रस्य प्रगाथस्यार्षं माश्विनम् । आद्या बृहती । द्वितीया मध्येज्योतिस्त्रिष्टुप् । तृतीयाऽनुष्टुप् । चतुर्थ्यास्तारपंक्तिः । पंचमी बृहती षष्ठी सतोबृहती । प्रातरनुवाकाश्विने क्रतौ बार्हते छंदस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् ।

यत्स्थो दीर्घप्रसद्मनि यद्वादो रोचने दिवः ।
यद्वा समुद्रे अध्याकृते गृहेऽत आ यातमश्विना ॥ १ ॥

यत् । स्थः । दीर्घऽप्र॑सद्मनि । यत् । वा । अदः । रोचने । दिवः ।
यत् । वा । समुद्रे । अधि । आऽकृ॑ते । गृहे । अतः । आ । यातं ।
अश्विना ॥ १ ॥

यद्वा यज्ञं मनवे संमिमिक्षथुरेवेत्काणवस्य बोधतं ।
बृहस्पतिं विश्वान्देवाँ अहं हुव इंद्राविष्णू अश्विनावाशुहेषसा ॥ २ ॥

यत् । वा । यज्ञं । मनवे । संऽमिमिक्षथुः । एव । इत् । काणवस्य ।
बोधतं । बृहस्पतिं । विश्वान् । देवान् । अहं । हुवे । इंद्राविष्णू इति ।
अश्विनौ । आशुऽहेषसा ॥ २ ॥

त्या न्व१श्विना हुवे सुदंससा गृभे कृता ।
ययोरस्ति प्र णः सख्यं देवेष्वध्याप्यं ॥ ३ ॥

त्या । नु । अश्विना । हुवे । सुऽदंससा । गृभे । कृता । ययोः ।
अस्ति । प्र । नः । सख्यं । देवेषु । अधि । आप्यं ॥ ३ ॥

ययोरधि प्र यज्ञा असूरे संति सूरयः ।
ता यज्ञस्याध्वरस्य प्रचेतसा स्वधाभिर्या पिबतः सोम्यं मधु ॥ ४ ॥

ययोः । अधि । प्र । यज्ञाः । असूरे । संति । सूरयः ।
ता । यज्ञस्य । अध्वरस्य । प्रऽचेतसा । स्वधाभिः । या । पिबतः ।
सोम्यं । मधु ॥ ४ ॥

यदद्याश्विनावपाग्यत्प्राक्स्थो वाजिनीवसू ।

यद्द्रुह्यव्यनवि तुर्वशे यदौ हुवे वामथ मा गतं ॥ ५ ॥

यत् । अद्य । अश्विनौ । अपाक् । यत् । प्राक् । स्थः ।

वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू ।

यत् । द्रुह्यवि । अनवि । तुर्वशे । यदौ । हुवे । वां । अथ । मा ।

आ । गतं ॥ ५ ॥

यदंतरिक्षे पतथः पुरुभुजा यद्वेमे रोदसी अनु ।

यद्वा स्वधाभिरधितिष्ठथो रथमत आ यातमश्विना ॥ ६ ॥

यत् । अंतरिक्षे । पतथः । पुरुऽभुजा । यत् । वा । इमे इति । रोदसी

इति । अनु ।

यत् । वा । स्वधाभिः । अधिऽतिष्ठथः । रथं । अतः । आ । यातं ।

अश्विना ॥ ६ ॥

उपास्मा इति नवर्चं [प्रथमेऽनुवाके] एकादशं सूक्तम् । असितो देवल ऋषिः । तौ च कश्यपगोत्रजा । गायत्रं छंदः । सोमःपवमानो देवता । प्रातस्तोत्रेऽस्यैदसूक्तस्य प्रागुत्तमाया इदमादिकं सर्वं पावमानं विकल्पेना· वंपनीयं ॥ अभिष्टवे धर्मदुघावत्सेऽपनीयमाने नमस्ते इत्येषा ।

उपास्मै गायता नरः पवमानायेंदवे । अभि देवाँ इयक्षते ॥१॥

उप । अस्मै । गायत । नरः । पवमानाय । इंदवे । अभि । देवान् ।

इयक्षते ॥ १ ॥

अभि ते मधुना पयोऽथर्वाणो अशिश्रयुः । देवं देवाय देवयु ॥२॥

अभि । ते । मधुना । पर्यः । अर्थर्वाणः । अशिश्रयुः । देवं । देवार्य ।
देवऽयु ॥ २ ॥

स नः पवस्व शं गवे शं जनाय मर्वते । शं राजन्नोषधीभ्यः
॥ ३ ॥

सः । नः । पवस्व । शं । गवे । शं । जनाय । शं । अर्वते । शं ।
राजन् । ओषधीभ्यः ॥३॥

बभ्रवे नु स्वतवसेऽरुणाय दिविस्पृशे । सोमाय गाथमर्चत ॥४॥

बभ्रवे । नु । स्वऽतवसे । अरुणाय । दिविऽस्पृशे । सोमाय । गाथं ।
अर्चत ॥ ४ ॥

हस्तच्युतभिरद्रिभिः सुतं सोमं पुनीतन । मधावा धावता मधु
॥ ५ ॥

हस्तऽच्युतेभिः । अद्रिऽभिः । सुतं । सोमं । पुनीतन । मधौ । आ ।
धावत । मधु ॥ ५ ॥

नमसेदुप सीदत दध्नेदभि श्रीणीतन । इंदुमिंद्रे दधातन ॥६॥

नमसा । इत् । उप । सीदत । दध्ना । इत् । अभि । श्रीणीतन ।
इंदुं । इंद्रे । दधातन ॥ ६ ॥

अमित्रहा विचर्षणिः पवस्व सोम शं गवे । देवेभ्यो

अमित्रऽहा । विऽचर्षणिः । पवस्व । सोम । शं । गवे । देवेभ्यः ।
अनुत्तमऽकृत् ॥ ७ ॥

इंद्राय सोम पातवे मदाय परि षिच्यसे । मनश्चिन्मनसस्पतिः ॥ ८ ॥

इंद्राय । सोम । पातवे । मदाय । परि । सिच्यसे । मनःऽचित् ।
मनसः । पतिः ॥ ८ ॥

पवमान सुवीर्यं रयिं सोम रिरीहि नः । इंदविंद्रेण नो युजा ॥ ९ ॥

पवमान । सुऽवीर्यं । रयिं । सोम । रिरीहि । नः । इंदो इति ।
इंद्रेण । नः । युजा ॥ ९ ॥

परेयिवांसमिति षोडशर्चं चतुर्दशं सूक्तं विवस्वतः पुत्रस्य यमस्यार्षं । अंगिरसो नः पितरो नवग्वा इति षष्ठ्या अंगिरः पित्रथर्वभृगुलक्षणा लिंगोक्ता देवताः । प्रेहीत्याद्यास्तिस्रो लिंगोक्तदेवताकाः पितृदेवताका वा । अतिद्रवसारमेयावित्यादिकस्तृचः सरमापुत्रौ यौ श्वानौ परलोकमार्गमभितः स्थितौ तद्देवताकः । शिष्टा यमदेवत्याः । यमाय सोममिति त्रयोदश्याद्या अनुष्टुभः । यमाय मधुमत्तममित्येषा बृहती । आदितो द्वादश त्रिष्टुभः । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तः सूक्तविनियोगः । महापितृयज्ञे यमयागाख्या याज्या ।

परेयिवांसं प्रवतो महीरनु बहुभ्यः पंथामनुपस्पशानं ।
वैवस्वतं संगमनं जनानां यमं राजानं हविषा दुवस्य ॥ १ ॥

परेयिऽवांसं । प्रऽवतः । महीः । अनु । बहुऽभ्यः । पंथां ।
अनुऽपस्पशानं ।
वैवस्वतं । संऽगमनं । जनानां । यमं । राजानं । हविषा ।
दुवस्य ॥ १ ॥

यमो नो गातुं प्रथमो विवेद नैषा गव्यूतिरपभर्तवा उं ।
यत्रा नः पूर्वे पितरः परेयुरेना जज्ञानाः पथ्या३ अनु स्वाः ॥२॥

यमः । नः । गातुं । प्रथमः । विवेद । न । एषा । गव्यूतिः ।
अपऽभर्तवै । उं इति ।
यत्र । नः । पूर्वे । पितरः । पराऽईयुः । एना । जज्ञानाः । पथ्याः ।
अनु । स्वाः ॥ २ ॥

आग्निमारुते मातली कव्यैरित्येषा धाय्या ।

मातली कव्यैर्यमो अंगिरोभिर्बृहस्पतिर्ऋक्वभिर्वावृधानः ।
यांश्च देवा वावृधुर्ये च देवान्त्स्वाहान्ये स्वधयान्ये मदंति ॥३॥

मातली । कव्यैः । यमः । अंगिरःऽभिः । बृहस्पतिः । ऋक्वऽभिः ।
ववृधानः ।
यान् । च । देवाः । ववृधुः । ये । च । देवान् । स्वाहा । अन्ये ।
स्वधया । अन्ये । मदंति ॥ ३ ॥

महापितृयज्ञे ...म यमेत्यादिके द्वे अनुवाक्ये । सप्ताग्निमारुतेऽपि धाय्या ।

इमं यम प्रस्तरमा हि सीदांगिंरोभिः पितृभिः संविदानः ।
आ त्वा मंत्राः कविशस्ता वहंत्वेना राजन्हविषा मादयस्व ॥४॥

इमं । यम । प्रऽस्तरं । आ । हि । सीदं । अंगिरःऽभिः । पितृऽभिः ।
संऽविदानः ।
आ । त्वा । मंत्राः । कविऽशस्ताः । वहंतु । एना । राजन् ।
हविषा । मादयस्व ॥ ४ ॥

अंगिरोभिरा गंहि यज्ञियेभिर्यमं वैरूपैरिह मादयस्व ।
विवस्वंतं हुवे यः पिता तेऽस्मिन्यज्ञे बर्हिष्या निषद्यं ॥ ५ ॥

अंगिरःऽभिः । आ । गहि । यज्ञियेभिः । यम । वैरूपैः । इह ।
मादयस्व ।
विवस्वंतं । हुवे । यः । पिता । ते । अस्मिन् । यज्ञे । बर्हिषि ।
आ । निऽसद्यं ॥ ५ ॥

अंगिरसो नः पितरो नवंग्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः ।
तेषां वयं सुमतौ यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ ६ ॥

अंगिरसः । नः । पितरः । नवंऽग्वाः । अथर्वाणः भृगवः ।
सोम्यासः ।
तेषां । वयं । सुऽमतौ । यज्ञियानां । अपि । भद्रे । सौमनसे ।
स्याम ॥ ६ ॥

सत्रमध्ये दीक्षितस्य मरणे प्रेहीत्याद्याः पंचर्चस्तृतीयावर्जिता होत्रा शंसनीयाः ।

प्रेहि प्रेहि पथिभिः पूर्व्येभिर्यत्रा नः पूर्वे पितरः परेयुः ।
उभा राजाना स्वधया मदन्ता यमं पश्यासि वरुणं च देवं ॥ ७ ॥

प्र । इहि । प्र । इहि । पथिऽभिः । पूर्व्येभिः । यत्र । नः । पूर्वे । पितरः । पराऽईयुः ।
उभा । राजाना । स्वधया । मदन्ता । यमं । पश्यासि । वरुणं । च । देवं ॥ ७ ॥

सं गच्छस्व पितृभिः सं यमेनेष्टापूर्तेन परमे व्योमन् ।
हित्वायावद्यं पुनरस्तमेहि सं गच्छस्व तन्वा सुवर्चाः ॥८॥

सं । गच्छस्व । पितृऽभिः । सं । यमेन । इष्टापूर्तेन । परमे । विऽओमन् ।
हित्वाय । अवद्यं । पुनः । अस्तं । आ । इहि । सं । गच्छस्व । तन्वा । सुऽवर्चाः ॥ ८ ॥

पैतृमेधिके कर्मणि श्मशानायतनं प्रोक्षत्यपेत वीतेति ।

अपेत वीत वि च सर्पतातोऽस्मा एतं पितरो लोकमक्रन् ।
अहोभिरद्भिरक्तुभिर्व्यक्तं यमो ददात्यवसानमस्मै ॥ ९ ॥

अर्प । इत । वि । इत । वि । च । सर्पत । अतः । अस्मै । एतं । पितरः । लोकं । अक्रन् ।

अहःऽभिः । अत्ऽभिः । अक्तुऽभिः । विऽअक्तं । यमः । ददाति । अवऽसानं । अस्मै ॥ ९ ॥

अनुस्तरण्या वृक्कौ पार्श्वयोराम्रफलाकृती । तावुद्धृत्य प्रेतस्य हस्तयोर्निदधात्यति द्रव सारमेयाविति द्वाभ्यां ।

अति द्रव सारमेयौ श्वानौ चतुरक्षौ शबलौ साधुना पथा ।
अथा पितॄन्त्सुविदत्राँ उपेहि यमेन ये सधमादं मदंति ॥१०॥

अति । द्रव । सारमेयौ । श्वानौ । चतुःऽअक्षौ । शबलौ । साधुना । पथा ।

अथ । पितॄन् । सुऽविदत्रान् । उप । इहि । यमेन । ये । सधऽमादं । मदंति ॥ १० ॥

यौ ते श्वानौ यम रक्षितारौ चतुरक्षौ पथिरक्षी नृचक्षसौ ।
ताभ्यामेनं परि देहि राजन्त्स्वस्ति चास्मा अनमीवं च धेहि ॥११॥

यौ । ते । श्वानौ । यम । रक्षितारौ । चतुःऽअक्षौ । पथिरक्षी इति पथिऽरक्षी । नृऽचक्षसौ ।

ताभ्यां । एनं । परि । देहि । राजन् । स्वस्ति । च । अस्मै । अनमीवं । च । धेहि ॥ ११ ॥

उरूणसावसुतृपा उदुंबलौ यमस्य दूतौ चरतो जनाँ अनु ।
तावस्मभ्यं दृशये सूर्याय पुनर्दातामसुमद्येह भद्रं ॥ १२ ॥

उरुऽनसौ । असुऽतृपौ । उदुंबलौ । यमस्य । दूतौ । चरतः । जनान् ।
अनु ।
तौ । अस्मभ्यं । दृशये । सूर्याय । पुनः । दातां । असुं । अद्य ।
इह । भद्रं ॥ १२ ॥

यमाय सोमं सुनुत यमाय जुहुता हविः ।
यमं ह यज्ञो गच्छत्यग्निदूतो अरंकृतः ॥१३॥

यमाय । सोमं । सुनुत । यमाय । जुहुत । हविः ।
यमं । ह । यज्ञः । गच्छति । अग्निऽदूतः अरंऽकृतः ॥ १३ ॥

यमाय घृतवद्धविर्जुहोत प्र च तिष्ठत ।
स नो देवेष्वा यमद्दीर्घमायुः प्र जीवसे ॥ १४ ॥

यमाय । घृतऽवत् । हविः । जुहोत । प्र । च । तिष्ठत ।
सः । नः । देवेषु । आ । यमत् । दीर्घं । आयुः । प्र । जीवसे ॥ १४ ॥

यमाय मधुमत्तमं राज्ञे हव्यं जुहोतन ।
इदं नम ऋषिभ्यः पूर्वजेभ्यः पूर्वेभ्यः पथिकृद्भ्यः ॥ १५ ॥

यमाय । मधुमत्ऽतमं । राज्ञे । हव्यं । जुहोतन । इदं । नमः । ऋषिऽभ्यः । पूर्वऽजेभ्यः । पूर्वेभ्यः । पथिकृत्ऽभ्यः ॥ १५ ॥

त्रिकद्रुकेभिः पतति षळुर्वीरेकमिद्बृहत् ।
त्रिष्टुब्गायत्री छंदांसि सर्वा ता यम आहिता ॥ १६ ॥

त्रिऽकद्रुकेभिः । पतति । षट् । उर्वीः । एकं । इत् । बृहत् । त्रिऽस्तुप् । गायत्री । छंदांसि । सर्वा । ता । यमे । आऽहिता ॥ १६ ॥

प्रावेपा इति चतुर्दशर्चं [तृतीयेऽनुवाके] पंचमं सूक्तमैलूषस्य कवषस्यार्षं मुजवतः पुत्रस्याक्षाख्यस्य वा । सप्तमी जगती शिष्टास्त्रयोदश त्रिष्टुभः । अत्र द्वादश्यक्षान् स्तौति नवम्याद्या च सप्तमी । अतस्ता-स्तद्देवत्याः । त्रयोदशी कृषिं स्तौति । अतस्तस्याः सा देवता । एवं पंच गताः । शिष्टाभिर्नवभिः कितवोऽक्षश्च निंद्यन्ते अतस्ता अपि तद्देवत्याः ॥

प्रावेपा मा बृहतो मादयंति प्रवातेजा इरिणे वर्वृतानाः ।
सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो विभीदको जागृविर्मह्यमच्छान् ॥ १ ॥

प्रावेपाः । मा । बृहतः । मादयंति । प्रवातेऽजाः । इरिणे । वर्वृतानाः । सोमस्यऽइव । मौजऽवतस्य । भक्षः । विऽभीदकः । जागृविः । मह्यं । अच्छान् ॥ १ ॥

न मा मिमेथ न जिहीळ एषा शिवा सखिभ्य उत मह्यमासीत् ।
अक्षस्याहमेकपरस्य हेतोरनुव्रतामप जायामरोधं ॥ २ ॥

न । मा । मिमेथ । न । जिहीळे । एषा । शिवा । सखिऽभ्यः ।
उत । मह्यं । आसीत् ।
अक्षस्य । अहं । एकऽपरस्य । हेतोः । अनुऽव्रतां । अप । जायां ।
अरोधं ॥ २ ॥

द्वेष्टि श्वश्रूरप जाया रुणद्धि न नाथितो विंदते मर्डितारं ।
अश्वस्येव जरतो वस्न्यस्य नाहं विंदामि कितवस्य भोगं ॥३॥

द्वेष्टि । श्वश्रूः । अप । जाया । रुणद्धि । न । नाथितः । विंदते ।
मर्डितारं ।
अश्वस्यऽइव । जरतः । वस्न्यस्य । न । अहं । विंदामि । कितवस्य ।
भोगं ॥ ३ ॥

अन्ये जायां परि मृशंत्यस्य यस्यागृधद्वेदने वाज्य१क्षः ।
पिता माता भ्रातर एनमाहुर्न जानीमो नयता बद्धमेतं ॥४॥

अन्ये । जायां । परि । मृशंति । अस्य । यस्य । अगृधत् । वेदने ।
वाजी । अक्षः ।
पिता । माता । भ्रातरः । एनं । आहुः । न । जानीमः । नयत ।
बद्धं । एतं ॥ ४ ॥

यदादीध्ये न दविषाण्येभिः परायद्भ्योऽव हीये सखिभ्यः ।
न्युप्ताश्च बभ्रवो वाचमक्रतँ एमीदेषां निष्कृतं जारिणीव ॥५॥

यत् । आऽदीध्ये । न । दविषाणि । एभिः । पराऽयत्ऽभ्यः । अव ।
हीये । सखिऽभ्यः ।
निऽउप्ताः । च । बभ्रवः । वाचं । अक्रत । एमि । इत् । एषां ।
निःऽकृतं । जारिणीऽइव ॥ ५ ॥

सभामेति कितवः पृच्छमानो जेष्यामीति तन्वा३ शूशुजानः ।
अक्षासो अस्य वि तिरंति कामं प्रतिदीव्ने दधत आ कृतानि ॥६॥

सभां । एति । कितवः । पृच्छमानः । जेष्यामि । इति । तन्वा ।
शूशुजानः ।
अक्षासः । अस्य । वि । तिरंति । कामं । प्रतिऽदीव्ने । दधतः ।
आ । कृतानि ॥ ६ ॥

अक्षास इदंकुशिनो नितोदिनो निकृत्वानस्तपनास्तापयिष्णवः ।
कुमारदेष्णा जयतः पुनर्हणो मध्वा संपृक्ताः कितवस्य
बर्हणा ॥ ७ ॥

अक्षासः । इत् । अंकुशिनः । निऽतोदिनः । निऽकृत्वानः ।
तपनाः । तापयिष्णवः ।
कुमारऽदेष्णाः । जयतः । पुनःऽहनः । मध्वा । संऽपृक्ताः ।
कितवस्य । बर्हणा ॥ ७ ॥

त्रिपंचाशः क्रीळति व्रात एषां देव इव सविता सत्यधर्मा ।
उग्रस्य चिन्मन्यवे ना नमंते राजा चिदेभ्यो नम इत्कृणोति॥८॥

त्रिऽपंचाशः । क्रीळति । व्रातः । एषां । देवःऽइव । सविता । सत्यऽधर्मा ।
उग्रस्य । चित् । मन्यवे । न । नमंते । राजा । चित् । एभ्यः । नमः । इत् । कृणोति ॥ ८ ॥

नीचा वर्तंत उपरि स्फुरंत्यहस्तासो हस्तवंतं सहंते ।
दिव्या अंगारा इरिणे न्युप्ताः शीताः संतो हृदयं निर्दहंति॥९॥

नीचा । वर्तंते । उपरि । स्फुरंति । अहस्तासः । हस्तऽवंतं । सहंते ।
दिव्याः । अंगाराः । इरिणे । निऽउप्ताः । शीताः । संतः । हृदयं । निः । दहंति ॥ ९ ॥

जाया तप्यते कितवस्य हीना माता पुत्रस्य चरतः क्व स्वित् ।
ऋणावा बिभ्यद्धनमिच्छमानोऽन्येषामस्तमुप नक्तमेति ॥१०॥

जाया । तप्यते । कितवस्य । हीना । माता । पुत्रस्य । चरतः । क्व । स्वित् ।
ऋणऽवा । बिभ्यत् । धनं । इच्छमानः । अन्येषां । अस्तं । उप । नक्तं । एति ॥ १० ॥

स्त्रियं दृष्ट्वाय कितवं ततापान्येषां जायां सुकृतं च योनिं।
पूर्वाण्हे अश्वान्युयुजे हि बभ्रून्त्सो अग्नेरंते वृषलः पपाद॥११॥

स्त्रियं। दृष्ट्वाय। कितवं। तताप। अन्येषां। जायां। सुऽकृतं।
च। योनिं।
पूर्वाण्हे। अश्वान्। युयुजे। हि। बभ्रून्। सः। अग्नेः। अंते।
वृषलः। पपाद॥ ११॥

यो वः सेनानीर्महतो गणस्य राजा व्रातस्य प्रथमो बभूव।
तस्मै कृणोमि न धना रुणध्मि दशाहं प्राचीस्तदृतं वदामि॥१२॥

यः। वः। सेनाऽनीः। महतः। गणस्य। राजा। व्रातस्य।
प्रथमः। बभूव।
तस्मै। कृणोमि। न। धना। रुणध्मि। दश। अहं। प्राचीः।
तत्। ऋतं। वदामि॥ १२॥

अक्षैर्मा दीव्यः कृषिमित्कृषस्व वित्ते रमस्व बहु मन्यमानः।
तत्र गावः कितव तत्र जाया तन्मे वि चष्टे सवितायमर्यः॥१३॥

अक्षैः। मा। दीव्यः। कृषिं। इत्। कृषस्व। वित्ते। रमस्व।
बहु। मन्यमानः।
तत्र। गावः। कितव। तत्र। जाया। तत्। मे। वि। चष्टे।
सविता। अयं। अर्यः॥ १३॥

मित्रं कृणुध्वं खलुं मृळतां नो मा नो घोरेण चरताभि धृष्णु।
नि वो नु मन्युर्विशतामरातिरन्यो बभ्रूणां प्रसितौ न्वस्तु ॥१४॥

मित्रं। कृणुध्वं। खलुं। मृळतं। नः। मा। नः। घोरेणं। चरत।
अभि। धृष्णु।
नि। वः। नु। मन्युः। विशतां। अरातिः। अन्यः। बभ्रूणां।
प्रऽसितौ। नु। अस्तु॥ १४॥

प्र सुव इति नवर्चं [षष्ठेऽनुवाके] सप्तमं सूक्तम्। प्रियमेधपुत्रस्य सिंधुक्षित आर्षं जागतं नदीदेवताकम्। अग्निष्टोमे मरुत्वतीयशस्त्र इदं सूक्तं निविद्धानम्। सौमिकचातुर्मास्येषु वैश्वदेवेऽप्येतन्मरुत्वतीयं निविद्धानम्। महाव्रतेऽपि निष्केवल्य एतत्सूक्तम्॥

प्र सु वं आपो महिमानंमुत्तमं कारुर्वोचाति सदने विवस्वतः।
प्र सप्तसप्त त्रेधा हि चंक्रमुः प्र सृत्वरीणामति सिंधुरोजसा॥१॥

प्र। सु। वः। आपः। महिमानं। उत्ऽतमं। कारुः। वोचाति।
सदने। विवस्वतः।
प्र। सप्तऽसप्त। त्रेधा। हि। चक्रमुः। प्र। सृत्वरीणां। अति।
सिंधुः। ओजसा॥ १॥

प्र तेऽरदद्वरुणो यातवे पथः सिंधो यद्वाजाँ अभ्यद्रवस्त्वं।
भूम्या अधि प्रवता यासि सानुना यद[illegible] जगतामिरज्यसि
॥ २॥

प्र । ते । अरदत् । वरुणः । यातवे । पथः । सिंधो इति । यत् । वाजान् । अभि । अद्रवः । त्वं ।
भूम्याः । अधि । प्रऽवता । यासि । सानुना । यत् । एषां । अग्रं । जगतां । इरज्यसि ॥ २ ॥

दिवि स्वनो यतते भूम्योपर्यनंतं शुष्ममुदियर्ति भानुना ।
अभ्रादिव प्र स्तनयंति वृष्टयः सिंधुर्यदेति वृषभो न रोरुवत् ॥ ३ ॥

दिवि । स्वनः । यतते । भूम्यां । उपरि । अनंतं । शुष्मं । उत् । इयर्ति । भानुना ।
अभ्रात्ऽइव । प्र । स्तनयंति । वृष्टयः । सिंधुः । यत् । एति । वृषभः । न । रोरुवत् ॥ ३ ॥

अभि त्वा सिंधो शिशुमिन्न मातरो वाश्रा अर्षंति पयसेव धेनवः ।
राजेव युध्वा नयसि त्वमित्सिचौ यदासामग्रं प्रवतामिनक्षसि ॥ ४ ॥

अभि । त्वा । सिंधो इति । शिशुं । इत् । न । मातरः । वाश्राः । अर्षंति । पयसाऽइव । धेनवः ।
राजाऽइव । युध्वा । नयसि । त्वं । इत् । सिचौ । यत् । आसां । अग्रं । प्रऽवतां । इनक्षसि ॥ ४ ॥

इमं मे गंगे यमुने सरस्वति शुतुद्रि स्तोमं सचता परुष्ण्या ।
असिक्न्या मरुद्वृधे वितस्तयार्जीकीये शृणुह्या सुषोमया॥५॥

इमं । मे । गंगे । यमुने । सरस्वति । शुतुद्रि । स्तोमं । सचत ।
परुष्णि । आ ।
असिक्न्या । मरुत्ऽवृधे । वितस्तया । आर्जीकीये । शृणुहि । आ ।
सुऽसोमया ॥५॥

तृष्टामया प्रथमं यातवे सजूः सुसर्त्वा रसया श्वेत्या त्या ।
त्वं सिंधो कुभया गोमतीं क्रुमुं मेहत्न्वा सरथं याभिरीयसे ॥६॥

तृष्टऽअमया । प्रथमं । यातवे । सऽजूः । सुऽसर्त्वा । रसया ।
श्वेत्या । त्या ।
त्वं । सिंधो इति । कुभया । गोऽमतीं । क्रुमुं । मेहत्न्वा । सऽरथं ।
याभिः । ईयसे ॥ ६ ॥

ऋजीत्येनी रुशती महित्वा परि ज्रयांसि भरते रजांसि ।
अदब्धा सिंधुरपसामपस्तमाश्वा न चित्रा वपुषीव दर्शता॥७॥

ऋजीती । एनी । रुशती । महीऽत्वा । परि । ज्रयांसि । भरते ।
रजांसि ।
अदब्धा । सिंधुः । अपसां । अपःऽतमा । अश्वा । न । चित्रा ।
वपुषीऽइव । दर्शता ॥ ७ ॥

स्वश्वा सिंधुः सुरथा सुवासा हिरण्ययी सुकृता वाजिनीवती।
ऊर्णावती युवतिः सीलमावत्युताधि वस्ते सुभगा मधुवृधं ॥८॥

सुऽअश्वा। सिंधुः। सुऽरथा। सुऽवासाः। हिरण्ययी। सुऽकृता। वाजिनीऽवती।
ऊर्णाऽवती। युवतिः। सीलमाऽवती। उत। अधि। वस्ते। सुऽभगा। मधुऽवृधं ॥ ८ ॥

सुखं रथं युयुजे सिंधुरश्विनं तेन वाजं सनिषदस्मिन्नाजौ।
महान्ह्यस्य महिमा पनस्यतेऽदब्धस्य स्वयशसो विरप्शिनः ॥९॥

सुऽखं। रथं। युयुजे। सिंधुः। अश्विनं। तेन। वाजं। सनिषत्। अस्मिन्। आजौ।
महान्। हि। अस्य। महिमा। पनस्यते। अदब्धस्य। स्वऽयशसः। विऽरप्शिनः ॥ ९ ॥

चक्षुष इति सप्तर्चं [षष्ठेऽनुवाके] चतुर्दशं सूक्तं भुवनपुत्रस्य विश्वकर्मण आर्षं त्रैष्टुभं विश्वकर्मदैवत्यम्।

चक्षुषः पिता मनसा हि धीरो घृतमेने अजनन्नम्नमाने।
यदेदन्ता अददृहंत पूर्व आदिद्द्यावापृथिवी अप्रथेतां ॥ १ ॥

चक्षुषः। पिता। मनसा। हि। धीरः। घृतं। एने इति। अजनत्।
नम्नमाने इति।

यदा। इत्। अंताः। अदृहंत। पूर्वे। आत्। इत्। द्यावापृथिवी इति।
अप्रथेतां ॥ १ ॥

वैश्वकर्मणस्य पशो हविषः एषानुवाक्या।

विश्वकर्मा विमना आद्विहाया धाता विधाता परमोत संदृक्।
तेषामिष्टानि समिषा मदंति यत्रा सप्तऋषीन्पर एकमाहुः ॥ २ ॥

विश्वऽकर्मा। विऽमनाः। आत्। विऽहायाः। धाता। विऽधाता।
परमा। उत। संऽदृक्।

तेषां। इष्टानि। सं। इषा। मदंति। यत्र। सप्तऽऋषीन्। परः।
एकं। आहुः ॥ २ ॥

पूर्वोक्त एव पशौ पुरोडाशस्य यो नः पितेत्येषा याज्या।

यो नः पिता जनिता यो विधाता धामानि वेद भुवनानि विश्वा।
यो देवानां नामधा एक एव तं संप्रश्नं भुवना यंत्यन्या ॥ ३ ॥

यः। नः। पिता। जनिता। यः। विऽधाता। धामानि। वेद।
भुवनानि। विश्वा।

यः। देवानां। नामऽधाः। एकः। एव। तं। संऽप्रश्नं। भुवना।
यंति। अन्या ॥ ३ ॥

त आयंजंत द्रविणं सम॑स्मा ऋषंयः पूर्वे जरितारो न भूना ।
असूर्ते सूर्ते रजांसि निषत्ते ये भूतानि समकृण्वन्निमानि ॥ ४ ॥

ते । आ । अयजंत । द्रविणं । सं । अस्मै । ऋषंयः । पूर्वे । जरितारः ।
न । भूना ।
असूर्ते । सूर्ते । रजांसि । निऽसत्ते । ये । भूतानि । संऽअकृण्वन् ।
इमानि ॥ ४ ॥

परो दिवा पर एना पृथिव्या परो देवेभिरसुरैर्यदस्ति ।
कं स्विद्गर्भं प्रथमं दध्र आपो यत्र देवाः समपश्यंत विश्वे ॥५॥

परः । दिवा । परः । एना । पृथिव्या । परः । देवेभिः । असुरैः ।
यत् । अस्ति ।
कं । स्वित् । गर्भं । प्रथमं । दध्रे । आपः । यत्र । देवाः । संऽअपश्यंत ।
विश्वे ॥ ५ ॥

तमिद्गर्भं प्रथमं दध्र आपो यत्र देवाः समगच्छंत विश्वे ।
अजस्य नाभावध्येकमर्पितं यस्मिन्विश्वानि भुवनानि तस्थुः ॥६

तं । इत् । गर्भं । प्रथमं । दध्रे । आपः । यत्र । देवाः । संऽअगच्छंत । विश्वे ।
अजस्य । नाभौ । अधि । एकं । अर्पितं । यस्मिन् । विश्वानि ।
भुवनानि । तस्थुः ॥ ६ ॥

न तं विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माकमंतरं बभूव ।
नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृप उक्थशासश्चरंति ॥ ७ ॥

न । तं । विदाथ । यः । इमा । जजान । अन्यत् । युष्माकं । अंतरं । बभूव ।
नीहारेण । प्रावृताः । जल्प्याः । च । असुऽतृपः । उक्थऽशासः । चरंति ॥ ७ ॥

हये जाय इत्यष्टादशर्चं [अष्टमेऽनुवाके] पंचमं सूक्तं त्रैष्टुभम् । हये जाय, इषुर्न श्रिये, या सुजूर्णिः, कदा सूनुः, सुदेवो अद्य, अंतरिक्षप्रां, सचा यदासु जहतीष्वित्याद्यास्तिस्रश्चेति नवर्चं (१, ३, ६, १२, १४, १७, ८–१०) ऐळस्य पुरूरवसो वाक्यानि । अतस्तासां स ऋषिः । शिष्टा नवोर्वश्या वाक्यानि । अतस्तासु सार्षिका । उभयोर्वाक्येषु योऽर्थः प्रतिपाद्यते सा देवता ॥

पुरूरवाः––

हये जाये मनसा तिष्ठ घोरे वचांसि मिश्रा कृणवावहै नु ।
न नौ मंत्रा अनुदितास एते मयस्करन्परतरे चनाहन् ॥१॥

हये । जाये । मनसा । तिष्ठ । घोरे । वचांसि । मिश्रा । कृणवावहै । नु ।
न । नौ । मंत्राः । अनुदितासः । एते । मयः । करन् । परऽतरे । चन । अहन् ॥ १ ॥

उर्वशी—

किमेता वाचा कृणवा तवाहं प्राक्रमिषमुषसामग्रियेव ।
पुरूरवः पुनरस्तं परेहि दुरापना वात इवाहमस्मि ॥ २ ॥

किं । एता । वाचा । कृणव । तव । अहं । प्र । अक्रमिषं । उषसां । अग्रियाऽइव ।
पुरूरवः । पुनः । अस्तं । परा । इहि । दुःऽआपना । वातःऽइव । अहं । अस्मि ॥ २ ॥

पुरूरवाः—

इषुर्न श्रिय इषुधेरसना गोषाः शतसा न रंहिः ।
अवीरे क्रतौ वि दविद्युतन्नोरा न मायुं चितयंत धुनयः ॥३॥

इषुः । न । श्रिये । इषुऽधेः । असना । गोऽसाः । शतऽसाः । न । रंहिः ।
अवीरे । क्रतौ । वि । दविद्युतत् । न । उरा । न । मायुं । चितयंत । धुनयः ॥ ३ ॥

उर्वशी—

सा वसु दधती श्वशुराय वय उषो यदि वष्ट्यंतिगृहात् ।
अस्तं ननक्षे यस्मिञ्चाकन् × × × × ॥४॥

सा । वसु । दधती । श्वशुराय । वयः । उषः । यदि । वष्टि । अंतिऽगृहात् ।
अस्तं । ननक्षे । यस्मिन् । चाकन् । × × × × ॥ ४ ॥

× × × × × × × ×

पुरूरवोऽनु ते केतमायं राजा मे वीर तन्वं१स्तदासीः ॥५॥

× × × × × × × ×

पुरूरवः । अनु । ते । केतं । आयं । राजा । मे । वीर । तन्वः । तत् । आसीः ॥ ५ ॥

पुरूरवाः—

या सुजूर्णिः श्रेणिः सुम्नआपिर्हृदेचक्षुर्न ग्रंथिनी चरण्युः ।
ता अंजयोऽरुणयो न सस्रुः श्रिये गावो न धेनवोऽनवंत ॥६॥

या । सुऽजूर्णिः । श्रेणिः । सुम्नेऽआपिः । हृदेऽचक्षुः । न । ग्रंथिनी । चरण्युः ।
ताः । अंजयः । अरुणयः । न । सस्रुः । श्रिये । गावः । न । धेनवः । अनवंत ॥ ६ ॥

उर्वशी—

समस्मिञ्जायमान आसत ग्ना उतेमवर्धन्नद्य१ः स्वगूर्ताः ।
महे यत्त्वा पुरूरवो रणायावर्धयन्दस्युहत्याय देवाः ॥ ७ ॥

सं । अस्मिन् । जायमाने । आसत । ग्नाः । उत । ईं । अवर्धन् ।
नद्यः । स्वऽगूर्ताः ।

महे । यत् । त्वा । पुरूरवः । रणाय । अवर्धयन् । दस्युऽहत्याय ।
देवाः ॥ ७ ॥

पुरूरवाः—

सचा यदासु जहतीष्वत्कममानुषीषु मानुषो निषेवे ।
अप स्म मत्तरसंती न भुज्युस्ता अत्रसन्रथस्पृशो नाश्वाः ॥८॥

सचा । यत् । आसु । जहतीषु । अत्कं । अमानुषीषु । मानुषः ।
निऽसेवे ।

अप । स्म । मत् । तरसंती । न । भुज्युः । ताः । अत्रसन् ।
रथऽस्पृशः । न । अश्वाः ॥ ८ ॥

यदासु मर्तो अमृतासु निस्पृक्सं क्षोणीभिः क्रतुभिर्न पृंक्ते ।
ता आतयो न तन्वः शुंभत स्वा अश्वासो न क्रीळयो
दंदशानाः ॥ ९ ॥

यत् । आसु । मर्तः । अमृतासु । निऽस्पृक् । सं । क्षोणीभिः ।
क्रतुऽभिः । न । पृंक्ते ।

ताः । आतयः । न । तन्वः । शुंभत । स्वाः । अश्वासः । न ।
क्रीळयः । दंदशानाः ॥ ९ ॥

विद्युन्न या पतंती दविद्योद्भरंती मे अप्या काम्यानि ।
जनिष्टो अपो नर्यः सुजातः प्रोर्वशी तिरत दीर्घमायुः ॥१०॥

विऽद्युत् । न । या । पतंती । दविद्योत् । भरंती । मे । अप्या ।
काम्यानि ।
जनिष्टो इति । अपः । नर्यः । सुऽजातः । प्र । उर्वशी । तिरत ।
दीर्घं । आयुः ॥ १० ॥

उर्वशी—

जज्ञिष इत्था गोपीथ्याय हि दधाथ तत्पुरूरवो म ओजः ।
अशासं त्वा विदुषी सस्मिन्नहन्न म आशृणोः किमभुग्वदासि
॥ ११ ॥

जज्ञिषे । इत्था । गोऽपीथ्याय । हि । दधाथ । तत् । पुरूरवः ।
मे । ओजः ।
अशासं । त्वा । विदुषी । सस्मिन् । अहन् । न । मे । आ ।
अशृणोः । किं । अभुक् । वदासि ॥ ११ ॥

पुरूरवाः—

कदा सूनुः पितरं जात इच्छाच्चक्रन्नाश्रु वर्तयद्विजानन् ।
को दंपती समनसा वि यूयोदध यदग्निः श्वशुरेषु दीदयत् ॥१२॥

कदा । सूनुः । पितरं । जातः । इच्छात् । चक्रन् । न । अश्रु ।
वर्तयत् । विऽजानन् ।
कः । दंपती इति दंऽपती । सऽमनसा । वि । यूयोत् । अध ।
यत् । अग्निः । श्वशुरेषु । दीदयत् ॥ १२ ॥

उर्वशी—

प्रति ब्रवाणि वर्तयते अश्रु चक्रन्न क्रंदद।ध्ये शिवायै ।
प्र तत्ते हिनवा यत्ते अस्मे परेह्यस्तं नहि मूर मापः ॥ १३॥

प्रति । ब्रवाणि । वर्तयते । अश्रु । चक्रन् । न । क्रंदत् । आऽध्ये ।
शिवायै ।
प्र । तत् । ते । हिनव । यत् । ते । अस्मे इति । परा । इहि । अस्तं ।
नहि । मूर । मा । आपः ॥ १३॥

पूरूरवाः—

सुदेवो अद्य प्रपतेदनावृत्परावतं परमां गंतवा उ ।
अधा शयीत निर्ऋतेरुपस्थेऽधैनं वृका रभसासो अद्युः॥१४॥

सुऽदेवः । अद्य । प्रऽपतेत् । अनावृत् । पराऽवतं । परमां ।
गंतवै । उं इति ।
अध । शयीत । निःऽऋतेः । उपऽस्थे । अध । एनं । वृकाः ।
रभसासः । अद्युः ॥ १४ ॥

उर्वशी—

पुरूरवो मा मृथा मा प्र पप्तो मा त्वा वृकासो अशिवास उ क्षन् ।
न वै स्त्रैणानि सख्यानि संति सालावृकाणां हृदयान्येता॥१५॥

पुरूरवः । मा । मृथाः । मा । प्र । पप्तः । मा । त्वा । वृकासः । अशिवासः । ऊं इति । क्षन् ।
न । वै । स्त्रैणानि । सख्यानि । संति । सालावृकाणां । हृदयानि । एता ॥ १५ ॥

यद्विरूपाचरं मर्त्येष्ववसं रात्रीः शरदश्चतस्रः ।
घृतस्य स्तोकं सकृदन्ह आश्नां तादेवेदं तातृपाणा चरामि ॥ १६ ॥

यत् । विऽरूपा । अचरं । मर्त्येषु । अवसं । रात्रीः । शरदः । चतस्रः ।
घृतस्य । स्तोकं । सकृत् । अन्हः । आश्नां । तात् । एव । इदं । ततृपाणा । चरामि ॥ १६ ॥

पुरूरवाः—

अंतरिक्षप्रां रजसो विमानीमुप शिक्षाम्युर्वशीं वसिष्ठः ।
उप त्वा रातिः सुकृतस्य तिष्ठान्नि वर्तस्व हृदयं तप्यते मे॥१७॥

अंतरिक्षऽप्रां । रजसः । विऽमानीं । उप । शिक्षामि । उर्वशीं । वसिष्ठः ।
उप । त्वा । रातिः । सुऽकृतस्य । तिष्ठात् । नि । वर्तस्व ।
हृदयं । तप्यते । मे ॥ १७ ॥

उर्वशी—

इति त्वा देवा इम आहुरैळ यथेमेतद्भवसि मृत्युबंधुः ।
प्रजा ते देवान्हविषा यजाति स्वर्ग उ त्वमपि मादयासे ॥१८॥

इति । त्वा । देवाः । इमे । आहुः । ऐळ । यथा । ईं । एतत् ।
भवसि । मृत्युऽबंधुः ।
प्रऽजा । ते । देवान् । हविषा । यजाति । स्वःऽगे । ऊं इति । त्वं ।
अपि । मादयासे ॥ १८ ॥

किमिच्छंतीत्येकादशर्चं [नवमेऽनुवाके] नवमं सूक्तं त्रैष्टुभम् । ऐन्द्रपुरोहितस्य बृहस्पते र्गोषु वलनाम्नोऽसुरस्य भटैः पणिनामकैरसुरैरपहृत्य गुहायां निहितासु सतीषु बृहस्पतिप्रेरितेनेंद्रेण गवामन्वेषणाय सरमा नाम देवशुनी प्रेषिता । सा च महतीं नदीमुत्तीर्य वलपुरं प्राप्य गुप्तस्थाने नीतास्ता गा ददर्श । अथ तस्मिन्नंतरे पणय इदं वृत्तान्तमवगच्छंत एनां मित्रीकर्तुं संवादमकुर्वन् । तत्र प्रथमातृतीयाद्या अयुजोऽंत्यावर्जिताः पणीनां च वचनं । अत्र त ऋषयः सरमा देवता । द्वितीयाचतुर्थ्याद्या युज एकादशी च षट् सरमाया वाक्यानि । अतस्तासु सरमर्षिः पणयो देवता ।

पणयः—

किमिच्छंती सरमा प्रेदमांनड् दूरे ह्यध्वा जगुंरिः पराचैः ।
कास्मेहिंतिः का परिंतक्म्यासीत्कथं रसायां अतरः पयांसि ॥१॥

।किं इच्छंती। सरमा । प्र । इदं । आनट् । दूरे । हि । अध्वा ।
जगुंरिः । पराचैः ।
का । अस्मेऽहिंतिः । का । परिंऽतक्म्या । आसीत् । कथं ।
रसायाः । अतरः । पयांसि ॥ १ ॥

सरमा—

इंद्रस्य दूतीरिंषिता चंरामि मह इच्छंती पणयो निधीन्वः ।
अतिष्कदों भियसा तन्न आवत्तथा रसायाः अतरं पयांसि ॥२॥

इंद्रस्य । दूतीः । इषिता । चरामि । महः । इच्छंती । पणयः ।
निऽधीन् । वः
अतिऽस्कदः । भियसा । तत् । नः । आवत् । तथा । रसायाः ।
अतरं । पयांसि ॥ २ ॥

पणयः—

कीदृङ्ङिंद्रः सरमे का दृशीका यस्येदं दूतीरसंरः पराकात् ।
आ च गच्छान्मित्रमेना दधामाथा गवां गोपंतिर्नो भवाति ॥३॥

कीदृङ् । इंद्रः । सरमे । का । दृशीका । यस्य॑ । इदं । दूतीः ।
अस॑रः । पराकात् ।

आ । च । गच्छात् । मित्रं । एन । दधाम । अर्थ । गवा॑ ।
गोऽपतिः । नः । भवाति ॥ ३ ॥

सरमा—

नाहं तं वेद दभ्यं दभत्स यस्येदं दूतीरसरं पराकात् ।
न तं गूहंति स्रवतो गभीरा हता इंद्रेण पणयः शयध्वे ॥ ४ ॥

न । अहं । तं । वेद । दभ्यं । दभत् । सः । यस्य॑ । इदं । दूतीः ।
अस॑रं । पराकात् ।

न । तं । गूहंति । स्रवतः । गभीराः । हताः । इंद्रेण । पणयः ।
शयध्वे ॥ ४ ॥

पणयः—

इमा गावः सरमे या ऐच्छः परि दिवो अंतान्त्सुभगे पतंती ।
कस्त एना अव सृजादयुध्व्युतास्माकमायुधा संति तिग्मा ॥ ५ ॥

इमाः । गावः । सरमे । याः । ऐच्छः । परि । दिवः । अंतान् ।
सुऽभगे । पतंती ।

कः । ते । एनाः । अव । सृजात् । अयुध्वी । उत । अस्माकं ।
आयुधा । संति । तिग्मा ॥ ५ ॥

सरमा—

असेन्या वः पणयो वचांस्यनिषव्यास्तन्वः संतु पापीः ।
अधृष्टो व एतवा अस्तु पंथा बृहस्पतिर्व उभया न मृळात् ॥६॥

असेन्या । वः । पणयः । वचांसि । अनिषव्याः । तन्वः । संतु । पापीः ।
अधृष्टः । वः । एतवै । अस्तु । पंथाः । बृहस्पतिः । वः । उभया ।
न । मृळात् ॥ ६ ॥

पणयः—

अयं निधिः सरमे अद्रिबुध्नो गोभिरश्वेभिर्वसुभिर्न्यृष्टः ।
रक्षंति तं पणयो ये सुगोपा रेकु पदमलकमा जगंथ ॥ ७ ॥

अयं । निऽधिः । सरमे । अद्रिऽबुध्नः । गोभिः । अश्वेभिः ।
वसुऽभिः । निऽऋष्टः ।
रक्षंति । तं । पणयः । ये । सुऽगोपाः । रेकु । पदं । अलकं ।
आ । जगंथ ॥ ७ ॥

सरमा—

एह गमन्नृषयः सोमशिता अयास्यो अंगिरसो नवग्वाः ।
त एतमूर्वं वि भजंत गोनामथैतद्वचः पणयो वमन्नित् ॥ ८ ॥

आ । इह । गमन् । ऋषयः । सोमऽशिताः । अयास्यः । अंगिरसः ।
नवऽग्वाः ।
ते । एतं । ऊर्वं । वि । भजंत । गोनां । अथ । एतत् । वचः ।
पणयः । वमन् । इत् ॥८॥

पणयः—

एवा च त्वं सरम आजगंथ प्रबाधिता सहसा दैव्येन ।
स्वसारं त्वा कृणवै मा पुनर्गा अप ते गवां सुभगे भजाम ॥९॥

एव । च । त्वं । सरमे । आऽजगंथ । प्रऽबाधिता । सहसा । दैव्येन ।
स्वसारं । त्वा । कृणवै । मा । पुनः । गाः । अप । ते । गवां ।
सुऽभगे । भजाम ॥ ९ ॥

सरमा—

नाहं वेद भ्रातृत्वं नो स्वसृत्वमिंद्रो विदुरंगिरसश्च घोराः ।
गोकामा मे अच्छदयन्यदायमपात इत पणयो वरीयः ॥१०॥

न । अहं । वेद । भ्रातृऽत्वं । नो इति । स्वसृऽत्वं । इंद्रः । विदुः ।
अंगिरसः । च । घोराः ।
गोऽकामाः । मे । अच्छदयन् । यत् । आयं । अप । अतः ।
इत । पणयः । वरीयः ॥१०॥

दूरमित पणयो वरीय उद्गावो यंतु मिनतीर्ऋतेन ।
बृहस्पतिर्या अविंदन्निगूळ्हाः सोमो ग्रावाण ऋषयश्च विप्राः॥११

दूरं । इत । पणयः । वरीयः । उत् । गावः । यंतु । मिनतीः । ऋतेन ।
बृहस्पतिः । याः । अविंदत् । निऽगूळ्हाः । सोमः । ग्रावाणः ।
ऋषयः । च । विप्राः ॥ ११ ॥

'नवा' इति नवर्चं [दशमेऽनुवाके] पंचमं सूक्तम्। भिक्षुर्नामांगिरस ऋषिः। प्रथमाद्वितीये जगत्यौ शिष्टाः सप्त त्रिष्टुभः। अत्र धनस्यान्नस्य च दानं स्तूयते। अतस्तद्देवत्यमिदम्। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोजार्गते छंदसीदं सूक्तम्।

न वा उं देवाः क्षुधमिद्वधं ददुरुताशितमुप गच्छंति मृत्यवः।
उतो रयिः पृणतो नोपं दस्यत्युतापृणन्मर्डितारं न विंदते॥१॥

न। वै। ऊं इति। देवाः। क्षुधं। इत्। वधं। ददुः। उत। आशितं। उपं। गच्छंति। मृत्यवः।
उतो इति। रयिः। पृणतः। न। उपं। दस्यति। उत। अपृणन्। मर्डितारं। न। विंदते॥ १ ॥

य आध्राय चकमानाय पित्वोऽन्नवान्त्सन्रफितायोपजग्मुषे।
स्थिरं मनः कृणुते सेवते पुरोतो चित्स मर्डितारं न विंदते॥२॥

यः। आध्रायं। चकमानाय। पित्वः। अन्नऽवान्। सन्। रफिताय। उपऽजग्मुषे।
स्थिरं। मनः। कृणुते। सेवते। पुरा। उतो इति। चित्। सः। मर्डितारं। न। विंदते॥ २ ॥

स इद्भोजो यो गृहवे ददात्यन्नकामाय चरते कृशाय।
अरमस्मै भवति यामहूता उतापरीषु कृणुते सखायं॥ ३ ॥

सः । इत् । भोजः । यः । गृहवे । ददाति । अन्नऽकामाय ।
चरते । कृशाय ।
अरं । अस्मै । भवति । यामंऽहुतौ । उत । अपरीषु । कृणुते ।
सखायं ॥ ३ ॥

न स सखा यो न ददाति सख्ये सचाभुवे सचमानाय पित्वः ।
अपास्मात्प्रेयान्न तदोको अस्ति पृणंतमन्यमरणं चिदिच्छेत् ॥४॥

न । सः । सखा । यः । न । ददाति । सख्ये । सचाऽभुवे ।
सचमानाय । पित्वः ।
अप । अस्मात् । प्र । इयात् । न । तत् । ओकः । अस्ति । पृणंतं ।
अन्यं । अरणं । चित् । इच्छेत् ॥ ४ ॥

पृणीयादिन्नाधमानाय तव्यान्द्राघीयांसमनु पश्येत पंथां ।
ओ हि वर्तते रथ्येव चक्रान्यमन्यमुप तिष्ठंत रायः ॥ ५ ॥

पृणीयात् । इत् । नाधमानाय । तव्यान् । द्राघीयांसं । अनु ।
पश्येत । पंथां ।
ओ इति । हि । वर्तते । रथ्याऽइव । चक्रा । अन्यंऽअन्यं । उप ।
तिष्ठंत । रायः ॥ ५ ॥

मोघमन्नं विंदते अप्रचेताः सत्यं ब्रवीमि वध इत्स तस्य ।
[illegible] पुष्यति नो सखायं केवलाघो भवति केवलादी ॥६॥

मोर्घं । अन्नं । विन्दते । अप्रऽचेताः । सत्यं । ब्रवीमि । वधः ।
इत् । सः । तस्यं ।
न । अर्यमणं । पुष्यति । नो इति । सखायं । केवलऽअघः ।
भवति । केवलऽआदी ॥ ६ ॥

कृषन्नित्फाल आशितं कृणोति यन्नध्वानमप वृंक्ते चरित्रैः ।
वदन्ब्रह्मावदतो वनीयान्पृणन्नापिरपृणन्तमभि ष्यात् ॥ ७ ॥

कृषन् । इत् । फालः । आशितं । कृणोति । यन् । अध्वानं । अप ।
वृंक्ते । चरित्रैः ।
वदन् । ब्रह्मा । अवदतः । वनीयान् । पृणन् । आपिः । अपृणन्तं ।
अभि । स्यात् ॥ ७ ॥

एकपाद्भूयो द्विपदो वि चक्रमे द्विपात्त्रिपादमभ्येति पश्चात् ।
चतुष्पादेति द्विपदामभिस्वरे संपश्यन्पंक्तीरुपतिष्ठमानः ॥८॥
एकऽपात् । भूयः । द्विऽपदः । वि । चक्रमे । द्विऽपात् । त्रिऽपादं ।
अभि । एति । पश्चात् ।
चतुःऽपात् । एति । द्विऽपदां । अभिऽस्वरे । संऽपश्यन् । पंक्तीः ।
उपऽतिष्ठमानः ॥ ८ ॥

समौ चिद्धस्तौ न समं विविष्टः संमातरा चिन्न समं दुहाते ।
यमयोश्चिन्न समा वीर्याणि ज्ञाती चित्सन्तौ न समं पृणीतः॥९॥

समौ । चित् । हस्तौ । न । समं । विविष्टः । संऽमातरा । चित् ।
न । समं । दुहाते इति ।

यमयोः । चित् । न । समा । वीर्याणि । ज्ञाती इति । चित् । सन्तौ ।
न । समं । पृणीतः ॥ ९ ॥

हिरण्यगर्भ इति दशर्चं [दशमेऽनुवाके] नवमं सूक्तं प्रजापतिपुत्रस्य हिरण्यगर्भस्यार्षं त्रैष्टुभम् । कशब्दाभिधेयः प्रजापतिर्देवता

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।
स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥१॥

हिरण्यऽगर्भः । सं । अवर्तत । अग्रे । भूतस्य । जातः । पतिः ।
एकः । आसीत् ।

सः । दाधार । पृथिवीं । द्यां । उत । इमां । कस्मै । देवाय
हविषा । विधेम ॥ १ ॥

य आत्मदा बलदा यस्य विश्व उपासते प्रशिषं यस्य देवाः ।
यस्य च्छायामृतं यस्य मृत्युः कस्मै देवाय हविषा विधेम॥२॥

यः । आत्मऽदाः । बलऽदाः । यस्य । विश्वे । उपऽआसते ।
प्रऽशिषं । यस्य । देवाः ।

यस्य । छाया । अमृतं । यस्य । मृत्युः । कस्मै । देवाय । हविषा ।
विधेम ॥ २ ॥

यः प्राणतो निमिषतो महित्वैक इद्राजा जगतो बभूव ।
य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥३॥

यः । प्राणतः । निऽमिषतः । महिऽत्वा । एकः । इत् । राजा ।
जगतः । बभूव ।
यः । ईशे । अस्य । द्विऽपदः । चतुःऽपदः । कस्मै । देवाय ।
हविषा । विधेम ॥ ३ ॥

यस्येमे हिमवंतो महित्वा यस्य समुद्रं रसया सहाहुः ।
यस्येमाः प्रदिशो यस्य बाहू कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥४॥

यस्य । इमे । हिमऽवंतः । महिऽत्वा । यस्य । समुद्रं । रसया ।
सह । आहुः ।
यस्य । इमाः । प्रऽदिशः । यस्य । बाहू इति । कस्मै । देवाय ।
हविषा । विधेम ॥ ४ ॥

येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृळ्हा येन स्वः स्तभितं येन नाकः ।
यो अंतरिक्षे रजसो विमानः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥५॥

येन । द्यौः । उग्रा । पृथिवी । च । दृळ्हा । येन । स्वरिति स्वः ।
स्तभितं । येन । नाकः ।
यः । अंतरिक्षे । रजसः । विऽमानः । कस्मै । देवाय । हविषा ।
विधेम ॥ ५ ॥

यं क्रन्दसी अवसा तस्तभाने अभ्यैक्षेतां मनसा रेजमाने ।
यत्राधि सूर उदितो विभाति कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥६॥

यं । क्रन्दसी इति । अवसा । तस्तभाने इति । अभि । ऐक्षेतां ।
मनसा । रेजमाने इति ।

यत्र । अधि । सूरः । उत्ऽइतः । विऽभाति । कस्मै । देवाय ।
हविषा । विधेम ॥ ६ ॥

आपो ह यद्बृहतीर्विश्वमायन्गर्भं दधाना जनयन्तीरग्निं ।
ततो देवानां समवर्ततासुरेकः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥७॥

आपः । ह । यत् । बृहतीः । विश्वं । आयन् । गर्भं । दधानाः ।
जनयन्तीः । अग्निं ।

ततः । देवानां । सं । अवर्तत । असुः । एकः । कस्मै । देवाय ।
हविषा । विधेम । ॥ ७ ॥

यश्चिदापो महिना पर्यपश्यद्दक्षं दधाना जनयन्तीर्यज्ञं ।
यो देवेष्वधि देव एक आसीत्कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥८॥

यः । चित् । आपः । महिना । परिऽअपश्यत् । दक्षं । दधानाः ।
जनयन्तीः । यज्ञं ।

यः । देवेषु । अधि । देवः । एकः । आसीत् । कस्मै । देवाय ।
हविषा । विधेम ॥ ८ ॥

मा नो हिंसीज्जनिता यः पृथिव्या यो वा दिवं सत्यधर्मा जजान।
यश्चापश्चंद्रा बृहतीर्जजान कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ९ ॥

मा । नः । हिंसीत् । जनिता । यः । पृथिव्याः । यः । वा । दिवं ।
सत्यऽधर्मा । जजान ।
यः । च । अपः । चंद्राः । बृहतीः । जजान । कस्मै । देवाय ।
हविषा । विधेम ॥ ९ ॥

इळादधाख्य इष्टययने प्राजापत्यस्य हविषः प्रजापत इत्येषानुवाक्या। केशनखकीटादिभिर्दुष्टानि हवींष्यनयैवाप्सु प्रक्षिपेत् । चौलादिकर्मस्वप्येषा होमार्था।

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता बभूव।
यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणां॥१०॥

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता बभूव।
यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणां ॥ १० ॥

अहमित्यष्टर्चं [दशमेऽनुवाके] त्रयोदशं सूक्तम् । अंभृणस्य महर्षेर्दुहिता वाङ्नाम्नी ब्रह्मविदुषी स्वात्मानमस्तौत्। अतः सर्षिः । सच्चित्सुखात्मकः सर्वगतः परमात्मा देवता। तेन ह्येषा तादात्म्यमनुभवंती सर्वजगद्रूपेण सर्वस्याधिष्ठानत्वेन चाहमेव सर्वं भवामीति स्वात्मानं स्तौति। द्वितीया जगती शिष्टाः सप्त त्रिष्टुभः ।

अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चराम्यहमादित्यैरुत विश्वदेवैः।
अहं मित्रावरुणोभा बिभर्म्यहमिंद्राग्नी अहमश्विनोभा ॥ १ ॥

अहं। रुद्रेभिः। वसुऽभिः। चरामि। अहं। आदित्यैः। उत। विश्वऽदेवैः।
अहं। मित्रावरुणा। उभा। बिभर्मि। अहं। इन्द्राग्नी इति। अहं। अश्विना। उभा॥ १॥

अहं सोममाहनसं बिभर्म्यहं त्वष्टारमुत पूषणं भगं।
अहं दधामि द्रविणं हविष्मते सुप्राव्ये यजमानाय सुन्वते॥२॥

अहं। सोमं। आहनसं। बिभर्मि। अहं। त्वष्टारं। उत। पूषणं। भगं।
अहं। दधामि। द्रविणं। हविष्मते। सुप्रऽअव्ये। यजमानाय। सुन्वते॥ २॥

अहं राष्ट्री संगमनी वसूनां चिकितुषी प्रथमा यज्ञियानां।
तां मा देवा व्यदधुः पुरुत्रा भूरिस्थात्रां भूर्यावेशयंतीं॥ ३॥

अहं। राष्ट्री। संऽगमनी। वसूनां। चिकितुषी। प्रथमा। यज्ञियानां।
तां। मा। देवाः। वि। अदधुः। पुरुऽत्रा। भूरिऽस्थात्रां। भूरि। आऽवेशयंतीं॥ ३॥

मया सो अन्नमत्ति यो विपश्यति यः प्राणिति य ईं शृणोत्युक्तं।
अमन्तवो मां त उप क्षियन्ति श्रुधि श्रुत श्रद्धिवं ते वदामि॥

मया । सः । अन्नं । आत्ति । यः । विऽपश्यति । यः । प्राणिति ।
यः । ईं । शृणोति । उक्तं ।
अमंतवः । मां । ते । उप । क्षियंति । श्रुधि । श्रुत । श्रद्धिऽवं ।
ते । वदामि ॥ ४ ॥

अहमेव स्वयमिदं वदामि जुष्टं देवेभिरुत मानुषेभिः ।
यं कामये तंतमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधां ॥५॥

अहं । एव । स्वयं । इदं । वदामि । जुष्टं । देवेभिः । उत ।
मानुषेभिः ।
यं । कामये । तंऽतं । उग्रं । कृणोमि । तं । ब्रह्माणं । तं । ऋषिं ।
तं । सुऽमेधां ॥ ५ ॥

अहं रुद्राय धनुरा तनोमि ब्रह्मद्विषे शरवे हंतवा उं ।
अहं जनाय समदं कृणोम्यहं द्यावापृथिवी आ विवेश ॥ ६ ॥

अहं । रुद्राय । धनुः । आ । तनोमि । ब्रह्मऽद्विषे । शरवे ।
हंतवे । ऊं इति ।
अहं । जनाय । सऽमदं । कृणोमि । अहं । द्यावापृथिवी इति ।
आ । विवेश ॥ ६ ॥

अहं सुवे पितरमस्य मूर्धन्मम योनिरप्स्वं१तः समुद्रे ।
ततो वि तिष्ठे भुवनानु विश्वोतामूं द्यां वर्ष्मणोप स्पृशामि ॥७॥

अहं । सुवे । पितरं । अस्य । मूर्धन् । मर्म । योनिः । अप्ऽसु । अंतरिति । समुद्रे ।
ततः । वि । तिष्ठे । भुवना । अनु । विश्वा । उत । अमू । द्यां । वर्ष्मणा । उप । स्पृशामि ॥ ७ ॥

अहमेव वातं इव प्र वाम्यारभमाणा भुवनानि विश्वा ।
परो दिवा पर एना पृथिव्यैतावती महिना संबभूव ॥ ८ ॥

अहं । एव । वातःऽइव । प्र । वामि । आऽरभमाणा । भुवनानि । विश्वा ।
परः । दिवा । परः । एना । पृथिव्या । एतावती । महिना । सं । बभूव ॥ ८ ॥

रात्रीत्यष्टर्चे [दशमेऽनुवाके] पंचदशं सूक्तं सोभरिपुत्रस्य कुशिकस्यार्षम्। यद्वा भारद्वाजस्य सुता रात्र्याख्यास्य सूक्तस्यर्षिका । गायत्रं रात्रिदेवताकम्। दुःस्वप्नदर्शन उपोषितेन कर्त्रा पायसेन होतव्यम्। तत्रैतत्सूक्तं करणत्वेन विनियुक्तम ।

रात्री व्यख्यदायती पुरुत्रा देव्य१क्षभिः ।
विश्वा अधि श्रियोऽधित ॥ १ ॥

रात्री । वि । अख्यत् । आऽयती । पुरुऽत्रा । देवी । अक्षऽभिः ।
विश्वाः । अधि । श्रियः । अधित ॥ १ ॥

ओर्वप्रा अमर्त्या निवतो देव्यु१द्वतः ।
ज्योतिषा बाधते तमः ॥ २ ॥

आ। उरु। अप्राः। अमर्त्या। निऽवतः। देवी। उत्ऽवतः। ज्योतिषा।
बाधते। तमः॥ २॥

निरु स्वसारमस्कृतोषसं देव्यायती।
अपेदु हासते तमः॥ ३॥

निः। ऊँ इति। स्वसारं। अकृत। उषसं। देवी। आऽयती।
अप। इत्। ऊँ इति। हासते। तमः॥३॥

सा नो अद्य यस्या वयं नि ते यामन्नविक्ष्महि।
वृक्षे न वसतिं वयः॥ ४॥

सा। नः। अद्य। यस्याः। वयं। नि। ते। यामन्। अविक्ष्महि।
वृक्षे। न। वसतिं। वयः॥ ४॥

नि ग्रामासो अविक्षत नि पद्वंतो नि पक्षिणः।
नि श्येनासश्चिदर्थिनः॥ ५॥

नि। ग्रामासः। अविक्षत। नि। पत्ऽवंतः। नि। पक्षिणः।
नि। श्येनासः। चित्। अर्थिनः॥ ५॥

यावया वृक्यं१ वृकं यवय स्तेनमूर्म्ये। अथा नः सुतरा भव॥६॥

यवय। वृक्यं। वृकं। यवय। स्तेनं। ऊर्म्ये। अथ। नः। सुऽतरा।
भव॥ ६॥

उपं मा पेपिशत्तमः कृष्णं व्यक्तमस्थित । उष ऋणेव यातय ॥७॥

उपं । मा । पेपिशत् । तमः । कृष्णं । विऽअक्तं । अस्थित । उषः ।
ऋणाऽईव । यातय ॥ ७ ॥

उपं ते गा इवाकरं वृणीष्व दुहितर्दिवः । रात्रि स्तोमं न जिग्युषे ॥८

उपं । ते । गाःऽईव । आ । अकरं । वृणीष्व । दुहितः । दिवः ।
रात्रि । स्तोमं । न । जिग्युषे ॥ ८ ॥

'नासदासीदिति [एकादशेऽनुवाके] सप्तर्चं प्रथमं सूक्तं त्रैष्टुभम् । परमेष्ठी नाम प्रजापतिर्ऋषिः । विषयाविभावानां सृष्टिस्थितिप्रलयादीनामत्र प्रतिपाद्यत्वात्तेषां कर्ता परमात्मा देवता । संसवे निमित्तभूते वैश्वदेवसूक्तस्य पुरस्तादेतच्छंस्यम् ।

नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं नासीद्रजो नो व्योमा परो यत् ।
किमावरीवः कुह कस्य शर्मन्नम्भः किमासीद्गहनं गभीरं ॥१॥

न । असत् । आसीत् । नो इति । सत् । आसीत् । तदानीं ।
न । आसीत् । रजः । नो इति । विऽओम । परः । यत् ।
किं । आ । अवरीवरीति । कुह । कस्य । शर्मन् । अंभः । किं ।
आसीत् । गहनं । गभीरं ॥ १ ॥

न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि न रात्र्या अह्न आसीत्प्रकेतः ।
आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्धान्यन्न परः किं चनास ॥२॥

न । मृत्युः । आसीत् । अमृतं । न । तर्हि । न । रात्र्याः । अह्नः ।
आसीत् । प्रऽकेतः ।

आनीत् । अवातं । स्वधया । तत् । एकं । तस्मात् । ह । अन्यत् ।
न । परः । किं । चन । आस ॥ २ ॥

तम आसीत्तमसा गूळ्हमग्रेऽप्रकेतं सलिलं सर्वमा इदं ।
तुच्छ्येनाभ्वपिहितं यदासीत्तपसस्तन्महिनाजायतैकं ॥३॥

तमः । आसीत् । तमसा । गूळ्हं । अग्रे । अप्रऽकेतं । सलिलं ।
सर्वं । आः । इदं ।

तुच्छ्येन । आभु । अपिऽहितं । यत् । आसीत् । तपसः । तत् ।
महिना । अजायत । एकं ॥ ३ ॥

कामस्तदग्रे समवर्तताधि मनसो रेतः प्रथमं यदासीत् ।
सतो बंधुमसति निरविंदन्हृदि प्रतीष्या कवयो मनीषा ॥४॥

कामः । तत् । अग्रे । सं । अवर्तत । अधि । मनसः । रेतः ।
प्रथमं । यत् । आसीत् ।

सतः । बंधुं । असति । निः । अविंदन् । हृदि । प्रतिऽइष्य ।
कवयः । मनीषा ॥ ४ ॥

तिरश्चीनो विततो रश्मिरेषामधः स्विदासी३दुपरि स्विदासी३त् ।
रेतोधा आसन्महिमान आसन्त्स्वधा अवस्तात्प्रयतिः परस्तात्
॥ ५ ॥

तिरश्चीनः । विऽततः । रश्मिः । एषां । अधः । स्वित् । आसी३त् ।
उपरि । स्वित् । आसी३त् ।
रेतःऽधाः । आसन् । महिमानः । आसन् । स्वधा । अवस्तात् ।
प्रऽयतिः । परस्तात् ॥ ५ ॥

को अद्धा वेद क इह प्र वोचत्कुत आजाता कुत इयं विसृष्टिः।
अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनेनाथा को वेद यत आ बभूव॥६॥
कः । अद्धा । वेद । कः । इह । प्र । वोचत् । कुतः । आऽजाता ।
कुतः । इयं । विऽसृष्टिः ।
अर्वाक् । देवाः । अस्य । विऽसर्जनेन । अथ । कः । वेद । यतः ।
आऽबभूव ॥ ६ ॥

इयं विसृष्टिर्यत आबभूव यदि वा दधे यदि वा न ।
यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्त्सो अंग वेद यदि वा न वेद॥७॥
इयं । विऽसृष्टिः । यतः । आऽबभूव । यदि । वा । दधे । यदि । वा । न ।
यः । अस्य । अधिऽअक्षः । परमे । विऽओमन् । सः। अंग । वेद ।
यदि । वा । न । वेद ॥७॥

अरण्यानीति षडृचं [सप्तमोऽनुवाके] [illegible] ऐरम्मद-
पुत्रस्य देवमुनेरार्षम्। महदरण्यमरण्यानी। तद्देवताकम्। आनुष्टुभम्।

अरण्यान्यरण्यान्यसौ या प्रेव नश्यसि।
कथा ग्रामं न पृच्छसि न त्वा भीरिव विंदतीँ३ ॥ १ ॥

अरण्यानि। अरण्यानि। असौ। या। प्रऽइव। नश्यसि।
कथा। ग्रामं। न। पृच्छसि। न। त्वा। भीःऽइव। विंदतीँ३ ॥ १॥

वृषारवाय वदते यदुपावति चिच्चिकः।
आघाटिभिरिव धावयन्नरण्यानिर्महीयते ॥ २ ॥

वृषऽरवाय। वदते। यत्। उपऽअवति। चिच्चिकः।
आघाटिभिःऽइव। धावयन्। अरण्यानिः। महीयते ॥ २ ॥

उत गाव इवादंत्युत वेश्मेव दृश्यते।
उतो अरण्यानिः सायं शकटीरिव सर्जति ॥ ३ ॥

उत। गावःऽइव। अदंति। उत। वेश्मऽइव। दृश्यते।
उतो इति। अरण्यानिः। सायं। शकटीःऽइव। सर्जति ॥ ३ ॥

गामंगैष आ ह्वयति दार्वंगैषो अपावधीत्।
वसन्नरण्यान्यां सायमक्रुक्षदिति मन्यते ॥

गां। अंग। एषः। आ। ह्वयति। दारु। अंग। एषः। अप। अवधीत्।
वसन्। अरण्यान्यां। सायं। अक्रुक्षत्। इति। मन्यते ॥ ४ ॥

न वा अरण्यानिर्हन्त्यन्यश्चेन्नाभि गच्छति ।
स्वादोः फलस्य जग्ध्वाय यथाकामं नि पद्यते ॥ ५ ॥

न । वै । अरण्यानिः । हन्ति । अन्यः । च । इत् । न । अभिऽगच्छति ।
स्वादोः । फलस्य । जग्ध्वाय । यथाऽकामं । नि । पद्यते ॥ ५ ॥

आंजनगंधिं सुरभिं बह्वन्नामकृषीवलां ।
प्राहं मृगाणां मातरमरण्यानिमशंसिषं ॥ ६ ॥

आंजनऽगंधिं । सुरभिं । बहुऽअन्नां । अकृषिऽवलां ।
प्र । अहं । मृगाणां । मातरं । अरण्यानिं । अशंसिषं ॥ ६ ॥

ऋतमिति तृचं [द्वादशेऽनुवाके] एकोनचत्वारिंशं सूक्तं मधुच्छंदसः पुत्रस्याघमर्षणस्यार्षमानुष्टुभं । रात्र्यादीनां भावानां सृष्ट्यादिप्रतिपादकत्वात्तद्रूप एवार्थो देवता । लिङ्गादिनियोगोऽवगन्तव्यः ॥

ऋतं च सत्यं चाभीद्धात्तपसोऽध्यजायत ।
ततो रात्र्यजायत ततः समुद्रो अर्णवः ॥ १ ॥

ऋतं च सत्यं चाभीद्धात्तपसोऽध्यजायत ।
ततो रात्र्यजायत ततः समुद्रो अर्णवः ॥ १ ॥

समुद्रादर्णवादधि संवत्सरो अजायत ।
अहोरात्राणि विदधद्विश्वस्य मिषतो वशी ॥ २ ॥

समुद्रादर्णवादधि संवत्सरो अजायत ।
अहोरात्राणि विदधद्विश्वस्य मिषतो वशी ॥ २ ॥

सूर्याचंद्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् ।
दिवं च पृथिवीं चांतरिक्षमथो स्वः ॥ ३ ॥

सूर्याचंद्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् ।
दिवं च पृथिवीं चांतरिक्षमथो स्वः ॥ ३ ॥

यजुर्वेदः

वैदिकपाठावली

अत्र इषे त्वा द्वावध्यायौ दर्शपूर्णमासमन्त्राः। परमेष्ठिनः प्राजापत्यस्यार्षं देवानां वा प्राजापत्यानाम्। तत्रास्मिन्नध्याये सर्वाण्येव यजूंषि।

हरिः ॐ। इषे त्वोर्जे त्वा वायवं स्थ देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मण आप्यायध्वमघ्न्या इन्द्राय भागं प्रजावतीरनमीवा अयक्ष्मा मा वस्तेन ईशत माघशंसो ध्रुवा अस्मिन्गोपतौ स्यात बह्वीर्यजमानस्य पशून्पाहि ॥ १ ॥

वसोः पवित्रमसि द्यौरसि पृथिव्यसि मातरिश्वनो घर्मोऽसि विश्वधा असि। परमेण धाम्ना दृंहस्व मा ह्वार्मा ते यज्ञपतिर्ह्वार्षीत् ॥ २ ॥

वसोः पवित्रमसि शतधारं वसोः पवित्रमसि सहस्रधारम्। देवस्त्वा सविता पुनातु वसोः पवित्रेण शतधारेण सुप्वा कामधुक्षः ॥ ३ ॥

सा विश्वायुः सा विश्वकर्मा सा विश्वधायाः। इन्द्रस्य त्वा भागं सोमेनातनच्मि विष्णो हव्यं रक्ष ॥ ४ ॥

अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तच्छकेयं तन्मे राध्यताम्। इदमहमनृतात्सत्यमुपैमि ॥ ५ ॥

इमे पाठा (पृ० १२१–२७) वाजसनेयिमाध्यंदिनशुक्लयजुर्वेदसंहिताया उद्धृताः।

कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्ति कस्मै त्वा युनक्ति तस्मै त्वा युनक्ति । कर्मणे वां वेषाय वाम् ॥ ६ ॥

प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्टप्तं रक्षो निष्टप्ता अरातयः । उर्वन्तरिक्षमन्वेमि ॥ ७ ॥

धूरसि धूर्व धूर्वन्तं धूर्व तं योऽस्मान्धूर्वति तं धूर्व यं वयं धूर्वामः । देवानामसि वह्नितमं सस्नितमं पप्रितमं जुष्टतमं देवहूतमम् ॥८॥

अह्रुतमसि हविर्धानं दृंहस्व मा ह्वार्मा ते यज्ञपतिर्ह्वार्षीत् । विष्णुस्त्वाक्रमतामुरु वातायापहतं रक्षो यच्छन्तां पञ्च ॥९॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । अग्नये जुष्टं गृह्णाम्यग्नीषोमाभ्यां जुष्टं गृह्णामि ॥ १० ॥

भूताय त्वा नारातये स्वरभिविख्येषं दृंहन्तां दुर्याः पृथिव्याम् । उर्वन्तरिक्षमन्वेमि पृथिव्यास्त्वा नाभौ सादयाम्यदित्या उपस्थेऽग्ने हव्यं रक्ष ॥ ११ ॥

पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ सवितुर्वः प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः । देवीरापो अग्रेगुवो अग्रेपुवोऽग्र इममद्य यज्ञं नयताग्रे यज्ञपतिं सुधातुं यज्ञपतिं देवयुवम् ॥१२॥

युष्मा इन्द्रोऽवृणीत वृत्रतूर्ये यूयमिन्द्रमवृणीध्वं वृत्रतूर्ये प्रोक्षिताः स्थ । अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षाम्यग्नीषोमाभ्यां त्वा

जुष्टं प्रोक्षामि। दैव्याय कर्मणे शुन्धध्वं देवयज्यायै यद्वोऽशुद्धाः पराजघ्नुरिदं वस्तच्छुन्धामि ॥ १३ ॥

शर्मास्यवधूतं रक्षोऽवधूता अरातयोऽदित्यास्त्वगसि प्रति त्वादितिर्वेत्तु। अद्रिरसि वानस्पत्यो ग्रावासि पृथुबुध्नः प्रति त्वादित्यास्त्वग्वेत्तु ॥ १४ ॥

अग्नेस्तनूरसि वाचो विसर्जनं देववीतये त्वा गृह्णामि बृहद्ग्रावासि वानस्पत्यः स इदं देवेभ्यो हविः शमीष्व सुशमि शमीष्व। हविष्कृदेहि हविष्कृदेहि ॥ १५ ॥

कुक्कुटोऽसि मधुजिह्व इषमूर्जमावद त्वया वयं संघातं संघातं जेष्म वर्षवृद्धमसि प्रति त्वा वर्षवृद्धं वेत्तु परापूतं रक्षः परापूता अरातयः। अपहतं रक्षो वायुर्वो विविनक्तु देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृभ्णात्वच्छिद्रेण पाणिना ॥ १६ ॥

धृष्टिरस्यपाग्ने अग्निमामादं जहि निष्क्रव्यादं सेधा देवयजं वह। ध्रुवमसि पृथिवीं दृंह ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि सजातवन्युपदधामि भ्रातृव्यस्य वधाय ॥ १७ ॥

अग्ने ब्रह्म गृभ्णीष्व धरुणमस्यन्तरिक्षं दृंह ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि सजातवन्युपदधामि भ्रातृव्यस्य वधाय। धर्त्रमसि दिवं दृंह ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि सजातवन्युपदधामि भ्रातृव्यस्य वधाय। विश्वाभ्यस्त्वाशाभ्य उपदधामि चितः स्थोर्ध्वचितो भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वम् ॥ १८ ॥

शर्मास्यवधूतं रक्षोऽवधूताऽअरातयोदित्यास्त्वगसि प्रति त्वादितिर्वेत्तु । धिषणासि पर्वती प्रति त्वादित्यास्त्वग्वेत्तु दिवः स्कम्भनीरसि धिषणासि पार्वतेयी प्रति त्वा पर्वती वेत्तु ॥ १९ ॥

धान्यमसि धिनुहि देवान्प्राणाय त्वोदानाय त्वा व्यानाय त्वा । दीर्घामनु प्रसितिमायुषे धां देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृभ्णात्वच्छिद्रेण पाणिना चक्षुषे त्वा महीनां पयोऽसि।२०।.

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । संवपामि समाप ओषधीभिः समोषधयो रसेन । सं रेवतीर्जगतीभिः पृच्यन्तां संमधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्यन्ताम्।२१।

जनयत्यै त्वा संयौमीदमग्नेरिदमग्नीषोमयोरिषे त्वा घर्मोऽसि विश्वायुरुरुप्रथा उरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः । प्रथतामग्निष्टे त्वचं मा हिंसीद्देवस्त्वा सविता श्रपयतु वर्षिष्ठेऽधि नाके ॥ २२ ॥

मा भेर्मा संविक्था अतमेरुर्यज्ञोऽतमेरुर्यजमानस्य प्रजा भूयात् । त्रिताय त्वा द्विताय त्वैकताय त्वा ॥ २३ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । आददेऽध्वरकृतं देवेभ्य इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणः सहस्रभृष्टिः शततेजा वायुरसि तिग्मतेजा द्विषतो वधः ॥ २४ ॥

पृथिवि देवयजन्योषध्यास्ते मूलं मा हिंसिषं व्रजं गच्छ गोष्ठानं वर्षतु ते द्यौर्बधान देव सवितः परमस्यां पृथिव्यां शतेन पाशैर्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौक् ॥२५॥

अपाररुं पृथिव्यै देवयजनाद्वध्यासं व्रजं गच्छ गोष्ठानं वर्षतु ते द्यौर्बधान देव सवितः परमस्यां पृथिव्यां शतेन पाशैर्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतोमा मौक् । अररो दिवं मा पप्तो द्रप्सस्ते द्यां मा स्कन् व्रजं० मौक् ॥२६॥

गायत्रेण त्वा छन्दसा परिगृह्णामि त्रैष्टुभेन त्वा छन्दसा परिगृह्णामि जागतेन त्वा छन्दसा परिगृह्णामि । सुक्ष्मा चासि शिवा चासि स्योना चासि सुषदा चास्यूर्जस्वती चासि पयस्वती च ॥ २७ ॥

पुरा क्रूरस्य विसृपो विराप्शिन्नुदादाय पृथिवीं जीवदानुम् । यामैरयंश्चन्द्रमसि स्वधाभिस्तामु धीरासो अनुदिश्य यजन्ते । प्रोक्षणीरासादय द्विषतो वधोऽसि ॥ २८ ॥

प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्टप्तं रक्षो निष्टप्ता अरातयः । अनिशितोऽसि सपत्नक्षिद्वाजिनं त्वा वाजेध्यायै संमार्ज्मि । प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्टप्तं रक्षो निष्टप्ता अरातयः । अनिशितासि सपत्नक्षि[illegible]जिनीं त्वा वाजेध्यायै संमार्ज्मि ॥२९॥

अदित्यै रास्नासि विष्णोर्वेष्पोऽस्यूर्जे त्वाऽदब्धेन त्वा चक्षुषावपश्यामि। अग्नेर्जिह्वासि सुहूर्देवेभ्यो धाम्ने धाम्ने मे भव यजुषे यजुषे ॥ ३० ॥

सवितुस्त्वा प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः। सवितुर्वः प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः। तेजोऽसि शुक्रमस्यमृतमसि धाम नामासि प्रियं देवानामनाधृष्टं देवयजनमसि ॥ ३१ ॥

यज्जाग्रतः षट्कण्डिकास्त्रिष्टुभो मनोदेवत्याः । अस्मिन्नध्याये लैङ्गिको विनियोगः ।

यज्जाग्रतो दूरमुदैति दैवं तदु सुप्तस्य तथैवैति ।
दूरंगमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु॥१॥

येन कर्माण्यपसो मनीषिणो यज्ञे कृण्वन्ति विदथेषु धीराः ।
यदपूर्वं यक्षमन्तः प्रजानां तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥२॥

यत्प्रज्ञानमुत चेतो धृतिश्च यज्ज्योतिरन्तरमृतं प्रजासु ।
यस्मान्न ऋते किंचन कर्म क्रियते तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु॥३॥

येनेदं भूतं भुवनं भविष्यत्परिगृहीतममृतेन सर्वम् ।
येन यज्ञस्तायते सप्तहोता तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥४॥

यस्मिन्नृचः साम यजूंषि यस्मिन्प्रतिष्ठिता रथनाभाविवाराः।
यस्मिंश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥५
सुषारथिरश्वानिव यन्मनुष्यान्नेनीयतेऽभीशुभिर्वाजिन इव।
हृत्प्रतिष्ठं यदजिरं जविष्ठं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ६ ॥

अथ षष्ठेऽनुवाके पत्नीविषया मन्त्रा उच्यन्ते।

* सं त्वा नह्यामि पयसा घृतेन सं त्वा नह्याम्यप ओषधीभिः।
सं त्वा नह्यामि प्रजयाऽहमद्य सा दीक्षिता सनवो वाजमस्मे।
प्रैतु ब्रह्मणस्पत्नी वेदिं वर्णेन सीदतु।
अथाहमनुकामिनी स्वे लोके विशा इह।
सुप्रजसस्त्वा वयꣳ सुपत्नीरुप सेदिम।
अग्ने सपत्नदम्भनमदब्धासो अदाभ्यम्।
इमं वि ष्यामि वरुणस्य पाशम्(१) यमबध्नीत सविता सुकेतः।
धातुश्च योनौ सुकृतस्य लोके स्योनं मे सह पत्या करोमि॥
प्रेद्धुदेव्यृतस्य वामीरन्वग्निस्तेऽग्रं नयत्वदितिर्मध्यं ददताꣳरुद्रा-
वसृष्टाऽसि युवा नाम मा मा हिꣳसी वसुभ्यो रुद्रेभ्य
आदित्येभ्यो विश्वेभ्यो वो देवेभ्यः पन्नेजनीर्गृह्णामि यज्ञाय वः
पन्नेजनीः,सादयामि। विश्वस्य ते विश्वावतो वृष्णियावतः (२)
तवाग्ने वामीरनु संदृशि विश्वा रेताꣳसि धिषीय।

---

* इमे पाठाः कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां उद्धृताः

अगन्देवाघ्यज्ञो नि देवीर्देवेभ्यो यज्ञमशिषन्नस्मिन्त्सुन्वाते यजमान आशिषः स्वाहाकृताः समुद्रेष्ठा गन्धर्वमा तिष्ठतानु । वातस्य पत्मन्निड ईडिताः (३)।

अथ षष्ठेऽनुवाके ओषधीवापो विधीयते ।

या जाता ओषधयो देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा ।
मन्दामि बभ्रूणामहꣳशतं धामानि सप्त च ॥ १ ॥
शतं वो अम्ब धामानि सहस्रमुत वो रुहः ।
अथा शतक्रत्वो यूयमिमं मे अगदं कृत ॥ २ ॥
पुष्पावतीः प्रसूवतीः फलिनीरफला उत ।
अश्वा इव सजित्वरीर्वीरुधः पारयिष्णवः ॥ ३ ॥
ओषधीरिति मातरस्तद्वो देवीरुप ब्रुवे ।
रपाꣳसि विघ्नतीरित रपः (१) चातयमानाः ॥ ४ ॥
अश्वत्थे वो निषदनं पर्णे वो वसतिः कृता ।
गोभाज इत्किलासथ यत्सनवथ पूरुषम् ॥ ५ ॥
यदहं वाजयन्निमा ओषधीर्हस्त आदधे ।
आत्मा यक्ष्मस्य नश्यति पुरा जीवगृभो यथा ॥ ६ ॥
यदोषधयः संगच्छन्ते राजानः समिताविव ।
विप्रः स उच्यते भिषग्रक्षोहाऽमीवचातनः ॥ ७ ॥
निष्कृतिर्नाम वो माताऽथा यूयꣳ स्थ संकृतीः ।
सराः पतत्रिणीः (२) स्थन यदामयति निष्कृत ॥ ८ ॥

अन्या वो अन्यामवत्वन्याऽन्यस्या उपावत
ताः सर्वा ओषधयः संविदाना इदं मे प्रावता वचः ॥९॥

उच्छुष्मा ओषधीनां गावो गोष्ठादिवेरते।
धनं सनिष्यन्तीनामात्मानं तव पूरुष ॥ १० ॥

अति विश्वाः परिष्ठाः स्तेन इव व्रजमक्रमुः ।
ओषधयः प्राचुच्यवुर्यत्किं च तनुवां रपः ॥ ११ ॥

या (३) स्त आतस्थुरात्मानं या आविविशुः परुः परुः ।
तास्ते यक्ष्मं वि बाधन्तामुग्रो मध्यमशीरिव ॥ १२ ॥

साकं यक्ष्म प्र पत श्येनेन किकिदीविना ।
साकं वातस्य ध्राज्या साकं नश्य निहाकया ॥ १३ ॥

अश्वावतीं सोमवतीमूर्जयन्तीमुदोजसम् ।
आ वित्सि सर्वा ओषधीरस्मा अरिष्टतातये ॥ १४ ॥

याः फलिनीर्या अफला अपुष्पा याश्च पुष्पिणीः ।
बृहस्पतिप्रसूतास्ता नो मुञ्चन्त्वंहसः ॥ १५ ॥

या (४) ओषधयः सोमराज्ञीः प्रविष्टाः पृथिवीमनु ।
तासां त्वमस्युत्तमा प्र णो जीवातवे सुव ॥ १६ ॥

अवपतन्तीरवदन्दिव ओषधयः परि ।
यं जीवमश्नवामहै न स रिष्याति पूरुषः ॥ १७ ॥

याश्चेदमुपशृण्वन्ति याश्च दूरं परागताः ।
इह संगत्यताः सर्वा अस्मै सं दत्त भेषजम् ॥ १८ ॥
मा वो रिषत्खनिता यस्मै चाहं खनामि वः ।
द्विपच्चतुष्पदस्माकꣳ सर्वमस्त्वनातुरम् ॥ १९ ॥
ओषधयः सं वदन्ते सोमेन सह राज्ञा ।
यस्मै करोति ब्राह्मणस्तꣳ राजन्पारयामसि (५) ॥ २० ॥

अथ षष्ठेऽश्वमेधकर्तृ रथसज्जीकरणभावीनि कवचस्वीकारादीन्यङ्गान्युच्यन्ते।

जीमूतस्येव भवति प्रतीकं यद्वर्मी याति समदामुपस्थे ।
अनाविद्धया तनुवा जय त्वꣳ स त्वा वर्मणो महिमा पिपर्तु॥१॥
धन्वना गा धन्वनाऽऽजिं जयेम धन्वना तीव्राः समदो जयेम ।
धनुः शत्रोरपकामं कृणोति धन्वना सर्वाः प्रदिशो जयेम॥२॥
वक्ष्यन्तीवेदा गनीगन्ति कर्णं प्रियꣳ सखायं परिषस्वजाना।
योषेव शिङ्क्ते वितताऽधि धन्व (१) ज्या इयꣳ समने पारयन्ती ॥ ३ ॥
ते आचरन्ती समनेव योषा मातेव पुत्रं बिभृतामुपस्थे ।
अप शत्रून्विध्यताꣳ संविदाने आर्त्नी इमे विष्फुरन्ती अमित्रान् ॥ ४ ॥
बह्वीनां पिता बहुरस्य पुत्रश्चिश्चा कृणोति समनाऽवगत्य ।
इषुधिः सङ्काः पृतनाश्च सर्वाः पृष्ठे निनद्धो जयति प्रसूतः ॥५॥

रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरो यत्रयत्र कामयते सुषारथिः ।
अभीशूनां महिमानं (२) पनायत मनः पश्चादनु
यच्छन्ति रश्मयः ॥ ६ ॥

तीव्रान्घोषान्कृण्वते वृषपाणयोऽश्वा रथेभिः सह वाजयन्तः ।
अवक्रामन्तः प्रपदैरमित्रान्क्षिणन्ति शत्रूꣳरनपव्ययन्तः ॥७॥

रथवाहनꣳ हविरस्य नाम यत्राऽऽयुधं निहितमस्य वर्म ।
तत्रा रथमुप शग्मꣳ सदेम विश्वाहा वयꣳ सुमनस्यमानाः॥८॥

स्वादुषꣳसदः पितरो वयोधाः कृच्छ्रेश्रितः शक्तीवन्तो गभीराः।
चित्रसेना इषुबला अमृध्राः सतोवीरा उरवो व्रातसाहाः॥९॥

ब्राह्मणासः पितरः सोम्यासः शिवे नो द्यावापृथिवी अनेहसा।
पूषा नः पातु दुरितादृतावृधो रक्षा माकिर्नो अघशꣳस
ईशत ॥ १० ॥

सुपर्णं वस्ते मृगो अस्या दन्तो गोभिः संनद्धा पतति प्रसूता ।
यत्रा नरः सं च वि च द्रवन्ति तत्रास्मभ्यमिषवः शर्म यꣳसन्॥११॥

ऋजीते परि वृङ्धि नोऽश्मा भवतु नस्तनूः ।
सोमो अधि ब्रवीतु नोऽदितिः शर्म यच्छतु ॥ १२ ॥

आ जङ्घन्ति सान्वेषां जघनाꣳ उपजिघ्नते ।
अश्वाजनि प्रचेतसोऽश्वान्त्समत्सु चोदय ॥ १३ ॥

अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुं ज्याया हेतिं परिबाधमानः।
हस्तघ्नो विश्वा वयुनानि विद्वान्पुमान्पुमाꣳसं परि पातु विश्वतः॥१४

वनस्पते वीड्वङ्गो हि भूया अस्मत्सखा प्रतरणः सुवीरः ।
गोभिः सनद्धो असि वीडयस्वाऽऽस्थाता ते जयतु जेत्वानि ॥ १५ ॥
दिवः पृथिव्याः परि (५) ओज उद्भृतं वनस्पतिभ्यः
पर्याभृतꣳ सहः ।
अपामोज्मानं परि गोभिरावृतमिन्द्रस्य वज्रꣳ हविषा रथं यज ॥ १६ ॥
इन्द्रस्य वज्रो मरुतामनीकं मित्रस्य गर्भो वरुणस्य नाभिः ।
सेमां नो हव्यदातिं जुषाणो देव रथ प्रति हव्या गृभाय ॥ १७ ॥
उप श्वासय पृथिवीमुत द्यां पुरुत्रा ते मनुतां विष्ठितं जगत् ।
स दुन्दुभे सजूरिन्द्रेण देवैर्दूराद् (६) दवीयो अप सेध शत्रून् ॥ १८ ॥
आ क्रन्दय बलमोजो न आ धा निष्टनिहि दुरिता बाधमानः ।
अप प्रोथ दुन्दुभे दुच्छुनाꣳ इत इन्द्रस्य मुष्टिरसि वीडयस्व ॥ १९ ॥
आऽमूरज प्रत्यावर्तयेमाः केतुमद्दुन्दुभिर्वावदीति ।
समश्वपर्णाश्चरन्ति नो नरोऽस्माकमिन्द्र रथिनो जयन्तु (७) ॥ २० ॥

अथर्ववेदः

वाक्‌पतावली

[ऋषिरथर्वा । वाचस्पत्यं चतुरृचमानुष्टुभम् । चतुर्थी चतुष्पदा विराडुरोबृहती ।]

ये त्रिषप्ता इत्येतत् प्रथमं सूक्तम् । अस्य मेधाजननकर्मणि विनियोगः । उपनयनदिवसेऽपि मेधाकामस्य ब्रह्मचारिणोऽनेन सूक्तेनाज्यहोमः कार्यः । तथैव ब्रह्मचारिसंपत्कर्मस्वस्य सूक्तस्य विनियोगः । तथा ग्रामसंपत्कामस्य तत्साधनेष्वेतेषूदुम्बरपलाश-कर्कन्धूतक्षणाधानसमीपस्तरणतृणाधानाभिमन्त्रितान्नसवप्रदानेषु कर्मस्व-स्य सूक्तस्य विनियोगः । तथा सर्वसंपत्कर्मस्वप्यस्य सूक्तस्य विनियोगः । (तथा वर्चस्यकर्मण्यनेन सूक्तेन वर्चस्काम औदुम्बर्यादीनि त्रीणि कु-र्यात् । तथा च) वर्चस्कामायाः कुमार्या दक्षिणोरोरभिमन्त्रणं कौतवपा-होमोऽग्न्युपस्थानमित्येतानि कर्माण्यनेन सूक्तेन तेजस्कामोऽनुतिष्ठेत् । तथा शत्रुहस्तित्रासनकर्माण्यप्यनेनैव संग्रामजयकामो राजा कारयेत् । तथा पञ्च निर्ऋतिकर्माणि शान्तिकपौष्टिकेषु सर्वत्राङ्गत्वेन वा पापक्षयार्थं स्वातन्त्र्येण वा कर्तव्यत्वेन सूत्रकारेणोक्तानि । तत्राद्ययोः कर्मणोः संपातिताभिमन्त्रि-तभक्तप्राशन आज्यहोमे चैतत् सूक्तं विनियुक्तम् । तथा पौष्टिकविशेषे चित्राकर्मणि संपातितसारूपवत्सौदनप्राशनपलाशादिसमिदाधानरूपेऽस्य सूक्तस्य विनियोगः । तेजोव्रते चैतत् सूक्तं विनियुक्तम् । तथा पौष्टिक-मन्त्राणामुपधानोपस्थानयोर्विनियोगविधानेन तन्मध्यपातिनोऽस्य सूक्तस्य तत्रापि विनियोगः। (उपधानं नामाज्यादित्रयोदशद्रव्यहोमः ।) तथा सर्व-व्याधिष्वनेन सूक्तेनाज्यं हुत्वा दर्धपात्रं संपात्यानेनैव व्याधितशरीरं संमार्जयेत्। तथानेनैव सूक्तेन पुत्रकामार्थायाः स्त्रिया मृतापत्यायाश्च संपातितोदकावसेकं पुरोडाशभक्षणं कन्दुकक्रीडनमलंकारधारणं वा कारयेत् । तथोपाकर्मणि माणवकवाचने विनियुक्तम् । तथा राज्ञः पुष्पाभिषेके ये त्रिषप्ता इत्यृचा शाखादिभूतया पर्याहोमः कार्यः ।

तदेवमाथर्वणमन्त्राणां सिद्धमन्त्रत्वेनापरिमितवीर्यत्वप्रदर्शनार्थमादिमसूक्तस्य विस्तरतः सर्वेषु कर्मसूपलक्षणत्वेन सूत्रकृता विनियोगोऽभ्यधायि । ततः सर्वेषां मन्त्राणामभिलषितसर्वफलसाधनत्वं प्रत्येतव्यम् ।

ओ३म् ये त्रिषप्ताः परियन्ति विश्वा रूपाणि बिभ्रतः ।
वाचस्पतिर्बला तेषां तन्वो अद्य दधातु मे ॥ १ ॥
पुनरेहि वाचस्पते देवेन मनसा सह ।
वसोष्पते नि रमय मय्येवास्तु मयि श्रुतम् ॥ २ ॥
इहैवाभि वि तनूभे आर्त्नी इव ज्यया ।
वाचस्पतिर्नि यच्छतु मय्येवास्तु मयि श्रुतम् ॥ ३ ॥
उपहूतो वाचस्पतिरुपास्मान् वाचस्पतिर्ह्वयताम् ।
सं श्रुतेन गमेमहि मा श्रुतेन वि राधिषि ॥ ४ ॥

[ऋषिर्ब्रह्मा । द्यावापृथिवीयम् । आनुष्टुभं द्वितीया ककुम्मती]
इदं जनास इति सूक्तेन वन्ध्यायाः पुत्रप्रजननकर्मणि तस्याः शान्तौषधिसहितोदकाभिषेकं पुरोडाशकंदुकालंकारप्रदानं च कुर्यात् । तथानेन सूक्तेन पुष्टिकामः संपत्कामो वा द्यावापृथिव्योर्यागमुपस्थानं वा कुर्यात् । अत्राद्या दर्शपूर्णमासयोः पत्न्यञ्ज्जा उदपात्रनिनयने विनियुक्ता ।

इदं जनासो विदथ महद्ब्रह्म वदिष्यति ।
न तत् पृथिव्यां नो दिवि येन प्राणन्ति वीरुधः ॥ १ ॥
अन्तरिक्ष आसां स्थाम श्रान्तसदामिव ।
आस्थानमस्य भूतस्य विदुष्टद्वेधसो न वा ॥ २ ॥
यद्रोदसी रेजमाने भूमिश्च निरतक्षतम् ।
आर्द्रं तदद्य सर्वदा समुद्रस्येव स्रोत्याः ॥ ३ ॥

विश्वमन्याम॒भीवारं तद॒न्यस्या॒मधि॑श्रि॒तम्।
दि॒वे च॑ वि॒श्ववे॑दसे पृथि॒व्यै चा॑करं॒ नमः॑ ॥ ४ ॥

[ऋषिर्वेनः। ब्रह्मात्मदैवतम्। त्रैष्टुभम्। तृतीया जगती।]
'वेनस्तत्' इत्यस्याभिमतफलसिद्ध्यसिद्धिविज्ञानकर्मसु विनियोगः।...
अत्र "स नः पिता जनिता" इत्यस्या ऋचोऽग्निचयने षोडशगृहीतोत्तरार्धाज्येन वैश्वकर्मणहोमे विनियोगः।

वे॒नस्तत् प॑श्यत् पर॒मं गुहा॒ यद् यत्र॒ विश्वं॒ भव॒त्येक॑रूपम्।
इ॒दं पृश्नि॑रदुह॒ज्जाय॑माना॒: स्व॒र्विदो॑ अ॒भ्य॑नूषत॒ व्राः ॥ १ ॥

प्र तद् वो॑चेद॒मृत॑स्य वि॒द्वान् ग॑न्ध॒र्वो धाम॑ पर॒मं गुहा॒ यत्।
त्रीणि॑ प॒दानि॒ निहि॑ता॒ गुहा॑स्य॒ यस्तानि॒ वेद॒ स पि॒तुष्पि॒तास॑त् ॥ २ ॥

स नः॑ पि॒ता ज॑नि॒ता स उ॒त बन्धु॒र्धामा॑नि वेद॒ भुव॑नानि॒ विश्वा॑।
यो दे॒वानां॑ नाम॒ध एक॑ ए॒व तं सं॑प्र॒श्नं भुव॑ना यन्ति॒ सर्वा॑ ॥ ३ ॥

परि॒ द्यावा॑पृथि॒वी स॒द्य आ॑यमु॒पाति॑ष्ठे प्रथम॒जामृ॒तस्य॑।
वाच॑मिव व॒क्तरि॑ भुवने॒ष्ठा धा॒स्युरे॒ष न॒न्वे॒३॑षो अ॒ग्निः ॥ ४ ॥

परि॒ विश्वा॒ भुव॑नान्यायमृ॒तस्य॒ तन्तुं॒ वित॑तं दृ॒शे कम्।
यत्र॑ दे॒वा अ॒मृत॑मानशा॒नाः स॑मा॒ने योना॒ वध्यै॑रयन्त ॥ ५ ॥

[ऋषिर्भरद्वाजः । अष्टर्चम् । नानादेवत्यम् । त्रैष्टुभम् । द्वितीया जगती । सप्तम्यष्टमीचा अनुष्टुभौ ।]

'द्यावापृथिवी उरु' इतिसूक्तेनाभिचारकर्मणि दीक्षार्थं वेणुदण्डं वृश्चति। तथानेनैव सूक्तेन द्वेष्यनिषूदनकर्माणि दक्षिणाभिमुखं धावतः शत्रोः पदेषु वृक्षपत्राणि प्रक्षिप्य परशुना छित्वा सपांसून् पर्णच्छेदान् वधकपात्रे प्रक्षिप्यानीय भ्राष्ट्रे भर्जयेत् ।

द्यावापृथिवी उर्व१न्तरिक्षं क्षेत्रस्य पत्न्युरुगायोद्भुतः ।
उतान्तरिक्षमुरु वातगोपं त इह तप्यन्तां मयि तप्यमाने ॥१॥

इदं देवाः शृणुत ये यज्ञियाः स्थ भरद्वाजो मह्यमुक्थानि शंसति ।
पाशे स बद्धो दुरिते नि युज्यतां यो अस्माकं मन इदं हिनस्ति ॥२

इदमिन्द्र शृणुहि सोमप यत् त्वा हृदा शोचता जोहवीमि ।
वृश्चामि तं कुलिशेनेव वृक्षं यो अस्माकं मन इदं हिनस्ति ॥३॥

अशीतिभिस्तिसृभिः सामगेभिरादित्येभिर्वसुभिरङ्गिरोभिः ।
इष्टापूर्तमवतु नः पितॄणामामुं ददे हरसा दैव्येन ॥ ४ ॥

द्यावापृथिवी अनु मा दीधीथां विश्वे देवासो अनु मा रभध्वम् ।
अङ्गिरसः पितरः सोम्यासः पापमार्छत्वपकामस्य कर्ता ॥५॥

अतीव यो मरुतो मन्यते नो ब्रह्म वा यो निन्दिषत् क्रियमाणम् ।
तपूंषि तस्मै वृजिनानि सन्तु ब्रह्मद्विषं द्यौरभिसंतपाति ॥ ६ ॥

सप्त प्राणानष्टौ मन्यस्तांस्ते वृश्चामि ब्रह्मणा ।
अया यमस्य सादनमग्निदूतो अरंकृतः ॥ ७ ॥

आ दंधामि ते पदं समिद्धे जातवेदसि ।
अग्निः शरीरं वेवेष्ट्वसुं वागपिं गच्छतु ॥ ८ ॥

[पतिवेदनं सूक्तम्। अष्टर्चम्। आग्नीषोमीयम् । त्रैष्टुभम्। प्रथमा भुरिक्। द्वितीया पञ्चम्याद्याः सप्तम्यन्ताश्चानुष्टुभः। अष्टमी निचृत्पुरोष्णिक् ।]
' आ नो अग्ने ' इतिसूक्तेन पतिलाभकर्मण्यागमकृसरं संपात्य कुमारी-माशयेदित्यादिकम् ।

आ नो॑ अग्ने सुमतिं संभलो गमेदिमां कुमारीं सह नो भगेन ।
जुष्टा वरेषु समनेषु वल्गुरोषं पत्या सौभगमस्त्वस्यै ॥ १ ॥

सोमंजुष्टं ब्रह्मजुष्टमर्यम्णा संभृतं भगम् ।
धातुर्देवस्य सत्येन कृणोमि पतिवेदनम् ॥ २ ॥

इयमग्ने नारी पतिं विदेष्ट सोमो हि राजा सुभगां कृणोति ।
सुवाना पुत्रान् महिषी भवाति गत्वा पतिं सुभगा वि राजतु॥३॥

यथाखरो मघवंश्चारुरेष प्रियो मृगाणां सुषदा बभूव ।
एवा भगस्य जुष्टेयमस्तु नारी संप्रिया पत्याविराधयन्ती ॥४॥

भगस्य नावमा रोह पूर्णामनुपदस्वतीम् ।
तयोपप्रतारय यो वरः प्रतिकाम्यः ॥ ५ ॥

आ क्रन्दय धनपते वरमामनसं कृणु ।
सर्वं प्रदक्षिणं कृणु यो वरः प्रतिकाम्यः ॥ ६ ॥

इदं हिरण्यं गुल्गुल्वयमौक्षो अथो भगः ।
एते पतिभ्यस्त्वामदुः प्रतिकामाय वेत्तवे ॥ ७ ॥

आ ते नयतु सविता नयतु पतिर्यः प्रतिकाम्यः ।
त्वमस्यै धेह्योषधे ॥ ८ ॥

[ऋषिरथर्वा । नानादेवत्यमुताग्नेयम् । त्रैष्टुभम् । तृतीया चतुष्पदा भुरिक्पंक्तिः । पंचमी षष्ठी चानुष्टुभौ ।]

'अचिक्रदत्' इति सूक्तेन शत्रूत्सादितस्य राज्ञः पुनः स्वराष्ट्रप्रवेशार्थं शत्रुसेनाकारं पुरोडाशमुदकेषु दर्भान् संस्तीर्य तत्र निनयेत् । ततो निमज्जनार्थं तं पुरोडाशं लोष्टेन पूरयेत् । तथानेन सूक्तेन स्वराष्ट्रप्रवेशार्थं क्षीरोदनं संपात्याभिमन्त्र्य राजानमाशयेत् । अत्र 'अचिक्रदत्' इत्यस्य साकमेधाख्यपर्वणि पूर्वेद्युः क्रियमाणायामाग्नेय्यामिष्टयां प्रधानयागानुमन्त्रणे विनियोगः ।

अचिक्रदत् स्वपा इह भुवदग्ने व्यचस्व रोदसी उरूची ।
युञ्जन्तु त्वा मरुतो विश्ववेदस आमुं नय नमसा रातहव्यम् ॥१॥
दूरे चित् सन्तमरुषास इन्द्रमा च्यावयन्तु सख्याय विप्रम् ।
यद् गायत्रीं बृहतीमर्कमस्मै सौत्रामण्या दधृषन्त देवाः ॥ २ ॥
अद्भ्यस्त्वा राजा वरुणो ह्वयतु सोमस्त्वा ह्वयतु पर्वतेभ्यः ।
इन्द्रस्त्वा ह्वयतु विड्भ्य आभ्यः श्येनो भूत्वा विश आ पतेमाः॥३
श्येनो हव्यं नयत्वा परस्मादन्यक्षेत्रे अपरुद्धं चरन्तम् ।
अश्विना पन्थां कृणुतां सुगं त इमं सजाता अभिसंविशध्वम् ॥४॥
ह्वयन्तु त्वा प्रतिजनाः प्रति मित्रा अवृषत ।
इन्द्राग्नी विश्वे देवास्ते विशि क्षेममदीधरन् ॥ ५ ॥
यस्ते हवं विवदत् सजातो यश्च निष्ट्यः ।
अपाञ्चमिन्द्र तं कृत्वाथेममिहाव गमय ॥ ६ ॥

[ऋषिरथर्वा । छन्दः त्रैष्टुभम् । आद्या जगती चतुर्थीपञ्चम्यौ भुरिजौ]

'आ त्वा गन्' इतिसूक्तेन स्वराष्ट्रप्रवेशकर्मण्येव पूर्वसूक्तोक्तानि कर्माणि कुर्यात् । अत्र 'पथ्या रेवतीः' (७) इत्येषा प्रायणीयेष्ट्यां पथ्यास्वस्तियागानुमन्त्रणे विनियुक्ता ।

आ त्वा गन् राष्ट्रं सह वर्चसोदिहि प्राङ् विशां पतिरेकराट् त्वं वि राज ।
सर्वास्त्वा राजन् प्रदिशो ह्वयन्तूपसद्यो नमस्यो भवेह ॥१॥

त्वां विशो वृणतां राज्याय त्वामिमाः प्रदिशः पञ्च देवीः ।
वर्ष्मन् राष्ट्रस्य ककुदि श्रयस्व ततो न उग्रो वि भजा वसूनि ॥२॥

अच्छ त्वा यन्तु हविनः सजाता अग्निर्दूतो अजिरः सं चरातै ।
जायाः पुत्राः सुमनसो भवन्तु बहुं बलिं प्रति पश्यासा उग्रः ॥३॥

अश्विना त्वाग्रे मित्रावरुणोभा विश्वे देवा मरुतस्त्वा ह्वयन्तु ।
अधा मनो वसुदेयाय कृणुष्व ततो न उग्रो वि भजा वसूनि ॥४॥

आ प्र द्रव परमस्याः परावतः शिवे ते द्यावापृथिवी उभे स्ताम् ।
तदयं राजा वरुणस्तथाह स त्वायमह्वत् स उपेदमेहि ॥ ५ ॥

इन्द्रेन्द्र मनुष्याः३ परेहि सं ह्यज्ञास्था वरुणैः संविदानः ।
स त्वायमह्वत् स्वे सधस्थे स देवान् यक्षत् स उ कल्पयाद् विशः ॥६

पथ्या रेवतीर्बहुधा विरूपाः सर्वाः संगत्य वरीयस्ते अक्रन् ।
तास्त्वा सर्वाः संविदाना ह्वयन्तु दशमीमुग्रः सुमना वशेह ॥७॥

[ऋषिरथर्वा (पण्यकामः), अष्टर्चं वैश्वदेवमुतैन्द्राग्नं । त्रैष्टुभं, आद्या भुरिक्, चतुर्थी त्र्यवसाना षट्पदा बृहतीगर्भा विराडत्यष्टिः, पञ्चमी विराजगती, सप्तम्यनुष्टुप्, अष्टमी निचृत्]

'इन्द्रमहं वणिजम्' इति वाणिज्यलाभार्थं विनियुज्यते । विक्रयार्थं पण्यानि विपणिं नयन् वणिक् कर्म वाणिज्यलाभार्थं कुर्यात् । तथानेनैव सूक्तेन पण्यकाम इन्द्रं यजते, उपतिष्ठते वा । तथा क्रय्याच्छमने कर्मणि 'विश्वाहा ते' (८) इत्यृचा पूर्णाहुतिं जुहोति ।

इन्द्रमहं वणिजं चोदयामि स न ऐतु पुरएता नो अस्तु ।
नुदन्नरातिं परिपन्थिनं मृगं स ईशानो धनदा अस्तु मह्यम् ॥१॥

ये पन्थानो बहवो देवयाना अन्तरा द्यावापृथिवी संचरन्ति ।
ते मा जुषन्तां पयसा घृतेन यथा क्रीत्वा धनमाहराणि ॥२॥

इध्मेनाग्न इच्छमानो घृतेन जुहोमि हव्यं तरसे बलाय ।
यावदीशे ब्रह्मणा वन्दमान इमां धियं शतसेयाय देवीम् ॥३॥

इमामग्ने शरणिं मीमृषो नो यमध्वानमगाम दूरम् ।
शुनं नो अस्तु प्रपणो विक्रयश्च प्रतिपणः फलिनं मा कृणोतु ।
इदं हव्यं संविदानौ जुषेथां शुनं नो अस्तु चरितमुत्थितं च ॥४॥

येन धनेन प्रपणं चरामि धनेन देवा धनमिच्छमानः ।
तन्मे भूयो भवतु मा कनीयोऽग्ने सातघ्नो देवान् हविषा नि षेध॥५॥

येन धनेन प्रपणं चरामि धनेन देवा धनमिच्छमानः ।
तस्मिन् म इन्द्रो रुचिमा दधातु प्रजापतिः सविता सोमो अग्निः ॥ ६ ॥

उप॑ त्वा नम॑सा व॒यं होत॑र्वैश्वानर स्तु॒मः ।
स नः॑ प्र॒जास्वा॒त्मसु॒ गोषु॑ प्रा॒णेषु॑ जागृहि ॥ ७ ॥
वि॒श्वाहा॑ ते स॒दमिद्भ॑रेमा॒श्वा॑येव॒ तिष्ठ॑ते जातवेदः ।
रा॒यस्पोषे॑ण स॒मिषा॒ मद॑न्तो॒ मा ते॑ अग्ने प्रति॑वेशा रिषाम॥८॥

[ऋषिरथर्वा, सप्तर्चं चान्द्रमसं साम्मनस्यम् । आनुष्टुभं, पञ्चमी विराड्जगती, षष्ठीरस्तारपंक्तिः, सप्तमी त्रिष्टुप्]

'सहृदयं साम्मनुष्यम्' इति सूक्तेन साम्मनस्यकर्मणि ग्राममध्ये संपातितोदकुम्भनिनयनं, तद्वत् सुराकुम्भनिनयनं, त्रिवर्षवत्सिकाया गोः पिषितानां प्राशनं, संपातितान्नप्राशनं, संपातितसुरायाः पायनं । तथाविधप्रणोदकपायनं च कुर्यात् । तथोपाकर्मण्यप्याज्यहोमेऽस्य सूक्तस्य विनियोगः ।

सहृ॑दयं सांमनस्यमवि॑द्वेषं कृणोमि वः ।
अ॒न्यो अ॒न्यम॒भि ह॑र्यत व॒त्सं जा॒तमि॑वा॒घ्न्या ॥ १ ॥
अनु॑व्रतः पि॒तुः पु॒त्रो मा॒त्रा भ॑वतु॒ संम॑नाः ।
जा॒या पत्ये॒ मधु॑मतीं॒ वाचं॑ वदतु शन्ति॒वाम् ॥ २ ॥
मा भ्राता॒ भ्रात॑रं द्विक्ष॒न्मा स्वसा॑रमु॒त स्वसा॑ ।
स॒म्यञ्चः॒ सव्र॑ता भू॒त्वा वाचं॑ वदत भ॒द्रया॑ ॥ ३ ॥
येन॑ दे॒वा न वि॒यन्ति॒ नो च॑ विद्वि॒षते॑ मि॒थः ।
तत् कृ॑ण्मो॒ ब्रह्म॑ वो गृ॒हे सं॒ज्ञानं॒ पुरु॑षेभ्यः ॥ ४ ॥
ज्याय॑स्वन्तश्चि॒त्तिनो॒ मा वि यौ॑ष्ट संरा॒धय॑न्तः॒ सधु॑रा॒श्चर॑न्तः ।
अ॒न्यो अ॒न्यस्मै॑ व॒ल्गु वद॑न्त॒ एत॑ सध्री॒चीना॑न् वः॒ संम॑नस-
स्कृणोमि ॥ ५ ॥

समानी प्रपा सह वोऽन्नभागः समाने योक्त्रे सह वो युनज्मि।
सम्यञ्चोऽग्निं सपर्यतारा नाभिमिवाभितः ॥ ६ ॥
सध्रीचीनान् वः संमनसस्कृणोम्येकश्नुष्टीन्त्संवननेन सर्वान् ।
देवा इवामृतं रक्षमाणाः सायंप्रातः सौमनसो वो अस्तु ॥७॥

[ऋषिरथर्वाङ्गिराः, राज्याभिषेकं चान्द्रमसञ्चाप्यम् । आनुष्टुभम्, आद्या सप्तमी च भुरिक्त्रिष्टुभौ, तृतीया त्रिष्टुप्, पञ्चमी विराट्प्रस्तारपंक्तिः]

'भूतोभूतेषु' इति सूक्तेन महति लघौ वा राजाभिषेककर्मणि शान्त्युदककलशेनोदपात्रेण चाभिषेकं जपं च पुरोहितः कुर्यात्। तथा संपातितस्थालीपाकप्राशनमभिमन्त्रितमश्वमारोह्यापराजितदिशं प्रति गमनं च कारयेत्। तथा राजसूय आसंद्यारोहणे राजाभिषेके चैतत् सूक्तं।

भूतो भूतेषु पय आ दधाति स भूतानामधिपतिर्बभूव ।
तस्य मृत्युश्चरति राजसूयं स राजा राज्यमनु मन्यतामिदम् ॥१॥
अभि प्रेहि माप वेन उग्रश्चेत्ता सपत्नहा ।
आ तिष्ठ मित्रवर्धन तुभ्यं देवा अधि ब्रुवन् ॥ २ ॥
आतिष्ठन्तं परि विश्वे अभूषञ्छ्रियं वसानश्चरति स्वरोचिः ।
महत् तद् वृष्णो असुरस्य नामा विश्वरूपो अमृतानि तस्थौ ॥३॥
व्याघ्रो अधि वैयाघ्रे वि क्रमस्व दिशो महीः ।
विशस्त्वा सर्वा वाञ्छन्त्वापो दिव्याः पयस्वतीः ॥ ४ ॥
या आपो दिव्याः पयसा मदन्त्यन्तरिक्ष उत वा पृथिव्याम् ।
तासां त्वा सर्वासामपामभि षिञ्चामि वर्चसा ॥ ५ ॥

अभि त्वा [illegible]सिचन्नापो दिव्याः पयस्वतीः ।
यथासो मित्रवर्धनस्तथा त्वा सविता करत् ॥ ६ ॥

एना व्याघ्रं परिषस्वजानाः सिंहं हिन्वन्ति महते सौभगाय ।
समुद्रं न सुभुवस्तस्थिवांसं मर्मृज्यन्ते द्वीपिनमप्स्वऽन्तः ॥७॥

[ऋषिर्ब्रह्मा, नवर्चम् । सत्यानृतानुवीक्षणसूक्तं वारुणं त्रैष्टुभम् । आद्याऽनुष्टुप्, पञ्चमी भुरिक्, सप्तमी जगती, अष्टमी त्रिपदा महाबृहती, नवमी विराण्नामत्रिपाद्गायत्री]

'तत्र बृहन्नेषाम्' इत्याद्येन सूक्तेनाभिचारकर्मणि शत्रुं क्रोशन्तमनुब्रूयात् । धूमकेतूत्पातशान्तौ वारुणपशुप्रयोगे ' उतेयं भूमिः ' इत्येषा ।

बृहन्नेषामधिष्ठाता अन्तिकादिव पश्यति ।
यस्तायन्मन्यते चरन्त्सर्वं देवा इदं विदुः ॥ १ ॥

यस्तिष्ठति चरति यश्च वञ्चति यो निलायं चरति यः प्रतङ्कम् ।
द्वौ संनिषद्य यन्मन्त्रयेते राजा तद् वेद वरुणस्तृतीयः ॥२॥

उतेयं भूमिर्वरुणस्य राज्ञ उतासौ द्यौर्बृहती दूरेअन्ता ।
उतो समुद्रौ वरुणस्य कुक्षी उतास्मिन्नल्प उदके निलीनः॥३॥

उत यो द्यामतिसर्पात् परस्तान्न स मुच्यातै वरुणस्य राज्ञः।
दिव स्पशः प्र चरन्तीदमस्य सहस्राक्षा अति पश्यन्ति भूमिम् ॥ ४ ॥

सर्वं तद् राजा वरुणो वि चष्टे यदन्तरा रोदसी यत् परस्तात् ।
संख्याता अस्य निमिषो जनानामक्षानिव श्वघ्नी नि
मिनोति तानि ॥ ५ ॥

ये ते पाशा वरुण सप्तसप्त त्रेधा तिष्ठन्ति विषिता रुशन्तः ।
छिनन्तु सर्वे अनृतं वदन्तं यः सत्यवाद्यति तं सृजन्तु ॥६॥

शतेन पाशैरभि धेहि वरुणैनं मा ते मोच्यनृतवाङ् नृचक्षः ।
आस्तां जाल्म उदरं श्रंशयित्वा कोश इवाबन्धः परिकृत्य-
मानः ॥ ७ ॥

यः समाम्यो३ वरुणो यो व्याम्यो३ यः संदेश्यो३ वरुणो
यो विदेश्यः ।

यो दैवो वरुणो यश्च मानुषः ॥ ८ ॥

तैस्त्वा सर्वैरभि ष्यामि पाशैरसावामुष्यायणामुष्याः पुत्र ।
तानु ते सर्वाननुसंदिशामि ॥ ९ ॥

[ऋषिरथर्वा, एकादशकं वारुणम् । त्रैष्टुभम् । आद्या भुरिक्, तृतीया पंक्तिः, षष्ठी पञ्चपदातिशक्वरी, एकादशी त्र्यवसाना षट्पदात्यष्टिः]

सर्वसंपत्कर्मसु 'कथं महे ' इतिसूक्तेन मादानककाष्ठयुतं क्षीरौदनं संपात्याभिमन्त्र्याश्नाति । तथा तत्रैवानेन सूक्तेन चमसे सरूपवत्साया दुग्धे व्रीहियवाववधाय मूर्छयित्वा मध्वासिच्य संपात्याभिमन्त्र्याशयति ।

अथर्वा—

कथं महे असुरायाब्रवीरिह कथं पित्रे हरये त्वेषनृम्णः ।
पृश्निं वरुण दक्षिणां ददावान् पुनर्मघ त्वं मनसा चिकित्सीः ॥१॥

वरुणः—

न [illegible]न [illegible]नेमघो भवामि सं चक्षे कं पृश्निमता पाजे ।
केन नु त्वमथर्वन् काव्येन केन जातेनासि जातवेदाः ॥२॥

*सत्यमहं गंभीरः काव्येन सत्यं जातेनास्मि जातवेदाः ।
न मे दासो नार्यो महित्वा व्रतं मीमाय यदहं धरिष्ये ॥३॥

अथर्वा—

न त्वदन्यः कवितरो न मेधया धीरतरो वरुण स्वधावन् ।
त्वं ता विश्वा भुवनानि वेत्थ स चिन्नु त्वज्जनो मायी बिभाय ॥४॥

त्वं ह्य१ङ्ग वरुण स्वधावन् विश्वा वेत्थ जनिमा सुप्रणीते ।
किं रजस एना परो अन्यदस्त्येना किं परेणावरममुर ॥५॥

+एकं रजस एना परो अन्यदस्त्येना पर एकेन दुर्णशं चिदर्वाक् ।
तत् ते विद्वान् वरुण प्र ब्रवीम्यधोवचसः पणयो भवन्तु
नीचैर्दासा उप सर्पन्तु भूमिम् ॥ ६ ॥

त्वं ह्य१ङ्ग वरुण ब्रवीषि पुनर्मघेष्ववद्यानि भूरि ।
मो षु पणीँरभ्ये३तावतो भून्मा त्वा वोचन्नराधसं जनासः॥७॥

---

* इमामृचमथर्वा वक्तीति म्युरादय;। वरुण इति रॉथः।

+ इमामृचं वरुणो वक्तीति रॉथादयः। 'वरुण' इत्यस्य स्थाने 'वरुणः|' इति पाठं कल्पयन्ति ।

वरुणः—

मा मा वोचन्नराधसं जनासः पुनस्ते पृश्निं जरितर्ददामि ।
स्तोत्रं मे विश्वमा याहि शचीभिरन्तर्विश्वासु मानुषीषु दिक्षु॥८॥

अथर्वा—

आ ते स्तोत्राण्युद्यतानि यन्त्वन्तर्विश्वासु मानुषीषु दिक्षु ।
देहि नु मे यन्मे अदत्तो असि युज्यो मे सप्तपदः सखासि ॥९॥
समा नौ बन्धुर्वरुण समा जा वेदाहं तद्यन्नावेषा समा जा ।

वरुणः—

ददामि तद् यत् ते अदत्तो अस्मि युज्यस्ते सप्तपदः सखास्मि ॥१०॥
देवो देवाय गृणते वयोधा विप्रो विप्राय स्तुवते सुमेधाः ।

ऋषिः—

अजीजनो हि वरुण स्वधावन्नथर्वाणं पितरं देवबन्धुम् ।
तस्मा उ राधः कृणुहि सुप्रशस्तं सखा नो असि परमं च बन्धुः ॥ ११ ॥

[ऋषिरथर्वा सप्तदशकं ब्रह्मकर्मात्मदेवत्यम् । अतिशाक्वरम्.]

पौरोहित्यं करिष्यन् ' सविता प्रसवानाम् ' इतिसूक्तेन शूद्रेणाहृताः समिध आदधाति । तथास्य सूक्तस्य विवाह आज्यहोमे विनियोगः, तथा चातुर्मास्ये वैश्वदेवपर्वणि सावित्रं यागं ' सविता प्रसवानाम् ' इति ब्रह्मानुमन्त्रयेत ।

सविता प्रसवानामधिपतिः स मावतु ।

अस्मिन् ब्रह्मण्यस्मिन् कर्मण्यस्यां पुरोधायामस्यां प्रतिष्ठायामस्यां।

चित्त्यामस्यामाकूत्यामस्यामाशिष्यस्यां देवहूत्यां स्वाहा ॥१॥

अग्निर्वनस्पतीनामधिपतिः स मावतु ।० ॥ २ ॥

द्यावापृथिवी दातॄणामधिपत्नी ते मावताम् ।० ॥ ३ ॥

वरुणोपामधिपतिः स मावतु ।० ॥ ४ ॥

मित्रावरुणौ वृष्ट्याधिपती तौ मावताम् ।० ॥ ५ ॥

मरुतः पर्वतानामधिपतयस्ते मावन्तु ।० ॥ ६ ॥

सोमो वीरुधामधिपतिः स मावतु ।० ॥ ७ ॥

वायुरन्तरिक्षस्याधिपतिः स ०।० ॥ ८ ॥

सूर्यश्चक्षुषामधिपतिः स ०।० ॥ ९ ॥

चन्द्रमा नक्षत्राणामधिपतिः स ०।० ॥ १० ॥

इन्द्रो दिवोधिपतिः स ०।० ॥ ११ ॥

मरुतां पिता पशूनामधिपतिः स ।०। ॥ १२ ॥

मृत्युः प्रजानामधिपतिः स ०।० ॥ १३ ॥

यमः पितॄणामधिपतिः स मावतु ।० ॥ १४ ॥

पितरः परे ते मावन्तु ।० ॥ १५ ॥

तता अर्वरे ते ०।० ॥ १६ ॥

ततामहास्ते मावन्तु ।

अस्मिन् ब्रह्मण्यस्मिन् कर्मण्यस्यां पुरोधायामस्यां प्रतिष्ठायामस्यां ।

चित्त्यामस्यामाकूत्यामस्यामाशिष्यस्यां देवहूत्यां स्वाहा॥१७॥

[ऋषिरथर्वा । प्रथमाद्वितीये चान्द्रमस्यौ तृतीया त्वाष्ट्री । आनुष्टुभम्]

'तेन भूतेन' इतितृचेन विवाह आज्यं हुत्वा वरवध्वोर्मूर्ध्नि संपातानानयेत् । तथा तत्रैव कर्मणि तेनैव तृचेन रसान् स्थालीपाकं च संपात्याभिमन्त्र्य भोजनसमये जायापती प्राशयेत् । तथा तस्मिन्नेव कर्मण्यनेन तृचेनाज्यमिश्रैर्यवैरञ्जलिं परिपूर्य जुहुयात् ।

तेन भूतेन हविषायमा प्यायतां पुनः ।
जायां यामस्मा आवाक्षुस्तां रसेनाभि वर्धताम् ॥ १ ॥

अभि वर्धतां पयसाभि राष्ट्रेण वर्धताम् ।
रय्या सहस्रवर्चसेमौ स्तामनुपक्षितौ ॥ २ ॥

त्वष्टा जायामजनयत् त्वष्टास्यै त्वां पतिम् ।
त्वष्टा सहस्रमायूंषि दीर्घमायुः कृणोतु वाम् ॥ ३ ॥

[ऋषिरथर्वा (ब्रह्मवर्चस्कामः) । द्व्यर्चम् । आत्मदेवत्यम् । त्रैष्टुभं, द्वितीया विराजगती]

'धीती वा ये' इति द्वाभ्यामृग्भ्यामर्थोत्थापनविघ्नशमनकर्मण्या- ज्यसमित्पुरोडाशादिशष्कुल्यन्तानां त्रयोदशानां द्रव्याणामन्यतमं जुहुया- ज्जपेद् वा । तथा सर्वफलकाम आभ्यामृग्भ्यामिन्द्राग्नी यजत उपतिष्ठते वा ।

धीती वा ये अनयन् वाचो अग्रं मनसा वा येऽवदन्नृतानि ।
तृतीयेन ब्रह्मणा वावृधानास्तुरीयेणामन्वत नाम धेनोः ॥१॥
स वेद पुत्रः पितरं स मातरं स सूनुर्भुवत् स भुवत् पुनर्मघः ।
स द्यामौर्णोदन्तरिक्षं स्व१ः स इदं विश्वमभवत् स आभवत् ॥२॥

[ऋषिः कुत्सः । चतुश्चत्वारिंशत् । अध्यात्मदेवत्यम् । त्रैष्टुभम् । १ उपरिष्टाद्विराड्बृहती; २ बृहतीगर्भानुष्टुप्; ५ भुरिगनुष्टुप्; ८, १४, १९–२१, २३, २५, २९, ३१–३४, ३७, ३८, ४१, ४३ अनुष्टुभः; ७ पराबृहती; १० अनुष्टुब्गर्भा; ११ जगती; १२ पुरोबृहती त्रिष्टुब्गर्भार्षी पंक्तिः; १५, २७. भुरिग्बृहत्यौ; २२ पुरौष्णिक्; २६ द्व्युष्णिग्गर्भानुष्टुप् ; ३० भुरिक्; ३९ बृहतीगर्भा; ४२ विराड्गायत्री]

'यो भूतं' इति सूक्तं स्कम्भदेवताकं । अत्र स्कम्भस्य ज्येष्ठत्वं, सर्वेषामाश्रयभूतत्वं च दृश्यते ।

यो भूतं च भव्यं च सर्वं यश्चाधितिष्ठति ।
स्व१र्यस्य च केवलं तस्मै ज्येष्ठाय ब्रह्मणे नमः ॥१॥
स्कम्भेनेमे विष्टभिते द्यौश्च भूमिश्च तिष्ठतः ।
स्कम्भ इदं सर्वमात्मन्वद् यत् प्राणन्निमिषच्च यत् ॥२॥

तिस्रो ह प्रजा अत्यायमायन् न्य१न्या अर्कमभितो विशन्त ।
बृहन् ह तस्थौ रजसो विमानो हरितो हरिणीरा विवेश ॥३॥

द्वादश प्रधयश्चक्रमेकं त्रीणि नभ्यानि क उ तच्चिकेत ।
तत्राहतास्त्रीणि शतानि शङ्कवः षष्टिश्च खीला अविचाचला ये॥४॥

इदं सवितर्वि जानीहि षड् यमा एक एकजः ।
तस्मिन् हापित्वमिच्छन्ते य एषामेक एकजः ॥ ५ ॥

आविः सन्निहितं गुहा जरन्नाम महत् पदम् ।
तत्रेदं सर्वमार्पितमेजत् प्राणत् प्रतिष्ठितम् ॥ ६ ॥

एकचक्रं वर्तत एकनेमि सहस्राक्षरं प्र पुरो नि पश्चा ।
अर्धेन विश्वं भुवनं जजान यदस्यार्धं क्व १ तद्बभूव ॥ ७ ॥

पञ्चवाही वहत्यग्रमेषां प्रष्टयो युक्ता अनुसंवहन्ति ।
अयातमस्य ददृशे न यातं परं नेदीयो वरं दवीयः ॥८॥

तिर्यग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन् यशो निहितं विश्वरूपम् ।
तदासत ऋषयः सप्त साकं ये अस्य गोपा महतो बभूवुः॥९॥

या पुरस्ताद् युज्यते या च पश्चाद् या विश्वतो युज्यते या च सर्वतः।
यया यज्ञः प्राङ् तायते तां त्वा पृच्छामि कतमा सर्चाम् ॥१०॥

यदेजति पतति यच्च तिष्ठति प्राणदप्राणन्निमिषच्च यद् भुवत् ।
तद् दाधार पृथिवीं विश्वरूपं तत् संभूय भवत्येकमेव ॥११॥

अनन्तं विततं पुरुत्रानन्तमन्तवच्चा समन्ते ।
ते नाकपालश्चरति विचिन्वन् विद्वान् भूतमुत भव्यमस्य ॥१२॥

प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तरदृश्यमानो बहुधा वि जायते ।
अर्धेन विश्वं भुवनं जजान यदस्यार्धं कतमः स केतुः ॥१३॥

ऊर्ध्वं भरन्तमुदकं कुम्भेनेवोदहार्यम् ।
पश्यन्ति सर्वे चक्षुषा न सर्वे मनसा विदुः ॥ १४ ॥

दूरे पूर्णेन वसति दूर ऊनेन हीयते ।
महद् यक्षं भुवनस्य मध्ये तस्मै बलिं राष्ट्रभृतो भरन्ति ॥१५॥

यतः सूर्य उदेत्यस्तं यत्र च गच्छति ।
तदेव मन्येऽहं ज्येष्ठं तदु नात्येति किं चन । १६ ॥

ये अर्वाङ् मध्य उत वा पुराणं वेदं विद्वांसमभितो वदन्ति ।
आदित्यमेव ते परि वदन्ति सर्वे अग्निं द्वितीयं त्रिवृतं च
हंसम् ॥१७॥

सहस्राह्ण्यं वियतावस्य पक्षौ हरेर्हंसस्य पततः स्वर्गम् ।
स देवान्त्सर्वानुरस्युपदद्य संपश्यन् याति भुवनानि विश्वा॥१८॥

सत्येनोर्ध्वस्तपति ब्रह्मणार्वाङ् वि पश्यति ।
प्राणेन तिर्यङ् प्राणति यस्मिन् ज्येष्ठमधि श्रितम् ॥ १९ ॥

यो वै ते विद्यादरणी याभ्यां निर्मथ्यते वसु ।
स विद्वान् ज्येष्ठं मन्येत स विद्याद् ब्राह्मणं महत् ॥ २० ॥
अपादग्रे समभवत् सो अग्रे स्वऽ१रा भरत् ।
चतुष्पाद् भूत्वा भोग्यः सर्वमादत्त भोजनम् ॥ २१ ॥
भोग्यो भवदथो अन्नमदद् बहु ।
यो देवमुत्तरावन्तमुपासातै सनातनम् ॥ २२ ॥
सनातनमेनमाहुरुताद्य स्यात् पुनर्णवः ।
अहोरात्रे प्र जायेते अन्यो अन्यस्य रूपयोः ॥ २३ ॥
शतं सहस्रमयुतं न्यर्बुदमसंख्येयं स्वमस्मिन् निविष्टम् ।
तदस्य घ्नन्त्यभिपश्यत एव तस्माद् देवो रोचत एष एतत्॥२४॥
बालादेकमणीयस्कमुतैकं नेव दृश्यते ।
ततः परिष्वजीयसी देवता सा मम प्रिया ॥ २५ ॥
इयं कल्याण्य१जरा मर्त्यस्यामृता गृहे ।
यस्मै कृता शये स यश्चकार जजार सः ॥ २६ ॥
त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी ।
त्वं जीर्णो दण्डेन वञ्चसि त्वं जातो भवसि विश्वतोमुखः॥२७॥
उतैषां पितोत वा पुत्र एषामुतैषां ज्येष्ठ उत वा कनिष्ठः ।
एको ह देवो मनसि प्रविष्टः प्रथमो जातः स उ गर्भे अन्तः॥२८॥

पूर्णात् पूर्णमुदंचति पूर्णं पूर्णेन सिच्यते ।
उतो तदद्य विद्याम यतस्तत् परिषिच्यते ॥ २९ ॥

एषा सनत्नी सनमेव जातैषा पुराणी परि सर्वं बभूव ।
मही देव्यु१षसो विभाती सैकेनैकेन मिषता वि चंष्टे ॥३०॥

अविर्वै नाम देवतर्तेनास्ते परीवृता ।
तस्या रूपेणेमे वृक्षा हरिता हरितस्रजः ॥ ३१ ॥

अन्ति सन्तं न जहात्यन्ति सन्तं न पश्यति ।
देवस्य पश्य काव्यं न ममार न जीर्यति ॥ ३२ ॥

अपूर्वेणेषिता वाचस्ता वदन्ति यथायथम् ।
वदन्तीर्यत्र गच्छन्ति तदाहुर्ब्राह्मणं महत् ॥ ३३ ॥

यत्रदेवाश्च मनुष्याश्चारा नाभाविव श्रिताः ।
अपां त्वा पुष्पं पृच्छामि यत्र तन्मायया हितम् ॥ ३४ ॥

येभिर्वात इषितः प्रवाति ये ददन्ते पञ्चदिशः सध्रीचीः ।
य आहुतिमत्यमन्यन्त देवा अपां नेतारः कतमे त आसन् ॥३५॥

इमामेषां पृथिवीं वस्त एकोन्तरिक्षं पर्येको बभूव ॥
दिवमेषां ददते यो विधर्ता विश्वा आशाः प्रति रक्षन्त्येके ॥३६॥

यो विद्यात् सूत्रं विततं यस्मिन्नोताः प्रजा इमाः ।
सूत्रं सूत्रस्य यो विद्यात् स विद्याद् ब्राह्मणं महत् ॥ ३७ ॥

वेदाहं सूत्रं विततं यस्मिन्नोताः प्रजा इमाः ।
सूत्रं सूत्रस्याहं वेदाथो यद् ब्राह्मणं महत् ॥ ३८ ॥

यदन्तरा द्यावापृथिवी अग्निरैत् प्रदहन् विश्वदाव्यः ।
यत्रातिष्ठन्नेकपत्नीः परस्तात् क्वेवासीन्मातरिश्वा तदानीम् ॥३९॥

अप्स्वासीन्मातरिश्वा प्रविष्टः प्रविष्टा देवाः सलिलान्यासन् ।
बृहन् ह तस्थौ रजसो विमानः पवमानो हरित आ विवेश ॥४०॥

उत्तरेणेव गायत्रीममृतेधि वि चक्रमे ।
साम्ना ये साम संविदुरजस्तद् ददृशे क्व ॥ ४१ ॥

निवेशनः संगमनो वसूनां देव इव सविता सत्यधर्मा ।
इन्द्रो न तस्थौ समरे धनानाम् ॥ ४२ ॥

पुण्डरीकं नवद्वारं त्रिभिर्गुणेभिरावृतम् ।
तस्मिन् यद् यक्षमात्मन्वत् तद् वै ब्रह्मविदो विदुः ॥ ४३ ॥

अकामो धीरो अमृतः स्वयंभू रसेन तृप्तो न कुतश्चनोनः ।
तमेव विद्वान् न बिभाय मृत्योरात्मानं धीरमजरं युवानम् ॥४४॥

[ऋषिरथर्वा । त्रिषष्टिर्भौमं त्रैष्टुभं । २ भुरिक्; ४–६, १०, ३८ त्र्यवसानाः षट्पदा जगत्यः; ७ प्रस्तारपंक्तिः; ८, ११ त्र्यवसाने षट्पदे विराडष्टी; ९ परानुष्टुप्; १२, १३, १५ पञ्चपदाः शक्वर्यः (१२, १३ त्र्यवसाने); १४ महाबृहती; १६, २१ प्रथमावसाने साम्न्यौ त्रिष्टुभौ; १८ त्र्यवसाना षट्पदा त्रिष्टुबनुष्टुब्गर्भातिशक्वरी; १९, २० उरोबृहत्यै। (२० विराट्); २२ त्र्यवसाना षट्पदा विराडतिजगती; २३ पञ्चपदा विराडतिजगती; २४ पञ्चपदानुष्टुब्गर्भा जगती २५ त्र्यवसाना सप्तपदा उष्णिगनुष्टुब्गर्भा शक्वरी; २६–२८, ३३, ३५, ३९, ४०, ५०, ५३, ५४, ५६, ५९, ६३. अनुष्टुभः (५३ पुरोबार्हता); ३० विराड्गायत्री; ३२ पुरस्ताज्ज्योतिः; ३४ त्र्यवसाना षट्पदा त्रिष्टुब्बृहतीगर्भातिजगती; ३६ विपरीतपादलक्ष्मी–पंक्तिः; ३७ त्र्यवसाना पञ्चपदा शक्वरी; ४१ त्र्यवसाना षट्पदा ककुम्मती शक्वरी; ४२ स्वराडनुष्टुप्; ४३ विराडष्टारपंक्तिः; ४४, ४५, ४९ जगत्यः; ४६ षट्पदानुष्टुब्गर्भा पराशक्वरी; ४७ षट्पदा उष्णीगनुष्टुब्गर्भा परातिशक्वरी; ४८ पुरोऽनुष्टुप्; ५१ त्र्यवसाना षट्पदानुष्टुब्गर्भा ककुम्मती शक्वरी; ५२ पञ्चपदाऽनुष्टुब्गर्भा परातिजगती; ५७ पुरोऽतिजागता जगती; ५८ पुरस्ताद्बृहती; ६१ पुरोबार्हता; ६२ पराविराट्]

पृथिवीसूक्तमेतत् । अस्मिन् पृथिव्याः प्रभूतं निसर्गवर्णनम्। संप्रदायानुसारेण तु सूक्तं बहुविधं विनियुज्यते । सत्यं बृहदित्यनुवाको वास्तोष्पत्यगणे पठितः । तथाग्राहायणीकर्मणि विनियुक्तम् । तथा ग्राम-पत्तनादिरक्षार्थमनेनानुवाकेन चतुरहः पुरोडाशानश्मोत्तरान्कृत्वा ग्रामादि-कोणेषु निखनति । तथा भूमिचलनेऽस्यानुवाकस्य होमे विनियोगः । तथा सोमयज्ञे दीक्षितनियमेषु मूत्रपुरीषशुद्ध्यर्थं लोष्टादानेऽस्य विनियोगः। तथा " पार्थिवीं भूमिकामस्य" इति [नक्षत्रकल्पे १७] विहितायां पार्थिव्यां महाशान्ता अस्यानुवाकस्य विनियोगः ।

सत्यं बृहदृतमुग्रं दीक्षा तपो ब्रह्म यज्ञः पृथिवीं धारयन्ति ।
सा नो भूतस्य भव्यस्य पत्न्युरुं लोकं पृथिवी नः कृणोतु ॥१॥

असंबाधं बंध्यतो मानवानां यस्यां उद्वतः प्रवतः समं बहु ।
नानावीर्या ओषधीर्या बिभर्ति पृथिवी नः प्रथतां राध्यतां नः॥२॥

यस्यां समुद्र उत सिन्धुरापो यस्यामन्नं कृष्टयः संबभूवुः ।
यस्यामिदं जिन्वति प्राणदेजत् सा नो भूमिः पूर्वपेये दधातु॥३॥

यस्याश्चतस्रः प्रदिशः पृथिव्या यस्यामन्नं कृष्टयः संबभूवुः ।
या बिभर्ति बहुधा प्राणदेजत् सा नो भूमिर्गोष्वप्यन्ने दधातु॥४॥

यस्यां पूर्वे पूर्वजना विचक्रिरे यस्यां देवा असुरानभ्यवर्तयन्।
गवामश्वानां वयसश्च विष्ठा भगं वर्चः पृथिवी नो दधातु ॥५॥

विश्वंभरा वसुधानी प्रतिष्ठा हिरण्यवक्षा जगतो निवेशनी ।
वैश्वानरं बिभ्रती भूमिरग्निमिन्द्रऋषभा द्रविणे नो दधातु ॥६॥

यां रक्षन्त्यस्वप्ना विश्वदानीं देवा भूमिं पृथिवीमप्रमादम् ।
सा नो मधु प्रियं दुहामथो उक्षतु वर्चसा ॥ ७ ॥

यार्णवेधि सलिलमग्र आसीद् यां मायाभिरन्वचरन् मनीषिणः।
यस्या हृदयं परमे व्योमन्त्सत्येनावृतममृतं पृथिव्याः ।
सा नो भूमिस्त्विषिं बलं राष्ट्रे दधातूत्तमे ॥ ८ ॥

यस्यामापः परिचराः समानीरहोरात्रे अप्रमादं क्षरन्ति ।
सा नो भूमिर्भूरिधारा पयो दुहामथो उक्षतु वर्चसा ॥ ९ ॥

यामश्विनावमिमातां विष्णुर्यस्यां विचक्रमे ।
इन्द्रो यां चक्र आत्मनेऽनमित्रां शचीपतिः ।
सा नो भूमिर्वि सृजतां माता पुत्राय मे पयः ॥ १० ॥

गिरयस्ते पर्वता हिमवन्तोऽरण्यं ते पृथिवि स्योनमस्तु ।
बभ्रुं कृष्णां रोहिणीं विश्वरूपां ध्रुवां भूमिं पृथिवीमिन्द्रगुप्ताम् ।
अजीतोऽहतो अक्षतोऽध्यष्ठां पृथिवीमहम् ॥ ११ ॥

यत् ते मध्यं पृथिवि यच्च नभ्यं यास्त ऊर्जस्तन्वः संबभूवुः ।
तासु नो धेह्यभि नः पवस्व माता भूमिः पुत्रो अहं पृथिव्याः ।
पर्जन्यः पिता स उ नः पिपर्तु ॥ १२ ॥

यस्यां वेदिं परिगृह्णन्ति भूम्यां यस्यां यज्ञं तन्वते विश्वकर्माणः।
यस्यां मीयन्ते स्वरवः पृथिव्यामूर्ध्वाः शुक्रा आहुत्याः पुरस्तात्।
सा नो भूमिर्वर्धयद् वर्धमाना ॥ १३ ॥

यो नो द्वेषत् पृथिवि यः पृतन्याद् योऽभिदासान्मनसा यो वधेन।
तं नो भूमे रन्धय पूर्वकृत्वरि ॥ १४ ॥

त्वज्जातास्त्वयि चरन्ति मर्त्यास्त्वं बिभर्षि द्विपदस्त्वं चतुष्पदः।
तवेमे पृथिवि पञ्च मानवा येभ्यो ज्योतिरमृतं मर्त्येभ्य उद्यन्त्सु-
र्यो रश्मिभिरातनोति ॥ १५ ॥

ता नः प्रजाः सं दुह्रतां समग्रा वाचो मधु पृथिवि धेहि मह्यम् ॥१६॥

विश्वस्वं मातरमोषधीनां ध्रुवां भूमिं पृथिवीं धर्मणा धृताम् ।
शिवां स्योनामनु चरेम विश्वहा ॥ १७ ॥

महत् सधस्थं महती बभूविथ महान् वेग एजथुर्वेपथुष्टे ।
महांस्त्वेन्द्रो रक्षत्यप्रमादम् ।
सा नो भूमे प्र रोचय हिरण्यस्येव संदृशि मा नो द्विक्षत कश्चन॥१८॥

अग्निर्भूम्यामोषधीष्वग्निमापो बिभ्रत्यग्निरश्मसु ।
अग्निरन्तः पुरुषेषु गोष्वश्वेष्वग्नयः १९ ॥

अग्निर्दिव आ तपत्यग्नेर्देवस्योर्वन्तरिक्षम् ।
अग्निं मर्तास इन्धते हव्यवाहं घृतप्रियम् ॥ २० ॥

अग्निवासाः पृथिव्यसितज्ञुस्त्विषीमन्तं संशितं मा कृणोतु ॥२१॥

भूम्यां देवेभ्यो ददति यज्ञं हव्यमरंकृतम् ।
भूम्यां मनुष्या जीवन्ति स्वधयान्नेन मर्त्याः ।
सा नो भूमिः प्राणमायुर्दधातु जरदष्टिं मा पृथिवी कृणोतु ॥२२॥

यस्ते गन्धः पृथिवि संबभूव यं बिभ्रत्योषधयो यमापः ।
यं गन्धर्वा अप्सरसश्च भेजिरे तेन मा सुरभिं कृणु मा नो
द्विक्षत कश्चन ॥ २३ ॥

यस्ते गन्धः पुष्करमाविवेश यं संजभ्रुः सूर्याया विवाहे ।
अमर्त्याः पृथिवि गन्धमग्रे तेन मा सुरभिं कृणु मा नो द्विक्षत
कश्चन ॥ २४ ॥

यस्ते गन्धः पुरुषेषु स्त्रीषु पुंसु भगो रुचिः ।
यो अश्वेषु वीरेषु यो मृगेषूत हस्तिषु ।
कन्यायां वर्चो यद् भूमे तेनास्माँ अपि सं सृज
मा नो द्विक्षत कश्चन ॥२५॥
शिला भूमिरश्मा पांसुः सा भूमिः संधृता धृता ।
तस्यै हिरण्यवक्षसे पृथिव्या अकरं नमः ॥ २६ ॥
यस्यां वृक्षा वानस्पत्या ध्रुवास्तिष्ठन्ति विश्वहा ।
पृथिवीं विश्वधायसं धृतामच्छावदामसि ॥ २७ ॥
उदीराणा उतासीनास्तिष्ठन्तः प्रक्रामन्तः ।
पद्भ्यां दक्षिणसव्याभ्यां मा व्यथिष्महि भूम्याम् ॥ २८ ॥
विमृग्वरीं पृथिवीमा वदामि क्षमां भूमिं ब्रह्मणा वावृधानाम् ।
ऊर्जं पुष्टं बिभ्रतीमन्नभागं घृतं त्वाभि नि षीदेम भूमे ॥२९॥
शुद्धा न आपस्तन्वे क्षरन्तु यो नः सेदुरप्रिये तं नि दध्मः ।
पवित्रेण पृथिवि मोत् पुनामि ॥ ३० ॥
यास्ते प्राचीः प्रदिशो या उदीचीर्यास्ते भूमे अधराद् याश्च पश्चात् ।
स्योनास्ता मह्यं चरते भवन्तु मा नि पप्तं भुवने शिश्रियाणः ॥३१॥
मा नः पश्चान्मा पुरस्तान्नुदिष्ठा मोत्तरादधरादुत ।
स्वस्ति भूमे नो भव मा विदन् परिपन्थिनो वरीयो यावया
वधम् ३२ ॥

यावंत् तेभि विपश्यामि भूमे सूर्येण मेदिना ।
तावन्मे चक्षुर्मा मेष्टोत्तरामुत्तरां समाम् ॥ ३३ ॥

यच्छयानः पर्यावर्ते दक्षिणं सव्यमभि भूमे पार्श्वम् ।
उत्तानास्त्वा प्रतीचीं यत् पृष्ठीभिरधिशेमहे ।
मा हिंसीस्तत्र नो भूमे सर्वस्य प्रतिशीवरि ॥ ३४ ॥

यत् ते भूमे विखनामि क्षिप्रं तदपि रोहतु ।
मा ते मर्म विमृग्वरि मा ते हृदयमर्पिपम् ॥ ३५ ॥

ग्रीष्मस्ते भूमे वर्षाणि शरद्धेमन्तः शिशिरो वसन्तः ।
ऋतवस्ते विहिता हायनीरहोरात्रे पृथिवि नो दुहाताम् ॥३६॥

यापं सर्पं विजमाना विमृग्वरी यस्यामासन्नग्नयो ये अप्स्व१न्तः।
परा दस्यून् ददती देवपीयूनिन्द्रं वृणाना पृथिवी न वृत्रम् ।
शक्राय दध्रे वृषभाय वृष्णे ॥ ३७ ॥

यस्यां सदोहविर्धाने यूपो यस्यां निमीयते ।
ब्रह्माणो यस्यामर्चन्त्यृग्भिः साम्ना यजुर्विदः ।
युज्यन्ते यस्यामृत्विजः सोममिन्द्राय पातवे ॥ ३८ ॥

यस्यां पूर्वे भूतकृत ऋषयो गा उदानृचुः ।
सप्त सत्रेण वेधसो यज्ञेन तपसा सह ॥ ३९ ॥

सा नो भूमिरा दिशतु यद्धनं कामयामहे ।
भगो अनुप्रयुङ्क्तामिन्द्र एतु पुरोगवः ॥ ४० ॥

यस्यां गायन्ति नृत्यन्ति भूम्यां मर्त्या व्यैलबाः ।
युध्यन्ते यस्यामाक्रन्दो यस्यां वदति दुन्दुभिः ।
सा नो भूमिः प्र णुदतां सपत्नानसपत्नं मां पृथिवी कृणोतु ॥४१॥

यस्यामन्नं व्रीहियवौ यस्यां इमाः पञ्च कृष्टयः ।
भूम्यै पर्जन्यपत्न्यै नमोऽस्तु वर्षमेदसे ॥ ४२ ॥

यस्याः पुरो देवकृताः क्षेत्रे यस्यां विकुर्वते ।
प्रजापतिः पृथिवीं विश्वगर्भामाशामाशां रण्यां नः कृणोतु ॥४३॥

निधिं बिभ्रती बहुधा गुहा वसु मणिं हिरण्यं पृथिवी ददातु मे ।
वसूनि नो वसुदा रासमाना देवी दधातु सुमनस्यमाना ॥४४॥

जनं बिभ्रती बहुधा विवाचसं नानाधर्माणं पृथिवी यथौकसम् ।
सहस्रं धारा द्रविणस्य मे दुहां ध्रुवेव धेनुरनपस्फुरन्ती ॥४५॥

यस्ते सर्पो वृश्चिकस्तृष्टदंश्मा हेमन्तजब्धो भृमलो गुहा शये ।
क्रिमिर्जिन्वत् पृथिवि यद्यदेजति प्रावृषि तन्नः सर्पन्मोप सृपद्
यच्छिवं तेन नो मृड ॥ ४६ ॥

ये ते पन्थानो बहवो जनायना रथस्य वर्त्मानसश्च यातवे ।
यैः संचरन्त्युभये भद्रपापास्तं पन्थानं जयेमानमित्रमतस्करं
यच्छिवं तेन नो मृड ॥ ४७ ॥

मल्वं बिभ्रती गुरुभृद् भद्रपापस्य निधनं तितिक्षुः ।
वराहेण पृथिवी संविदाना सूकराय वि जिहीते मृगाय ॥४८॥

ये त आरण्याः पशवो मृगा वने हिताः सिंहा व्याघ्राः पुरुषादश्चरन्ति
उलं वृकं पृथिवि दुच्छुनामित ऋक्षीकां रक्षो अप बाधयास्मत्
॥ ४९ ॥

ये गन्धर्वा अप्सरसो ये चारायाः किमीदिनः ।
पिशाचान्त्सर्वा रक्षांसि तानस्मद् भूमे यावय ॥ ५० ॥

यां द्विपादः पक्षिणः संपतन्ति हंसाः सुपर्णाः शकुना वयांसि ।
यस्यां वातो मातरिश्वेयते रजांसि कृण्वंश्च्यावयंश्च वृक्षान् ।
वातस्य प्रवामुपवामनु वात्यर्चिः ॥ ५१ ॥

यस्यां कृष्णमरुणं च संहिते अहोरात्रे विहिते भूम्यामधि ।
वर्षेण भूमिः पृथिवी वृतावृता सा नो दधातु भद्रया प्रिये धामनि
निधामनि ॥ ५२ ॥

द्यौश्च म इदं पृथिवी चान्तरिक्षं च मे व्यचः ।
अग्निः सूर्य आपो मेधां विश्वे देवाश्च सं ददुः ॥ ५३ ॥

अहमस्मि सहमान उत्तरो नाम भूम्याम् ।
अभीषाडस्मि विश्वाषाडाशामाशां विषासहिः ॥ ५४ ॥

अदो यद् देवि प्रथमाना पुरस्ताद् देवैरुक्ता व्यसर्पो महित्वम् ।
आ त्वा सुभूतमविशत् तदानीमकल्पयथाः प्रदिशश्चतस्रः ॥ ५५ ॥

ये ग्रामा यदरण्यं याः सभा अधि भूम्याम् ।
ये संग्रामाः समितयस्तेषु चारु वदेम ते ॥ ५६ ॥

अश्वं इव रजो दुधुवे वि तान् जनान् य आक्षियन् पृथिवीं यादजायत
मन्द्राग्रेत्वरी भुवनस्य गोपा वनस्पतीनां गृभिरोषधीनाम् ॥ ५७ ॥

यद् वदामि मधुमत् तद् वदामि यदीक्षे तद् वनन्ति मा ।
त्विषीमानस्मि जूतिमानवान्यान् हन्मि दोधतः ॥ ५८ ॥

शन्तिवा सुरभिः स्योना कीलालोध्नी पयस्वती ।
भूमिरधि ब्रवीतु मे पृथिवी पयसा सह ॥ ५९ ॥

यामन्वैच्छद्धविषा विश्वकर्मान्तरर्णवे रजसि प्रविष्टाम् ।
भुजिष्यं १ पात्रं निहितं गुहा यदाविर्भोगे अभवन्मातृमद्भ्यः ॥६०॥

त्वमस्यावपनी जनानामदितिः कामदुघा पप्रथाना ।
यत् त ऊनं तत् त आ पूरयाति प्रजापतिः प्रथमजा ऋतस्य ॥६१॥

उपस्थास्ते अनमीवा अयक्ष्मा अस्मभ्यं सन्तु पृथिवि प्रसूताः ।
दीर्घं न आयुः प्रतिबुध्यमाना वयं तुभ्यं बलिहृतः स्याम ॥६२॥

भूमे मातर्नि धेहि मा भद्रया सुप्रतिष्ठितम् ।
संविदाना दिवा कवे श्रियां मा धेहि भूत्याम् ॥ ६३ ॥

[ऋषिर्भृगुः । दशकं । मंत्रोक्तसर्वात्मककालदेवत्यम् । आनुष्टुभं ।
१–४ त्रिष्टुभः; ५ निचृत्पुरस्ताद् बृहती ।]

' कालो अश्वो वहति ' इति सूक्तस्य सौवर्णभूमिदान आज्यहोमे विनियोगः । कालप्रतिपादकत्वात्कालसूक्तमित्युच्यते ।

कालो अश्वो वहति सप्तरश्मिः सहस्राक्षो अजरो भूरिरेताः ।
तमा रोहन्ति कवयो विपश्चितस्तस्य चक्रा भुवनानि विश्वा ॥१॥

सप्त चक्रान् वहति काल एष सप्तास्य नाभीरमृतं न्वक्षः ।
स इमा विश्वा भुवनान्यञ्जत् कालः स ईयते प्रथमो नु देवः ॥२॥
पूर्णः कुम्भोधि काल आहितस्तं वै पश्यामो बहुधा नु सन्तः ।
स इमा विश्वा भुवनानि प्रत्यङ्कालं तमाहुः परमे व्योमन् ॥३॥

स एव सं भुवनान्याभरत्स एव सं भुवनानि पर्यैत् ।
पिता सन्नभवत्पुत्र एषां तस्माद्वै नान्यत्परमस्ति तेजः ॥ ४ ॥

कालोमूं दिवमजनयत्काल इमाः पृथिवीरुत ।
काले ह भूतं भव्यं चेषितं ह वि तिष्ठते ॥ ५ ॥

कालो भूमिमसृजत काले तपति सूर्यः ।
काले ह विश्वा भूतानि काले चक्षुर्वि पश्यति ॥ ६ ॥

काले मनः काले प्राणः काले नाम समाहितम् ।
कालेन सर्वा नन्दन्त्यागतेन प्रजा इमाः ॥७॥

काले तपः काले ज्येष्ठं काले ब्रह्म समाहितम् ।
कालो ह सर्वस्येश्वरो यः पितासीत्प्रजापतेः ॥८॥

तेनेषितं तेन जातं तदु तस्मिन्प्रतिष्ठितम् ।
कालो ह ब्रह्म भूत्वा बिभर्ति परमेष्ठिनम् ॥ ९ ॥

कालः प्रजा असृजत कालो अग्रे प्रजापतिम् ।
स्वयंभूः कश्यपः कालात्तपः कालादजायत ॥ १० ॥

ब्राह्मणानि

वैदिक पाठावली

ताण्ड्यमहाब्राह्मणम्

[गायत्री-आख्यायिका]

साध्या वै नाम देवा आसन्। ते सर्वेण यज्ञेन सह स्वर्गं लोकमायन्। ते देवाश्छन्दांस्यब्रुवन्—सोममाहरतेति। ते जगतीं प्राहिण्वन्। सा त्रीण्यक्षराणि हित्वैकाक्षरा भूत्वागच्छत्। त्रिष्टुभं प्राहिण्वन्। सैकमक्षरं हित्वा त्र्यक्षरा भूत्वागच्छत्। गायत्रीं प्राहिण्वन्। चतुरक्षराणि वै तर्हि छन्दांस्यासन्। सा तानि चाक्षराणि हरन्त्यागच्छदष्टाक्षरा भूत्वा, त्रीणि च सवनानि—हस्ताभ्यां द्वे सवने, दन्तैर्दंष्ट्वा तृतीयसवनम्। तस्माद् द्वे अंशुमती सवने। धीतं तृतीयसवनम्। दन्तैर्हि तद्दंष्ट्वा धयन्त्यहरत्। तस्य ये ह्रियमाणस्यांशवः परापतंस्ते पूतीका अभवन्। यानि पुष्पाण्यवाशीयन्त तान्यर्जुनानि। यत्प्राप्रोथत् ते प्रप्रोथाः। तस्मात्तृतीयसवन आशिरमवनयन्ति यमेव तं गावः सोममदन्ति। तस्य तं रसमवनयन्ति ससोमत्वाय ॥ १ ॥

ते त्रिष्टुब्जगत्यौ गायत्रीमब्रूतामुप त्वायावेति। साब्रवीत् किं मे ततः स्यादिति। यत्कामयस इत्यब्रूताम्। सा ब्रवीन्मम सर्वं प्रातःसवनम्। अहमुत्तरे सवने प्रणयानीति। तस्माद्गायत्रं प्रातःसवनं गायत्र्युत्तरे सवने प्रणयति ॥ २ ॥

तां त्रिष्टुप् त्रिभिरक्षरैरुपैत्। सैकादशाक्षरा भूत्वा प्राजा-

यत । तां जगत्येकेनाक्षरेणोपैत् । सा द्वादशाक्षरा भूत्वा प्राजायत ॥ ३ ॥

तस्मादाहुर्गायत्री वाव सर्वाणि छन्दांसि । गायत्री ह्येतान् पोषान् पुष्यन्त्यैदिति ॥ ४ ॥

[कल्याणाङ्गिरसस्याख्यायिका]

आङ्गिरसो वै सत्रमासत। तेषामाप्तः स्पृतः स्वर्गो लोक आसीत्। पन्थानं तु देवयानं न प्राजानन्। तेषां कल्याण आङ्गिरसो ध्यायमुदव्रजत्। स ऊर्णायुं गन्धर्वमप्सरसां मध्ये प्रेङ्खयमाणमुपैत्। स ईयामिति यां यामभ्यादिशत् सैनमकामयत। तमभ्यवदत् कल्याणा३ इत्याप्तो वै वः स्पृतः स्वर्गो लोकः। पन्थानं तु देवयानं न प्रजानीथ। इदं साम स्वर्ग्यं तेन स्तुत्वा स्वर्गं लोकमेष्यथ। मा तु वोचोऽहमदर्शमिति ॥ १० ॥

स ऐत् कल्याणः। सोऽब्रवीदाप्तो वै नः स्पृतः स्वर्गो लोकः। पन्थानं तु देवयानं न प्रजानीम। इदं साम स्वर्ग्यं, तेन स्तुत्वा स्वर्गं लोकमेष्याम इति। कस्तेऽवोचदित्य भवादर्शमिति। तेन स्तुत्वा स्वर्गलोकमायन्। अहीयत कल्याणः। अनृतं हि सोऽवदत्। स एषः श्वित्रः। ॥ ११ ॥

[शिशुराङ्गिरसस्याख्यायिका]

शिशुर्वा आङ्गिरसो मन्त्रकृतां मन्त्रकृदासीत । स पितॄन् पुत्रका इत्यामन्त्रयत । तं पितरोऽब्रुवन्–अधर्मं करोषि यो नः पितॄन् सतः पुत्रका इत्यामन्त्रयस इति । सोऽब्रवीदहं वाव पितास्मि यो मन्त्रकृदस्मीति । ते देवेष्वपृच्छन्त । ते देवा अब्रुवन्–एष वाव पिता यो मन्त्रकृदिति । तद्वै स उदजयत् । उज्जयति शैशवेन तुष्टुवानः ॥ २५ ॥

[यतीनामाख्यायिका]

इन्द्रो यतीन् सालावृकेयेभ्यः प्रायच्छत् । तेषां त्रय उदशिष्यन्त । पृथुरश्मिर्बृहद्गिरी रायोवाजः । तेऽब्रुवन्—को न इमान् पुत्रान् भरिष्यतीति । अहमितीन्द्रोऽब्रवीत् । तानधिनिधाय परिचार्य्य चरन् वर्धयंस्तान् वर्धयित्वाब्रवीत् । कुमारका वरान् वृणीध्वमिति । क्षत्रं मह्यमित्यब्रवीत् पृथुरश्मिः । तस्मा एतेन पार्थरश्मेन क्षत्रं प्रायच्छत् । क्षत्रकाम एतेन स्तुवीत, क्षत्रस्येवास्य प्रकाशो भवति । ब्रह्मवर्चसं मह्यमित्यब्रवीद् बृहद्गिरिः । तस्मा एतेन बार्हद्गिरेण ब्रह्मवर्चसं प्रायच्छत् । ब्रह्मवर्चसकाम एतेन स्तुवीत, ब्रह्मवर्चसी भवति । पशून् मह्यमित्यब्रवीद् रायोवाजः । तस्मा एतेन रायोवाजीयेन पशून् प्रायच्छत् । पशुकाम एतेन स्तुवीत, पशुमान् भवति ॥ १७॥

पार्थुरश्मं राजन्याय ब्रह्मसाम कुर्यात् । बार्हद्गिरं ब्राह्मणाय । रायोवाजीयं वैश्याय । स्वेनैवैनांस्तद्रूपेण समर्धयति स्तोमः ॥ १८ ॥

[वत्सस्याख्य...]

वत्सश्च वै मेधातिथिश्च काण्वावास्ताम्। तं वत्सं मेधातिथिराक्रोशत्। अब्राह्मणोऽसि शूद्रापुत्र इति। सोऽब्रवीत्-ऋतेनाग्निं व्ययाव, यतरो नौ ब्रह्मीयानिति। वात्सेन वत्सो व्यैत्, मैधातिथेन मेधातिथिः। तस्य न (?) लोम च नौषत्। तद्वाव स तर्ह्यकामयत। कामसनि साम वात्सम्। काममेवैतेनावरुन्धे॥ ६॥

[वासिष्ठस्याख्यायिका]

ऋषयो वा इन्द्रं प्रत्यक्षं नापश्यन् । स वसिष्ठोऽकामयत कथमिन्द्रं प्रत्यक्षं पश्येयमिति । स एत निहवमपश्यत् । ततो वै स इन्द्रं प्रत्यक्षमपश्यत् । स एनमब्रवीत् । ब्राह्मणं ते वक्ष्यामि यथा त्वत्पुरोहिता भरताः प्रजनिष्यन्ते, अथ मान्येभ्य ऋषिभ्यो मा प्रवोच इति । तस्मा एतान् स्तोमभागानब्रवीत्ततो वै वसिष्ठ-पुरोहिता भरताः प्राजायन्त । सेन्द्रं वा एतत्साम यदेतत्साम भवति सेन्द्रत्वाय ॥ २४ ॥

[देवासुराणामाख्यायिका]

देवाश्च वा असुराश्चास्पर्धन्त । ते न व्यजयन्त । तेऽब्रुवन् वाचो मिथुनेन विजयामहै, यतरे नो वाचो मिथुनं न प्रतिविन्दाँस्ते पराभवानिति। ते देवा 'एकः' इत्यब्रुवन्। 'एका' इत्यसुरा वाचो मिथुनं प्रत्यविन्दन् । 'द्वौ' इति देवा अब्रुवन्। 'द्वे' इत्यसुरा वाचो मिथुनं प्रत्यविन्दन् । 'त्रयः' इति देवा अब्रुवन्। 'तिस्रः' इत्यसुरा वाचो मिथुनं प्रत्यविन्दन् । 'चत्वारः' इति देवा अब्रुवन् । 'चतस्रः' इत्यसुरा वाचो मिथुनं प्रत्यविन्दन्। पंच इति देवा अब्रुवन्। नासुरा अविन्दन् । ततो देवा अवभवन् परासुराः ॥ २ ॥

[इन्द्ररुशमयोराख्यायिका]

इन्द्रश्च रुशमा चाजिं प्रास्येतां यतरो नौ पूर्वो भूमिं पर्येति स जयतीति। भूमिमिन्द्रः पर्यैत्, कुरुक्षेत्रं रुशमा। साब्रवीदजैषं त्वा इति। अहमेव त्वामजैषमितीन्द्रोऽब्रवीत्। तौ देवेष्वपृच्छताम्। ते देवा अब्रुवन्—एतावती वाव प्रजापतेर्वेदिर्यावत् कुरुक्षेत्रमिति तौ न व्याजयेताम् ॥ २ ॥

ऐतरेयब्राह्मणम्

शौनःशेपाख्यानम्

हरिश्चन्द्रो ह वैधस ऐक्ष्वाको राजापुत्र आस। तस्य ह शतं जाया बभूवुः। तासु पुत्रं न लेभे। तस्य ह पर्वतनारदौ गृह ऊषतुः। स ह नारदं पप्रच्छ।

यं न्विमं पुत्रमिच्छन्ति ये विजानन्ति ये च न।
किंस्वित्पुत्रेण विन्दते तन्म आचक्ष्व नारद ॥ १ ॥

इति। स एकया पृष्टो दशभिः प्रत्युवाच।

ऋणमस्मिन्संनयत्यमृतत्वं च गच्छति।
पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चेज्जीवतो मुखम् ॥ १ ॥
यावन्तः पृथिव्यां भोगा यावन्तो जातवेदसि।
यावन्तो अप्सु प्राणिनां भूयान्पुत्रे पितुस्ततः ॥ २ ॥
शश्वत्पुत्रेण पितरोऽत्यायन्बहुलं तमः।
आत्मा हि जज्ञ आत्मनः स इरावत्यतितारिणी ॥ ३ ॥
किं नु मलं किमजिनं किमु श्मश्रूणि किं तपः।
पुत्रं ब्रह्माण इच्छध्वं स वै लोकोऽवदावदः ॥ ४ ॥
अन्नं ह प्राणः शरणं ह वासो रूपं हिरण्यं पशवो विवाहाः।
सखा ह जाया कृपणं ह दुहिता ज्योतिर्ह पुत्रः परमे व्योमन् ॥५॥
पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वा स मातरम्।
तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते ॥ ६ ॥
तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः।
आभूतिरेषा भूतिर्बीजमेतन्निधीयते ॥ ७ ॥

देवाश्चैतामृषयश्च तेजः समभरन् महत् ।
देवा मनुष्यानब्रुवन्नेषा वो जननी पुनः ॥ ८ ॥
नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति तत्सर्वे पशवो विदुः ।
तस्मात्तु पुत्रो मातरं स्वसारं चाधिरोहति ॥ ९ ॥
एष पन्था उरुगायः सुशेवो यं पुत्रिण आ॰ मन्ते ॰िशोकाः
तं पश्यन्ति पशवो वयांसि च तस्मात्ते मात्रापि मिथुनी भवन्ति।१॰
इति हास्मा आख्याय ॥ १३ ॥

अथैनमुवाच । वरुणं राजानमुपधाव । पुत्रो मे जायत तेन त्वा यजा इति । तथेति । स वरुणं राजान॰ पससार पुत्रो मे जायतां तेन त्वा यजा इति । तथेति । तस्य ह पुत्रो जज्ञे रोहितो नाम । तं होवाचाजनि वै ते पुत्रो य॰॰ माने नेति । स होवाच । यदा वै पशुर्निर्दशो भवत्यथ स मेध्यो भवति । निर्दशो न्वस्त्वथ त्वा यजा इति । तथेति । स ॰ निर्दश आस । तं होवाच । निर्दशो न्वभूद्यजस्व मानेनेति । स होवाच । यदा वै पशोर्दन्ता जायन्तेऽथ स मेध्यो भवति । दन्ता न्वस्य जायन्तामथ त्वा यजा इति । तथेति । तस्य ह दन्ता जज्ञिरे । तं होवाचाज्ञत वा अस्य दन्ता यजस्व माने नेति । स होवाच । यदा वै पशोर्दन्ताः पद्यन्तेऽथ स मेध्यो भवति । दन्ता न्वस्य पद्यन्तामथ त्वा यजा इति । तथेति । तस्य ह दन्ताः पेदिरे । तं होवाचापत्सत वा अस्य दन्ता यजस्व मानेनेति । स होवाच । यदा वै पशो॰न्ताः ॰नर्जायन्तेऽथ स मेध्यो भवति । दन्ता न्वस्य पुनर्जा॰यन्त॰॰थ त्वा यजा इति । तथेति । तस्य ह दन्ताः पुनर्जज्ञिरे । तं होवाचाज्ञत वा अस्य पुनर्दन्ता यजस्व मानेनेति । स होवाच । यदा वै क्षत्रियः सांनाहुको भवत्यथ स मेध्यो भवति । संनाहं नु प्राप्नोत्वथ

त्वा यजा इति । तथेति । स ह संनाहं प्रापत् । तं होवाच । संनाहं नु प्राप्य अन्येन मानेनेति । स तथेत्युक्त्वा पुत्रमामन्त्रयामास । ततायं वै मह्यं त्वामददात् । हन्त त्वया इमं यजा इति । स ह नेत्युक्त्वा धनुरादायारण्यमुपातस्थौ । स संवत्सरमरण्ये चचार ॥ १४ ॥

अथ हैक्ष्वाकं वरुणो जग्राह । तस्य होदरं जज्ञे । तदु ह रोहितः शुश्राव । सोऽरण्याद्ग्राममेयाय । तमिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्येत्योवाच ।

नानाश्रान्ताय श्रीरस्तीति रोहित शुश्रुम ।
पापो नृषद्वरो जन इन्द्र इच्चरतः सखा ॥

चरैवेति चरैवेति वै मा ब्राह्मणोऽवोचत् । इति ह द्वितीयं संवत्सरमरण्ये चचार । सोऽरण्याद्ग्राममेयाय । तमिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्येत्योवाच ।

पुष्पिण्यौ चरतो जङ्घे भूष्णुरात्मा फलग्रहिः ।
शेरेऽस्य सर्वे पाप्मानः श्रमेण प्रपथे हताः ॥

चरैवेति चरैवेति वै मा ब्राह्मणोऽवोचत् । इति ह तृतीयं संवत्सरमरण्ये चचार । सोऽरण्याद्ग्राममेयाय । तमिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्येत्योवाच ।

आस्ते भग आसीनस्योर्ध्वस्तिष्ठति तिष्ठतः ।
शेते निपद्यमानस्य चराति चरतो भगः ॥

चरैवेति चरैवेति वै मा ब्राह्मणोऽवोचत् । इति ह चतुर्थं संवत्सरमरण्ये चचार । सोऽरण्याद्ग्राममेयाय । तमिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्येत्योवाच ।

कलिः शयानो भवति संजिहानस्तु द्वापरः ।
उत्तिष्ठंस्त्रेता भवति कृतं संपद्यते चरन् ॥

चरैवेति चरैवेति वै मा ब्राह्मणोऽवोचत्। इति ह षष्ठं संवत्सरमरण्ये चचार। सोऽरण्याद्ग्राममेयाय। तमिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्येत्योवाच।

चरन्वै मधु विन्दति चरन्स्वादुमुदुम्बरम्।
सूर्यस्य पश्य श्रेमाणं यो न तन्द्रयते चरन्॥

चरैवेति चरैवेति वै मा ब्राह्मणोऽवोचत्। इति ह षष्ठं संवत्सरमरण्ये चचार। सोऽजीगर्तं सौयवसिमृषिमशनया परीतमरण्य उपेयाय। तस्य ह त्रयः पुत्रा आसुः—शुनःपुच्छः शुनःशेपः शुनोलाङ्गूल इति। तं होवाच। ऋषेऽहं ते शतं ददामि। अहमेषामेकेनात्मानं निष्क्रीणा इति। स ज्येष्ठं पुत्रं निगृह्णान उवाच। न न्विममिति। नो एवेममिति कनिष्ठं माता। तौ ह मध्यमे संपादयांचक्रतुः शुनःशेपे। तस्य ह शतं दत्त्वा स तमादाय सोऽरण्याद्ग्राममेयाय। स पितरमेत्योवाच। तत हन्ताहमनेनात्मानं निष्क्रीणा इति। स वरुणं राजानमुपससारानेन त्वा यजा इति। तथेति। भूयान्वै ब्राह्मणः क्षत्रियादिति वरुण उवाच। तस्मा एतं राजसूयं यज्ञक्रतुं प्रोवाच। तमेतमभिषेचनीये पुरुषं पशुमालेभे॥ १५॥

तस्य ह विश्वामित्रो होतासीज्जमदग्निरध्वर्युर्वसिष्ठो ब्रह्माऽयास्य उद्गाता। तस्मा उपाकृताय नियोक्तारं न विविदुः। स होवाचाजीगर्तः सौयवसिर्मह्यमपरं शतं दत्ताहमेनं नियोक्ष्यामीति। तस्मा अपरं शतं ददुः। तं स नि नियोज। तस्मा उपाकृताय नियुक्तायाप्रीताय पर्यग्निकृताय विशसितारं न विविदुः। स होवाचाजीगर्तः सौयवसिः। मह्यमपरं शतं दत्ताहमेनं विशसिष्यामीति। तस्मा अपरं शतं ददुः। सोऽसिं निःशान एयाय। अथ ह शुनःशेप ईक्षांचक्रेऽमानुषमिव वै मा

विशसिष्य न्त न्ताह देवता उपध ामीति । स प्रज पतिमव प्रथमं देवतानामुपससार 'कस्य नूनं कतमस्यामृतानामि'त्येतयर्चा (१. २४, १) । तं प्रजापतिरुवाच । अग्निर्वै देवानां नेदिष्ठस्तमेवोपधावेति । सोऽग्निमुपससार 'अग्नेर्वयं प्रथमस्यामृतानामि'त्येतयर्चा (१. २४, २)। तमग्निरुवाच । सविता वै प्रसवानामीशे तमेवोपधावेति । स सवितारमुपससार 'अभि त्वा देव सवितरि'त्येतेन तृचेन (१, २४, ३-५) । तं सवितोवाच । वरुणाय वै राज्ञे नियुक्तोऽसि तमेवोपधावेति । स वरुणं राजानमुपससारात उत्तराभिरेकत्रिंशता । तं वरुण उवाच । अग्निर्वै देवानां मुखं सुहृदयतमस्तं नु स्तुह्यथ त्वोत्स्रक्ष्याम इति । सोऽग्निं तुष्टावात उत्तराभिर्द्वाविंशत्या । तमग्निरुवाच । विश्वान्नु देवान्स्तुह्यथ त्वोत्स्रक्ष्याम इति । स विश्वान्देवांस्तुष्टाव 'नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्य' इत्येतयर्चा । (१, २७, १३) तं विश्वे देवा ऊचुः । इन्द्रो वै देवानामोजिष्ठो बलिष्ठः सहिष्ठः सत्तमः पारयिष्णुतमस्तं नु स्तुह्यथ त्वोत्स्रक्ष्याम इति । स इन्द्रं तुष्टाव 'यच्चिद्धि सत्य सोमपा' इति चैतेन सूक्तेनोत्तरस्य च पञ्चदशभिः (१. २९, १-३०, १५) । तस्मा इन्द्रःस्तूयमानः प्रीतो मनसा हिरण्यरथं ददौ । तमेतया प्रतीयाय 'शश्वदिन्द्र' (१, ३०, १६) इति । तमिन्द्र उवाच । अश्विनौ नु स्तुह्यथ त्वोत्स्रक्ष्याम इति । सोऽश्विनौ तुष्टावात उत्तरेण तृचेन । तमश्विना ऊचतुः । उषसं नु स्तुह्यथ त्वोत्स्रक्ष्याम इति । स उषसं तुष्टावात उत्तरेण तृचेन । तस्य ह स्मर्च्यृच्युक्तायां वि पाशो मुमुचे । कनीय ऐक्ष्वाकस्योदरं भवति । उत्तमस्यामेवर्च्युक्तायां वि पाशो मुमुचे । अगद ऐक्ष्वाक आस ॥ १६ ॥

तमृत्विज ऊचुः। त्वमेव नोऽस्याह्नः संस्थामधिगच्छेति। अथ हैतं शुनःशेपोऽञ्जःसवं ददर्श। तमेताभिश्चतसृभिरभिसुषाव 'यच्चिद्धि त्वं गृहेगृहे' (१, २८, ५–८) इति। अथैनं द्रोणकलशमभ्यवनिनाय 'उच्छिष्टं चम्वोर्भर' इत्येतयर्चा (१, २८, ९)। अथ हास्मिन्नन्वारब्धे पूर्वाभिश्चतसृभिः सस्वाहाकाराभिर्जुहवां चकार। अथैनमवभृथमभ्यवनिनाय 'त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वानि'त्येताभ्याम् (४, १, ४·५)। अथैनमत ऊर्ध्वमग्निमाहवनीयमुपस्थापयां चकार 'शुनश्चिच्छेपं निदितं सहस्रादि'ति (५, २, ७)। अथ ह शुनःशेपो विश्वामित्रस्याङ्कमाससाद। स होवाचाजीगर्तः सौयवसिः। ऋषे पुनर्मे पुत्रं देहीति। नेति होवाच विश्वामित्रो देवा वा इमं मह्यमरासतेति। स ह देवरातो वैश्वामित्र आस। तस्यैते कापिलेयबाभ्रवाः। स होवाचाजीगर्तः सौयवसिः। त्वं वेहि विह्वयावहा इति। स होवाचाजीगर्तः सौयवसिः।

आङ्गिरसो जन्मनास्याजीगर्तिः श्रुतः कविः।
ऋषे पैतामहात्तन्तोर्मापगाः पुनरेहि माम्॥

इति। स होवाच शुनःशेपः।

अदर्शुस्त्वा शासहस्तं न यच्छूद्रेष्वलप्सत।
गवां त्रीणि शतानि त्वमवृणीथा मदङ्गिरः॥

इति। स होवाचाजीगर्तः सौयवसिः।

तद्वै मा तात तपति पापं कर्म मया कृतम्।
तदहं निह्नवे तुभ्यं प्रति यन्तु शता गवाम्॥

इति। स होवाच शुनःशेपः।

यः सकृत्पापकं कुर्यात्कुर्यादेनस्ततोऽपरम्।
नापागाः शौद्रान्न्यायादसंधेयं त्वया कृतम्॥

इति। असंधेयमिति ह विश्वामित्र उपपपाद। स होवाच विश्वामित्रः।

भीम एव सौयवसिः शासेन विशिशासिषुः।
अस्थान्मैतस्य पुत्रो भूर्ममैवोपेहि पुत्रताम्॥

इति। स होवाच शुनःशेपः।

स वै यथा नो ज्ञपया राजपुत्र तथा वद।
यथैवाङ्गिरसः सन्नुपेयां तव पुत्रताम्॥

इति। स होवाच विश्वामित्रः।

ज्येष्ठो मे त्वं पुत्राणां स्यास्तव श्रेष्ठा प्रजा स्यात्।
उपेया दैवं मे दायं तेन वै त्वोपमन्त्रये॥

इति। स होवाच शुनःशेपः।

संज्ञानानेषु वै ब्रूयाः सौहार्द्याय मे श्रियै।
यथाहं भरतऋषभोपेयां तव पुत्रताम्॥

इति। अथ ह विश्वामित्रः पुत्रानामन्त्रयामास।

मधुच्छन्दाः शृणोतन ऋषभो रेणुरष्टकः।
ये के च भ्रातरः स्थ नास्मै ज्यैष्ठ्याय कल्पध्वम्॥

इति॥ १७॥

तस्य ह विश्वामित्रस्यैकशतं पुत्रा आसुः। पञ्चाशदेव ज्यायांसो मधुच्छन्दसः पञ्चाशत्कनीयांसः। तद्ये ज्यायांसो न ते कुशलं मेनिरे।ताननु व्याजहार। अन्तान्वः प्रजा भक्षीष्टेति। त एतेऽन्ध्राः पुण्ड्राः शबराः पुलिन्दा मूतिबा इत्युदन्त्या बहवो भवन्ति वैश्वामित्रा दस्यूनां भूयिष्ठाः। स होवाच मधुच्छन्दाः पञ्चाशता सार्धम्।

यन्नः पिता संजानीते तस्मिंस्तिष्ठामहे वयम् ।
पुरस्त्वा सर्वे कुर्महे त्वामन्वञ्चो वयं स्मसि ।

इति । अथ ह विश्वामित्रः प्रतीतः पुत्रांस्तुष्टाव ।

ते वै पुत्राः पशुमन्तो वीरवन्तो भविष्यथ ।
ये मानं मेऽनुगृह्णन्तो वीरवन्तमकर्त मा ॥
पुरएत्रा वीरवन्तो देवरातेन गाथिनाः ।
सर्वे राध्याः स्थ पुत्रा एष वः सद्विवाचनम् ॥
एष वः कुशिका वीरो देवरातस्तमन्वित ।
युष्मांश्च दायं म उपेता विद्यां यामु च विद्मसि ॥
ते सम्यञ्चो वैश्वामित्राः सर्वे साकं सरातयः ।
देवरातय तस्थिरे धृत्यै श्रैष्ठ्याय गाथिनाः ॥
अधीयत देवरातो रिक्थयोरुभयोर्ऋषिः ।
जह्नूनां चाधिपत्ये दैवे वेदे च गाथिनाम् ॥

तदेतत्परऋक्शतगाथं शौनःशेपमाख्यानम् । तद्धोता राज्ञेऽभिषिक्तायाचष्टे । हिरण्यकशिपावासीन आचष्टे, हिरण्यकशिपावासीनः प्रतिगृणाति । यशो वै हिरण्यं यशसैवैनं तत् समर्द्धयति । ओमित्यृचः प्रतिगर एवं तथेति गाथायाः । ओमिति वै दैवं तथेति मानुषम् । दैवेन चैवैनं तन् मानुषेण च पापादेनसः प्रमुञ्चति तस्माद्यो राजा विजिती स्यादप्ययजमान आख्यापयेतैवैतच्छौनःशेपमाख्यानम् । न हास्मिन्नल्पं चनैनः परिशिष्यते । सहस्रमाख्यात्रे दद्यात्, शतं प्रतिगरित्रे, एते चैवासने, श्वेतश्चाश्वतरीरथो होतुः । पुत्रकामा हाप्याख्यापयेरल्लँभन्ते ह पुत्राल्लँभन्ते ह पुत्रान् ॥ १८ ॥

ऐन्द्रो महाभिषेकः

अथात ऐन्द्रो महाभिषेकः । ते देवा अब्रुवन् सप्रजापतिका, —अयं वै देवानामोजिष्ठो बलिष्ठः सत्तमः पारयिष्णुतमः । इममेवाभिषिञ्चामहा इति । तथेति । तद्वै तदिन्द्रमेव । तस्मा एतामासन्दीं समभरन् ऋचं नाम । तस्यै बृहच्च रथन्तरं च पूर्वौ पादावकुर्वन् । वैरूपं च वैराजं चापरौ । शाक्वररैवते शीर्षण्ये । नौधसं च कालेयं चानूच्ये । ऋचः प्राचीनातानान् सामानि तिरश्चीनवायान् । यजूंष्यतीकाशान् । यश आस्तरणं । श्रियमुपबर्हणं । तस्यै सविता च बृहस्पतिश्च पूर्वौ पादावधारयतां । वायुश्च पूषा चापरौ । मित्रावरुणौ शीर्षण्ये । अश्विनावनूच्ये । स एतामासन्दीमारोहत् ।

वसवस्त्वा गायत्रेण च्छन्दसा त्रिवृता स्तोमेन रथन्तरेण साम्नारोहन्तु, तानन्वारोहामि साम्राज्याय । रुद्रास्त्वा त्रैष्टुभेन च्छन्दसा पञ्चदशेन स्तोमेन बृहता साम्नारोहन्तु, तानन्वारोहामि भौज्याय । आदित्यास्त्वा जागतेन च्छन्दसा सप्तदशेन स्तोमेन वैरूपेण साम्नारोहन्तु, तानन्वारोहामि स्वाराज्याय । विश्वे त्वा देवा आनुष्टुभेन च्छन्दसैकविंशेन स्तोमेन वैराजेन साम्नारोहन्तु, तानन्वारोहामि वैराज्याय । साध्याश्च त्वाप्त्याश्च देवाः पाङ्क्तेन च्छन्दसा त्रिणवेन स्तोमेन शाक्वरेण साम्नारोहन्तु, तानन्वारोहामि राज्याय । मरुतश्च त्वाङ्गिरसश्च देवा अतिच्छन्दसा छन्दसा त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन रैवतेन साम्नारोहन्तु, तानन्वारोहामि पारमेष्ठ्याय माहाराज्यायाधिपत्याय स्वावश्यायातिष्ठायारोहामीत्येतामासन्दीमारोहत् ।

तमेतस्यामासन्द्यामासीनं विश्वे देवा अब्रुवन्–न वा अनभ्युत्क्रुष्ट इन्द्रो वीर्यं कर्तुमर्हति, अभ्येनमुत्क्रोशामेति। तथेति। तं विश्वे देवा अभ्युदक्रोशन्–इमं देवा अभ्युत्क्रोशत. सम्राजं साम्राज्यं, भोजं भोजपितरं, स्वराजं स्वाराज्यं, विराजं वैराज्यं, राजानं राजपितरं, परमेष्ठिनं पारमेष्ठ्यं। क्षत्रमजनि, क्षत्रियोऽजनि, विश्वस्य भूतस्याधिपतिरजनि, विशामत्ताजनि, पुरां भेत्ताजनि, असुराणां हन्ताजनि, ब्रह्मणो गोप्ताजनि, धर्मस्य गोप्ताजनीति। तमभ्युत्क्रुष्टं प्रजापतिरभिषेक्ष्यन्नेतयर्चाभ्यमन्त्रयत ॥ १ (१२) ॥

'नि षसाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्या ३स्वा' (ऋ. वे. १. २५. १०) साम्राज्याय भौज्याय स्वाराज्याय वैराज्याय पारमेष्ठ्याय राज्याय माहाराज्यायाधिपत्याय स्वा[illegible] सुक्रतुरिति।

तमेतस्यामासन्द्यामासीनं प्रजापतिः पुरस्तात् तिष्ठन् प्रत्यङ्मुख औदुम्बर्यार्द्रया शाखया सपलाशया जातरूपमयेन च पवित्रेणान्तर्धायाभ्यषिञ्चत्,–'इमा आपः शिवतमाः' इत्येतेन तृचेन, (ऐ. ब्रा. अ. ३७. ख. ३) 'देवस्य त्वा' इति च यजुषा, 'भूर्भुवस्स्वः' इत्येताभिश्च व्याहृतिभिः ॥ २ (१३) ॥

अथैनं प्राच्यां दिशि वसवो देवाः षड्भिश्चैव पञ्चविंशैरहोभिरभ्यषिञ्चन्,–एतेन च तृचेनैतेन च यजुषैताभिश्च व्याहृतिभिः साम्राज्याय। तस्मादेतस्यां प्राच्यां दिशि ये के च प्राच्यानां राजानः साम्राज्यायैव तेऽभिषिच्यन्ते। सम्राळित्येनानभिषिक्तानाचक्षते, एतामेव देवानां विहितिमनु।

अथैनं दक्षिणस्यां दिशि रुद्रा देवाः षड्भिश्चैव पञ्चविंशैरहोभिरभ्यषिञ्चन्,–एतेन च तृचेनैतेन च यजुषैताभिश्च

व्याहृतिभिर्भौज्याय । तस्मादेतस्यां दक्षिणस्यां दिशि ये के च सत्वतां राजानो भौज्यायैव तेऽभिषिच्यन्ते । भोजेत्येनानभिषिक्तानाचक्षते, एतामेव देवानां विहितिमनु ।

अथैनं प्रतीच्यां दिश्यादित्या देवाः षड्भिश्चैव पञ्चविंशैरहोभिरभ्यषिञ्चन्,-एतेन च तृचेनैतेन च यजुषैताभिश्च व्याहृतिभिः स्वाराज्याय। तस्मादेतस्यां प्रतीच्यां दिशि ये के च नीच्यानां राजानो येऽपाच्यानां स्वाराज्यायैव तेऽभिषिच्यन्ते । स्वराळित्येनानभिषिक्तानाचक्षते, एतामेव देवानां विहितिमनु ।

अथैनमुदीच्यां दिशि विश्वे देवाः षड्भिश्चैव पञ्चविंशैरहोभिरभ्यषिञ्चन्,-एतेन च तृचेनैतेन च यजुषैताभिश्च व्याहृतिभिर्वैराज्याय । तस्मादेतस्यामुदीच्यां दिशि ये के च परेण हिमवन्तं जनपदा उत्तरकुरव उत्तरमद्रा इति वैराज्यायैव तेऽभिषिच्यन्ते। विराळित्येनानभिषिक्तानाचक्षते एतामेव देवानां विहितिमनु ।

अथैनमस्यां ध्रुवायां मध्यमायां प्रतिष्ठायां दिशि साध्याश्चाप्त्याश्च देवाः षड्भिश्चैव पञ्चविंशैरहोभिरभ्यषिञ्चन्,-एतेन च तृचेनैतेन च यजुषैताभिश्च व्याहृतिभी राज्याय। तस्मादस्यां ध्रुवायां मध्यमायां प्रतिष्ठायां दिशि ये के च कुरुपञ्चालानां राजानः सवशोशीनराणां राज्यायैव तेऽभिषिच्यन्ते । राजेत्येनानभिषिक्तानाचक्षते, एतामेव देवानां विहितिमनु । अथैनमूर्ध्वायां दिशि मरुतश्चाङ्गिरसश्च देवाः षड्भिश्चैव पञ्चविंशैरहोभिरभ्यषिञ्चन्,-एतेन च तृचेनैतेन च यजुषैताभिश्च व्याहृतिभिः पारमेष्ठ्याय माहाराज्यायाधिपत्याय स्वावश्यायातिष्ठायेति स परमेष्ठी प्राजापत्योऽभवत् ।

स एतेन महाभिषेकेणाभिषिक्त इन्द्रः सर्वा जितीरजयत्, सर्वांल्लोकानविन्दत्, सर्वेषां देवानां श्रैष्ठ्यमतिष्ठां पर-

मताम… । साम्र ज्यं भौज्यं स्वाराज्यं व ाज्यं पारम ्यं राज्यं मा ाराज्यमाधिपत्यं जित्वा …ल्लोके, स्वयम्भूः स्वराळमृतोऽ ाऽमिन् स्वर्गे लोके स ान्कामानाप्त ाऽमृतः समभवत् समभवत् ॥ ३ (१४)॥

क्षत्रियाभिषेकः

स य इच्छेदेवंवित् क्षत्रियम्—अयं सर्वा जितीर्जयेत, अयं सर्वांल्लोकान् विन्देत, अयं सर्वेषां राज्ञां श्रै ्यमतिष्ठां प मता ग…, साम्राज्यं भौज्यं स्वाराज्यं वैराज्यं पारम ्यं राज्यं मा …पत्यम् । अयं समन्तपर्यायी स्यात्, सार्वभौमः सावा ्य आऽन्तादा परार्धात् पृथिव्यै समु… एकराळिति, तमे… महाभिषेकेण …त्रियं …पायित्वाऽभिषिञ्चेत् । यां च रात्रीमजायेथा, यां च …, तदुभयमन्तरेणेष्टापूर्तं ते लोकं सुकृतमायुः प्रजां वृञ्जीयं यदिमे … ।

स य इच्छेदेववि… क्षत्रियो—अहं सर्वा जिती जययेम्, अहं सर्वांल्लोकान् विन्देयम्, अहं सर्वेषां राज्ञां श्रैष्ठ्यम… परमतां गच्छेयं, साम्राज्यं भौज्यं स्वाराज्यं वैराज्यं पार ष्ठ्यं राज्यं माहाराज्यमाधिपत्यम्, अहं समंत …यायी स्याम्, सार्वभौमः सावा ्य आऽन्तादा परार्धात् पृथिव्यै स …पयन्ताया एकराळिति, स नं । चिकित्सेत्, स ब्रूयात् सह श्र … या यां च रात्रीमजायेऽहं यां च मेतास्मि, तदुभयमन्तरेणेष्टा …र्तं मे लोकं सुकृतमायुः प्रजां वृञ्जीथा यदि ते द्रुह्ये… ॥ १ (१५)॥

शतपथब्राह्मणम्

[व्रतोपायनम्]

व्रतमुपैष्यन्नन्तरेणाहवनीयं च गार्हपत्यं च प्राङ्तिष्ठन्नप उप स्पृशति तद्यदप उपस्पृशत्यमेध्यो वै पुरुषो यदनृतं वदति तेन पूतिरन्तरतो मेध्या वा आपो मेध्यो भूत्वा व्रतमुपायानीति पवित्रं वा आपः पवित्रपूतो व्रतमुपायानीति तस्माद्वा अप उप स्पृशति ॥ १ ॥

सोऽग्निमेवाभीक्षमाणो व्रतमुपैति ॥ 'अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तच्छकेयं तन्मे राध्यताम्' (वा. सं. १. ५) त्यग्निर्वै देवानां व्रतपतिस्तस्मा एवैतत्प्राह व्रतं चरिष्यामि तच्छकेयं तन्मे राध्यतामिति नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ २ ॥

अथ संस्थिते वि सृजते । 'अग्ने व्रतपते व्रतमचारिषं तदशकं तन्मेऽराधि । (वा. सं. २. २८) इत्यशकं ह्येतद्यो यज्ञस्य संस्थामगन्नराधि ह्यस्मै यो यज्ञस्य संस्थामगन्तेन न्वेव भूयिष्ठा इव व्रतमुप यन्त्यनेन त्वेवोपेयात् ॥ ३ ॥

द्वयं वा इदं न तृतीयमस्ति । सत्यं चैवानृतं च सत्यमेव देवा अनृतं मनुष्याः । 'इदमहमनृतात्सत्यमुपैमि '। (वा. सं. १. ५) इति तन्मनुष्येभ्यो देवानुपैति ॥ ४ ॥

स वै सत्यमेव वदेत्। एतद्ध वै देवा व्रतं चरन्ति यत्सत्यं तस्मात्ते यशो यशो ह भवति य एवं विद्वान् सत्यं वदति ॥ ५ ॥

अथ संस्थिते वि सृजते। 'इदमहं य एवास्मि सो ऽस्मि।' (वा. सं. २. २८) इत्यमानुष इव वा एतद्भवति यद्व्रतमुपैति नहि तदवकल्पते यद्ब्रूयादिदमहं सत्यादनृतमुपैमीति तदु खलु पुनर्मानुषो भवति। तस्मादिदमहं य एवास्मि सोऽस्मि। इत्येव व्रतं वि सृजेत ॥ ६ ॥

अथातो ऽशनानशनस्यैव। तदु हाषाढः सावयसो ऽनशनमेव व्रतं मेने मनो ह वै देवा मनुष्यस्या जानन्ति त एनमेतद्व्रतमुपयन्तं विदुः प्रातर्नो यक्ष्यत इति ते ऽस्य विश्वे देवा गृहाना गच्छन्ति ते ऽस्य गृहेषूप वसन्ति स उपवसथः ॥ ७ ॥

तन्न्वानवक्लृप्तं यो मनुष्येष्वनश्नत्सु पूर्वो ऽश्नीयादथ किमु यो देवेष्वनश्नत्सु पूर्वो ऽश्नीयात्तस्मादु नैवाश्नीयात् ॥ ८ ॥

तदु होवाच याज्ञवल्क्यः। यदि नाश्नाति पितृदेवत्यो भवति यद्यु अश्नाति देवानत्यश्नातीति स यदेवाशितमनशितं तदश्नीयादिति यस्य वै हविर्न गृह्णन्ति तदनशितं स यदश्नाति तेनापितृदेवत्यो भवति यद्यु तदश्नाति यस्य हविर्न गृह्णन्ति तेनो देवान्नात्यश्नाति ॥ ९ ॥

स वा आरण्यमेवाश्नीयात् । या वारण्या ओषधयो यद्वा वृक्ष्यं तदु ह स्माहापि बर्कुर्वार्ष्णो माषान्मे पचत न वा एतेषां हविर्गृह्णन्तीति तदु तथा न कुर्याद्व्रीहियवयोर्वा एतदुपजं यच्छमीधान्यं तद्व्रीहियवावेवैतेन भूयांसौ करोति तस्मादारण्यमेवाश्नीयात् ॥ १० ॥

स आहवनीयागारे वैतां रात्रिं शयीत । गार्हपत्यागारे वा । देवान्वा एष उपावर्तते यो व्रतमुपैति स स यानेवोपावर्तते तेषामेवैतन्मध्ये शेते ऽधः शयीताधस्तादिव हि श्रेयस उपचारः ॥ ११ ॥

इडाब्राह्मणान्तर्गतो मनुमत्स्यवृत्तान्तः

मनवे ह वै प्रातःरवनेग्यमुदकमाजह्रुः, यथेदं पाणिभ्या मवनेजनायाहरन्त्येवं तस्यावनेनिजानस्य मत्स्यः पाणी आपेदे ॥ १ ॥

स हास्मै वाचमुवाद । बिभृहि मा पारयिष्यामि त्वेति । कस्मान्मा पारयिष्यसीति । औघ इमाः सर्वाः प्रजा निर्वोढा ततस्त्वा पारयितास्मीति । कथं ते भृतिरिति ॥ २ ॥

स होवाच । यावद्वै क्षुल्लका भवामो बह्वी वै नस्तावन्नाष्ट्रा भवत्युत मत्स्य एव मत्स्यं गिलति, कुम्भ्यां माग्रे बिभरासि । स यदा तामतिवर्धा अथ कर्षूं खात्वा तस्यां मा बिभरासि

स यदा तामतिवर्धा अथ मा समुद्रमभ्यव हासि तर्हि वा आतनाद्रे भवितास्मीति ॥ ३ ॥

शश्वद्ध झष आस । स हि ज्येष्ठं वर्धतेऽथेतिथीं समां तदौघ आगन्ता तन्मा नावमुपकल्प्योपासासै स औघ उत्थित नावमापद्यासै तत्स्त्वा पारयितास्मीति ॥ ४ ॥

तमेवं भृत्वा समुद्रमभ्यजवजहार । स यतिथीं तत्समां परिदिदेश ततिथीं समां नावमुपकल्प्योपासांचक्रे । स औघ उत्थिते नावमापेदे तं स मत्स्य उपन्यापुप्लुवे तस्य शृङ्गे नावः पाशं प्रतिमुमोच तेनैतमुत्तरं गिरिमभिदुद्राव ॥ ५ ॥

स होवाच । अपीपरं वै त्वा वृक्षे नावं प्रति बध्नीष्व तं तु त्वा मा गिरौ सन्तमुदकमन्तश्छैत्सीद् यावदावदुदकं समवायात्तावत्तावदन्ववसर्पासीति । स ह तावत्तावदेवान्ववससर्प । तदप्येतदुत्तरस्य गिरेर्मनोरवसर्पणमित्यौघो ह ताः सर्वाः प्रजा निरुवाहाथेह मनुरेवैकः परिशिशिषे ॥ ६ ॥

[अश्विच्यवनोपाख्यानम्]

यत्र वै भृगवो वाङ्गिरसो वा स्वर्गं लोकं समाश्नुवत तच्च्यवनो वा भार्गवश्च्यवनो वाङ्गिरसस्तदेव जीर्णिः कृत्यारूपो जहे । शर्यातो ह वा इदं मानव ग्रामेण चचार । स तदेव प्रतिवेशो निविविशे ।

तस्य कुमाराः क्रीडन्त इमं जीर्णिं कृत्यारूपमनर्थ्यं मन्यमाना लोष्टैर्वि पिपिषुः ॥ २ ॥

स शार्यातेभ्यश्चुक्रोध । तेभ्योऽसंज्ञां चकार पितैव पुत्रेण युयुधे भ्राता भ्रात्रा ॥ ३ ॥

शर्यातो ह वा ईक्षां चक्रे । यत्किमकरं तस्मादिदमापदीति स गोपालांश्चाविपालांश्च संह्वयितवा उवाच ॥ ४ ॥

स होवाच । को वोऽद्येह किं चिददद्राक्षीदिति । ते होचुः। पुरुष एवायं जीर्णिः कृत्यारूपः शेते, तमनर्थ्यं मन्यमानाः कुमारा लोष्टैर्व्यपिक्षन्निति । स विदां चकार स वै च्यवन इति ॥ ५ ॥

स रथं युक्त्वा सुकन्यां शार्यातीमुपाधाय प्र सिष्यन्द । स आ जगाम यत्रर्षिरास तत् । ॥ ६ ॥

स होवाच । ऋषे नमस्ते, यन्नावेदिषं तेनाहिंसिषम्, इयं सुकन्या, तया तेऽप ह्नुवे, सं जानीतां मे ग्राम इति । तस्य ह तत एव ग्रामः सं जज्ञे । स ह तत एव शर्यातो मानव उद्युयुजे नेदपरं हिनसानीति ॥ ७ ॥

अश्विनौ ह वा इदं भिषज्यन्तौ चेरतुः । तौ सुकन्यामुपेयतुस्तस्यां मिथुनमीषाते तन्न जज्ञौ ॥ ८ ॥

तौ होचतुः । सुकन्ये कमिमं जीर्णिं कृत्यारूपमुप शेष आवामनु प्रेहीति । सा होवाच । यस्मै मां पितादात्‌ नाहं तं जीवन्तं हास्यामीति तद्धायमृषिरा जज्ञौ ॥ ९ ॥

स होवाच । सुकन्ये किं त्वैतदवोचतामिति । तस्मा एतद्व्या चचक्षे । स ह व्याख्यात उवाच । यदि त्वैतत् पुनर्ब्रूतः सा त्वं ब्रूतात्,—न वै सुसर्वाविव स्थो न सुसमृद्धाविवाथ मे पतिं निन्दथ इति । तौ यदि त्वा ब्रवतः केनावमसर्वौ स्वः केनासमृद्धाविति सा त्वं ब्रूतात्,—पतिं नु मे पुनर्युवाणं कुरुतमथ वां वक्ष्यामीति । तां पुनरुपेयतुस्तां हैतदेवोचतुः ॥ १० ॥

सा होवाच । न वै सुसर्वाविव स्थो न सुसमृद्धाविवाथ मे पतिं निन्दथ इति । तौ होचतुः । केनावमसर्वौ स्वः केनासमृद्धाविति । सा होवाच । पतिं नु मे पुनर्युवाणं कुरुतमथ वां वक्ष्यामीति ॥ ११ ॥

तौ होचतुः । एतं ह्रदमभ्यव हर स येन वयसा कमिष्यते तेनोदैष्यतीति तं ह्रदमभ्यव जहार स येन वयसा चकमे तेनो देयाय ॥ १२ ॥

तौ होचतुः । सुकन्ये केनावमसर्वौ स्वः केनासमृद्धाविति । तौ हर्षिरेव प्रत्युवाच । कुरुक्षेत्रेऽमी देवा यज्ञं तन्वते, ते वां यज्ञादन्तर्यन्ति तेनासर्वौ स्थस्तेनासमृद्धाविति । तौ ह तत एवाश्विनौ प्रेयतुस्तावा जग्मतुर्देवान्यज्ञं तन्वानान्त्स्तुते बहिष्पवमाने ॥ १३ ॥

तौ होचतुः । उप नौ ह्वयध्वमिति । ते ह देवा ऊचुर्न वामुप ह्वास्यामहे बहु मनुष्येषु संसृष्टमचारिष्टं भिषज्यन्ताविति ॥ १४ ॥

तौ होचतुः । नि[illegible] वै यज्ञेन यजध्व इति । कथं [illegible]प नु नौ हयध्वमथ वो वक्ष्याव इति। तथेति ता उपाह्वयन्त। ताभ्यामेतमाश्विनं ग्रहमगृह्णंस्तावध्वर्यू यज्ञस्याभवतां। तावेतद्[illegible]स्य शिरः[illegible] । तदद्स्तद्दिवाकीर्त्यानां ब्राह्मणे व्या[illegible]यते यथा तद्यज्ञस्य शिरः प्रतिदध[illegible]स्तस्मादेष स्तुते बहिष्पवमाने ग्रहो गृह्यते स्तुते हि बहिष्पवमान आगच्छताम् ॥॥ १५ ॥

[illegible]पारोहब्राह्मणम् .

अथ नेष्टा पत्नीमुदानेष्यन् । कौशं वासः परिधापयति कौशं वा चण्डातकमन्तरं दीक्षितवसनाज्जघनार्धो वा एष यज्ञस्य यत् पत्नी तामेतत् प्राचीं यज्ञं प्रसादयिष्यन् भवति।अस्ति वै पत्न्या अमेध्यं यदवाचीनं नाभेर्मेध्या वै दर्भाः,तद्यदेवास्या अमेध्यं तदेवास्या एतद्दर्भैर्मेध्यं कृत्वाथैनां प्राचीं यज्ञं प्रसादयति। तस्मान्नेष्टा पत्नीमुदानेष्यन् कौशं वासः परिधापयति कौशं वा [illegible]ण्डातकमन्तरं दीक्षितवसनात् ॥ ८ ॥

अथ निश्रयणीं निश्रयति । स दक्षिणत उदङ् रोहेदुत्तरतो वा दक्षिणा, द[illegible] रोहेत् तथा ह्युदङ् भवति ॥ ९ ॥

स रोक्ष्यन् जायामामन्त्रयते । जाय एहि स्वो रोहावेति । रोहावेत्याह जाया । तद्यज्जायामामन्त्रयतेऽर्धो ह वा एष आत्मनो यज्जाया। तस्माद्यावज्जायां न विन्दते नैव तावत् प्रजायतेऽसर्वो हि तावद्भवत्यथ यदैव जायां विन्दतेऽथ प्रजायते तर्हि हि सर्वो भवति; सर्व एतां गतिं गच्छानीति तस्माज्जायामामन्त्रयते ॥ १० ॥

स रोहति । प्रजापतेः प्रजा अभूमेति प्रजापतेर्ह्येष प्रजा भवति यो वाजपेयेन यजते ॥ ११ ॥

अथ गोधूमानुपस्पृशति । स्वर्देवा अगन्मेति स्वर्ह्येष गच्छति यो वाजपेयेन यजते ॥ १२ ॥

तद्यद्गोधूमानुपस्पृशति—अन्नं वै गोधूमा, अन्नं वा एष उज्जयति यो वाजपेयेन यजते, अन्नपेयं ह वै नामैतद् यद्वाजपेयं। तद्यदेवैतदन्नमुदजैषीत्तेनैवैतदेतां गतिं गत्वा संस्पृशते तदात्मन् कुरुते तस्माद्गोधूमानुपस्पृशति ॥ १३ ॥

अथ शीर्ष्णा यूपमत्युज्जिहीते। अमृता अभूमेति देवलोकमेवैतेनोज्जयति ॥ १४ ॥

अथ दिशोऽनुवीक्ष्यमाणो जपति।'अस्मे वोऽस्त्विन्द्रियमस्मे नृम्णमुत क्रतुरस्मे वर्चांसि सन्तु व इति' (वा. सं. ९. २२.) सर्वं वा एष इदमुज्जयति यो वाजपेयेन यजते, प्रजापतिं ह्युज्जयति,

सर्वमु सेवेदं ...... सोऽस्य सर्वस्य यश इन्द्रियं वीर्यं। संवृज्य त ात्मन्धत्ते त ात्मन् कुरुते तस्माद्विशोऽ वीक्षमाणो जपति ॥ १५ ॥

अथैनमूषपुटैरनूदस्यन्ति । पशवो वा ऊषा, अन्नं वै पशवो। अन्नं वा एष उज्जयति यो वाजपेयेन यजते, अन्नपेयं ह वै नामैतद्यद्वाजपेयं, तद्यदेवैतदन्नमुदजैषीत्, तेनैवैतदेतां गतिं गत्वा संस्पृशते तदात्म- कुरुते तस्मादेनमूषपुटैरनूद-स्यन्ति ॥ १६ ॥

आश्वत्थेषु पलाशेषूपनद्धा भवन्ति । स यद्देवादोऽश्वत्थे तिष्ठत इन्द्रो मरुत उपामन्त्रयत, तस्मादाश्वत्थेषु पलाशेषूपनद्धा भवन्ति। विशोऽनूदस्यन्ति, विशो वै मरुतो, अन्नं विशस्तस्माद्विशोऽनूदस्यन्ति सप्तदश भवन्ति, सप्तदशो वै प्रजापतिस्तत् प्रजा तिमुज्जयति ॥ १७ ॥

अथ...ावेक्षमाणो जपति।'नमो मात्रे पृथिव्यै नमो मात्रे पृथिव्या इति'। बृहस्पतेर्ह वा अभिषिषिचानात् पृथिवी बिभयाञ्चकार-महद्वा अयमभूद्योऽभ्यषेचि, यद्वै मायं नावदृणीय दिति। बृ स्पतेर्ह पृथिव्यै बिभयाञ्चकार-यद्वै मेयं नाव-...न्वीतेति, तदनयैवैतन्मित्रधेयमकुरुत, न हि माता पुत्रं हिनस्ति न पुत्रो मातरम् ॥ १८ ॥

बृहस्पतिसवो वा एष यद्वाजपेय । पृथिव्यु हैतस्माद्बि-भेति-महद्वा अयमभूद्योऽभ्यषेचि, यद्वै मायं नावदृणीया

वृति। एष उ हास्यै बिभेति यद्वै मेयं नाव न्यातीति, तं नेव-तन्मित्रधेयं कुरुते नहि माता पुत्रं हिनस्ति न पुत्रो मातरम् ॥ १९ ॥

अथ हिरण्यमभ्यवदधाति । अमृतमायुर्हिरण्यं तदमृत आयुषि प्रतितिष्ठति ॥ २० ॥

ગૂજરાતી અનુવાદ

વૈદિકપાઠાવલી

૧

ઋગ્વેદ મં. ૧. સૂ. ૧.]

દેવતા અગ્નિ, છન્દ ગાયત્રી, ઋષિ વિશ્વામિત્ર-પુત્ર મધુચ્છંદા.

ૐ;અગ્નિને હું સ્તવું છું, પુરોહિતને, યજ્ઞના દેવ ઋત્વિજને, હોતાને, રત્નના ઉત્તમ આપનારને. ૧

અગ્નિ પૂર્વેના ઋષિઓથી તેમ જ નવીનોથી સ્તુત્ય છે; તે દેવોને અહીંઆં લાવો. ૨

અગ્નિ વડે તે ધન મેળવો—દિવસે દિવસે પુષ્ટ થતુંજ, યશસ્વી, અને ઘણું વીરોવાળું. ૩

હે અગ્નિ! જે અધ્વર યજ્ઞને તું બધી બાજુથી ઘેરીને રહે છે તે જ દેવોમાં જાય છે. ૪

હોતા, ક્રાન્તપ્રજ્ઞ, સાચો, વિવિધકીર્તિવાળો અગ્નિ દેવ દેવો સાથે આવો. ૫

હે અગ્નિ! તું જે દાન કરનારનું કલ્યાણ કરે છે તે તારૂં જ, હે અંગિરા! સત્ય છે. ૬

હે અગ્નિ! અંધકારને પ્રકાશનાર, દિને દિને ભાવનાથી અમે તારી પાસે નમસ્કાર કરતા આવીએ છીએ. ૭

---

૧ રત્નના—સંપત્તિના.

૪ અધ્વર—' હિંસા રહિત; એટલે કે અગ્નિથી દરેક બાજુએ રક્ષિત યજ્ઞની રાક્ષસો વગેરે હિંસા કરી શકતા નથી ' (સાયણાચાર્ય) એટલે કે અખંડિત. ઓલ્ડન્બુર્ગ 'Worship પૂજન' એવો અર્થ કરે છે. સે. બુ. ઈ. પુ. ૪૬. પૃ. ૧

૬ દાન કરનારનું—' હવિ આપનાર યજમાનનું '. સા.

૭ 'અંધકારમાં પ્રકાશનાર'—[illegible]નો ઓલ્ડન્બર્ગ એવો અર્થ કરે છે. સે. બુ. ઈ. પુ. ૪૬. પૃ. ૧. ગ્રીફિથ ' રાત્રિનો નાશ કરનાર ' એવો

अध्वरोमां प्रकाशमान, ऋतना पालक, देदीप्यमान अने पोताना सदनमां वधतानी [पासे अमे आवीए छीए.] ८

हे अग्नि! ते [तुं] अमने, पिता जेम पुत्रने, सुगम्य था; अमारा कल्याण माटे साथे रहे. ९

२

देवता वरुण, छंद गायत्री, ऋषि शुनःशेप.

हे देव! वरुण! तारूं व्रत, लोकोनी जेम, दिवसे दिवसे जे अमे तोडीए— १

अनादर करनारना हणी नाखे एवा वधने अमने सोंपीश नहि; गुस्से थयेलाना गुस्साने अमने सोंपीश नहि. २

हे वरुण! रथी जेम जोडेला घोडाने छोडे छे तेम अमे तारा मनने स्तुतिओ वडे महेर माटे मोकळुं करीए छीए. ३

मारी क्रोधरहित भावनाओ कल्याणनी प्राप्ति माटे दूरथी उडी आवे छे, पक्षीओ जेम माळा समीप. ४

क्षत्रश्री, विशाळ नजरवाळा, नर, वरुणने क्यारे महेर करवा आ तरफ करीए (लावीए)? ५

अर्थ करे छे. बन्ने संबोधन विभक्ति ले छे. 'रात्रावहनि च रातदिवस' एम सायणाचार्य अर्थ करे छे.

भावना साथे—धिया 'बुद्धिथी' सा. Prayer–स्तुति' ग्रीफीथ वगेरे.

१ 'ते व्रत पण पूरूं करो' एम सायणाचार्य अध्याहृत ले छे.

२ 'अमने तारा गुस्सानो भोग करीश नहि' एवुं तात्पर्य देखाय छे.

३ सायण विसीमहिनो अर्थ 'विशेषेण बध्नीमहि' करे छे अने [illegible]नो अर्थ 'सम्यक्खंडित' एटले के दूर जवाथी थाकेलो एवो अर्थ करे छे.

४ पक्षीओ जेम पोताना रहेठाण तरफ उडी आवे तेम मारी भावनाओ उडी आवे छे. [illegible]: अने व[illegible]नो अर्थ स्पष्ट समजातो नथी. सायण ने अनुसरी अर्थ कर्यो छे.

કામના કરતા તેઓ (બે) તે સાથે જ ભોગવે છે, વ્રત-
ધારી યજમાન વિષે પ્રમાદ કરતા નથી. ૬

જે અંતરિક્ષથી ઉડતા પક્ષીઓના પદને જાણે છે, સમુ-
દ્રનો (વાસી) નાવના (પદને) જાણે છે; ૭

પ્રજાવાળા બાર માસ વ્રતધારી (વરુણ) જાણે છે, તેનામાં
જે ઉત્પન્ન થાય છે તે, તે જાણે છે; ૮

વિશાળ, ઊંચા, મોટા વાતના માર્ગને જાણે છે, જે
ઉપર વસે છે (તેમને દેવોને) જાણે છે. ૯

વ્રતધારી, સુક્રતુ વરુણ પ્રજાઓમાં સામ્રાજ્ય માટે બેઠો. ૧૦

અહીંથી સર્વ અદ્‌ભુતો જાણી, જે કરાઇ ગયેલા અને
કરાવાના છે તેને નિહાળે છે; ૧૧

તે સુક્રતુ આદિત્ય અમારે માટે બધા દિવસો સુમાર્ગ
કરો. અમારાં આયુષ વધારો. ૧૨

હિરણ્યકવચને ધારણ કરતો વરુણ પ્રકાશમાનને પહેરે
છે; ચારો આજુબાજુ બેસે છે. ૧૩

જેને સતાવનારા સતાવતા નથી, માણસોના દ્રોહીઓ
(જેનો દ્રોહ કરતા નથી), હણનારાઓ દેવને [હણતા] નથી. ૧૪

વળી જેણે માણસોમાં સંપૂર્ણ યશ કર્યો અને અમારા
ઉદરોમાં. ૧૫

---

૬ તેઓ બે એટલે મિત્ર અને વરુણ.

૮ ‘બાર મહિના તેમાં ઉત્પન્ન થતી પ્રજાઓ અને તેમની વચ્ચે આવતો અધિક માસ આ બધું વરુણ જાણે છે’ (સાયણ). ગ્રીફિથ ‘વર્ષોની પ્રજા’ નો અર્થ ‘વર્ષોના દિવસો’ કરે છે.

૯ ઊંચા. – જ્વલ્ય—દીર્ઘ‌વીય. સા.

૧૩ પ્રકાશમાન વસ્ત્ર પહેરે છે. સાયણ निर्णिज નો અર્થ ‘પુષ્ટ સ્વશરીર’ કરે છે.

૧૪ યશનો અર્થ સાયણાચાર્ય ‘અન્ન’ કરે છે ‘બધાય માણસો માટે સંપૂર્ણ અન્ન કર્યું ખાસ કરીને અમારા ઉદરો માટે’. સંભવ છે કે

મારી ભાવનાઓ વિશાળ નજરવાળાને ઈચ્છતી તેની પાસે આવે છે, જેમ ગાયો ગોચરને. ૧૬

આપણે સાથે ફરીથી વાતો કરીએ, શાથી જે મારૂં મધુ તૈયાર છે. હોતાની જેમ તું ગમતું ખાય છે, ૧૭

સૌને જોનારને મેં જોયો! પૃથ્વી ઉપર રથ જોયો! મારી આ વાણી સ્વીકાર. ૧૮

હે વરુણ! મારા આ કહેણને તું સાંભળ, આજે મહેર કર. રક્ષણની ઈચ્છાવાળો હું તને બોલાવું છું. ૧૯

હે મેધાવિન્! તું સ્વર્ગ અને પૃથ્વી ઉપર વિરાજે છે તે તું અમારા કલ્યાણ વિષે સાંભળ. ૨૦

અમારા સૌથી ઊંચા પાશને છોડ, મધ્યમને છોડ, નીચેનાને જીવીએ માટે દૂર કર. ૨૧

૩

દેવતા ઈંદ્ર, છંદ ત્રિષ્ટુપ્ ઋષિ આંગિરસ હિરણ્યસ્તૂપ.

ઈંદ્રનાં વીર કર્મોને હું વર્ણવું-જે વજ્રીએ પ્રથમ કર્યાં: અહિને હણ્યો, પાણી તોડયાં, પર્વતોના વહેણો ફોડયાં. ૧

પર્વતમાં આશ્રય કરતા અહિને હણ્યો, ત્વષ્ટાએ એને માટે સુસવાટ કરતું વજ્ર તૈયાર કર્યું; ભાંભરતી ગાયો જેમ ઝરતાં પાણી એકદમ સમુદ્ર તરફ ગયાં. ૨

અહીંઆં 'યશ' શબ્દ ઉપર શ્લેષ કર્યો હોય. એમ હોય તો પહેલી લીટીમાં 'કીર્તિ' અને બીજીમાં 'અન્ન' લઈ શકાય.

૨૦ **યામનિ**—કલ્યાણ. ગ્રીફિથ આનો અર્થ 'ગમન' કરે છે; 'તારા માર્ગે જતો તું સાંભળ.'

૨ **સ્વર્ય**—'સુષ્ઠુ પ્રેરણીય અથવા સ્તુત્ય.' (સાયણ.) 'દિવ્ય' (ગ્રીફીથ)

વૃષભની જેમ માતેલાએ સોમની વાંછા કરી. નીચોવેલાને ત્રિકદ્રુકોમાં પીધો. મઘવાએ વજ્રને સાયક તરીકે લીધું. અહિઓના આ અગ્રજને હણ્યો. ૩

જ્યારે ઇંદ્રે અહિઓના અગ્રજને હણ્યો અને પછી માયાવીઓની માયાને હણી અને પછી સૂર્ય અને પ્રકાશમાન ઉષાને જન્મ આપ્યો ત્યારે (તને) શત્રુ ન મળ્યો. ૪

ઇંદ્રે, વધ કરે એવા મોટા વજ્રથી વૃત્રને, વૃત્રતરને ખભા તુટીજાય એમ હણ્યો. કુહાડા વડે તોડી પાડેલા સ્કંધોની જેમ અહિ પૃથ્વી ઉપર પડ્યો. ૫

હલકા યોદ્ધાની જેમ દુષ્ટ મદવાળાએ બળવાનને પીડે એવા અને વેગવાળા મહાવીરને આહ્વાન કર્યું. એનાં શસ્ત્રોના સમુદાયને એ ન તર્યો. ઇંદ્રશત્રુએ (ઇંદ્ર છે શત્રુ જેનો એવા તેણે) નદીઓના ચૂરા કરી નાખ્યા. ૬

---

૩ **त्रिकद्रुक**—'જ્યોતિર્યાગ, ગૌયાગ, આયુર્યાગ આ નામના ત્રણ યાગો ત્રિકદ્રુક કહેવાય છે' (સાયણ). યૂરોપિઅન વિદ્વાનો 'પીવાનું વાસણ' એવો અર્થ કરે છે. આ શબ્દનો અર્થ હજી શંકાસ્પદ છે.

सायक—'અંધક' (સાયણ). સામાન્ય અસ્ત્રના અર્થમાં લઇ શકાય.

૫ **वृत्रतर**—'અતિશયતાથી લોકોને આવરનાર, અંધકારરૂપ' અથવા 'વૃત્રોથી–આવરણોથી સર્વ શત્રુઓને તરે છે'. આ શબ્દ વૃત્રના વિશેષણ તરીકે છે. (સાયણ). ગ્રીફિથ 'વૃત્રોમાં સૌથી ખરાબ' એવો અર્થ કરે છે.

व्यंस—'ખભા વિનાનો થાય તેમ. અવ્યયીભાવસમાસ.' (સાયણ) કેટલાક **व्यंस** ને વિશેષનામ તરીકે ગણે છે. અને, 'વૃત્રતર'નો અર્થ 'ન કરતાં ખરાબ' એવો કરે છે. વ્યંસને વિશેષ નામ ગણી 'વૃત્રતર વ્યંસને હણ્યો.' મેકડોનલ હી. ઋ. હે. ઑ. ઇ. સી.

૬ **अयोद्धा**—'યોદ્ધારહિત' (સાયણ).

વૃત્ર પડતાંની સાથે જ નદીના કાંઠા અને તે ઉપરના પાષાણ વગેરેના ચુરા થઇ ગયા. (સાયણ).

પગ વિનાનાએ, હાથ વિનાનાએ ઇંદ્ર સામે બાથ ભીડી. એના સાનુ (સાનુ જેવા સ્કંધ) ઉપર વજ્ર માર્યું. બળવાનનો સમોવડીઓ થવા ઇચ્છતો ખસ્સી વૃત્ર અનેક સ્થાને વ્યસ્ત થઈ પડયો. ૭

આ રીતે ફાટી પડેલા નદની જેમ પડેલાને, મનને [પણુ] ઓળંગી જતાં પાણી ઓળંગી જાય છે. વૃત્ર જેમને પોતાની મોટાઇથી ઘેરીને ઉભો હતો તેમના પગ નીચે [તે] અહિ પડયો. ૮

વૃત્રની માતા હાથ નીચા કરી રહી; ઇંદ્રે એની નીચે હથિયાર ફેંકયું. ઉપર જનેતા અને નીચે પુત્ર હતો. પોતાના વાછરડા સાથે જેમ ગાય સુવે તેમ [એ] દાનવી સુતી. ૯

ન થોભતાં, ન નિવેશ કરતાં પાણીની મધ્યે શરીર ઢંકાઈ ગયું. વૃત્રના નામરહિત શરીર ઉપર પાણી ફરી વળે છે. ઇંદ્રશત્રુ (ઇંદ્ર છે શત્રુ જેનો એવો તે) દીર્ઘ અંધકારમાં સુતો. ૧૦

પણિ વડે રોકાયેલી ગાયોની જેમ રોકાયેલાં પાણી દાસ-પતિવાળાં અને અહિથી રક્ષાયેલાં હતાં; પાણીની બખોલ જે બંધ હતી તે વૃત્રને મારી ઉઘાડી નાખી. ૧૧

જ્યારે તેણે વજ્ર ઉપર તને પ્રત્યાઘાત કર્યો ત્યારે હે ઇંદ્ર! તું અદ્વિતીય દેવ! ઘોડાનો વાળ થયો; તેં ગાયો જીતી, હે શૂર તેં સોમ મેળવ્યો. સાત સિંધુઓને વહેવા માટે છુટા કર્યા. ૧૨

આને ન વિદ્યુત રોકી શકી (કે) ન ગર્જના રોકી શકી. જે વૃષ્ટિ કરી અને જે કડાકા કર્યા (તે પણ તેને ન રોકી શકયા,) જ્યારે ઇંદ્ર અને અહિ લડયા ત્યારે મઘવા બીજી માયાઓ-માંથી પણ જીતી નીકળ્યો. ૧૩

૯ બાહુ વયઃ–'બળ' પણ.

૧૨ 'જેમ ઘોડાનો વાળ અનાયાસે મક્ષિકા વગેરેનું નિવારણ કરે છે તેમ વૃત્રને ગણકાર્યા વિના નિવાર્યો.' (સાયણ.)

૧૩ અપરીભ્યઃ—'બીજી માયાઓમાંથી' એવો અર્થ યુરોપિઅન વિદ્વાનો કરતા નથી. તેઓ 'સદાને માટે' એવો અર્થ કરે છે.

હે ઈંદ્ર ! અહિની વ્હારે ધાનાર કોને તેં જોયો ? જેથી તારા—હણનારાના—હૃદયમાં બીક આવી ? નવ અને નેવું સરિતાઓને અને અંતરિક્ષને બીધેલા શ્યેનની જેમ તું તરી ગયો. ૧૪

ઈંદ્ર જંગમ અને સ્થાવરનો રાજા છે. શાન્ત અને શીંગડાંવાળાનો વજ્રબાહુ (રાજા છે). તે રાજા પોતાના લોકોમાં રહે છે જેમ નેમિ આરાને, તેમ તે ઘેરીને રહ્યો. ૧૫

૪

દેવતા ઉષા, છન્દ ૧–૪ ગાયત્રી, ૧૩–૧૮ ઉષ્ણિક્, બાકીના ૮ ત્રિષ્ટુપ્, ઋષિ ગોતમ.

આ તે ઉષાઓએ ધ્વજને પ્રગટ કર્યો. અંતરિક્ષના પૂર્વ અર્ધમાં તેજને લીંપે છે. આયુધોને તેજ કરતા વીરોની જેમ ઝળહળતી ગાયમાતાઓ પ્રતિ દિન જાય છે. ૧

અરુણ કિરણો સહેજે ઊંચાં ચઢયાં. સહેલાઇથી જોડી શકાય એવી રાતી ગાયો. જોડી. પહેલાંની જેમ ઉષાએ ઉજ્જવલતા કરી પ્રકાશમાન ભાનુમાં ઝળહળતાં [ગાયો–ઉષાઓ] લીન થયાં. ૨

---

૧૪ વ્હારે ધાનાર—'**[illegible]रम् हन्तारम्**'. તારા કરતાં બીજા કયા પુરુષને વૃત્રના મારનાર તરીકે જોયો જેથી તું બીનો ? એવો બીજો પુરુષ નથી માટે તને ભય થવાની જરૂર નથી' આવો અર્થ સાયણ કરે છે. ઇંદ્ર પોતાના આ કૃત્યને અપરાધ માની નાશી ગયો એવો તૈત્તિરીય બ્રા. ૧. ૬, ૭, ૪ માં ઉલ્લેખ છે. ઇંદ્ર બ્રહ્મહત્યાના ભયથી નાસી ગયો ઇત્યાદિ કથાનું મૂળ અંહીઆ છે.

૧ **केतु**—'અંધકારથી આવૃત સર્વ જગતનું પ્રજ્ઞાપક એટલે કે પ્રકાશ' એવો અર્થ સાયણાચાર્ય કરે છે. ગ્રીફિથ વગેરે 'ધ્વજ' અર્થ લે છે.

૧ **निष्कृण्वाना:**—' જેમ યોદ્ધાઓ તરવાર વગેરે આયુધોનો સંસ્કાર કરે છે એમ પોતાના તેજ વડે જગતનો સંસ્કાર કરતી ' (સાયણ)

प्रतियन्ति—' પ્રતિદિન જાય છે. ' (સાયણ)

૨ માર્ગ ઉઘાડયા—**व[illegible]नानि अक्रन्** ' સર્વે પ્રાણીઓને જ્ઞાન કર્યાં ' (સાયણ). **वयुन** અનેક અર્થમાં વપરાય છે, વિશેષણ તરીકે ચંચલ,

કુશળ સ્ત્રીઓની જેમ કિરણો વડે સમાન પ્રયત્નથી દૂર સુધી ઉષાઓ (બધું) અર્ચે છે. સુકર્મી, સારૂં દાન આપનાર સોમરસ કાઢતા યજમાનને માટે સર્વ સંપત્તિ લાવતાં. ૩

નૃત્ય કરનારીની જેમ રૂપ ધારણ કરે છે. જેમ દૂઝણી ગાય આઉને તેમ વક્ષસ્થલને પ્રગટ કરે છે. સમગ્ર ભુવનને માટે જ્યોતિ કરતી ઉષાએ, ગાયો જેમ વાડાને ઉઘાડે તેમ, અંધકારને ઉઘાડયો. ૪

આની પ્રકાશમાન જ્યોત દેખાઇ. તે વિવિધતાથી વ્યાપે છે. વિપુલ કાળાને (અંધકારને) દૂર કરે છે. યજ્ઞોમાં સ્ત્રરુને જેમ તેમ રૂપને આંજતી દ્યૌની દુહિતા ચિત્રભાનુમાં લીન થાય છે. ૫

ચેતન, ઇત્યાદિ; નામ તરીકે 'માર્ગ, રસ્તો' ઇત્યાદિ. સ્પષ્ટતા, વ્યક્તતા, પ્રકાશ આદિ અર્થ પણ થાય છે.

'**वयुन**' શબ્દને નિઘંટુ ૪–૨ માં અનેકાર્થવાચક શબ્દોમાં ગણાવેલો છે. યાસ્કાચાર્ય તેને **वि** ધાતુમાંથી વ્યુત્પન્ન કરે છે. અને તેનો અર્થ 'કાન્તિ' અથવા 'પ્રજ્ઞા' કરે છે. નિઘંટુ ૩–૮ માં દશ 'પ્રશસ્ય' નામોમાં, ૩–૯ માં અગિયાર 'પ્રજ્ઞા' નામોમાં આ **वयुन** શબ્દને ગણાવ્યો છે; ટીકાકારો આ શબ્દને ત્રણ અર્થમાં વાપરે છે; કાન્તિ, પ્રજ્ઞા અને માર્ગ. જર્મન વિદ્વાન પિશેલ 'માર્ગ' અર્થ પસંદ કરે છે.

૩ કુશળ સ્ત્રીઓ ઇ૦—**अपसः** 'યુદ્ધકર્મથી યુક્ત પુરુષો જેમ પોતાનાં આયુધો વડે આક્રમણ કરતા સર્વ પ્રદેશ ઉપર વ્યાપી જાય તેમ' (સાયણ).

૪ સાયણાચાર્ય પહેલી લીટીનો એક અર્થ નીચે પ્રમાણે આપે છે. '**नृतूः** એટલે કે હજામ જેમ કેશનું વપન કરે છે તેમ ઉષા કાળા અંધકારને કાપે છે.' બીજો અર્થ ઉપર આપ્યો છે તે પ્રમાણે છે.

૫ સ્વરુ–યૂપનો–યજ્ઞસ્તંભનો–કડકો, તેનાથી યુક્ત યૂપને જેમ અધ્વર્યુ ઘી વડે લેપે છે અને ચળકતો કરે છે તેમ આકાશમાં પોતાના રૂપને ઉષા દીપાવે છે.

આ અંધકારની પાર અમે પામ્યા. ઝળહળતી ઉષા ઉજ્જવલતા કરે છે; કામીની જેમ પ્રકાશમાન શ્રીઅર્થે સ્મિત કરે છે. સુમુખી સૌમનસ્ય માટે જાગી. ૬

પ્રકાશમાન, સુવાણીની પ્રણેતા, દ્યૌનો દુહિતા ગોતમોવડે સ્તવાઇ. હે ઉષા ! પ્રજાયુક્ત, પુરુષોયુક્ત, ઘોડાઓ જેમાં જણાઇ આવે, અને ગાયો જેમાં અગ્રે હોય એવી સંપત્તિ આપ. ૭

હે સુભગે ! અન્નદાતા ! તું જે અદ્દભુત ખ્યાતિથી મહાનને પ્રકાશે છે, હે ઉષા ! તે, યશસ્વી, સુવીરોવાળું, દાસોના સમુદાયવાળું, ઘોડાઓ જણાઇ આવે એવું મોટું ધન હું મેળવું ! ૮

સર્વ ભુવનોને નિહાળીને પશ્ચિમ તરફ જોતી દેવી વિશાળતાથી પ્રકાશે છે. સર્વ જીવને પ્રવૃત્તિ અર્થે જગાડતી એણે સર્વ મનયુક્તોની વાચા મેળવી. ૯

---

૬ કામી—**छन्द**: 'સંપત્તિને માટે જેમ વશીકરણમાં સમર્થ પુરુષ શ્રીમંતની પાસે આવી તેને ખુશ કરવા હસે છે તેમ ' (સાયણ).

ઝળહળતી—**उच्छन्ती**, '**नैशं तमो वर्जयन्ती**, રાત્રિના અંધકારને દૂર કરતી' (સાયણ). **उच्छ विवासे** એ ધાતુપાઠમાં છે. તેથી એનો અર્થ 'અંધકારને હાંકી કાઢતી' એવો થાય છે. સાયણ સાધારણ રીતે આ અર્થ લે છે. સેંટ પીટર્સબર્ગ લેક્સીકોનમાં '**उच्छति**'નો સંબંધ **उष्**અને **वस्**ની સાથે પણ લીધો છે. બંને ધાતુઓનો અર્થ 'પ્રકાશવું' થાય છે. સંભવ છે કે '**उष्**' '**वस्** નું સંપ્રસારિત રૂપ હોય. મેકડોનલ **उच्छन्ती** ને '**वस्**' માંથી જ સાધે છે. જુઓ વે. ગ્રા. પૃ. ૪૧૭.

૮ સાયણ પ્રમાણે બીજી પંક્તિનો તરજુમો આમ થાય; ' શોભન કર્મથી યુક્ત (સુદંસસા), શ્રવણીય સ્તોત્રથી પ્રસન્ન થઇ અમને અન્ન આપતી તું જે, જે પ્રૌઢ ધનને વિશેષતાથી પ્રકાશે છે તેને હું મેળવું; એમ પૂર્વની સાથે સંબંધ છે'. ગ્રીફિથ, મેકડોનલ વગેરે વાજપ્રસૂતાનો અર્થ 'બળથી પ્રેરાયલી' એવો કરે છે. દૂરાન્વયને લીધે મેં ' મહાનને ' '**बृहन्तम्** ' ને ' ધન 'ના વિશેષણ તરીકે નથી લીધું. મહાનને એટલે વિશાળ અંતરિક્ષને અથવા લોકને.

૯ સાયણ પ્રમાણે પહેલી લીટીનો અર્થ આમ થાય: 'પ્રકાશમાન

ફરી ફરી જન્મ પામતી પુરાણી દેવી સમાન વર્ણે શોભતી, પક્ષીઓને ક્ષીણ કરતી, કુશળ શિકારણની જેમ મર્ત્યના આયુષને જીર્ણ કરે છે. ૧૦

આકાશના અંતપ્રદેશોનો ઉઘાડ કરતી જણાઇ. બહેનને દૂર કાઢે છે. માનવી યુગોને ક્ષીણ કરતી યુવતિ જારના પ્રકાશ વડે ઝળહળે છે. ૧૧

(ગોવાળીયો અરણ્યમાં) પશુઓને જેમ ફેલાવે તેમ તેજને વિસ્તારતી,સુંદર,સુભગા,જલ–ઓઘને વિસ્તારતા સિંધુની જેમ વિશાળ થઇ વ્યાપી. દૈવ્ય વ્રતોને ક્ષીણ ન કરતી સૂર્યના કિરણોથી જોતી દેખાય છે. ૧૨

હે અન્નવાળી ઉષા ! તે સુંદર (સંપત્તિ) અમને આપ, જેના વડે પુત્ર અને પ્રપૌત્રને અમે ધારણ કરીએ. ૧૩

હે ગાયોવાળી ! અશ્વોવાળી ! પ્રકાશવાળી ! સુવાણીવાળી ! અમારે માટે ધન થાય એમ તું આજે અહીંઆં પ્રકાશ. ૧૪

હે અન્નવાળી ઉષા ! આજે અરુણ અશ્વોને જોડ અને અમારા માટે સર્વ સૌભાગ્યો લાવ. ૧૫

હે અદ્ભુત અશ્વિઓ ! ગાયોવાળો હિરણ્યવાળો,રથ સમાન મનથી અમારા ઘર તરફ વાળો. ૧૬

જેઓએ દ્યૌમાંથી આ રીતે સ્તુત્ય જ્યોતિ માણસ માટે કરી (તે) તમે હે અશ્વિઓ ! અમારા માટે બલ લાવો. ૧૭

ઉષા સર્વ ભુવનોને પ્રકાશવાળાં કરી પછી પશ્ચિમમુખી થઇ પ્રકાશક તેજથી (ચક્ષુ) વિસ્તીર્ણ થતી પ્રકાશે છે.'

૧૦ કેટલાક ઉપમાનનો અર્થ આ પ્રમાણે કરે છેઃ પાસાને ધસી નાખતા 'કુશળ જુગારીની જેમ.'

૧૧ બહેનને એટલે રાત્રિને. 'દૂર' સનુતર્‌નો અર્થ સાયણ 'અંતર્હિત' કરે છે. 'અંતર્હિત પ્રદેશમાં વિખૂટી પાડે છે.'

૧૨ 'સૂર્યના કિરણો સાથે દેખાતી જણાય છે' (સાયણ)

૧૭ સાયણ અહીંઆં અશ્વિઓ કોણ હતા તે વિષે યાસ્કનું પ્રમાણ ટાંકે છે. 'કેટલાકને મતે દ્યૌ અને પૃથ્વી, કેટલાકને મતે દિવસ અને રાત,

ઉષ:કાળમાં જાગતા (અશ્વો), આરોગ્ય આપનારા અદ્ભુત હિરણ્ય રથોવાળા દેવોને સોમપાન માટે અહીંઆં લાવો. ૧૮

૫.

દેવતા અગ્નિ, ઋષિ–કુત્સ, છંદ–ગાયત્રી.

હે અગ્નિ ! અમારૂં પાપ દૂર થાય એ રીતે તું પ્રકાશ. અમારા ઉપર ધનને પ્રકાશ. અમારૂં પાપ દૂર થાય એ રીતે તું પ્રકાશ. ૧

સારા ક્ષેત્રોને ઇચ્છતા, સારા માર્ગને ઇચ્છતા, વસુને ઇચ્છતા અમે યજન કરીએ છીએ. અમારૂં પાપ ઇ૦ ૨

જેમ આમાંનો ઉત્તમ સ્તોતા પ્રકર્ષ પામે અને અમારા યજમાનો (પ્રકર્ષ પામે) તેમ અમારૂં પાપ ઇ૦ ૩

હે અગ્નિ ! જેમ તારા યજમાનો અને તારા અમે સંતતિવાળા થઇએ તેમ અમારૂં પાપ ઇ૦ ૪

શાથી જે હે અગ્નિ ! તારાં બળવાન કિરણો સર્વ બાજુએ જાય છે (તેથી) અમારૂં પાપ ઇ૦ ૫

હે વિશ્વતોમુખ ! તું જ બધી બાજુએથી ઘેરીને રહ્યો છે; અમારૂં પાપ ઇ૦ ૬

હે વિશ્વતોમુખ ! અમને નાવની જેમ શત્રુઓની પાર પમાડ અમારૂં પાપ ઇ૦ ૭

નાવ વડે જેમ સિંધુની પાર લઇ જાય તેમ તે તું અમને [અનિષ્ટની] પાર કલ્યાણ તરફ લઇ જા. અમારૂં પાપ ઇ૦ ૮

કેટલાકને મતે સૂર્ય અને ચંદ્ર'. સાયણ સૂર્ય અને ચંદ્ર અભિપ્રેત હોય એમ માનતો જણાય છે.

૩ ' આ સ્તોતાઓમાં આ કુત્સ પ્રકર્ષથી ઉત્તમ સ્તોતા થાય અને એ રીતે અમારા સ્તોતાઓ પ્રકર્ષથી ઉત્તમ સ્તોતાઓ થાય' (સાયણ).

૪ સાયણનો અર્થ જરા જુદો પડે છે.

૬

દેવતા વિશ્વેદેવો, ઋષિ-ત્રિત અથવા કુત્સ; છંદ ૧૯ ત્રિષ્ટુપ્, ૮ યવમધ્યા મહાબૃહતી, બાકીનાનો પંક્તિ.

*પાણીમાં ચંદ્રમા સુંદર પાંખવાળો દ્યૌ તરફ દોડે છે; હે હિરણ્યનેમિવાળા વિદ્યુતો! તમારા પદને પામી શકતા નથી. હે દ્યાવાપૃથ્વી ! મારૂં આ (વિજ્ઞાપન) જાણો. ૧

×   ×   ×

દેવો ! દ્યૌ ઉપરથી આ સ્વર્ગીય તેજ નીચે ન પડે. સુખદાયી સોમયોગ્યના દોષમાં અમે કદી પણ ન આવીએ. હે દ્યાવાપૃથ્વી ! ઇ૦ ૩

---

* 'આ વિષે શાટ્યાયનીઓ નીચે પ્રમાણે ઇતિહાસ કહે છે:— અસલના વખતમાં એક દ્વિત અને ત્રિત નામના ત્રણ ઋષિઓ હતા. તે એકવાર મરુભૂમિ વિષે અરણ્યમાં ફરતા ફરતા તરસના માર્યા એક કુવા આગળ આવ્યા. ત્યાં ત્રિત નામના ઋષિ એકલા કુવામાં પાણી પીવા ઉતર્યા. પોતે પી બીજાઓને કુવામાંથી પાણી કાઢી પાયું. પેલા બે પાણી પી ત્રિતને કુવામાં નાખી તેનું બધુ ધન લઇ કુવાને રથના પૈડાથી ઢાંકી ચાલ્યા ગયા. પછી કુવામાં પડેલો તે ત્રિત બહાર નીકળી ન શકવાથી મન વડે વિચાર કરવા લાગ્યો કે સર્વ દેવો મને બહાર કાઢે. તેથી તેઓની સ્તુતિ કરતા આ સૂક્તનું તેણે દર્શન કર્યું. રાત્રે કુવામાં ચંદ્રનાં કિરણો જોઇ ત્રિત વિલાપ કરે છે.

૧ કુવામાં પડેલો કુત્સ આ સ્તુતિ કરે છે.

સાયણ પ્રમાણે 'પહોંચી શકતા નથી' નો કર્તા 'મારી ઇંદ્રિયો;' ગ્રીફીથ પ્રમાણે 'લોકો'.

'મારૂં આ જાણો' એટલે કે 'સ્તોત્ર સાંભળો' અથવા 'કુવામાં પડવા રૂપી દુઃખ જાણો' સા.

૩ 'હે દેવો ! સ્વર્ગમાં અને સ્વર્ગની ઉપર વર્તમાન તે અમારૂં પિતૃપિતામહપ્રપિતામહાત્મક સંતાન મને પુત્ર ન હોવાથી વિપન્ન ન થાઓ. આથી અમે સોમપાનને યોગ્ય પિતૃગણને સુખ આપનાર પુત્રના અભાવમાં કદી ન આવીએ.' સાયણ.

હું પ્રથમ યજ્ઞને પૂછું છું, તેનો દૂત તે સ્પષ્ટતાથી કહે. પૂર્વનું ઋત ક્યાં ગયું ? કોણ નવો તેને ધારણ કરે છે ? હે દ્યાવાપૃથ્વી ! ઇ૦ ૪

હે દેવો ! તે જે તમે દ્યૌના પ્રકાશમાં વર્તમાન ત્રણ સ્થાનોમાં છો—તમારૂં ઋત કયું ? અને તમારૂં અનૃત કયું ? તમારી પ્રાચીન આહૂતિ ક્યાં ? હે દ્યાવાપૃથ્વી ! ઇ૦ ૫

તમારૂં ઋતનું ધારણ ક્યાં ગયું ? વરુણની નજર ક્યાં ગઇ ? અર્યમાનો મહાન પથ ક્યાં ગયો ? અમે તે દુઃખકારક ચિંતાઓની પાર પામીએ. હે દ્યાવાપૃથ્વી ! ઇ૦ ૬

હું તે જ છું જે પહેલાં સોમ કાઢવાને પ્રસંગે કેટલાંક (સ્તોત્રો) બોલ્યો હતો. તે મને ચિંતાઓ પીડે છે, જેમ વરુ તરસ્યા મૃગને પીડે તેમ. હે દ્યાવાપૃથ્વી ! ઇ૦ ૭

મને શોક્યોની જેમ બાજુઓ બધેથી પીડે છે. ખેરવાળા સુતરના તાતણાને ઊંદર જેમ કરડી ખાય છે તેમ હે શતક્રતુ ! મને—તારા સ્તોતાને—ચિંતાઓ કરડી ખાય છે. હે દ્યાવા-પૃથ્વી ! ઇ૦ ૮

તે જે સાત રશ્મિઓ છે તેમાં મારી નાભિ આતત છે. આપ્ત્ય ત્રિત તે જાણે છે. તે સંબંધીપણાને માટે સ્તુતિ કરે છે. હે દ્યાવાપૃથ્વી ! ઇ૦ ૯

ચ્યૂને નો અર્થ રૉથે પોતાના કોષમાં Mangel (Fault=દોષ) કર્યો છે. તે અર્થ અહીં લીધો છે. વેદાર્થયત્નમાં 'હે દેવો ! આ સૂર્ય દ્યુલોકમાંથી નીચે ન પડો, કલ્યાણકારક અને પૂજ્ય [સૂર્ય] થી વિરહિત અમે થઇએ એવું કદી ન બનો' એવો અર્થ કરેલો છે.

૪ 'યજનીય સર્વ દેવોમાં આદિભૂત અગ્નિને હું પૂછું છું, ઇ. હે અગ્નિ ! મેં પહેલાં શ્રોતાઓને માટે નિર્મેલું શ્રેય ક્યાં ગયું ? તારાથી બીજો નવો કોણ ધારણ કરે છે ? ઇત્યાદિ.' (સાયણ).

૫ 'દ્યૌના એટલે કે સૂર્યના પ્રકાશમાં રહેલા પૃથ્વી વગેરે ત્રણ સ્થાનોમાં રહેલા દેવો ' (સાયણ).

' કુવામાંથી બહાર નીકળવાને માટે સ્તુતિ કરે છે ' સાયણ).

આ જે પાંચ વૃષભો મહાન દ્યૌની મધ્યમાં રહેલા છે તેઓ દેવો વિષે મારા ઉત્તમ સ્તોત્રને શીઘ્રતાથી એક સાથે સ્વીકારનારા પાછા ફર્યા. હે દ્યાવાપૃથ્વી ઇ૦ ૧૦

આ સુપર્ણો દ્યૌના ઊંચા નિવાસમાં બેઠા છે. તેઓ, માર્ગમાંથી સતત વહેતાં પાણીને તરતા વરુને રોકે છે. હે દ્યાવાપૃથ્વી ! ઇ૦ ૧૧

હે દેવો ! નવીન, સારી રીતે કહી શકાય એવું તે સ્તુત્ય (તમારામાં) રહેલું છે. સિંધુઓ ઋતને પ્રેરે છે, સૂર્ય સત્યને વિસ્તારે છે. હે દ્યાવાપૃથ્વી ! ઇ૦ ૧૨

હે અગ્નિ ! દેવોમાં તે તારૂં પ્રશસ્ય બંધુત્વ છે, તે તું મોટો વિદ્વાન અમારામાં મનુષ્યની જેમ બેસી દેવોનું યજન કર. હે દ્યાવાપૃથ્વી ! ઇ૦ ૧૩

---

૧૦ 'ઉક્ષણ એટલે ઇચ્છાઓને વર્ષાવનારા તે દેવોઃ ઈંદ્ર, વરુણ, અગ્નિ, અર્યમા અને સવિતા; અથવા અગ્નિ, વાયુ, સૂર્ય, ચંદ્રમા અને વિદ્યુત' 'મારા પ્રશંસનીય સ્તોત્ર પ્રતિ એકી સાથે આવતા તે દેવો મારૂં પરિચરણ દેવો વિષે એકદમ સ્વીકારે છે. પછી તૃપ્ત થઇ પાછા ફરે છે' (સાયણ).

૧૧ સુપર્ણો—'સૂર્યના રશ્મિઓ' (સાયણ).

'સતતવ્હેતાં' यव्हतीः—'મોટી'.

'કુવામાં પડયા પહેલા ત્રિતને જોઇને કોઇક વરૂ મોટી નદીને તરવાની ઇચ્છાથી આવ્યો. તે સૂર્યનાં કિરણોને જોઇને આ અવસર નથી એમ માની પાછો ફર્યો. આથી રશ્મિઓ વરૂને રોકે છે એમ કહ્યું છે.' (સાયણ).

બીજી લીટીનો અર્થ યાસ્ક આ પ્રમાણે કરે છે: 'મોટા અંતરિક્ષને બાર રાશિરૂપી માર્ગથી તરતા વૃકને-ચંદ્રમાને-સૂર્યનાં કિરણો રોકે છે.'

'ઊંચા નિવાસમાં'–પિશેલ વગેરે 'આરોધન' નો અર્થ 'ચઢાવ' કરે છે.

૧૨ ઋત—'પાણી'. 'આળસ વિના હંમેશાં નદીઓ પાણીને પ્રેરે છે.' સત્ય—'સૂર્ય સર્વદા વિદ્યમાન પોતાનું તેજ વિસ્તારે છે' (સાયણ). નદીઓનું નિયમિત વહેવું એ ઋતના નિયમનું સૂચક છે. અને સૂર્ય પોતાનો તેજધર્મ નિત્ય વિસ્તારે છે, એ સત્યનું સૂચક છે. એ અભિપ્રાયથી ઋષિએ ઉપર પ્રમાણે કહ્યું હશે.

૧૩ મનુષ્વત્—'મનુના યજ્ઞમાં બેઠા હતો તેમ'. (સાયણ).

માણુસની જેમ બેઠેલો હોતા, મોટો વિદ્વાન, દેવોમાં મેધાવી અગ્નિદેવ દેવો તરફ હવ્યોને પ્રેરે છે. હે દ્યાવાપૃથ્વી! ઈ૦ ૧૪

વરુણ બ્રહ્મ (કર્મ) કરે છે. તે માર્ગ જાણનારને અમે યાચીએ છીએ. તે હૃદયમાં મતિને ઉઘાડે છે. નવું ઋત જનમે. હે દ્યાવાપૃથ્વી! ઈ૦ ૧૫

તે જે સૂર્યનો માર્ગ દ્યોમાં અતિ સ્તુત્ય રીતે નિર્માણ થયેલો છે તે હે દેવો! ઓળંગાય એવો નથી. તેને હે માણસો! તમે જોતા નથી. હે દ્યાવાપૃથ્વી! ઈ૦ ૧૬

કુવામાં પડેલો ત્રિત દેવોને રક્ષણ માટે બોલાવે છે. સંકડામણમાંથી વિશાળતા કરતા બૃહસ્પતિએ તે સાંભળ્યું. હે દ્યાવાપૃથ્વી! ઈ૦ ૧૭

લાલ વરુએ મને એકવાર રસ્તેથી જતો જોયો. પીઠમાં દર્દવાળા સુથારની જેમ જોઇને ચાલ્યું જાય છે. હે દ્યાવાપૃથ્વી! ઈ૦ ૧૮

---

૧૫ 'તે વરુણ માટે અમારો સ્તોતા હૃદયથી સ્તુતિને પ્રકાશે છે—ઉચ્ચારે છે. તે આ નવીન સ્તુત્ય વરુણ અમારૂં ઋત થાઓ' (સાયણ).

૧૬ સ્તુત્ય રીતે—**પ્રવાચ્યં** 'સર્વે પ્રાણીઓથી દેખાય એ રીતે વર્તમાન દેવો પણ આ માર્ગને ન ઓળંગી શકે. કારણકે તેમનું જીવન પણ તેના ઉપર આધાર રાખે છે. સૂર્ય હોય તો વસંતાદિ સમયો થાય અને સમયો હોય તો યાગ કરાય, અને યાગ થાય તો તેઓ જીવી શકે માટે તેઓ સૂર્યને ન ઓળંગી શકે.' (સાયણ).

'માણસોનું સંબોધન, પોતાને કુવામાં પાડી નાસી ગયેલા એકત અને દ્વિત પ્રતિ નિંદા રૂપે કહેલું છે. હું જ મંત્રદ્રષ્ટા તે સૂર્યને જાણું છું તમે પાપીઓ જાણતા નથી' (સાયણ).

૧૮ 'કામ કરતાં થાકી ગયેલો સુથાર કમર દુખતાં થાક દૂર કરવા ઉંચુ જુએ તેમ વરૂ ઉંચુ જોઇને ચાલ્યું જાય છે.' દર્દવાળા—વાંકા વળેલા (સાયણ).

વૃકને ચંદ્ર ગણી અહીંઆં સાયણ બીજો અર્થ પણ ઘટાવે છે.

આ સ્તોત્રથી ઇંદ્રયુક્ત અમે સર્વ વીરો સંગ્રામમાં (શત્રુઓને) હરાવીએ. તે અમને મિત્ર, વરુણ, અદિતિ, સિંધુ, પૃથ્વી અને દ્યૌ આપો. ૧૯

૭

દેવતા ઋભુઓ, છન્દ ૫, અને ૯ ત્રિષ્ટુપ્ બાકીની જગતી, ઋષિ કુત્સ.

મેં કરેલું અનુષ્ઠાન ફરીથી કરાય છે. મધુર ભાવના સ્તુતિને માટે બોલાય છે. વિશ્વદેવો માટે પૂરતો આ સમુદ્ર અહીંઆં છે. હે ઋભવો! સ્વાહા કરેલાથી તૃપ્ત થાઓ. ૧

મારા કેટલાક પૂર્વજ સંબંધીઓ! જ્યારે તમે ઉપભોગ્યને ઈચ્છતા દૂર દૂર ફર્યા ત્યારે આચરણના મહિમાથી સુધન્વાના પુત્રો! દાન કરનાર સવિતાના ઘરમાં પહોંચ્યા. ૨

સવિતાએ તમારે માટે અમૃતત્વ કાઢ્યું, જ્યારે અગોહ્યની સ્તુતિ કરતા તમે આવતા હતા. ભક્ષણ માટેના અસુરના પ્યાલાને જે એક હતો તેને ચાર કર્યો. ૩

---

૧ અનુષ્ઠાન—'મેં અગ્નિષ્ટોમ આદિ જે કર્મ કર્યાં છે તે ફરીથી કરૂં છું. આ સમુદ્ર—'સોમરસ' સર્વ દેવોને પહોંચે એટલો. (સાયણ).

૨ દૂર દૂર ફર્યા—મૂળમાં **अपाकाः** શબ્દ છે. 'પરિપકવ જ્ઞાનવાળા' એવો સાયણ અર્થ કરે છે. રૉથ વગેરે 'દૂર' અથવા 'દૂર ફરનારા (entfernt)' એવો અર્થ કરે છે. શબ્દ **अप** અને **अंच** ધાતુમાંથી આવેલો છે. **प्रांच**ના સંબંધથી એનો અર્થ 'પશ્ચિમના' ન કરી શકાય? અર્થ આ પ્રમાણે થાય, 'મારા પૂર્વવાસી સંબંધીઓ પશ્ચિમમાં ગયા.'

ઉપભોગ્ય—સોમ. સાયણ પહેલી લીટીનો અર્થ આ પ્રમાણે કરે છે, 'હે પરિપકવ જ્ઞાનવાળા પૂર્વના મારા કેટલાક સંબંધીઓ ઉપભોગ્યને એટલે સોમને ઇચ્છતા જ્યારે તપ આચરવાને અરણ્યમાં ગયા.'

આચરણનો મહિમા—'તપનું બહુત્વ.' (સાયણ). મૂળમાં '**चरितस्य भूमना**' છે. ગ્રીફિથ 'ખુબ ફરી' એવો અર્થ કરે છે.

૩ અમૃતત્વ કાઢ્યું.—'દેવત્વ આપ્યું'. (સાયણ).

કર્મને શીઘ્રતાથી વ્યાપીને મર્ત્ય યજમાનો છતાં અમૃતત્વને તમે ભોગવ્યું. હે સુધન્વાના પુત્રો! ઋભુઓ! સૂર્યના જેવા પ્રકાશમાન! વર્ષમાં ભાવનાઓથી સંયુક્ત થયા. ૪

સ્તુતિ પામેલા, ઉપમાનભૂતને માગતા, અમરોમાં કીર્તિને ઇચ્છતા, ઋભુઓએ એક ઉઘડતા પાત્રને, ખેતરની જેમ, તીક્ષ્ણ શસ્ત્રથી માપ્યું. ૫

જેમ સરવા વડે ઘી (હોમાય છે) તેમ અંતારક્ષના નરોને અમે જ્ઞાન વડે ભાવના અર્પીએ છીએ, જે શીઘ્રતાથી આ પિતાના સાથી થયા (તે) ઋભુઓ દ્યુલોકના બલદાયી અન્નને પામ્યા. ૬

ઋભુ બળથી અમારો નવો ઇંદ્ર છે. બલદાયી અન્નથી અને વસુથી ઋભુ વસુ છે—દાતા છે. હે દેવતાઓ! તમારી

અગોહ્યની—' ઢાંકી ન શકાય એવાની, બધાથી દેખી શકાય એવા સૂર્યની ' (સાયણ).

સ્તુતિ કરતા—'**अवयन्त**:' અપેક્ષિત સોમપાનની વિજ્ઞાપના કરતા. સા.

અસુરનો ચમસ—ત્વષ્ટા નામના મહાન દેવે બનાવેલો પ્યાલો. સૃષ્ટિના પ્રારંભમાં ત્વષ્ટાએ કરેલા ચમસને ઋભુઓએ હોતૃચમસઆદિ મુખ્ય ચાર ચમસ કર્યા.

૪ 'કર્મને શીઘ્રતાથી વ્યાપીને' આનો અર્થ સંતોષકારક રીતે થતો નથી. ' યાગ દાન વગેરે કર્મો અને બીજાં એક એક ચમસને ચાર કર્યા વગેરે. માણસ છતાં એ કર્મોના પ્રભાવથી દેવ થયા એમ કહેવાનું તાત્પર્ય લાગે છે. સા.

જ્યારે તેઓએ યજ્ઞમાં ઉત્સાહથી ઋત્વિજ તરીકે કામ કર્યું.' ગ્રીફીથ.

ભાવના—મૂળમાં ધીત્તિ શબ્દ છે. અહીંઆં એનો 'અગ્નિષ્ટોમાદિ કર્મ' એવો અર્થ સાયણ કરે છે.

ઉઘડતા—**जेहमानम्** 'હોમક્રિયા તરફ પ્રયતમાન.' (સાયણ.)

ઉપમાનભૂત—'પ્રશસ્ત સોમ' (સાયણ).

કીર્તિ—**श्रवः** 'હવિર્લક્ષણ અન્ન.' સાયણ

૬ શીઘ્રતાથી—**तरणित्वा**. 'સૂર્યના તરણ કૌશલને સૂર્યરશ્મિ થઇ પામ્યા.' (સાયણ).

મદદથી પ્રિય દિવસે સોમરસ ન કાઢતાની સેનાનો અભિભવ કરીએ. ૭

ઋભુઓએ ચામડામાંથી ગાય નિર્માણ કરી; વાછરડા સાથે માને ફરીથી સંયોગ કરાવ્યો. સૌધન્વન વીરોએ કુશળ કર્મથી ઘરડાં માબાપને યુવાન કર્યાં. ૮

હે ઋભુમાન ઇંદ્ર! સંગ્રામમાં બલ વડે મદદ કર. સુંદર ધન આપ. મિત્ર, વરુણ, અદિતિ, પૃથ્વી અને દ્યૌ અમારા ઉપર તેની મહેર કરો. ૯

૮

દેવતા ઇંદ્ર, છંદ ત્રિષ્ટુપ, ઋષિ ગૃત્સમદ.

જે મનસ્વી પ્રથમ દેવ જન્મ્યો એવો જ ક્રતુ વડે દેવોનો ઉપરી થયો, જેના પ્રાણથી (અને) પૌરુષની મહત્તાથી દ્યાવા-પૃથ્વી ધ્રુજ્યાં, તે હે માણસો! ઇંદ્ર છે. ૧

જેણે હાલતી પૃથ્વીને દૃઢ કરી, જેણે ચલિત પર્વતોને સ્થિર કર્યા, જેણે અંતરિક્ષને વિશાળ થાય એમ માપ્યું, જેણે દ્યૌને ટેકવ્યું, તે હે માણસો! ઇંદ્ર છે. ૨

જેણે અહિને મારીને સાત સિંધુઓને વહેતા કર્યા, જેણે વલના દુર્ગમાંથી ગાયોને બહાર કાઢી, જેણે બે શિલા-

---

૧ ક્રતુ—'વૃત્રને મારવા રૂપ પોતાના પરાક્રમથી.' (સાયણ).

ઉપરી થયો—**पर्यभूषत्**. 'રક્ષક તરીકે દેવોનો પરિગ્રહ કર્યો,' અથવા 'દેવોને ચઢી ગયો.' (સાયણ).

પ્રાણથી—**शुष्मात्**. 'શરીરથી-બળથી.' (સાયણ.)

પૌરુષથી—'સેના રૂપી બળથી.' (સાયણ).

માણસો—**जनासः** 'હે અસુરો.' 'તે, હે અસુરો! ઇંદ્ર છે, હું નથી.' 'વૈન્યના યજ્ઞમાંથી દૈત્યોના ભયથી ઇંદ્ર ગૃત્સમદ ઋષિનું રૂપ ધારણ કરી નાસી ગયો; ઋષિ પોતે જ્યારે યજ્ઞવાટમાંથી બ્હાર નીકળ્યા ત્યારે દૈત્યો એ તેમને ઇંદ્ર ધારી ઘેર્યા; પોતે ઇંદ્ર નથી પણ ઇંદ્ર તો આવો આવો છે ઇત્યાદિ સૂક્ત ઋષિ બોલે છે; ઇત્યાદિ કથા સાયણ આપે છે. જુઓ મૂળ. પૃ. ૨૯

ઓની વચમાં અગ્નિને પેદા કર્યો, યુદ્ધમાં સંહાર કરનાર તે, હે માણુસો ! ઇંદ્ર છે. ૩

જેણે આ બધા ભુવનો ચલિત કર્યાં, જેણે દાસ વર્ણને નીચે ગુહામાં ફેંકી દીધો, શિકારીની જેમ જે લક્ષ્ય જીત્યો, જેણે શત્રુ પાસેથી સમૃદ્ધિ લઇ લીધી તે, હે માણુસો ! ઇંદ્ર છે. ૪

જે ઘોરને વિષે (લોકો) પૂછે છે 'તે ક્યાં છે ?', તેને વિષે વળી (લોકો) કહે છે 'તે અહીંઆં નથી.'; પક્ષીઓને જેમ (શિકારી) તેમ તે શત્રુની સમૃદ્ધિનો નાશ કરે છે. તેને વિષે શ્રદ્ધા કરો. તે, હે માણુસો ઇંદ્ર છે. ૫

જે સમૃદ્ધનો પ્રેરનાર છે, જે દુબળાંનો, જે જાચતા દીન કવિનો; પત્થરથી દબાવી સોમરસ કાઢનારનો જે સુંદર મુખ-વાળો રક્ષક છે તે, હે માણુસો ! ઇંદ્ર છે. ૬

જેના આદેશમાં અશ્વો, ગાયો, ગ્રામો અને સર્વ રથો છે, જેણે સૂર્યને (અને) ઉષાને જન્મ આપ્યો, જે પાણીનો નેતા છે તે, હે માણુસો ! ઇંદ્ર છે. ૭

જેને સામસામી મળતી સેનાઓ બોલાવે છે, બન્ને–આ અને પેલા–શત્રુઓ બોલાવે છે, એક જ રથ ઉપર બેઠેલાઓ વિવિધ રીતે બોલાવે છે, તે હે માણુસો ! ઇંદ્ર છે. ૮

જેના વિના માણુસો વિજય પામતાં નથી, જેને લડતા (માણુસો) મદદ માટે બોલાવે છે, જે સર્વનો ઉપમાન છે, જે અચ્યુતને ચ્યુત કરનાર છે, તે હે માણુસો ! ઇંદ્ર છે. ૯

જેણે બહુ પાપ કરનારા અશ્રદ્ધાળુઓને વજ્ર વડે હણ્યા, જે મિજાજીના મિજાજને ચાલવા દેતો નથી, જે દસ્યુનો હન્તા છે, તે હે માણુસો ! ઇંદ્ર છે. ૧૦

---

૪ ચલિત—'જેણે આ નશ્વર ભુવનોને સ્થિર કર્યાં.' (સાયણુ).

૫ પક્ષીઓને—**विज इव**. '**इव** એટલે **एव**. ઉદ્વેજક જ થઇને' (સાયણુ).

૬ દીન—**कीरेः करोतेः कीर्तयतेर्वा** । એટલે કે સ્તોતાની (સાયણુ). આ શબ્દની ચર્ચા માટે જુઓ પીટર્સન–'હીમ્સ ફ્રોમ ઋગ્વેદ' પાનું ૧૨૧.

જેણે પર્વતોમાં રહેલા શંબરને ચાળીસમી શરદે શોધી કાઢયો, જેણે બળવાન અહિને, સુતા દાનવને હણ્યો, તે હે માણુસો ઇંદ્ર છે. ૧૧

જે સાત રાશવાળા બળવાન વૃષભે વહેવાને માટે સાત સિંધુઓને છુટા કર્યા, જે વજ્રબાહુએ દ્યૌમાં ચઢતા રૌહિણુને ઉડાડી મુકયો, તે હે માણુસો ! ઇંદ્ર છે. ૧૨

દ્યૌ અને પૃથ્વી પણુ આને નમે છે. આના પ્રાણુથી પર્વતો ધ્રુજે છે. જે સોમપાન કરનાર, દઢ, વજ્રબાહુ જે વજ્રહસ્ત છે, તે હે માણુસો ! ઇંદ્ર છે. ૧૩

જે સોમરસ કાઢનારને રક્ષે છે, જે (હવિષ) પાક કરનારને, જે સ્તુતિ કરનારને રક્ષણુ વડે (રક્ષે છે), જેના બ્રહ્મ, સોમ અને આ અન્ન પોષક છે તે, હે માણુસો ! ઇંદ્ર છે. ૧૪

જે દુર્ધર્ષ, સોમરસ કાઢનારને, પાક કરનારને અન્ન આપે છે, તે તું ખરેખર સાચો છે. હે ઇંદ્ર ! તને પ્રિય વીરપુત્રવાળા અમે, હંમેશાં સ્તવન ગાઇએ. ૧૫

૯

દેવતા ઇંદ્ર, છંદ ૧૩ અનુષ્ટુપ બાકીનાનો ત્રિષ્ટુપ ૪, ૬, ૮, ૧૦ ના ઋષિ નદીઓ બાકીનાનો વિશ્વામિત્ર.

[વિશ્વામિત્રઃ—]

પર્વતોના ખોળામાંથી હોંશથી, છુટી થયેલી સ્પર્ધા કરતી બે ઘોડીઓની જેમ, (વાછરડાંને) ચાટતી બે શુભ્ર ગાયમાતાઓની જેમ વિપાટ અને શુતુદ્રી પાણી વડે દોડે છે. ૧

'વિશ્વામિત્ર પૈજવન સુદાસ રાજાના પુરોહિત હતા. પુરોહિત તરીકે ધન પ્રાપ્ત કરી તે લઇ વિપાટ અને શુતુદ્રીના સંગમ પાસે આવી પહોંચ્યા. બીજાઓએ તેમનું અનુગમન કર્યું હતું. ઉતરવા માટે નદીઓની સ્તુતિ કરે છે' ઇત્યાદિ. સાયણુ.

૧ હોંશથી—'उशती' સમુદ્ર તરફ જવાની કામના કરતી' (સાયણુ). વિપાટ્ એટલે બિયાસ અને શુતુદ્રી એટલે સતલજ.

ઇંદ્રથી પ્રેરાયેલી, પ્રસવને યાચતી તમે, રથ ઉપર બેઠેલાની જેમ સમુદ્ર તરફ જાઓ છો; સંગમ પામતી મોજાંઓથી ઉભરાતી હે શુભ્રાઓ ! તમારામાંથી એક બીજીને મળે છે. ૨

સિંધુ–ઉત્તમ માતા–તરફ હું આવ્યો. વિશાળ સુભગ વિપાટ ઉપર અમે આવ્યા. વાછરડાંને જાણે ચાટતી માતાઓ (તમે) એક સ્થાન તરફ સંચરતી (જાઓ છો.) ૩

[નદીઓ:—]

આ પાણીથી પુષ્ટ થતી અમે દેવે નિર્મેલા સ્થાન તરફ અનુસરતી (એવી અમે છીએ). છુટા થવાને માટે પ્રવૃત્ત થયેલો અમારો પ્રસવ રોકાય એવો નથી. વિપ્ર શી ઇચ્છાથી નદીઓને બોલાવે છે ? ૪

[વિશ્વામિત્ર:—]

મારા સોમ્ય વચનની ખાતર, હે ઋતવાળીઓ ! મુહૂર્તભર ગમનથી વિરમો. મદદની ઇચ્છાવાળો હું કુશિકનો પુત્ર મોટી મનિષાથી સિંધુને બોલાવું છું. ૫

[નદીઓ:—]

અમને વજ્રબાહુ ઇંદ્ર ફોડીને કહાડી. નદીઓના ઘેરનાર વૃત્રને હણ્યો. સુપાણિ સવિતા દેવે (અમને) દોર્યાં. તેનાં પ્રેર્યાં અમે વિશાળ થઇ જઈએ છીએ. ૬

---

૨ ઉભરાતી—'તરંગો વડે આજુબાજુના પ્રદેશને પુષ્ટ કરતી, આબાદીમાં લાવતી' (સાયણ).

તમારામાંથી એક......મળે છે.–બિયાસ સતલજને મળે છે.

૩ જીભથી વાછરડાને ચાટવા ઇચ્છતી જેમ બે ગાયો વાછરડાની પછવાડે જાય છે તેમ એક સ્થાન–સમુદ્ર–ને લક્ષીને–તમે સાથે જાઓ છો.' (સાયણ).

૪ પ્રસવ—'ઉદ્યોગ' (સાયણ).

ઋતવાળી—'ઋત=પાણી, તે વાળી એટલે કે નદીઓ' (સાયણ). ઋત એટલે નિયમ; એટલે કે નિયમિત રીતે ગમન કરનારી એટલે ગમન ન અટકે એવી છતાં પણ મારા વચનની ખાતર વિરમો ઇ.

ઇંદ્રનું કર્મ—અહિને જે માર્યો તે–વીર્ય સર્વદા સ્તુત્ય છે. ઘેરીને બેઠેલાઓને વજ્રથી હણ્યા. ગમનને ઈચ્છતાં પાણી ચાલ્યાં. ૭

[નદીઓ–વિશ્વામિત્રને:—]

હે કવિ ! આ વચનને ભુંસી નાખીશ નહિ; કેજેથી તારા (વચનની) પછીના યુગો આઘોષણા કરે ! હે કવિ ! સૂક્તોમાં અમને સેવજે. માણસોમાં અમને નીચાં કરીશ નહિ. તને નમસ્કાર. ૮

[વિશ્વામિત્ર:—]

હે બ્હેનો ! કવિને જરા સાંભળો. દૂરથી તમારી પાસે ગાડાં અને રથ સાથે આવ્યો છું. નીચાં નમો. સહેલાઈથી ઓળંગાય એવાં થાઓ. સ્રોતો વડે વહેણો ધરીની નીચે જાઓ. ૯

[નદીઓ:—]

હે કવિ ! તારાં વચનો અમે સાંભળ્યાં: દૂરથી ગાડાં અને રથ સાથે તું આવ્યો છું. ધવડાવતી સ્ત્રી જેમ હું નમુ છું. પુરુષને જેમ કન્યા, તેમ હું તને ભેટુ છું. ૧૦

[વિશ્વામિત્ર:—]

હે ! જ્યારે ભરતો,—ગાયોને ઇચ્છતો, પ્રેરાયેલો, ઇંદ્રથી પ્રેરાયેલો આ સંઘ,—તને તરી જાય ત્યારે છુટા થવાને માટે પ્રવૃત્ત થયેલો પ્રસવ ચાલ્યા કરો. તમે જે યજ્ઞને યોગ્ય છો તેમની સુમતિને ઈચ્છું છું. ૧૧

---

૮ સાયણ પ્રમાણે આમ તરજુમો થાય: 'હે કવિ ! તારૂં જે સંવાદાત્મક વચન તું બીક વિના અમને ઉદ્ઘોષતો છે તે વચન વિસરીશ નહિ. પછીના યુગોમાં–યજ્ઞના દિવસોમાં—ઉકથોમાં હે શસ્ત્રોના કર્તા ! અમને તે વાક્યથી સેવજે.'

૧૦ પુરુષને જેમ કન્યા—' પિતાને અને ભાઇને ભેટવાને માટે (**शश्वचै**) નમે છે તેમ તારે માટે અમે નીચાં થઈએ છીએ.' (સાયણ).

૧૧ ' હે નદીઓ ! શાથી જે તમે મારા, તરવાની ઇચ્છાવાળાના ઉત્તરણની છૂટ આપી તેથી ભરતો મારા સર્વે તને સારી રીતે તરી જાય. પાણીને તરવાને ઈચ્છતો (**गव्यन्** ગા=પાણી), તારી વડે છૂટ અપાયેલો,

ગાયોને ઇચ્છતા ભરતો તરી ગયા. વિપ્રને નદીઓની સુમતિ મળી. ધસતી, સુસંપત્તિવાળી પુષ્ટ થાઓ. તમે વહેણો ભરપૂર કરો, શીઘ્ર જાઓ. ૧૨

તમારૂં મોજું સમોલ ઉપર રહે એમ જાઓ. હે પાણી જોતરાંને (કોરાં) રહેવા દો. દુષ્કર્મ નહિ કરનાર હે નિષ્પાપો! હે પૂજ્યો! શૂન્યતાને ન પામો. ૧૩

૧૦

દેવતા પહેલી છમાં આત્માની સ્તુતિ હોવાથી આત્મા* બાકીની ચારમાં ઈંદ્ર-વરુણ; છન્દ ત્રિષ્ટુપ; ઋષિ પુરુકુત્સનો પુત્ર ત્રસદસ્યુ રાજા.

મારૂં—સર્વના જીવનનું, ક્ષત્રિયનું રાષ્ટ્ર દ્વિવિધ છે; જેમકે સર્વ અમરો અમારા છે; દેવો વરુણના ક્રતુને સેવે છે; હું માણસના ઉત્તમ આવરણ ઉપર વિરાજું છું. ૧

તમારા પ્રવર્તક ઈંદ્રથી પ્રેરાયેલો ભરતોનો સંઘ તરે (**अर्षात्**); શાથી જે ગમનને માટે પ્રવૃત્ત થયેલો તેમનો ઉદ્યોગ પૂર્વે (**अह**) તમારાથી અનુજ્ઞાત થયેલો છે. હું તમારી, યજ્ઞાર્હની, શોભના સ્તુતિને સેવું છું.' (સાયણ.)

૧૨ 'નહેર વગેરે દ્વારા અન્નને ઉત્પન્ન કરતી અને તેથી જ શોભન ધનથી યુક્ત એવી તમે કૃત્રિમ સરિતાઓને પૂર્વની જેમ અત્યંત પુષ્ટ કરો. બધી બાજુઓથી પૂરો.' (સાયણ.)

૧૩ ખીલા—'**शम्या**' 'ખીલા ઉપર રહે એમ જાય' સા. **उद्-हन्तु**નો સંતોષકારક અર્થ થઇ શકતો નથી.

શૂન્યતાને—**शूनं** 'સમૃદ્ધિને ન પામો' એટલે કે પાણીથી ઉભરાઇ ન જાઓ.' (સાયણ). વિલ્સન આ અર્થને અનુસરી તેને આમ ઘટાવે છેઃ કવિને અહીંઆં નદીઓ છીછરી થાય એ ઇચ્છા હોવાથી 'થોડા સમયને માટે ન ભરાઈ જવાની' તે વિનંતિ કરે છે.

* વાસ્તવિક રીતે જોતાં આ સૂક્તમાં વરુણ અને ઇંદ્રનો વિવાદ હોય એમ લાગે છે. પહેલી ૪ ઋચાઓ વરુણ બોલે છે. ૫ અને ૬ ઇંદ્ર બોલે છે. પ્રો. ગ્રાસમાન ૮, ૯ અને ૧૦ ઋચાઓને પછીનો ઉમેરો માને છે. જુઓ ઋગ્વે. જર્મન અનુવાદ. પૃ. ૧૫૦ તથા ૫૩૫-૩૬

૧ આવરણ—**वव्रे**: 'વવ્રિ' શબ્દ **वृ** ધાતુમાંથી આવેલો છે. એનો

હું રાજા વરુણ છું, તે પ્રથમ શક્તિઓને મારે માટે (દેવોએ) ધારી. દેવો વરુણના ક્રતુને સેવે છે. હું માણસના ઉત્તમ આવરણ ઉપર વિરાજું છું. ૨

હું વરુણ ઇંદ્ર છું. મહત્તાથી વિશાળ ગભીર સુંદર ઉભય લોક (મારાં છે). ત્વષ્ટાની જેમ સર્વ ભુવનોને જાણતા મેં દ્યાવાપૃથ્વીને પ્રેર્યાં અને ધારણ કર્યાં. ૩

મેં ઝરતાં પાણીને પુષ્ટ કર્યાં. ઋતના ધામમાં દ્યૌને મેં ધારણ કર્યું. અદિતિનો પુત્ર, ઋત વડે ઋતવાન છું; વળી મહાનને ત્રણ પ્રકારે વિસ્તાર્યું. ૪

મને સારા ઘોડાઓવાળા લડવાને ઇચ્છતા વીર પુરુષો, મને સંગ્રામમાં ઘેરાએલાઓ, બોલાવે છે. હું મઘવા ઇંદ્ર યુદ્ધ કરૂં છું, અભિભવ કરે એવા બળવાળો હું રેણુને ઉડાડું છું. ૫

મેં તે બધું કર્યું, દૈવ્ય બળ, જેના સામે કોઈ ન થઇ શકે એવા મને, રોકતું નથી જ. જ્યારે મને સોમ મદવાળો કરે છે, જ્યારે સ્તોત્રો (મદવાળો કરે છે) ત્યારે બન્ને અપાર લોક (મારાથી) ધ્રુજે છે. ૬

અર્થ 'ઢાંકનાર' એવો થાય તે ઉપરથી 'સંતાઇ જવાની જગા' અથવા 'જીવને ઢાંકતું શરીર' એવા બન્ને અર્થો થાય છે. અહીંઆં બન્ને અર્થો ઘટી શકે એમ છે.

સાયણ આ ઋચાનો બે ત્રણ રીતે અર્થ કરે છે. મેં મૂળમાં જે **यथा** શબ્દ છે તેને, **क्रिता** કેવી રીતે તે બતાવનાર તરીકે, લીધો છે. પછીના સંસ્કૃતમાં 'तद्यथा' નો જે અર્થ છે તે અર્થ અહીંઆં લીધો છે.

૨ શક્તિઓ—**असुर्याणि** 'અસુર' એ મોટામાં મોટા દેવના વિશેષણ તરીકે વપરાય છે. તેનો અર્થ 'પ્રાણવાળો, 'શક્તિવાળો' એવો થાય. તેથી 'અસુર્ય'નો અર્થ 'શક્તિ' કર્યો છે. 'અસુરોને વિઘાતક બળો.' સા.

૪ ઋતના—'ઋત, પાણી, અથવા આદિત્ય' (સાયણ.)

મહાન—'વ્યાપ્ત આકાશને' (સાયણ.)

ત્રણ પ્રકારે—સ્વર્ગ અંતરિક્ષ અને પૃથ્વી એ ત્રણ રૂપે.

સર્વ ભુવનો તારાં તે (કર્મો) જાણે છે. હે વેધા! તે તું વરુણને કહે છે. વૃત્રોને મારનાર (તરીકે) તું સંભળાય છે. હે ઇંદ્ર! તેં ઘેરાયેલા સિંધુઓને વહેતાં કર્યા. ૭

દૌર્ગહ (દુર્ગહનો પુત્ર) બંધન પામતાં તે સપ્ત ઋષિઓ અહીંઆં અમારા પિતા થયા. તેઓએ યજ્ઞથી આને (આની સ્રીને) ઇંદ્ર જેવો વૃત્રને હણનાર અર્ધદેવ ત્રસદસ્યુને આપ્યો. ૮

હે ઇંદ્રાવરુણ! પુરુકુત્સાનીએ તમને હવિષ વડે અને નમસ્કારથી તૃપ્ત કર્યા. તેથી તમે એને વૃત્રને હણે એવો અર્ધદેવ રાજા ત્રસદસ્યુ આપ્યો. ૯

અમે ધાન્યવાળા સંપત્તિ વડે આનંદ પામીએ, દેવો હવ્ય વડે, ગાયો તૃણ વડે (આનંદ પામે). તે ન ભડકે એવી ધેનુને હે ઇંદ્ર-વરુણ! તમે હંમેશને માટે અમને આપો. ૧૦

---

૭ સાયણ અહીંથી ઇંદ્ર-વરુણની સ્તુતિ છે એમ માને છે. 'હે વરુણ! તને તે સર્વ ભુવનો જાણે છે.' 'વેધઃ=હે સ્તોતા.' 'વૃત્રાણિ=વૈરિઓને'. (સાયણ.)

૮ 'દૌર્ગહ બંધનમાં પડયો ત્યારે રાજ્યને રાજા વિનાનું જોઇને પુરુકુત્સની રાણીએ પુત્ર મેળવવાનો વિચાર કર્યો. સપ્તર્ષિઓ ત્યાં આવ્યા. તેમનો તેણે પૂજાસત્કાર કર્યો. તેઓએ પ્રસન્ન થઇ કહ્યું, "ઇંદ્ર-વરુણનું યજન કર." તેણે તેમ કર્યું અને તેથી તેને ત્રસદસ્યુ જનમ્યો. અહીંઆં કોઇ ઐતિહાસિક બનાવનો ઉલ્લેખ હોય એમ લાગે છે.

૯ વૃત્રને હણે એવા—'શત્રુને મારે એવા' (સાયણ.)

ધાન્યવાળા—**सस्रवांसः**—અન્નવાળા. નિઘંટુ ૨-૭ માં 'સસ' ને ૨૮ 'અન્ન' નામોમાં ગણાવ્યું છે. પણ સાયણનો અર્થ '**युवां संभक्तारः** તમને પૂજનારાઓ' એવો છે. 'મનોરથને મેળવનારા' (વેદાર્થયત્ન).

ન ભડકે એવી—'દોહવા દે એવી, અનવહિંસિત.' (સાયણ).

૫૧

દેવતા ઉષા, ઋષિ વામદેવ, છંદ ત્રિષ્ટુપ.

આ તે પ્રભૂતતમ જ્યોતિ અંધકારમાંથી પૂર્વદિશામાં ઉજ્જવલતાયુક્ત ઉદય પામ્યું. ખરેખર દ્યૌની દુહિતાઓ, પ્રકાશમાન ઉષાઓ લોકોને માટે માર્ગ કરે છે. ૧

સુંદર ઉષાઓ પૂર્વમાં ઉભી, જાણે અધ્વરોમાં રોપેલા સ્વરુઓ. ઝળહળતી, પ્રકાશમાન, પાવન કરતી ઉષાઓએ અંધકારના કોટનાં દ્વારને ઉઘાડયાં. ૨

આજે લક્ષ્મીવાળી ઝળહળતી ઉષાઓ દાતાઓને અન્નના દાનને માટે વિચાર કરાવે. પણિઓ અસુંદરની અંદર—અંધકારની વચ્ચે—જાગ્યા વિના ઊંઘે. ૩

હે ઉષાદેવીઓ! તે તમારો માર્ગ આજે જુનો છે કે નવો કે જેના વડે હે લક્ષ્મીવાળાં! તમે નવગ્વો ઉપર, અંગિરો ઉપર, દશગ્વ ઉપર અને સપ્તાસ્ય ઉપર ધનનો પ્રકાશ કર્યો? ૪

---

૧ માર્ગ—**गातुम्**. 'ગમન—ગમનાદિ વ્યાપાર-સામર્થ્ય કર્યું.' (સાયણ.)

કરે છે—**कृण्वन्** સાયણ એનો '**अकुर्वत्**' થી અર્થ કરે છે.

૨ સ્વરુ—જુઓ ટીપ. ૫. પૃ. ૨૦૮

૩ પણિ—કંજુસ. **वणिज इवादातारः।**

૪ માર્ગ—**यामः** 'ગમન સાધન તે રથ' સા.

'પણિઓ અને વલથી પુરી રખાયેલી ગાયોને છુટા કરતા ઇંદ્ર સાથે નવગ્વ, અંગિરસ અને દશગ્વ નામના પ્રાચીનોનો ઉલ્લેખ આવે છે. સપ્તાસ્યથી કોણ ઉદ્દિષ્ટ છે તે ચોક્કસ નથી. 'સપ્તાસ્ય' શબ્દ મં. ૪, સૂ. ૫૦, ઋચા. ૪ માં બૃહસ્પતિના વિશેષણ તરીકે વપરાયેલો છે. આ બૃહસ્પતિનો પણ ગાયોને લઇ આવવાના કર્મ સાથે સંબંધ છે. તેથી તેનો અહીંઆં ઉલ્લેખ હોય એમ સંભવિત છે. એ કલ્પના જો બરાબર હોય તો નવગ્વ અંગિરસ, દશગ્વ અને બૃહસ્પતિ એ ચારનો અહીંઆં નિર્દેશ છે એમ સમજવું જોઇએ.' મેકડોનલ વૈદિકરીડર પાનું ૯૫.

સપ્તાસ્યનો અર્થ સાયણ 'सप्तछन्दोयुक्तमुखे' કરે છે.

હે દેવીઓ ! નિયમસર જોડાતા અશ્વોથી, ઉંઘતાં બેપગાં અને ચોપગાં જીવને પ્રવૃત્તિને માટે જગાડતી હે ઉષાઓ ! તમે ભુવનોની શીઘ્રતાથી પરકંમા કરો છો. ૫

આમાંની (ઉષાઓમાંની) કઇ પુરાણી હતી (અને) ક્યાં હતી, જ્યારે (દેવોએ) ઋભુઓનાં કર્મો વિહિત કર્યાં ? શાથી જે શુભ્ર ઉષાઓ ઉજ્જવલતાથી વિચરે છે, તેથી સમાન, જુની ન થતી ઓળખાતી નથી. ૬

તે જ તે ઉષાઓ પહેલાં કલ્યાણકારી હતી—સાહાય્યમાં પ્રકાશમાન, નિયમસર જન્મતી સત્ય, જેઓમાં પ્રયત્નશીલ યજમાન સ્તોત્રો વડે સ્તુતિ કરતો પ્રશંશા કરતો તરત જ ધનને પ્રાપ્ત કરે છે. ૭

તેઓ પૂર્વમાં સમાન સ્થાનથી સરખાં ફેલાતાં સાથે વિચરે છે. ઋતના સ્થાનમાંથી જાગતી દેવીઓ ગાયોના ટોળાની જેમ ઉષાઓ વિચરે છે. ૮

તેઓ જ—આજે પણ સમાન ઘટયા વિનાના વર્ણવાળી ઉષાઓ એક સાથે વિચરે છે—મોટા અંધકારને પ્રકાશમાન તનુઓથી ઢાંકતી, ઉજ્જવલ, શુચિ ઝળહળતી (ઉષાઓ.) ૯

---

૫ નિયમથી જોડાતા—**ऋतयुग्भिः** ' **यज्ञगामिभिः** ' (સાયણ).

૬ (દેવોએ) વિહિત કર્યાં—જુઓ મં. ૧, ૧૧૦. પૃ. ૨૧૬—૧૭ વળી સરખાવો **एकं चमसं चतुरः कृणोतन तद्वो देवाऽब्रुवन्** (એક પાત્રને ચાર કરો, તે તમને દેવોએ કહ્યું.) મં. ૧–૧૬૧–૨

૭ કલ્યાણકારી—સાયણ આને ઉષાના વિશેષણ તરીકે લઇ ભદ્ર ધન ઉષાઓ ' પહેલાં હતી ' એમ અર્થ કરે છે.

સાહાય્યમાં પ્રકાશમાન—**अभिष्टिद्युम्नाः** 'અભિગમનમાત્રથી દ્યુમ્ન જેમનું છે તે' (સાયણ)

નિયમસર જન્મતી સત્ય—ઋતજાતસત્યા. ' ઋતને માટે, યજ્ઞને માટે અને સત્ય—સત્યફલા, તેવી ઉષાઓ ' (સાયણ).

૮ સાયણ બીજી લીટીનો અર્થ આ પ્રમાણે કરે છે: ' યજ્ઞના સ્થાનની—ત્યાંના ઋત્વિજ હવિ વગેરેને જગાડતી પાણીના સર્જનની જેમ ઉષા દેવીઓની સ્તુતિ થાય છે.'

હે દ્યોની દુહિતાઓ! પ્રકાશમાન દેવીઓ! અમને પ્રજાયુક્ત સંપત્તિ આપો. સુખશયનથી તમારા તરફ જાગતા અમે સુવીર્યના પતિઓ થઇએ. ૧૦

હું યજ્ઞકેતુ, હે દ્યોની દુહિતાઓ! પ્રકાશમાન ઉષાઓ! તમારી પાસે બોલું છું—અમે લોકમાં યશસ્વી થઇએ. તે અમને દ્યૌ અને પૃથ્વી આપો. ૧૧

૧૨

દેવતા મિત્રાવરુણ, ઋષિ આત્રેય, છંદ ત્રિષ્ટુભ.

તમારા બંનેના ઋતુ વડે ઋત નિશ્ચલ મુકાયું છે, જ્યાં સૂર્યના અશ્વોને છુટા કરવામાં આવે છે. દશ સો સાથે ઉભા હતા ત્યારે દેવોના વપુઓના એક શ્રેષ્ઠને મેં જોયો. ૧

હે મિત્રાવરુણ! દિવસો વડે અહીંઆ રહેલાં દો'વાય છે તે તમારો સુમહિમા છે. વાડાની સર્વ ગાયોને તમે પુષ્ટ કરો છો. તમારો એક રથનેમિ અનુક્રમથી ફરે છે. ૨

---

૧૦ સુખશયનથી—**स्योनात्**. 'સુખથી' એટલે કે સુખના કારણથી. (સાયણ)

તમારા તરફ જાગતા- **वः प्रतिबुध्यमानाः** 'તમને જગાડતા. (સાયણ.)

૧૧ યજ્ઞકેતુ—'યજ્ઞ છે પ્રજ્ઞાપક જેનો તે' [સાયણ] મં. ૧–૧૧૩–૧૯ માં ઉષાને **यज्ञस्य केतुः** કહેલી છે. (મેકડોનલ વે. રી. પા. ૯૯)

૧ સાયણ પ્રમાણે અર્થ આમ થાય: 'સૂર્યનું ઋત—સત્યભૂતમંડળ ઋતવડે—પાણી વડે ઢંકાયેલું શાશ્વત્ મેં જોયું. જ્યાં તમારા બંનેની સ્થિતિ છે ત્યાં. જ્યાં,—જે મંડળમાં રહેલા અશ્વોને સ્તોતાઓ છુટા કરે છે, અને જે મંડળમાં હજાર રશ્મિઓ રહેલી છે, તેવા દેવોના શરીરોના શ્રેષ્ઠને મે જોયો. ઇત્યાદિ.' આમાં બે ત્રણ પંક્તિનો અર્થ જરા જુદી રીતે પણ સાયણે કરેલો છે.

જ્યાં છુટા કરવામાં આવે છે—સૂર્યલોકમાં સૂર્યના અશ્વોને છુટા કરવામાં આવે છે.

દશ સો—સૂર્યનાં હજાર કિરણો.

૨ અહીંઆ—**ईर्मा** '**सततगन्ता सर्वस्य प्रेरको वा आदित्यः** સતતગતિ કરનાર અથવા સર્વનો પ્રેરક આદિત્ય' (સાયણ). નિકલ

હે મિત્ર અને વરુણુ રાજાઓ! ઓજસ વડે તમે પૃથ્વી અને દ્યોને ધારણુ કર્યાં; ઓષધિને વધારી, ગાયોને પુષ્ટ કરી, ત્વરિત વરસનારાઓએ તમે વૃષ્ટિને છોડી. ૩

સારી રીતે જોડેલા ઘોડાઓ તમને આ બાજુ લાવે. ખેંચાયેલી રાશોવાળા (ઘોડાઓ) આ બાજુ આવે. ઘૃતનું રૂપ તમને અનુવર્તે છે. નદીઓ હરહંમેશ આ બાજુ ઝરે છે. ૪

પ્રખ્યાત રૂપને વધારતા, ઉર્વીને યજુષથી બર્હિષની જેમ રક્ષતા નમસ્કાર પામેલા દક્ષને ધારણુ કરતા હે મિત્ર હે વરુણુ ઇળાની અંદર ગાદી ઉપર બેસો છો. ૫

૫-૨૫ માં આપેલા ઉદાહરણુમાં '**ईर्मा**' આવે છે તેને '**ईर्म**' ગણી તેનો અર્થ **इहैव**-'અહીંઆં જ' કરેલો છે. વળી બાહુ એવો પણુ અર્થ કરેલો છે. (**ईर्म इति बाहुनाम**). સેં. પી. લે. માં '**इर्म**'ના બન્ને અર્થો આપી ઉપરની પંક્તિને 'hier hierher' 'અહીંઆ-અહીંઆથી' એ અર્થ નીચે ટાંકી છે. પણુ પ્રો. ગ્રાસમાન આ પંક્તિમાં '**इर्म**' નો અર્થ 'Hand' 'બાહુ' કરે છે. જુઓ ઋ. વે. અનુવાદ ભા. ૧. પા. ૨૧૨.

રહેલાં—'**स्थावरभूता अपः**' (સાયણુ.)

વાડા—**स्वसरस्य** '**स्वयं सर्तुरादित्यस्य**' (સાયણુ). આ શબ્દ નિઘંટુ ૪-૨ માં અનેકાર્થવાચક શબ્દોમાં ગણાયેલો છે. નિઘંટુ ૧-૯ માં બાર 'અહર્' નામોમાં અને નિઘંટુ ૩-૪માં બાવીસ 'ગૃહ' નામોમાં ગણાવેલો છે.

વાડાની ગાયો—અંતરિક્ષનાં પાણી.

૩ મિત્ર અને વરુણુ રાજાઓ—**मित्रराजाना वरुणा.** મિત્ર એટલે કે 'સ્તોતાઓ, રાજાઓ જેનાથી થાય છે તેવા મિત્રાવરુણો' (સાયણુ.) અહીંઆં 'મિત્રાવરુણુ' એવો સંબોધનની વચમાં બંનેનું 'રાજા' વિશેષણુ પેસી ગયું હોય એમ લાગે છે. બોલાતી ભાષામાં આવી છૂટ સમજી શકાય તેવી છે.

૪ હરહંમેશ—**प्रदिवि.** '**पुराणनामैतत्** પુરાણુસિંધુઓ.' સા.

૫ બર્હિષ—યજ્ઞમાં વપરાતું પવિત્ર ઘાસ તે ઉપરથી 'યજ્ઞ' ના અર્થમાં પણુ. અહીંઆ સાયણુ યજ્ઞના અર્થમાં લે છે.

ઇળા. 'યાગભૂમિ' સાયણુ. ઇળા શબ્દ નિઘ ૧-૧૧ માં ૫૭ વાણીના

હે (મિત્ર)વરુણ જેને ઇળાની અંદર તમે રક્ષો છો (તે) સુકૃત કરનાર માટે (તમે) મંગળહસ્તવાળા અને મહાન રક્ષણ કરનારા છો. હે રાજાઓ! કોપ ન કરતા એવા તમે બન્ને સાથે સહસ્ર સ્તમ્ભવાળા ક્ષત્રને ધારણ કરો છો. ૬

હિરણ્યરૂપવાળો આનો અયસ સ્તંભ સ્વર્ગમાં ઘોડાના ચાબુકની જેમ પ્રકાશે છે; અથવા ચીકણા ભદ્ર ક્ષેત્રમાં રોપેલા છે. ગાદી ઉપર રહેલા મધુનો અમે લ્હાવો પામીએ. ૭

નામમાં ૨–૭માં ૨૮ અન્નના નામોમાં, ૨–૧૧માં ૯ ગોના નામોમાં ગણાયે છે. અહીંઆ યજ્ઞની પવિત્ર ખાવાપીવાની વસ્તુઓના અર્થમાં હશે.

ગાદી ઉપર—'**अधि गर्ते**' '**अधि रथे**—'રથ ઉપર' (સાયણ. અહીંઆ સાયણ નિરુક્ત ૩. ૫ ને પ્રમાણ તરીકે ટાંકે છે. 'રથ પણ ગર્ત કહેવાય છે.' નિઘં. ૩--૪ માં ૨૨ ગૃહનામોમાં 'ગર્ત' ને ગણાવેલો છે નિરુક્ત ૩--૫ માં ઉષા વિષેની ઋચામાં '**गर्तारुग्**' ઉપર ટીકા કરતા અ શબ્દના ત્રણ અર્થ આપ્યા છે. ગર્ત (૧) સભાસ્થાણુ એટલે કે સભામાંને સ્તંભ અથવા કોઇ ઉંચી જગા એવો અર્થ કરી શકાય. આ અર્થમ 'ગૃ' 'બોલવું' એ ધાતુમાંથી શબ્દને ઉત્પન્ન કર્યો છે. '**सत्यसंगरं भवति**' 'જેની નીચે બોલેલું સત્ય થાય'; (૨) સ્મશાનનો ઢગલો. ધાતુ **गुर्** ઉંચુ કરવું. '**अपगूर्णो भवति**' ઉંચો કરેલો છે;' (૩) અર્થ સાયણે ટાંકયો છે એ–રથ. ત્યાં જે અવતરણ આપ્યું છે તે આ સૂકતનં આઠમી ઋચામાંથી છે, "**आ रोहथो वरुण मित्र गर्तम्**" યૂરોપીઅન વિદ્વાનો (ગ્રાસમાન વગેરે) એનો અર્થ 'Throne 'ગાદી' એવો કરે છે. 'ગાદી' નો 'ગર્ત' સાથે સંબંધ હશે? 'ગર્તનુ પ્રાકૃતમાં 'ગડ્ડ' થઈ શકે. ગતનો અર્થ કોઇ 'ઉચ્ચ આસન' એવો થતે હશે. આ અર્થને યાસ્કના પ્હેલા અર્થનો ટેકો મળે છે. ગાડી શબ્દ પણ ગર્તમાંથી વ્યુત્પન્ન થઈ શકે?

૬ મંગળ હસ્તવાળા. '**अक्रविहस्तौ**' '**अकृपणहस्तौ** દાનશૂરા સાયણ. **क्रविः** નો સાધારણ અર્થ 'કાચુ માંસ એવો થાય છે. યૂરોપીઅન વિદ્વાનો ક્રવિનો અર્થ બીજી યૂરોપીઅન ભાષાઓમાં આ શબ્દના રૂપાન્તરના અર્થને આધારે, 'લોહી' કરે છે. અને અર્થ 'લોહીથી ન બગડેલા' એવો કરે છે. સાધારણ અર્થ 'અક્રૂરહસ્તવાળા'. એવા થાય.

ઉષા પ્રકટ થતાં સૂર્યના ઉદયમાં હિરણ્યરૂપ અયઃ-
સ્તંભ ગાદી ઉપર હે વરુણ અને મિત્ર! તમે આરોહણ કરો
છો. અહીંથી અદિતિ અને દિતિને જુઓ છો. ૮

હે ભુવનના સુદાન કરનારા રક્ષકો! જે મોટામાં મોટું
વિંધી ન શકાય એવું, છિદ્ર વિનાનું શર્મ છે તે વડે હે મિત્ર
વરુણ અમને રક્ષો. લાભને ઇચ્છતા અમે જીતીએ. ૯

૧૩

દેવતા—પર્જન્ય, ઋષિ-ભૌમઅત્રિ; છન્દ-૧, ૫-૮ અને ૧૦ ત્રિષ્ટુપ્, ૨-૪ જગતી, અને ૯ અનુષ્ટુપ્.

બળવાનને ઉદ્દેશીને આ ગિરાઓ વડે બોલ. પર્જન્યની
સ્તુતિ કર. નમસ્કારથી ઉપાસના કર. ગર્જના કરતો વૃષભ
ત્વરાથી વરસતો ઓષધિઓમાં ગર્ભ તરીકે વીર્યને મુકે છે. ૧

વૃક્ષોને હણે છે, વળી રાક્ષસોને હણે છે. સમગ્રભુવન
મહાશસ્ત્રવાળાથી બ્હીએ છે. નિર્દોષ પણ બળવાનથી નાસે છે
—જ્યારે પર્જન્ય ગર્જના કરતો પાપીઓને હણે છે. ૨

રથીની જેમ ચાબુકવડે ઘોડાને મારતો વર્ષ્ય દૂતોને
પ્રગટ કરે છે; દૂરથી સિંહની ગર્જના ઉંચી ચઢે છે—જ્યારે
પર્જન્ય આકાશને વરસાદવાળું કરે છે. ૩

પવનો વાય છે, વીજળીઓ પડે છે, ઓષધિઓ ઉંચી
જાય છે, આકાશ પુષ્ટ થાય છે, સમગ્રભુવનને માટે અન્ન
પેદા થાય છે-જ્યારે પર્જન્ય વીર્યથી પૃથ્વીનું રક્ષણ કરે છે. ૪

જેના વ્રતને લઇને પૃથ્વી નમે છે, જેના વ્રતને લઇને
ખરીવાળાઓ દોડાદોડ કરે છે, જેના વ્રતને લઇને વનસ્પતિ
વિવિધ રૂપવાળી (થાય છે) તે, હે પર્જન્ય! તું અમને મ-
હાન સુખ આપ. ૫

---

૧ નમસ્કાર—નમસા. 'हविर्लक्षणान्न' (સાયણ.)
૩ વર્ષ્ય દૂતો—'વરસતા દૂતો—મેઘો.' (સાયણ.)
૪ અન્ન— इरा 'પૃથ્વી' (સાયણ.)

હે મરુતો! દ્યોમાંથી અમારે માટે વૃષ્ટિ મોકલો. વરસતા અશ્વની ધારાઓને પુષ્ટ કરો. આ ગર્જના સાથે આ બાજુએ આવો. પાણી વરસતો અસુર અમારો પિતા છે. ૬

(અમારા) તરફ બુમ પાડ, ગર્જના કર, ગર્ભને મૂક, પાણીવાળા રથથી પ્રદક્ષિણા કર, છોડેલી પખાલને નીચે બરાબર ખેંચ, ઉંચા નીચા પ્રદેશો સરખા થાઓ. ૭

મોટા કોસને ઉંચો કર (અને) રેડ, છુટેલા વહેળાઓ આગળ વહો. દ્યાવાપૃથ્વી ઘૃતથી ભીની કર. ગાયો માટે સારાં ન'વાણુ થાઓ. ૮

જ્યારે હે પર્જન્ય! બુમો પાડતો, ગર્જના કરતો. દુશચારીઓને તું હણે છે, ત્યારે આ વિશ્વ આનંદ પામે છે, અને જે કંઈ પૃથ્વીમાં છે (તે આનંદ પામે છે.) ૯

વરસાદ વરસ્યો, હવે બસ કર. વેરાન ઓળંગવાને લાયક તેં કર્યા. ઓષધિઓ ભોજનને માટે પેદા કરી. પ્રજામાંથી તને ભાવના મળી. ૧૦

૧૪

દેવતા પૃથિવી, ઋષિ અત્રિ, છંદ અનુષ્ટુપ.

હે પૃથિવિ! ખરેખર આમ તું પર્વતોના ખોદનારને ધારણ કરે છે-તું જે ભૂમિને હે પ્રકર્ષવાળી! મહાન! મહત્તાથી સચેત કરે છે. ૧

---

૬ અસુર—એનો મૂળ અર્થ 'પ્રાણવાળો' થાય. આ શબ્દ મોટામાં મોટા દેવોના વિશેષણ તરીકે વપરાય છે. મહાન દેવોનાં મહાન કર્મો અસુર્ય કહેવાય છે. (સરખાવો વૈ. પા. પૃ. ૪૦ અને ૨૨૪, મં. ૪–૪૨–૨) વિદ્વાનો આ 'અસુર'ને અવેસ્તાના 'અહુર' સાથે સરખાવે છે. 'અહુર' પણ મહાન દેવોના વિશેષણ તરીકે જ વપરાય છે જેમકે 'અહુરમઝ્દ' જુઓ મૅકડોનલ વે. મા. પા. ૭

૧ સચેત કરે છે—'પ્રજિનોષિ ખુશ કરે છે' (સાયણ.)

હે વિચારિણિ! સ્તોત્રો તારૂં પ્રકાશમાં સ્તવન કરે છે-તું જે ખોંખારા કરતા ઘોડાના જેવા, હે અર્જુનિ! મેઘને પ્રેરે છે. ૨

(તું) દૃઢ જ છે જે ભૂમિ વડે ઓજસથી વનસ્પતિને ધારણ કરે છે—જ્યારે તારા ઉપર વીજતા દ્યૌના અભ્રનો વૃષ્ટિઓ વરસે છે. ૩

૧૫

દેવતા વરુણ, ઋષિ આત્ર, છંદ ત્રિષ્ટુપ્.

વિખ્યાત સમ્રાટ વરુણને માટે મહાન ગભીર પ્રિય સ્તોત્ર ગા,–જેણે શમિતા ચામડાને ફેલાવે તેમ પૃથ્વીને સૂર્ય માટે પાથરણા તરીકે પાથરી. ૧

વરુણે વનો ઉપર અંતરિક્ષને ફેલાવ્યું, ઘોડાઓમાં બળને, ગાયોમાં દૂધને; હૃદયોમાં ક્રતુને, પાણીમાં અગ્નિને દ્યોમાં સૂર્યને, પર્વતોમાં સોમને મૂકયો. ૨

વરુણે પાણીના કુલ્લાને દ્યાવાપૃથ્વી અને અંતરિક્ષ તરફ નીચે મુખવાળું કર્યું. તેના વડે સમગ્ર ભુવનનો રાજા, વૃષ્ટિ જેમ જવને ભીંજવે છે તેમ, ભૂમિને ભીંજવે છે. ૩

---

૨ વિચારિણી–એટલે કે વિચરનારી સ્તોત્રો. '**स्तोमासः**' 'સ્તોતાઓ.' સા.
પ્રકાશમાં—**अक्तुभिः**–ગમનશીલ સ્તોત્રો વડે. સા.
અર્જુનિ—'શુભ્ર વર્ણે અથવા ગમનશીલે.' સા.
૩ સાયણનો અર્થ જરા જુદો છે.

૧ શમિતા—'**पशुविशसनकर्ता**' પશુને મારનાર (સાયણ). 'અહીંઆં સાધારણ કસાઇ એ અર્થ નથી પણ જે ગોર મરાયેલા પશુના છૂટા પડેલા અવયવો માટે તેના ચામડાને ફેલાવે છે તે સમજવાનો છે'. (લ્યુડવીગ્–ગ્રીફિથ ઋ. વે. વૉ. ૧. પા. ૧૫૧).
૨ અંતરિક્ષને—અંતરિક્ષમાં વિચરતા વાયુને.
૩ પાણીના કુલ્લાને—**कवंधम्**. મેઘને માટે રૂપક છે.

જ્યારે વરુણ દૂધને વાંચ્છે છે ત્યારે વિશાળ ભૂમિને અને દ્યૌને ભીંજવે છે; અને તુરત જ પર્વતો વાદળાંને ધારણ કરે છે; બળવાન વીરો નરમ પડી જાય છે. ૪

વિખ્યાત અસુર વરુણની આ મહાન માયાને હું વર્ણવું છું—અંતરિક્ષમાં ઉભા રહેલા જેણે પૃથ્વીને, માપવાના દંડની જેમ, સૂર્ય વડે માપી. ૫

ઉત્તમ કવિની દેવની આ મહાન માયાની સામું કોઈ કદી પણ થયું નથી, જેમ વહેતી (પાણીને) બહલાવતી નદીઓ એક સમુદ્રને પાણીથી ભરી દેતી નથી. ૬

હે વરુણ! આર્ય મિત્ર તરફ, સખા તરફ, અથવા હંમેશના ભાઈ તરફ, નિત્યના પડોશી તરફ, અથવા અજાણ્યા તરફ હે વરુણ! જે કંઇ પાપ અમે કર્યું હોય તે નષ્ટ કર. ૭

જે જુગારીઓ જુગારમાં જેમ આરોપે છે તેમ, અથવા જે સત્ય હોય, અથવા અમે જે ન જાણતા હોઇએ તે બધાં (પાપો અથવા પાશો)ને હે દેવ! શિથિલ હોય એમ ઢીલાં કર. હે વરુણ! અમે તને પ્રિય થઇએ. ૮

---

૪ વિશાળ—**पृथिवी 'प्रथितमंतरिक्षम्'** (સાયણ).

બળવાન વીરો—'બળને ઇચ્છતા વીરો–વિશેષતાથી વૃષ્ટિને પ્રેરનારાએ મરુતો મેઘોને છુટા કરે છે, (સાયણ). અહીંઆં બીજી લીટીનો અર્થ ગ્રાસમાનના જર્મન અનુવાદને અનુસરીને કર્યો છે.

૬ સાયણ બીજી લીટીનો તરજુમો આ પ્રમાણે કરે છે: 'કારણ એક સમુદ્રને પાણી વડે નદીઓ ભરી શકતી નથી આ વરુણનું મહાકર્મ છે.' અહીંઆં તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે લાગે છે: જેમ પાણી બહલવતી અનેક નદીઓ સમુદ્રને ભરી શકતી નથી તેમ બીજી શક્તિવાન વ્યક્તિઓ વરુણદેવની માયાને પહોંચી શકતી નથી.

વહેતી. **एनीः** શુભ્રા અથવા ગમન શીલા. સા. બહલાવતી. **आर्द्रिण्तीः** 'પાણીનો સેક કરતી' સા.

૧૬

દેવતા પૂષા, ઋષિ ભરદ્વાજ, છંદ ૨ જગતી બાકીનાની ત્રિષ્ટુપ્.

તારૂં એક (રૂપ) ઉજ્જવલ છે, તારૂં બીજું યજનીય છે,—વિવિધરૂપ રાતદિવસ; તું દ્યૌ જેવો છે. હે સ્વધાવાન્! સર્વ માયાઓનું તું રક્ષણ કરે છે. હે પૂષન્! તારૂં દાન અહીંઆં કલ્યાણકારી થાઓ. ૧

અજ—અશ્વવાળો, પશુઓનું પાલન કરનાર, બલનો નિવાસ, ભાવનાનો પ્રેરનાર, સમર્થ ભુવનમાં રહેલો પૂષન્, શિથિલ ચાબખાને ચમકાવતો દેવ, ભુવનોને બરાબર જોતો, જાય છે. ૨

હે પૂષન્! તારી જે સુવર્ણની હોડીઓ અંતરિક્ષ સમુદ્રની અંદર ફરે છે તે વડે સૂર્યના દૂત તરીકે જાય છે—કામથી પ્રેરાયેલો કીર્તિને ઈચ્છતો. ૩

પૂષા દ્યૌનો અને પૃથ્વીનો સુબન્ધુ છે; અન્નનો પતિ, મઘવા, આશ્ચર્યજનક વર્ચસવાળો છે—જેને કામથી પ્રેરાયેલાને બળવાન સુંદર ગતિવાળાને દેવોએ સૂર્યાને આપ્યો. ૪

---

૧ યજનીય—આ શબ્દમાંથી સાયણ 'રાત્રિ' નો અર્થ કાઢવા પ્રયત્ન કરે છે.

૩ 'એક વાર દેવોની સાથે અસુરોને હણવા સૂર્ય ગયો હતો. તેની સ્ત્રીને તેના પતિ વિષે ઉત્સુકતા થઈ. તેના તરફ સૂર્યે પૂષાને દૂત તરીકે મોકલ્યો. તેથી અહીંઆં પૂષાની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. કામથી પ્રેરાયેલો એટલે કે પશુ વગેરેની ઇચ્છાથી સ્તોતાએ વડે વશ કરાયેલો.' (સાયણ). પણ સરખાવો મં. ૬. સૂ. ૫૫. ૪-૫ જ્યાં પૂષાને '**स्वसुर्यो जारः**, અને '**मातुर्दिधिषुम्**' કહ્યો છે.

૧૭

* દેવતા ઈંદ્રાવરુણુ, ઋષિ વસિષ્ઠ, છંદ જગતી.

હે નરો ! તમારા બન્નેના બન્ધુત્વને જોતા, લઢવાને આતુર થતા પૃથુપર્શુઓ પૂર્વ તરફ ગયા. દાસોના અને આર્યોના શત્રુત્વોને હણો. હે ઈંદ્ર અને વરુણ ! સુદાસને મદદ વડે રક્ષો. ૧

---

* આ સૂક્ત વિષે જર્મન વેદનિષ્ણાત રૉથે નીચે પ્રમાણે નોંધ કરી છે. "આ સૂક્ત ઐતિહાસિક છે. તેમાં તૃત્સુઓના રાજા સદાસે તેની સામે એક થયેલા દશ રાજાઓની સામે મેળવેલા વિજયી યુદ્ધની—જેનો અનેકવાર ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે—હકીક્ત છે. વાસિષ્ઠો સુદાસના પુરોહિતો છે. ઉપકાર માનતા આ સૂક્તમાં તેઓ સુદાસના વિજયને પોતાની ઇન્દ્ર અને વરુણની તેના કાજે કરેલી સ્તુતિને તથા આ દેવોએ જે સબળ સાહાય્ય આપી તેને આભારી જણાવે છે. આઠમી ઋચાથી આ સૂક્ત મૂળમાં પૂરૂં થતું હશે. દશમી ઋચા, આ સૂક્ત અને મં. ૭. સૂ. ૮૨ ને (આની પહેલાનું) સમાન છે." જુઓ. પિટર્સન હીમ્સ ફ્રૉમ ધી ઋગ્વેદ પા. ૨૨૫.

૧ લડવાને ઇચ્છતા—**गव्यन्तः** ના રૉથ ત્રણ અર્થ કહાડે છે. **गव्यति**નો (૧) મૂળ અર્થ 'ગાયોની ઇચ્છા કરવી' એવો થાય, (૨) આતુરતાથી ઇચ્છવું, (૩) યુદ્ધને માટે આતુર થવું. સાયણ 'ગાયોને ઇચ્છતા' એવો અર્થ લે છે.

પૃથુપર્શુઓ—**पृथुपर्शवः** આ શબ્દનો અર્થ બરાબર થઈ શકતો નથી. 'પૃથુ પાર્શ્વાસ્થિ જેના હાથમાં છે એવા' એવો સાયણ અર્થ કરે છે, અને એવું તાત્પર્ય કાઢે છે કે ઘોડાની પાંસળીમાંથી બનાવેલાં ઓજાર લઇ તેઓ બર્હિષ નામનું ઘાસ કાપી લાવવા જાય છે; અને તૈત્તિરીયકમાંથી એક ઉતારો પ્રમાણ તરીકે ટાંકે છે. બીજા વિદ્વાનો 'પર્શુ' ને 'પરશુ' ગણી 'પહોળી ફરસીવાળા' એવો અર્થ કરે છે. લુડ્વીગ્ નામનો વિદ્વાન આ અર્થ અશકય ગણે છે. તે આ સમાસને દ્વન્દ ગણી 'પૃથુઓ અને પર્શુઓ' ને અમુક લોકોનાં વિશેષનામ માને છે. કેટલાક પ્હોળા પાર્શ્વ એટલે પાસાવાળા એવો અર્થ પણ કરે છે.

જ્યાં ધજાઓ ફરકાવતા નરો એકઠા થાય છે, જે સંગ્રામમાં કાંઈક પ્રિય છે, જ્યાં ભુવનો દિવ્ય તેજને જોનારા (દેવ)થી ધ્રુજે છે ત્યાં હે ઇંદ્ર અને વરુણ ! અમને હિંમત આપો. ૨

ભૂમિના છેડાઓ ધૂળવાળા દેખાયા. હે ઇંદ્ર અને વરુણ ! દ્યૌમાં ઘોષ ચઢયો. મને માણસોની શત્રુતાઓએ ઘેર્યો. હે કહેણુ સાંભળનારાઓ ! મદદ સાથે આ બાજુ આવો. ૩

હે ઇંદ્ર અને વરુણ ! શસ્ત્રો વડે ભેદનો અપ્રતિમ રીતે સંહાર કરતા, સુદાસનું રક્ષણ કરો.બોલાવે ત્યારે એમની પ્રાર્થનાઓ સાંભળો. તૃત્સુઓનું પુરોહિતપણું સાચું પડયુ. ૪

હે ઇંદ્ર અને વરુણ ! શત્રુનાં દુષ્ટ કર્મો અને ખુનીઓની શત્રુતાઓ મને પીડે છે. બંને વસુઓ ઉપર તમે (બે) વિરાજો છો. હવે પાર પામવાને દિવસે અમારું રક્ષણ કરો. ૫

રણભૂમિમાં બંને બાજુનાઓ તમને બોલાવે છે, ઇંદ્ર અને વરુણને ભાગ માટે,–જ્યાં દશ રાજાઓથી પીડાયેલા સુદાસનું તૃત્સુઓની સાથે રક્ષણ કર્યું. ૬

સંપેલા દશ યજન ન કરતા રાજાઓ, હે ઇંદ્ર અને વરુણ ! સુદાસની સામે લડી ન શકયા. હવિષ પાસે બેસનારા નરોની સ્તુતિ સાચી ફળી. દેવોને બોલાવ્યા ત્યારે દેવો એમના થયા. ૭

બધી બાજુએ દશ રાજાઓથી ઘેરાયેલા સુદાસને હે ઇંદ્ર અને વરુણ ! તમે શક્તિ આપી–જ્યાં ધોળા ઝભ્ભા

---

૨ કાંઈક.....**किं चन** અહીંઆં સાયણ **च** અને **न** જુદા પાડવાનું સૂચવે છે. અર્થ બંધ બેસે તે માટે સાયણની સૂચના સ્વીકારવા યોગ્ય છે, પણ પદપાઠ સાથે વિરોધ થવાથી તે પ્રમાણે અર્થ કર્યો નથી.

તેજ તરફ જોનારા– **स्वर्दृशः** 'શરીરના પડયા પછી સ્વર્ગને જોનારા વીરો.' (સાયણ,) આ શબ્દનો અર્થ અહીંઆં સંતોષકારક રીતે થઈ શકતો નથી.

પહેરનારા, જટાવાળા, બુદ્ધિશાળી તૃત્સુઓએ નમસ્કાર સાથે ભાવનાથી પૂજા કરી. ૮

એક યુદ્ધમાં વૃત્રોને હણે છે, બીજો હંમેશાં વ્રતોનું રક્ષણ કરે છે. હે બળવાનો ! અમે સુઘટિત (સ્તુતિઓ) વડે તમને બંનેને બોલાવીએ છીએ. હે ઇંદ્ર અને વરુણ ! અમને સુખ આપો. ૯

અમને ઈંદ્ર, વરુણ, મિત્ર, અર્યમા, મહાન ખ્યાતિ અને દરેક બાજુથી વિસ્તીર્ણ આશ્રય આપે. ઋતને વધારનારી અદિતિની અવધ્ય જ્યોતિનું અને સવિતાદેવની સ્તુતિનું અમે ધ્યાન કરીએ છીએ. ૧૦

૮૬

દેવતા વરુણ, ઋષિ વસિષ્ટ, છંદ ત્રિષ્ટુપ્

આના મહિમાથી જન્મવાળાં સ્થિર છે-જેણે વિશાળ દ્યાવા-
પૃથ્વીને પૃથક્ પૃથક્ સ્થિર કર્યાં, (જેણે) બંને ઉંચા કર્યા-
સુંદર મહાન સ્વર્ગને અને નક્ષત્રને-અને (જેણે) પૃથ્વીને પાથરી ૧

હું મારી જાત સાથે તે વાત કરૂં છું, 'હું કયારે વરુણના
અંતરમાં થઇશ ?' ગુસ્સે થયા વિના શું મારૂં બલિ સ્વીકારશે?
મહેર કરનારને હું શાન્ત ચિત્તથી કયારે નિહાળીશ ?' ૨

હે વરુણ ! જોવાની ઇચ્છાવાળો હું તે પાપ વિષે પૂછું
છું. પૂછવાને માટે હું વિદ્વાનો પાસે જાઉં છું. કવિઓ મને
સરખુંજ કહે છેઃ આ વરુણ તારા ઉપર ગુસ્સે છે. ૩

---

૧ બંને—**द्विता** 'બે પ્રકારે-દિવસે દર્શનીય સૂર્યને પ્રેરે છે અને રાત્રે નક્ષત્રને પ્રેરે છે એમ બે પ્રકારે' (સાયણ).

સ્વર્ગ-**नाकम्** '**सूर्यम्**' (સાયણ).

નક્ષત્રને-નક્ષત્ર જ્યારે એક વચનમાં હોય છે ત્યારે તેનો અર્થ સૂર્ય થાય છે. બહુવચનમાં હોય છે ત્યારે "તારાઓ." (મે. વે. રી. પા. ૧૭૬).

હે વરુણ ! એવું શું મોટું પાપ હતું જેથી તું સ્તોતાને–સખાને હણવાનું ધારે છે ? હે દુર્દમ સ્વધાવાન્ ! તે તું મને કહે. હું પાપરહિત થઇ સત્વર નમસ્કાર કરતો તારી પાસે આવું. ૪

પૂર્વજોના કરેલા પાપમાંથી અમને છોડ અને જે અમે અમારા શરીરથી કર્યાં હોય–હે રાજન્ ! પશુને તર્પણ કરનાર ચોરને જેમ, દોરડામાંથી વાછરડાને જેમ, વસિષ્ઠને છુટો કર. ૫

હે વરુણ ! તે પોતાની મનોવૃત્તિ નથી; તે નિયતિ છે, સુરા છે, મન્યુ છે, પાસા છે, અજ્ઞાન છે. ન્હાનાના અપરાધમાં મોટો હોય છે અને સ્વપ્ન પણ અનૃતનું પ્રેરનાર થાય છે. ૬

હું નિર્દોષ, બળવાન, કરુણાળુ દેવની, દાસની જેમ સેવા કરીશ. આર્યદેવ અજ્ઞાનને જ્ઞાની કરે છે. મોટો કવિ, સ્તોતાને સંપત્તિમાં પ્રેરે છે. ૭

હે સ્વધાવાન્ વરુણ ! તારા માટેનું સ્તોત્ર હૃદયમાં આશ્રિત થાઓ. અમારા ક્ષેમમાં સુખ થાઓ, અમારા યોગમાં સુખ થાઓ. તમે હંમેશાં અમારું કલ્યાણ વડે રક્ષણ કરો. ૮

---

૬ આ ઋચાનો ભાવાર્થ તો સ્પષ્ટ છે. પણ પ્રો. મેકડોનલ કહે છે તે પ્રમાણે તેના કેટલાક શબ્દોનો અર્થ ચોક્કસ નથી. ઋચાનું તાત્પર્ય એ દેખાય છે કે જે કાંઇ પાપ થયેલું છે તે જાણી બુઝીને કરેલું નથી, પણ બીજાં બાહ્ય કારણોથી થઇ ગયેલું છે.

નિયતિ—ध्रुतिः ‘ દેવગતિ ’ (સાયણ). ધ્રુતિનો અર્થ સમજાતો નથી. તેના અનેક અર્થો કરવામાં આવે છે. મેકડોનલ રૅાથને અનુસરી તેનો અર્થ ‘લલચાવનાર’ એવો કરે છે.

उपारे ‘ उपागते समीपे नियंतृत्वेन स्थितः ’ (સાયણ). ‘ઉપારે’ શબ્દનો અર્થ પણ અસ્પષ્ટ છે. ધાત્વર્થ તો ઉપ+અર્ એટલે ‘ઉપગમન’ એવો થાય. ‘ઉપાર’ સમાસ બે ત્રણ વાર વપરાયેલો દેખાય છે. અને ત્યાં તેનો અર્થ ‘અપરાધ’ હોય એમ લાગે છે. (જુઓ. મે. વે. રી. પા. ૧૩૯)

૧૯

દેવતા વરુણ, ઋષિ વસિષ્ઠ, છંદ ત્રિષ્ટુપ્.

હે વસિષ્ઠ ! કરુણાળુ વરુણને ઉજ્જવલ, અત્યંત પ્રિય ભાવના ધર–જે આ પૂજ્ય સહસ્રસંપત્તિવાળા મહાન્ બળવાનને આ બાજુ કરે છે. ૧

હવે હું આના દર્શનને પામ્યો. અગ્નિનો ચહેરો વરુણનો હું માનું છું: જ્યારે અશ્માામાં (રહેલું) તેજસ્વી અન્ન (સોમ) અધિકતાથી પીએ ત્યારે (પોતાના) વપુને મારે જોવા માટે લાવે ૨

જ્યારે વરુણ અને હું નાવામાં બેઠા, જ્યારે સમુદ્રની મધ્યમાં અમે બે (નાવને) હંકારતા હતા, જ્યારે પાણીના શિખરો ઉપર ફરતા હતા ત્યારે સુખેથી ઝુલામાં અમે ઝુલતા હતા. ૩

વરુણે વસિષ્ઠને નાવમાં મુકયો, શુભ કર્મવાળાએ દિવસોના સારા દિવસે તેજો વડે વિપ્રે સ્તોતાને જ્યાં સુધી

---

૧ આ—'સૂર્યને' (સાયણ). બળવાનને—**वृषणम्** 'ઇચ્છાઓને વર્ષાવનાર " (સાયણ)

૨ આ ઋચાની બીજી લીટીનો અર્થ સંતેષકારક થઇ શકતો નથી. પ્રો. પીટર્સન આ ઋચાનો પોતાના અનુવાદમાં તરજુમો કરતા નથી અને ટિપ્પણમાં એમણે જુદા જુદા વિદ્વાનોના અર્થ આપ્યા છે. (જુઓ હીમ્સ ફ્રોમ ધી ઋગ્વેદ પા. ૨૪૩)

મેં અહીંઆં સાયણને અનુસરીને અર્થ આપ્યો છે. કારણકે સાયણનો અર્થ બીજાઓની અપેક્ષાએ ઓછો અસંતોષકારક છે. સાયણે " **स्वः** " નો અર્થ "સુખકર" એવો કર્યો છે. મેં "તેજસ્વી" એવો કર્યો છે. સોમરસને તેજસ્વી કહી શકાય.

અશ્મામાં—રસ કહાડવાના પત્થરમાં રહેલું.

તેજસ્વી...અન્ન, ઉજ્જવલ સોમરસ.

૩ શિખરો ઉપર—**स्नुभिः** " નાવો સાથે " (સાયણ)

દિવસો અને ઉષાઓ વિસ્તરે ત્યાં સુધીને માટે ઋષિ બનાવ્યો, ૪

આપણાં તે સખ્યો ક્યાં ગયા ? પ્હેલાં આપણે જે દ્વેષરહિત, સાથે ફરતા હતા. હે સ્વધાવાન વરુણ ! તારા મોટા મહેલમાં હજાર દ્વારવાળા ગૃહમાં હું ગયો હતો. ! ૫

હે વરુણ ! જે નિત્ય સંબંધી છે, પ્રિય છતાં જેણે તારા અપરાધ કર્યા (તે) તારો સખા (છે). હે પૂજ્ય ! અમે તારા અપરાધીઓ, ન ભોગવીએ. વિપ્ર ! સ્તુતિ કરનારને રક્ષણ આપ. ૬

આ નિશ્ચલ ભૂમિઓમાં રહેતા અદિતિના ઉત્સંગમાંથી મદદને માગતા અમે તને (પ્રાર્થના કરીએ છીએ):અમારા ઉપરથી વરુણ પાશને છોડે. તમે સદા સ્વસ્તિથી અમારું રક્ષણ કરો. ૭

૨૦

દેવતા અશ્વીઓ, ઋષિ કણ્વપુત્ર પ્રગાથ, છંદ ૧ બૃહતી, ૨ મધ્યેજ્યોતિસ્ત્રિષ્ટુપ્, ૩ અનુષ્ટુપ્, ૪ તારપંક્તિ, ૫ બૃહતી, ૬ સતોબૃહતી.

જો તમે દીર્ઘ પૃથ્વીસ્થાનમાં હો, અથવા જો તમે દ્યૌના આ પ્રકાશમાન (સ્થાનમાં) હો, અથવા જો સમુદ્ર વિષે રચેલા ઘરમાં હો, તો (ત્યાંથી) હે અશ્વીઓ અહીં આવો. ૧

---

૪ તેજ વડે—**મહોભિઃ** સાયણ **અવોભિઃ** પાઠ લે છે અને તેનો અર્થ 'રક્ષણથી' એવો કરે છે.

૬ સંબંધી **आपिः** "બંધુ–ઔરસપુત્ર" (સાયણ)

"ન ભોગવીએ !"–' તારા પ્રસાદથી પાપરહિત થઇ ભોગો ભોગવીએ (સાયણ).

૭ ભૂમિઓમાં રહેતાં—'સ્તુતિ કરીએ છીએ' એમ સાયણ પૂરે છે.

૧ દીર્ઘ પૃથ્વી સ્થાનમાં—**दीर्घप्रसद्मनि** "Erdensity પૃથ્વી-સ્થાન, આસમાન (ઋ. વે. પુ. ૧. પા. ૪૦૮) ' લાંબા યજ્ઞગૃહો જેમાં છે તે લોકમાં' (સાયણ,)

અથવા જો મનુને માટે યજ્ઞમાં પાણી વરસાવ્યું હોય તો કણ્વનું પણ તેમ જ સમજો. હું બૃહસ્પતિને, વિશ્વદેવોને, ઇંદ્રવિષ્ણુને, ત્વરિત અશ્વવાળા અશ્વીઓને બોલાવું છું. ૨

તે અલૌકિક કર્મવાળા, ગ્રહણને માટે કરાએલા, અશ્વીઓને હું બોલાવું છું-જેમની સાથે અમારૂં સખ્ય (અને) દેવોમાં સગપણ અધિક છે ૩

જેમને વિષે યજ્ઞો (પ્રભવે છે), પૂજારહિત દેશોમાં (જેમના) પૂજારીઓ છે, તે અધ્વર યજ્ઞના જાણનારાઓ છે જેઓ સ્વધાવડે સોમનું મધુ પીએ છે. ૪

હે અશ્વીઓ! આજે જો પશ્ચિમમાં હો કે પૂર્વમાં હો, હે બલવાન વસુવાળા! જો દ્રુહ્યુમાં, અનુમાં, તુર્વશમાં, યદુમાં હો (ત્યાંથી) હું તમને બોલાવું છું; તો મારી પાસે આવો. ૫

હે બહુ ભોગવનારા! જો અંતરિક્ષમાં ઉડતા હો અથવા આ દ્યાવાપૃથ્વીમાં ફરતા હો અથવા સ્વધા વડે રથની અંદર બેઠેલા હો (તો ત્યાંથી) હે અશ્વીઓ અહીંઆં આવો. ૬

---

૨ પાણી વરસાવતા **संमिमिक्षथुः**–'**संसिक्तवंतौ–कृतवंतौ**' (સાયણ); 'segnetet' 'blessed' 'આશિષ આપી' (ગ્રાસમાન).

૩ ગ્રહણને માટે કરાએલા–'અમે દીધેલાં હવિષના સ્વીકાર માટે અથવા અમને ધન આપવા માટે કરાએલા દેવોમાં પ્રાદુર્ભૂત થએલા' (સાયણ).

જેમની સાથે–ઇત્યાદિ—'જે અશ્વીઓની સાથે આપ્તવ્ય અમારૂં સખ્ય ઉત્કર્ષથી વર્તે છે' (સાયણ). મેં તરજુમો ગ્રાસમાનને અનુસરી કર્યો છે. જુઓ ઋ. વે. ભા. ૧. પૃ. ૫૫૯

૪ પૂજારહિત—'સ્તુતિ રહિત દેશમાં જેમના સ્તોતાઓ છે' (સાયણ).

જેઓ સ્વધાવડે—સાયણ 'બલની હેતુભૂત સ્તુતિઓ વડે' એવો અર્થ કરી 'હું બોલાવું છું' એમ પૂરે છે. આ ઋચાનો ગ્રાસમાન અને ગ્રીફીથ તદ્દન જૂદી રીતે અર્થ કરે છે. મેં છેવટના ભાગ સિવાય સાયણને અનુસરી અર્થ કર્યો છે.

૨૧

દેવતા સોમ પવમાન, ઋષિ અસિત અથવા દેવલ, છંદ ગાયત્રી.

હે નરો ! આ પવમાન ઈંદુને, દેવોનું યજન કરવાની ઇચ્છાવાળાને ગાઓ. ૧

અથર્વોએ તારા મધુની સાથે પયને મિશ્ર કર્યું–દેવને માટે–દેવોને ઇષ્ટ એવા દેવને. ૨

તે (તું) અમારી ગાયોને સુખ થાય એ રીતે, માણસોને સુખ થાય એ રીતે, ઘોડાને સુખ થાય એ રીતે, હે રાજન્! ઔષધિઓને સુખ થાય એ રીતે પુનિત થા. ૩

ભુખરા, સ્વવીર્યવાળા, અરુણ, દ્યોને સ્પર્શ કરતા સોમને માટે ગાથા બોલો. ૪

હાથથી હલાવેલા પત્થરોથી નીચોવાયેલા સોમને પવિત્ર કરો. મધુમાં મધુ મુકો. ૫

નમસ્કાર સાથે તેની પાસે આવો. દહિથી જ તેનું મિશ્રણ કરો. ઈંદુ ઇન્દ્રને આપો. ૬

શત્રુના હણનાર, અતિકર્મશીલ હે સોમ ! ગાયને સુખ થાય એ રીતે પવિત્ર થા–દેવતાઓની ઈચ્છા પુરી પાડનાર. ૭

હે સોમ ! ઇન્દ્રને માટે મદને અર્થે પીવાને તું રેડાય છે—મનને જાણનાર મનનો પતિ. ૮

પવિત્ર થતા હે સોમ ! અમને સુવીર્ય સંપત્તિ આપ. હે ઇંદુ ! ઇન્દ્રની જોડે અમને (ધન આપ). ૯

---

૧ ઇંદુને–સોમને (સાયણ).

૭ અતિ કર્મશીલ **विचर्षणिः** સાયણ 'વિદ્રષ્ટા' 'વિશેષે કરીને જોનાર' એવો અર્થ કરે છે. નિરુક્ત ૫. ૨૪ ની ટીકામાં દુર્ગાચાર્ય ચર્ષણિને 'ચક્ષ્' માંથી સાધે છે.

૨૨

દેવતા યમ, ઋષિ યમ, છંદ ૧૩-૧૪ અનુષ્ટુપ્ ૧૫ બૃહતી, બાકીના ત્રિષ્ટુપ્.

મોટા ઉંચા પ્રદેશોએ દૂર ગએલા, બહુને માટે માર્ગના જોનારા, જનોના સંગમસ્થાન, વૈવસ્વત યમરાજાને હવિષ વડે પૂજો. ૧

યમે અમારો માર્ગ પ્રથમ જાણ્યો; આ ગોચર કોઇથી હરી જઇ શકાય એવું નથી. જ્યાં અમારા પૂર્વ પિતાઓ ગયા તે (માર્ગ)થી (પછી) જન્મેલાઓ પોતપોતાને પન્થે જાય છે. ૨

માતલી કવ્યો સાથે, યમ અંગિરસો સાથે, બૃહસ્પતિ ઋક્વો સાથે પુષ્ટ થાય છે, જેમને દેવો પુષ્ટ કરે છે અને જે દેવોને—કેટલાક સ્વાહાથી બીજા સ્વધાથી આનંદ પામે છે. ૩

હે યમ! આ આસન ઉપર બેસ, અંગિરા પિતાઓ સાથે મળીને. કવિઓ વડે બોલાયેલા મંત્રો તને અહીંયાં લાવે. હે રાજન્! આ હવિષ વડે આનંદ પામ. ૪

---

૧ 'હે મારા યજમાન અથવા અંતરાત્મન્! તું પિતૃઓના સ્વામી પ્રકૃષ્ટ કર્મવાળા પુરુષોને તે તે ભોગને ઉચિત ભૂપ્રદેશોને પ્હોંચાડનાર, તથા બહુ સ્વર્ગાર્થી પુણ્યશાળીઓને માટે માર્ગને ન રોકતા, પાપી લોકના ગંતવ્યસ્થાનરૂપ યમને હવિષ વડે પૂજ. (સાયણ).

૩ માતલી—આનો ઉલ્લેખ ફક્ત અહીંયાં જ છે. સાયણ આને '**मातलिन्**' નું પ્રથમાનું એક વચન ગણી 'માતલિ=ઇંદ્રસારથિ—તેનાથી યુક્ત—એટલે ઇન્દ્ર' એવો અર્થ કરે છે; પણ '**इन्**' અંતવાળાં નામોમાં '**इन्**' ઉદાત્ત થાય છે' (મેકડોનલ—વે. રી. પૃ. ૧૬૬), એટલે કે તેમ હોય તો '**ली**' ઉદાત્ત થવો જોઇએ જ્યારે અહીંયાં તો '**मा**' ઉદાત્ત છે. 'પુલ્લિંગમાં **ई** કારાન્તના સાત દાખલા છે, તેમાં આ એક છે. (મે. વે. રી. પૃ. ૧૬૬).

કવ્ય, અંગિરસ, ઋક્વ વગેરે પિતૃઓનાં નામ છે.

દેવો 'સ્વાહા'થી તૃપ્ત થાય છે, પિતૃઓ 'સ્વધા'થી

યજ્ઞને યોગ્ય અંગિરો સાથે આવ; યમ! વૈરૂપોની સાથે અહીંયાં આનંદ કર. હું વિવસ્વાનને બોલાવું છું જે તારો પિતા છે, આ યજ્ઞમાં બર્હિષ ઉપર બેસીને (તે આનંદ કરે.) ૫

અંગિરાઓ, અમારા પિતાઓ નવગ્વો, અથર્વો, સોમપ્રિય ભૃગુઓ-તે પૂજ્યોની સુમતિમાં અને કલ્યાણકારી સૌમનસ્યમાં અમે રહીએ. ૬

પૂર્વજોના માર્ગોથી જા જા! જ્યાં આપણા પૂર્વ પિતાઓ ગયેલા છે. સ્વધાથી આનંદ પામતા બંને રાજાઓ યમ અને વરુણ દેવને તું જોઇશ. ૭

પિતાઓની સાથે સમાગમ પામ, યમની સાથે, પરમ વ્યોમમાં ઈષ્ટાપૂર્તની સાથે. પાપને છોડી દઇને ફરીથી ઘેર આવ. સુવર્ચસ્વી (થઈ) શરીર સાથે સમાગમ પામ. ૮

[શ્મશાનમાં રહેલા પિશાચાદિને ઉદ્દેશી]

આઘા ખસો, અહીંથી દૂર થાઓ. આને માટે પિતાઓએ આ સ્થાનને કર્યું છે. દિવસોથી, પાણીથી, તેજથી વ્યક્ત અવસાન આને યમ આપે છે. ૯

[મૃતને સંબોધી]

સારા માર્ગે થઇને ચાર આંખવાળા કાબરચીતરા સરમાના પુત્ર શ્વાનોથી સટકી જા. અને પછી સારા જ્ઞાનવાળા પિતાઓની પાસે જા; જેઓ યમની સાથે સહ્રર્ષ આનંદ કરે છે. ૧૦

---

૫ બર્હિષ્ 'અને તે બર્હિષ્ ઉપર બેસે ને યજમાનને હર્ષ પમાડે.' સા.

૮ ઘેર-'વિયમાન નામનું ગૃહ' સાયણ. 'પિતૃઓનું સદન' (મે. વે. રી. પૃ. ૧૭૦)

૯ વ્યક્ત-'સંગત' સાયણ. "પૃથ્વીના આનંદો જ્યાં ફરીથી મળશે" રૉથ. હી. ફ્રો. ઋ. પીટરસન. પૃ. ૨૬૩.

હે યમ ! રખેવાળ, ચાર આંખવાળા, રસ્તાઓનું રક્ષણ કરનારા, માણુસોને જોનારા તારા જે બે કુતરાઓ છે, તેઓને હે રાજન્! આને સોંપ. આને કલ્યાણ અને નીરોગિતા આપ. ૧૧

મોટા નાકવાળા, પ્રાણુથી તૃપ્ત થતા, કાબરચીતરા, બે દૂતો લોકોની પછવાડે ફરે છે. તે બે અમને સૂર્ય જોવાને મંગલ પ્રાણ અહીંયાં આજે ફરીથી આપો. ૧૨

યમ માટે સોમ કાઢો, યમ માટે હવિષ હોમો. અગ્નિ જેનો દૂત છે એવો અલંકૃત યજ્ઞ યમ પાસે જ જાય છે. ૧૩

યમ માટે ઘીવાળું હવિષ હોમો. આગળ આવો. તે અમને દેવોમાં જીવવાને માટે દીર્ઘાયુષ આપો. ૧૪

યમરાજા માટે ઉત્તમ મધુવાળું હવ્ય હોમો. પૂર્વજ, પૂર્વના માર્ગના કરનારા ઋષિઓને આ નમસ્કાર! ૧૫

ત્રિકદ્રુકોવડે (સોમ) પડે છે. છ ઉર્વી, એક બૃહત્, ત્રિષ્ટુપ્, ગાયત્રી છંદો, તે બધા યમની અંદર રહેલા છે. ૧૬

---

૧૧ આપ–'રક્ષા માટે આપ' સાયણ.

૧૨ કાબરચીતરા–'**उदुंबलौ**' **उरुबलौ**–વિસ્તીર્ણ બળવાળા. સા. મેકડોનલ કહે છે કે આ શબ્દ ફક્ત અહીંયાં જ આવતો હોવાથી તેનો અર્થ જાણવાનું સાધન નથી. વે. રી. પૃ. ૧૭૩. ગ્રાસમાન–('braun'= "brown" એવો અર્થ કરે છે.

૧૬ આ ઋચાનો અર્થ બંધ બેસતો નથી. મેકડોનલ (વે. રી.) ને અનુસરી ઉપરનો અર્થ કર્યો છે. "ત્રિકદ્રુક' 'આ શબ્દ ઋગ્વેદમાં છ વાર આવે છે; તે હંમેશા બહુ વચનમાં અને આ સ્થાન સિવાય દરેક સ્થાને સપ્તમી વિભક્તમાં વપરાયો છે. તે ચાર વાર સોમના સંબંધમાં આવે છે અને એક વાર તેનો ઉલ્લેખ કરે છે. '**त्रिकद्रुकेष्वपिबत् सुतस्य**' નીચોવેલા સોમને ત્રણ વાસણમાં પીધો'.બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં સોમયાગના ત્રણ દિવસો માટે વપરાય છે." મે. વે. રી. પૃ. ૧૭૫.

સાયણ પ્રમાણે આમ અર્થ થાય. "ત્રિકદ્રુકોને–જ્યોતિષ્–આયુષ્ અને ગૌ, એ ત્રણ યાગોને–યમ પ્રાપ્ત કરે છે. છ ઉર્વી–ભૂમિયોને–કૃત અકૃત જોવાને પ્રાપ્ત કરે છે. એક જ મહાન્–જગત્–યમ પ્રાપ્ત કરે છે. ત્રિષ્ટુપ, ગાયત્રી, સર્વ છંદો યમમાં રહેલા છે."

૨૩

વિષય દ્યુત, ઋષિ ઐલુષ કવષ અથવા મુજવાનનો પુત્ર અક્ષ, છંદ ૭ જગતી, બાકીના ત્રિષ્ટુપ્.

કમ્પતા, મોટાના (મોટા વૃક્ષના ફળમાંથી બનેલા) અતિ પવનવાળા સ્થળમાં જન્મેલા (પાસાઓ)મને મત્ત કરે છે. મુજવાન્ (પર્વત) ઉપર થએલા સોમના પાનની જેમ જગાડતા પાસાએ મને ખુશ કર્યો છે. ૧

તે મને ઠપકો આપતી ન હતી, તે મારા ઉપર ચિડાતી ન હતી, વળી તે મિત્રો તરફ અને મારા તરફ ભલી હતી. એકથી વધી જતા અક્ષને માટે મેં અનુવ્રત જાયાને તરછોડી. ૨

સાસૂ દ્વેષ કરે છે, સ્ત્રી તરછોડે છે. માગણને મહેર કરનારો મળતો નથી. વેચાતા ઘરડા ઘોડાની જેમ હું જુગારીનો ઉપયોગ જાણતો નથી. ૩

આની જાયાને બીજા માણસો સ્પર્શ કરે છે, જેના ધનની બળવાન અક્ષે આકાંક્ષા કરી; પિતા, માતા, ભાઈઓ એના વિષે કહે છે 'અમે ઓળખતા નથી. એને બાંધીને લઇ જાઓ. ૪

જ્યારે હું એમ ધારૂં છું કે "હું હવેથી આનાથી ખેલીશ નહિ", (રમવા) આઘે જતા મિત્રોથી હું પાછળ પડી જાઉં છું, (ત્યાંતો) (પાટીયા ઉપર) નાખેલા બભ્રુઓએ (ભુખરા

(૧) અતિ પવનવાળા સ્થળમાં-જ્યાં ખૂબ પવન આવે છે એવા પર્વતની કોઇ ઉંચી બાજુ ઉપર ઉગતા વિભીદક વૃક્ષના ફળમાંથી પાસા બનાવવામાં આવતા.

મુજવાન્ પર્વત ઉપર થએલા સોમનો રસ ઉત્તમ ગણાતો.

જગાડતા-'જય પરાજયના હર્ષશોકથી જાગરણ કરાવનાર' (સાયણ) 'enlivening' 'સચેત કરે એવો' મે. વે. રી. પૃ. ૧૮૭

(૨) એકથી વધી જતા-**एकपरस्य** " કલિ નામના ખરાબ દાવનો ઉલ્લેખ છે. આ દાવમાં જે સંખ્યા આવે તેને ચારે ભાગતાં એક વધે છે. જ્યારે કૃત નામના સારા દાવમાં કાંઇ પણ વધતું નથી." મે. વે. રી. પૃ. ૧૮૭. (સરખાવો ધમ્મપદ. પૃ. ૧૩૯ પુ. મં. અ.)

પાસાઓએ) શબ્દ કર્યો અને હું જારિણીની જેમ એમના સ્થાને જાઉં છું જ. ૫

બળતા શરીરે જુગારી સભામાં "જીતીશ ?" એમ પૂછતો જાય છે. સામા જુગારીને 'કૃત' આપતા અક્ષો આની ઇચ્છાને વધારે છે. ૬

અક્ષો ખરેખર અંકુશવાળા, પીડા આપનારા, છેતરનારા, સંતાપ કરનારા, (બીજાને) સંતાપ કરાવે એવા, બાળકની જેમ આપનારા, જિતનારને ફરી હણનારા, જુગારીના જાદુથી, મધુથી યુક્ત છે. ૭

આમનો ત્રેપનનો સમુદાય સત્યધર્મા સવિતા દેવની જેમ રમે છે. ઉગ્રના ગુસ્સા આગળ પણ એ નમતા નથી. રાજા પણ એમને નમસ્કાર કરે છે. ૮

નીચે પડે છે, ઉંચે કૂદે છે. હાથ વિનાના હાથવાળાનો પરાભવ કરે છે. દિવ્ય અંગારા પાટીયા ઉપર નખાયેલા (તેમ જ) ઠંડા છતાં એ હૃદયને બાળે છે. ૯

જુગારીની તજાએલી સ્ત્રી સંતાપ પામે છે, કોણ જાણે ક્યાં રખડનારની માતા (પણ). દેવાદાર, બ્હીતો, ધનને ઇચ્છતો રાતે બીજાઓના ઘર પાસે જાય છે. ૧૦

---

(૬) બળતા શરીરે–**शूशुचानः– शाशुचानः–दीप्यमानः** (સાયણ). મેકડોનલના મતે આ શબ્દનો અર્થ નક્કી નથી. એમાં ભયનો અથવા વિશ્વાસનો અર્થ હોવો જોઇએ એમ તે માને છે. પોતે ભયનો અર્થ લેછે. વે. રી. પૃ. ૧૯૦. ગ્રાસમાન 'sebbet vertrauend' 'પોતામાં વિશ્વાસ રાખતો' એવો અર્થ કરે છે. વો. ૨. પૃ. ૩૨૧. મેં ઉપરનો અર્થ ગ્રીફીથને અનુસરી કર્યો છે, જેમાં સાયણમાંથી પણ ટેકો મળે છે.

(૭) બાળકની જેમ આપનાર–"બાળકની જેમ આપી પાછુ લઇ લેનારા" વે. રી. પૃ. ૧૯૦. પણ સાયણઃ–**धनदानेन धान्यतां लभयंतः कुमाराणां दातारो भवंति'** જાદુ—**बर्हणा 'परिवृढ्रेन'** (સાયણ).

(૮) 'ત્રેપનનો' **त्रिपंचाशः** 'ત્રણ પચાસનો સંઘ' એમ મેકડોનલ અર્થ કરે છે. વે. રી. પૃ. ૧૯૧. ઉપમાનું તાત્પર્ય એવું જણાય છે કે જેમ સવિતાનું કાર્ય કોઇ પણ રોકી શકે એમ નથી તેમ આ પાસાઓનું કાર્ય પણ કોઇ રોકે તેમ નથી. વે. રી. પૃ. ૧૯૧.

સ્ત્રીને—અન્યની જાયાને—અને સુઘડ ઘર જોઇને જુગારીને સંતાપ થાય છે. પરોડીએ ભુખરા ઘોડાને જોડે છે; (સાંજે) અગ્નિની પાસે તે વૃષલ પડે છે. ૧૧

જે તમારો સેનાની, મહાન ગણનો રાજા, વ્રાતનો પ્રથમ હોય, તેને હું દશ આંગળીયો બતાવું છું અને કહું છું કે મેં ધન રાખ્યું નથી. હું સાચું બોલું છું. ૧૨

'અક્ષથી ખેલશો નહિ. ખેતી જ કરો. બહુ માનીને મેળવેલામાં જ આનંદ માનો. હે જુગારી! તેમાં જ ગાયો છે તેમાં જ સ્ત્રી છે! મને તે આ પૂજ્ય સવિતા કહે છે. ૧૩

મિત્ર બનો, અમારા ઉપર મહેર કરો. ઘોર કર્મથી ધર્ષણ થાય એ રીતે અમારા ઉપર આક્રમણ ન કરો. તમારો ગુસ્સો, તમારી શત્રુતા શાંત થાઓ. બીજો બભ્રુઓની જાળમાં હો. ૧૪

૨૪

દેવતા નદીઓ, ઋષિ પ્રિયમેધપુત્ર સિંધુક્ષિત્, છન્દ જગતી.

હે પાણી! તમારા ઉત્તમ મહિમાની વિવસ્વાનના સદનમાં કવિ સારી રીતે પ્રશંસા કરે છે. સાત સાત ત્રણ પ્રકારે વહી. સિંધુ ઓજસથી બીજી સરિતાઓને ચઢી જાય છે. ૧

---

(૧૧) અગ્નિની પાસે—ઠંડીથી પીડાઇને પડે છે (સાયણ).

આ ઋચાથી સેના, ગણ, અને વ્રાત એ તત્કાલીન સામાજિક સત્તાવાળી સંસ્થાઓ લાગે છે.

૧૪ ઘોરકર્મથી-'જાદુથી' મે. વે. રી. પૃ. ૧૯૪.

૧ વિવસ્વાનના ૯—' પરિચરણવાન્ યજમાનના યજ્ઞગૃહમાં ' સાયણ. બીજાઓ 'સૂર્યના સ્થાનમાં'. મેકસમુલર કહે છે કે સૂર્યનું સ્થાન પૃથ્વી સિવાય ભાગ્યે જ બીજું કાંઇ હોઇ શકે' જુઓ: What India can teach us પૃ. ૧૬૪. આ સૂકતનો તેમાં તરજુમો આપ્યો છે.

ત્રણ પ્રકારે:—પૃથ્વીમાં, અંતરિક્ષમાં, અને દ્યૌમાં' (સાયણ). 'એકવીસ નદીઓ—પંજાબની મુખ્ય સાત નદીઓમાં બીજાં બે નદીસપ્તકો ઉમેરવામાં આવે છે. ગ્રીફીથ. ઋ. વે. વો. ૨. પૃ. ૪૯.

વરુણે તારે જવા માટે માર્ગો ખુબ ખોદી કાઢ્યા, જ્યારે હે સિંધુ ! તું બળથી મેળવવાની સંપત્તિ માટે ધસી. ભૂમિના ઉંચા શિખરમાંથી તું પસાર થાય છે–જ્યારે તું આ ચાલતાં (પાણીના) અગ્ર ઉપર વિરાજે છે. ૨

ભૂમિની ઉપર દ્યૌમાં ઘોષ ચઢે છે, અનંત બળ ભાનુથી ઉંચે જાય છે, જાણે અભ્રમાંથી વૃષ્ટિઓની ગર્જના થાય છે, જ્યારે ગર્જના કરતા વૃષભની જેમ સિંધુ જાય છે. ૩

હે સિંધુ ! તારા તરફ શિશુ જેમ ભાંભરતી ગાય માતાઓ પય વડે ધસે છે. જોદ્ધા રાજાની જેમ તું ખરેખર બન્ને બાજુની નાયક છે–જ્યારે આ પ્રકર્ષવાળાંઓનાં અગ્રને તું પ્હોંચી જાય છે. ૪

હે ગંગા, યમુના, સરસ્વતી, શુતુદ્રી, અને પરુષ્ણી આ મારા સ્તોત્રને સ્વીકારો. અસિકનીની સાથે હે મરુદ્વૃધા, વિતસ્તાની સાથે હે આર્જીકીયા, સુષોમાની સાથે સાંભળો. ૫

---

૨ બળથી મેળવવાની સંપત્તિ માટે–**वाजान्** ‘અન્નોને અભિલક્ષી’(સાયણ) જ્યારે તું ઇ. “સર્વ જગત્–જંગમ પ્રાણીઓ ઉપર–અગ્ર–પ્રત્યક્ષ ઐશ્વર્ય ભોગવે છે.” મેં અર્થ ગ્રાસમાનને અનુસરી કર્યો છે; ઋ. વે. વો. ૨. પૃ. ૩૬૦.

૩ ભાનુથી **भानुना**—‘દીપ્ત ઊર્મિથી’ (સાયણ). ‘તેજના ચમત્કારાથી’ ગ્રીફીથ. ઋષિને જાણે વિદ્યુતનુ ભાન થતું હોય એમ લાગે છે.

૪ બન્ને બાજુ—**सिचौ** ‘**सिच्यमानौ तटौ**’ (સાયણ). ફીથ ગ્રાસમાન વગેરે—લશ્કરની બન્ને બાજુઓ.

પ્હોંચી જાય છે **इनक्षसि–नश्**–વ્યાપવું ઉપરથી. વ્યાપવું–પ્હોંચવું ઇત્યાદિ.

૫ “શુતુદ્રી=સતલજ, પરુષ્ણી=રાવી, અસિકની–ચન્દ્રભાગા અથવા ચેનાબ. વિતસ્તા=ઘણું કરીને ઝેલમ.

મરુદ્વૃધા—હાલની કઈ નદી એ કહી શકાતું નથી. યાસ્ક આર્જિકીયા અને સુષોમાને વિપાટ્ અને સિન્ધુ માને છે. પણ આ સંભવિત નથી. આ નદીઓ કયી છે તે કહી શકાતું નથી.” ગ્રીફીથ. ઋ. વે. વો. ૨ પૃ. ૪૦૦

જવાને માટે પ્રથમ તૃષ્ટામા સાથે (તું થાય છે), સુસર્તુ, રસા, તે શ્વેતા, કુભા, (અને) મેહત્નુ સાથે (તું થાય છે)—જેમની સાથે સમાન રથે હે સિંધુ! તું ગોમતી અને ક્રુમુ તરફ જાય છે. ૬

દેદીપ્યમાન, વિવિધરંગી, ઉજ્જવલ (સિંધુ) મહિમાથી ક્ષેત્રોને અને સ્થાનોને બધી બાજુએથી ભરપૂર કરે છે. સુંદર ઘોડીના જેવી, તન્વીના જેવી, જોવા લાયક, અકુણ્ઠિત સિંધુ ક્રમ વગવાળામાં ઉત્તમ વગવાળી છે. ૭

સારા અશ્વોવાળી સિંધુ, સારા રથોવાળી, સારાં વસ્ત્રોવાળી, હિરણ્યવાળી, સુઘટિત, બલવતી, ઊનવાળી, સીલમાવતી યુવતિ અને સુભગા વળી મધુવૃધ ને ધારણ કરે છે. ૮

સિંધુએ સુખકર ઘોડાવાળા રથને જોડયો, તેના વડે આ સંગ્રામમાં સંપત્તિ મેળવી. આ અકુણ્ઠિત, બળવાન્, સ્વાયત્ત યશવાળાનો મહાન્ માહમા ગવાય છે. ૯

———o———

૮૫

દેવતા વિશ્વકર્મા, ઋષિ ભુવનપુત્ર વિશ્વકર્મા, છંદ ત્રિષ્ટુપ્.

મનથી ધીર, તેજના પિતાએ, ઘૃતમાં ઉચાં નીચાં થતાં આ (દ્યાવાપૃથ્વી) ને જન્મ આપ્યો. જ્યારે પૂર્વ છેડાઓ દૃઢ થયા ત્યાર પછી જ દ્યાવાપૃથ્વી વિસ્તર્યાં. ૧

વિશ્વકર્મા વૈભવશાલી મનવાળો, મહાન્, ધાતા, વિધાતા અને પરમ સમ્યગ્દર્શન છે, તેમનાં પુણ્યકર્મો અન્ન વડે આનંદ પામે છે; જ્યાં સપ્તર્ષિઓની પર એકને કહે છે. ૨

---

૮ સીલમાવતી—"જે વનસ્પતિના દોરડાથી સીર-હળ બંધાય છે તેને ખેડુતો 'સીલમા' કહે છે." (સાયણ). ગ્રીફીથ—ઊર્ણાવતી, સીલમાવતી —નદીઓનાં નામ ગણે છે.

મધુવૃધ 'નિર્ગુણ્ડી આદિ વનસ્પતિ' (સાયણ)

૧ તેજના પિતાએ 'ચક્ષુથી ઉપલક્ષિત ઇન્દ્રિયસમૂહાત્મક શરીરના પિતા; અથવા ચક્ષુ એટલે વ્યાપક તેજ.' (સાયણ)

ઘૃત. ઘૃત જેવાં દેદીપ્યમાન પાણી. સાયણ 'પ્રથમ ઉદક સર્જ્યું અને પછી દ્યાવાપૃથિવી' એવા અર્થ કરે છે.

૨ વૈભવશાલી મનવાળો—**विमनाः 'विभूतमनाः'** (સાયણ).

જે અમારો પિતા જે અમારો જનેતા જે વિધાતા (તે) સર્વ ધામોને અને ભુવનોને જાણે છે. જે દેવતાઓનો એક જ નામદાતા છે, તેની પાસ બીજાં ભુવનો પ્રશ્નને (પૂછવા) માટે જાય છે. ૩

જેઓએ દૂર, અદૂર (અને) નીચેના લોકમાં આ ભૂતોને સંસ્કારી કર્યાં તે પૂર્વ ઋષિઓએ, સ્તોતાઓના જેમ મહત્ત્વથી, આના માટે ધનનો યજ્ઞ કર્યો. ૪

દ્યૌથી પર, આ પૃથ્વીથી પર, અસુર દેવતાઓથી પર જે છે–પ્રાણીઓએ કયા ગર્ભને પ્રથમ ધારણ કર્યો જ્યાં સર્વ દેવો સાથે દેખાયા ? ૫

સમ્યગ્દર્શન—**संदृग् 'संद्रष्टा'** (સાયણ)

આ મંત્રની વ્યાખ્યા અધિયજ્ઞ અને અધ્યાત્મ એ બે રીતે થાય છે. પહેલી દેવતને ઉદ્દેશી કહેવાય છેઃ—" વિશ્વકર્મા, બહુવિધ—બહુ પ્રકાર–વૃષ્ટિનું પ્રદાન વગેરે કર્મોનો કર્તા, આદિત્ય, અને તે વિભૂતમના, મહાન્ ધાતા, વૃષ્ટિ આદિનો કર્તા, વિધાતા—જગતનો કર્તા, અને ભૂતોનો પરમ સંદ્રષ્ટા. તે સપ્તર્ષિઓના—તેજોના, ઈષ્ટો—સ્થાનો અથવા શરીરો—ઉદકથી સંમોદ પામે છે, જેમાં—જે આદિત્યમાં–તે દેવને મંત્રવિદો સપ્તર્ષિઓથી પર એક કહે છે. અધ્યાત્મ અર્થઃ—વિશ્વકર્મા, જે પરમાત્મા, પ્રાણ અને પ્રકાશથી યુક્ત હોઇ બહુકર્મવાળો થાય છે અને તે વિભૂતમના, વસ્તુતઃ મહાન્ વિશ્વકર્મા—સુકૃત દુષ્કૃતના ફળને વિશેષતાથી અપાવનાર, ધાતા, વિધાતા, પરમ હોઇ ઇન્દ્રિયોનો દ્રષ્ટા. તે સપ્તર્ષિઓ—દ્રષ્ટા ઇન્દ્રિયોનાં—ઇષ્ટો—સ્વરૂપો–અન્નની સાથે સંમોદ પામે છે,—જે આત્મામાં તે આત્માને, સપ્તર્ષિઓથી પર–ઇન્દ્રિયાદિથી અતીત–પરમાત્મા–તત્ત્વવિદો કહે છે.'(સાયણ).

૪ સ્તોતાઓની જેમઃ " સ્તોતાઓ જેમ મોટા સ્તોત્રથી યજે તેમ " (સાયણ). અદૂર–ઇત્યાદિ. **असूर्ते सूर्ते निषत्ते** 'સ્થાવર, જંગમ અને નિશ્ચલ ' (સાયણ).

સંસ્કારી કર્યાં: મૂળમાં **समकृण्वन्** છે–તેનો, બીજાઓ " ઉત્પન્ન કર્યાં " એવો અર્થ કરે છે. સાયણ. " સારી રીતે ઘૃતાદિથી પૂજ્યા " એવો અર્થ કરે છે.

પાણીએ તે જ ગર્ભને પ્રથમ ધારણ કર્યો જેમાં સર્વ દેવો એકઠા થયા હતા. અજની નાભિમાં એક મૂકાએલું હતું જેમાં સર્વ ભુવનો રહ્યાં હતાં. ૬

જેણે આમને જન્મ આપ્યો તેને તમે જાણતા નથી. તમારૂં અંતર બીજું જ હતું. ધુમસથી ઘેરાયેલા, બડબડ કરતા, પ્રાણને તર્પતા ઉકથો બોલનારા ફરે છે. ૭

૨૯

વિષય પુરૂરવા-ઉર્વશીનો સંવાદ, ઋષિ જે ઋચાનો જે બોલનાર તે ઋષિ છંદ ત્રિષ્ટુપ્.

પુરૂરવાઃ—

અયિ જાયે! મનથી આપણે વચનોને મિશ્ર કરીએ, હે ચણ્ડિ થોભ. આપણા આ મનોભાવો અનુદિત (રહેતાં) પહેલાંના દિવસોમાં સુખકર ન હતા. ૧

---

૭ આમને–' આ ભૂતોને ' સા.

તમારૂં અંતર ઇત્યા—" હું દેવદત્ત છું, યજ્ઞદત્ત છું, એ રીતે અમે આત્માને વિશ્વકર્મા સમજીએ છીએ એમ જો કહેવામાં આવે તો તે અસત્ છે. અહંપ્રત્યયથી સમજાતું જીવરૂપ તત્ત્વ, વિશ્વકર્મા પરમેશ્વરનું તત્ત્વ નથી, પરંતુ તમારૂં અહંપ્રત્યયથી જણાતા જીવોનું અંતર બીજું–અહંપ્રત્યયથી જણાય એનાથી જુદું-સર્વ વેદાન્તવેદ્ય ઇશ્વર તત્ત્વ હતું " (સાયણ).

પ્રાણને તર્પતા–' ઉદરંભરો ' સાયણ.

ઉકથો બોલનારા—' નાના પ્રકારના યજ્ઞોમાં ઉકથને બોલતા કેવળ આ લોકના અને પરલોકના ભોગમાં મશગુલ છો માટે વિશ્વકર્મા દેવને જાણતા નથી.' (સાયણ).

૧ આ સૂક્તનો સંતોષકારક અનુવાદ થઇ શકતો નથી. આના અનુવાદમાં પીશલ અને ગેલ્ડનરના જર્મન અનુવાદનો ખાસ આધાર લીધો છે.

મૂળમાં પૃ. ૯૦ જુઓ, **तिष्ठ**માં **ति** ઉદાત્ત હોવાથી ક્રિયાપદોના સ્વરના નિયમ પ્રમાણે '**तिष्ठ घोरे**' વચમાં મૂકેલું પેટાવાક્ય ગણાવું જોઇએ, અને **मनसा, वचांसि** ઇત્યાદિની સાથે તે જાય.

ઉર્વશીઃ—

હું તારા વેણુને શું કરૂં ? ઉષાઓની અગ્રેસર (ઉષા) ની જેમ હું ચાલી ગઇ. હે પુરૂરવસ્ ! ફરીથી પાછો ઘેર જા. હું પવનની જેમ દુષ્પ્રાપ છું. ૨

પુરૂરવાઃ—

ભાથામાંથી શ્રીને માટે છુટતા તીરની જેમ, પશુઓને જિતતા, સેંકડોને જીતતા વેગવાન (અશ્વ) ની જેમ, વીરને ન છાજે એવા ઇરાદાથી વીજળી ચમકે, એવો (ચમકારો થયો), ઘેટી જેમ અવાજોએ ઘેટા જેવો શબ્દ જણાવ્યો. ૩

ઉર્વશીઃ—

સસરાને વસુ અને વય આપતી તે જો કામી ઈચ્છે તો, પાસેના ઘરમાંથી તે ઘરમાં જતી; જેમાં તેને આનંદ મળતો

× × × × ૪

વચનો મિશ્ર કરીએ, વાતચીત કરીએ. **मनसा वचांसि** માટે સરખાવો **मनसा वाचमक्रत** ઋ. વે. ૧૦. ૭૧. આ બધા માટે જુઓ પીશલ અને ગેલ્ડનર વેદીશબ્દુડીઅન વો. ૧ પૃ. ૨૬૫.

૩ સાયણનો અર્થ તદ્દન જૂદો "શ્રી માટે ભાથામાંથી તીર છૂટી શકતું નથી. હું વેગવાન શત્રુઓની સેંકડો ગાયો પડાવી શકતો નથી.વીર વિનાના ક્રતુમાં પ્રકાશ થતો નથી. માણસો વિસ્તીર્ણ સંગ્રામમાં અવાજને જાણતા નથી."

આ ઋચાનો અર્થ ખાત્રીથી કરી શકાતો નથી. ઉપરનો અર્થ ગેલ્ડનર (પૃ. ૨૬૬) ના અનુવાદમાંથી સૂચન લઇ કર્યો છે. આ અર્થ કથાવસ્તુ સાથે ઠીક બેસે છે.

૪. કામી—**उष:** (**वसू**ની સાથે સંબંધવાળું) તીવ્ર ઇચ્છાવાળો-કામી. સે. પી. બ. લે. સાયણ, ઉષાના સંબોધન, તરીકે લે છે.

આનંદ મળતો '**चाकन्**' '**कामयते**' (સાયણ). આ રૂપના મૂળ વિષે સંદેહ છે. ગ્રાસમાન '**का**' માંથી સિદ્ધ કરે છે. રૉથ '**कन्**' માંથી લુસ્તન ભૂતકાળ બીજો કે ત્રીજો પુરુષ. મેકડોનલ વેદીક ગ્રામરમાં (Enc. of Indo Aryan Resarchમાં પ્રકટ થયેલું) કહે છે કે "The obscure form "**चाकन्**) (X 29)

×   ×   × હે
પુરૂરવ ! હું તારી કામનાને અનુસરતી હતી. હે વીર ત્યારે તું મારા શરીરનો રાજા હતો. ૫

જે સુજૂર્ણિ, શ્રેણિ, સુમ્નેઆપિ, હ્રદેચક્ષુની જેમ ફરતી ગ્રંથિની–તે શણગારવાળાં અરુણવર્ણાની જેમ ખસી ગયાં ! શ્રીને માટે દૂઝણી ગાયોની જેમ તેઓ શબ્દ કરતી હતી. ૬

ઉર્વશી:—

આ જન્મતાં દેવપત્નીઓ એકઠી થઇ, વળી સ્વયં વહેતી નદીઓએ એને પોષ્યો; વળી હે પુરૂરવા દેવોએ દસ્યુઓને હણવા મોટા રણને માટે તને મોટો કર્યો. ૭

પુરૂરવા:—

જેવો હું માણસ આ વસ્ત્ર કહાડતી અમાનુષીઓ પાસે ગયો (કે તરતજ) તે, બ્હીકથી સરી જતી સાપણની જેમ, રથને અડકતી ઘોડીઓની જેમ, ભડકી ખસી ગયાં. ૮

---

may be the nom. of an intensive participle with an anamalous accent for **चाकनत्**" અને ફૂટ નોટમાં "I regard it as 3rd sing perf, injunctive=**चाकनत्** " પૃ. ૩૯૨.

૫ કામના **केतम्** 'ગૃહ' (સાયણ).

૬ આ ઋચામાં ઉર્વશીની સખીઓનાં નામ હોય એમ લાગે છે. એમાં કેટલાં નામ છે અને કેટલાં વિશેષણ છે તે ચોક્કસ કહી શકાતું નથી.

હૃદેચક્ષુ પછી 'ન' છે તેનો સાયણ સમુચ્ચય અર્થ લે છે. અહીં તેનો સાધારણ ઉપમા અર્થ લીધો છે. પણ ઉપમાનું સ્વારસ્ય સમજાતું નથી.

શણગારવાળાં **अञ्जयः अंजिः** 'આંજણવાળી' એવો શબ્દાર્થ થાય. આંજવાના ચોપડવાના–અમુક અમુક પદાર્થો શણગારમાં ગણાતા હોવાથી "શણગાર વાળાં" એવાં અર્થ થાય છે.

અરુણવર્ણા—સાયણ સખીઓનું વિશેષણ ગણે છે. અને પછીનો 'ન' નકાર અર્થમાં લે છે. ગ્રીફીથ લાલ ગાયો એવો અર્થ કરે છે. અહીંઆં ઉષાઓનો ઉલ્લેખ હોય એમ લાગે છે. ગ્રાસમાન '**अरुणयः**'નો લગભગ આવો અર્થ કરે છે. આ અર્થ ઉર્વશીનું વાકય 'હું ઉષાઓની અગ્રેસરની જેમ ખસી ગઇ' એ સાથે ઠીક બંધ બેસે છે.

જ્યારે મર્ત્ય આ અમર સ્ત્રીઓ વિષે પ્યાર કરતો (પોતાની) ઇચ્છાઓ જેવી દેવાંગનાઓની સાથે સંપર્ક કરે છે ત્યારે જે હંસીઓની જેમ, ખેલતી (ચોકડુ) કરડતી ઘોડીઓની જેમ, પોતાના શરીરને શોભાવે છે. ૯

પાણીમાંની મારી કામનાઓને પૂરતી, પડતી વિજળીની જેમ જે ઝળુકી;–પાણીમાંથી સુજાત નર જન્મે, ઉર્વશી દીર્ઘ આયુષ આપો. ૧૦

ઉર્વશી:—

આ રીતે તું પૃથ્વીનું રક્ષણ કરવા જન્મ્યો છે; હે પુરૂરવ મને તે ઓજસ (તેં) આપ્યું છે; તે દિવસે જાણતી હોઇ તને સમજાવ્યું હતું; મને (તેં) સાંભળી નહિ; હવે ભોગ રહિત થએલો તું કેમ બોલે છે? ૧૧

પુરૂરવા:—

પુત્ર જન્મીને પિતાને કયારે ઇચ્છશે? બધું જાણતાં રડનારાની જેમ આંસુ પાડશે? સમાન મનવાળા દંપતીને કોણ છુટા પાડશે?—શાથી જે સસરાઓમાં (સાસરામાં) અગ્નિ બળે છે.

ઉર્વશી:—

આંસુ પાડતાને આશ્વાસન આપીશ, કલ્યાણકર ચિંતાને અર્થે તે આક્રન્દ કરનારની જેમ આરડશે? તારૂં જે (અપત્ય)

---

૯ દેવાંગનાઓ—**क्षोणोभिः** '**वाग्भिः**' સાયણ. નિઘણ્ટુમાં તો આ શબ્દનો અર્થ 'પૃથ્વી' અને (દ્વિવચનમાં) દ્યાવાપૃથ્વી' એવો જ આપ્યો છે. સાયણ 'વાગ્ભિ:' અર્થ શી રીતે કહાડે છે એ વિચારવાનું છે. મં. ૮ ૧૩—૧૭ માં "**इंद्रं क्षोणीरवर्धयत् वया इव**" એમાં જો કે સાયણ "પૃથ્વી—અને તેનાથી ઉપલક્ષિત સર્વ લોક—" એવો અર્થ કરે છે, તો પણ આ બહુવચનના પ્રયોગથી કોઇ 'દેવીઓ' ઉદ્દિષ્ટ હોય એમ લાગે છે. જુઓ ગેલ્ડનર પૃ. ૨૭૬ વૉ. ૧ **क्षोणीभिः क्रतुभिर्न** ઇત્યાદિ. આ શબ્દોનો અર્થ ખાત્રીથી આપી શકાતો નથી.

મારામાં છે તે તને મોકલાવીશ. ઘેર ચાલ્યો જા. હે ગાંડા મને તું પ્રાપ્ત નહિ કરે. ૧૩

પુરૂરવાઃ—

(તારો) વલ્લભ આજે પાછો ન ફરે એમ દૂર પેલી પાર જવાને પ્રપાત કરશે; પછી એ નિર્ઋતિના ખોળામાં સુશે; પછી એને ધસતાં વરૂઓ ખાઇ જશે. ૧૪

ઉર્વશીઃ—

પુરૂરવા! મા મર; પ્રપાત મા કર; તને જંગલી વરૂઓ મા ખાઓ! સ્રીઓની સાથે સખ્યો હોય નહિ; એ તો સાલાવૃકોનાં હૃદયો! ૧૫

જ્યારે બીજા રૂપે મર્ત્યોમાં હું ફરતી હતી, ત્યારે હું ચાર શરદ સુધી રાતો રહી; દિવસના એકવાર થોડુંક ઘી હું ખાતી; તેટલાથી જ તૃપ્ત થઈ હું આ ફરૂં છું. ૧૬

પુરૂરવાઃ—

અંતરિક્ષને ભરી રહેલી, અંતરિક્ષને માપી રહેલી ઉર્વશીને હું પ્રિયતમ વિનંતી કરૂં છું; સુકૃતનો દાતા તારી પાસે રહે. પાછી ફર, મારૂં હૃદય તપે છે. ૧૭

---

૧૩ આંસુ પાડતાને 'अश्रु वर्तयते', ગેલ્ડનર (૨૭૯—૮૦) ને અનુસરી 'वर्तयते' ચતુર્થીમાં લીધું છે. સાયણ આ પ્રમાણે અર્થ લે છે– 'તને જવાબ આપું છું. તારૂં અપત્ય અશ્રુ પાડશે' ઇત્યાદિ.

કલ્યાણકારક ઇત્યાદિ, એટલે કલ્યાણકર ચિંતાની એને ઉણપ નહિ રહે.

૧૪ વલ્લભ—सुदेवः 'તારી સાથે સુક્રીડ પતિ' સાયણ. ગેલ્ડનર બીજા અનેક ઉતારા આપી 'વલ્લભ' અર્થ સાબીત કરે છે પૃ. ૨૮૦—૮૧.

પેલી પાર—'મહાપ્રસ્થાન ગમન કરશે' (સાયણ).

નિર્ઋતિ=મૃત્યુ. 'પૃથ્વી અથવા પાપ દેવતા' (સાયણ).

૧૫ સાલાવૃકોના—"આ સખ્યો, સાલાવૃકોના હૃદયો જેવી રીતે વિશ્વાસે રહેલાં વત્સાદિનાં ઘાતક હોય છે તેવાં છે" (સાયણ).

૧૭ પ્રિયતમ 'वसिष्ठः'

ઉર્વશી:—

તને આ દેવો આમ કહે છે. "ઐલ (ઇલાપુત્ર) આ જેમ છે (એ રીતે તો) તું મૃત્યુબંધુ છે; (પણુ) તારી પ્રજા દેવોને હવિષ વડે પૂજશે, અને તું પણુ સ્વર્ગમાં આનંદ કરીશ. ૧૮

૨૭

*પણિઓ અને સરમાનો સંવાદ, છંદ ત્રિષ્ટુભ.

પણિઓ:—

શું ઇચ્છતી સરમા આ સ્થાને આવી પહોંચી ! શાથી જે રસ્તો આડાઅવળા વળાકથી દૂર જનારો છે. અમારી પાસે તારૂં શું રહેલું છે ? પરિભ્રમણુ કેવું થયું ? રસાનાં પાણી તું કેવી રીતે તરી ? ૧

સરમા:—

ઇંદ્રની મોકલેલી દૂતી, તમારા મોટા ખજાનાઓને ઇચ્છતી, હે પણિઓ ! હું ફરૂં છું. કુદકાની બીકથી તેણે અમને મદદ કરી; એ રીતે રસાનાં પાણી હું તરી. ૨

પણિઓ:—

હે સરમા ! ઇંદ્ર કેવો છે ! તેનો દેદાર કેવો છે—જેની દૂતી થઇને તું અહીંઆં દૂરથી આવી છું ? તે અહીંઆં આવો. તેને મિત્ર બનાવીએ, અને અમારી ગાયોનો તે ગોપતિ થાય. ૩

---

*ઇન્દ્રના પુરોહિત બૃહસ્પતિની ગાયો વલ નામના અસુરના પણિ નામના યોદ્ધાઓ લઇ ગયા, અને ગુફામાં પૂરી દીધી. બૃહસ્પતિના કહેવાથી ઇંદ્રે સરમા નામની દેવશુનીને (દેવોની કુતરી) મોકલી; જેણે મોટી નદી તરી વલપુર આવી પૂરેલી ગાયો જોઇ. આ જાણી પણિઓ તેને મિત્ર કરવા આ સંવાદ કરે છે ઇત્યાદિ કથા સાયણુ આપે છે.

૧ આડા અવળા—**जगुरिः पराचैः** 'પરાઙમુઃખ—આવૃત્તિવર્જિત જે ગમનો—તે વડે જગુરિ—એટલે ઉદ્‌ગૂર્ણું મહાન પ્રયત્નથી પણુ ન જઇ શકાય તેવા; અથવા 'અત્યર્થ જનારી' પાછળ જોયા વિના જનારી (સાયણુ). **अत्यथा ज[illegible] रिजंगम्यते: प[illegible]र्वतेरंचित:** । निरु. ૧૧–૨૫.

પરિભ્રમણુ. **परितक्म्या** 'રાત્રિ' એવો બીજો અર્થ પણુ સા. આપે છે.

સરમાઃ—

એ દબાય એવો હોય એમ હું તેને જાણતી નથી; તે દબાવે છે,—જેની દૂતી થઇને હું અહીંઆં દૂરથી આવી છું. વહેતી ઉંડી (નદીઓ) તેને ઢાંકતી નથી; ઈંદ્રથી હણાઇને હે પણિઓ ! તમો સુશો. ૪

પણિઓઃ—

હે સુભગ સરમા ! દ્યૌના પ્રાન્તો વિષે બધે ફરતી તું જે ઈચ્છતી હતી તે આ ગાયો; તેમને લઢયા વિના તને કોણ આપે ? અને વળી અમારાં આયુધો તીક્ષ્ણ છે. ૫

સરમાઃ—

હે પણિઓ ! તમારાં વચનો (ભલે) સેનાથી લડાય એવાં ન હોય; (ભલે) તમારાં પાપી શરીરો તીરથી ભેદાય એવાં ન હોય; (ભલે) તમારો માર્ગ આવવાને માટે ભેદી શકાય એવો ન હોય. બૃહસ્પતિ ! તમારાં તે બંને માફ નહિ કરે. ૬

પણિઓઃ—

હે સરમા ! આ ખજાનો અદ્રિમાં રહેલો છે, ગાયોથી અશ્વોથી અને વસુઓથી સમૃદ્ધ છે; તેને પણિઓ—જે સુગોપ છે, સાચવે છે. શૂન્ય સ્થાનમાં તું વ્યર્થ આવી છું ? ૭

સરમાઃ—

અહીંઆં સોમથી તીક્ષ્ણ થએલા ઋષિઓ આવશે,—અયાસ્ય અંગિરસો નવગ્વો; તેઓ આ ગાયોના સમૂહને વહેંચશે; ત્યારે જ પણિઓ આ વચનને ઓકી કાઢશે. ૮

પણિઓઃ—

હે સરમા ! તું અહીંઆં દેવોના બળના દબાણથીજ આવી

૬ બન્ને 'તમારાં પૂર્વોક્ત ઉભયવિધ દેહોને' સાયણ.

શૂન્ય—રેક્ રિણ્ ઉપરથી. જુઓ સે. પી. લે. અને ગ્રાસમાન. 'શંકિત' સાયણ. 'unyielding' 'કબજે ન થાય એવું' મેકડોનલ.

૭ સુગોપ સારી રીતે ગાયોનું રક્ષણ કરે એવા.

શું. તને બેન કરીએ. પાછી ન જઇશ. હે સુભગે! તારી સાથે ગાયોનો ભાગ પાડીશું. ૯

સરમા:—

હું ન જાણું ભાઈપણું કે ન બ્હેનપણું. ઇંદ્ર અને ઘોર અંગિરસો જાણે. જ્યારે હું અહીંઆં આવી ત્યારે તેઓ મને ગાયોની ઇચ્છાવાળા દેખાયા.હવે હે પણિઓ! અહીંથી દૂર ખસો.૧૦

હે પણિઓ, અહીંથી બહુ દૂર જાઓ. ઋત વડે (દુર્ગનો) નાશ કરતી ગાયો બહાર આવો; જે પુરાએલીઓને બૃહસ્પતિએ મેળવી,-(અને) સોમે, ગ્રાવાઓએ, ઋષિઓએ અને વિપ્રોએ. ૧૧

૨૮

દાનસ્તુતિ, ઋષિ ભિક્ષુ આંગિરસ, છંદ ૧, ૨ જગતી, બાકીનાની ત્રિષ્ટુભ.

દેવોએ ભુખને જ મોતનું સાધન કર્યું નથી. ખાનાર પાસે પણ મૃત્યુઓ આવે છે. આપનારનું ધન ઓછું નહિ થાય; નહિ આપનારો મહેર કરનાર મેળવતો નથી. ૧

અન્નવાન્ હોઇ જે દુર્બળ ચકચકતા, દુઃખી થએલા, અન્ન માટે પાસે આવનારને માટે મનને કાઠું કરે છે, અને વળી તેની આગળ (અન્ન) સેવે છે, તે મહેર કરનાર મેળવતો નથી. ૨

તે જ દાતા છે—જે લેનાર, અન્નની ઇચ્છાવાળા (ભિક્ષા માટે) ફરતા દુર્બળને આપે છે. એને માટે મદદ માગતાં પૂરતું થાય છે; અને ભાવી માટે તે મિત્ર બનાવે છે. ૩

---

૧૦ ગાયોની ઇચ્છા—સાયણનો અર્થ જુદો પડે છે.

૧ ભુખને—'દેવોએ સર્વેને ભૂખ આપી નથી; પણ વધ જ આપ્યો છે: આ વધરૂપ ભૂખને શમવે તે દાતા (સાયણ)..

૩ મદદ માગતા—'યામ, તા-યામ-દેવો—જેમાં બોલાવાય છે તે યજ્ઞ' (સાયણ). 'રણની બુમમાં' ગ્રીફીથ. ભાવી માટે 'અપરા' 'બીજીમાં-શત્રુઓની સેનાઓમાં' (સાયણ).

જે સાથે રહેલા, સાથે ફરનાર સખાને અન્ન આપતો નથી તે સખા નથી. 'અહીંથી તેણે ચાલ્યા જવું' તે ઘર નથી. બીજા દૂરના જ દાતાને તેણે શોધવો. ૪

શક્તિવાળાએ જાચકને દાન દેવું જ. લાંબો પંથ જોવો. રથનાં ચક્ર ઉપર નીચે ફરે છે તેમ ધન એકથી બીજા પાસે જાય છે. ૫

અણુસમજુ અન્નને વ્યર્થ મેળવે છે. સાચું કહું છું એ એનો વધ છે. અર્યમાને પોષતો નથી, મિત્રને પોષતો નથી. એકલો ખાનારો કેવળ પાપી થાય છે. ૬

ખેડતું જ હળ ખાવાનું પેદા કરે છે, ચાલતો ચાલવાથી રસ્તો કાપે છે, બોલતો બ્રાહ્મણ નહિ બોલતા કરતાં સારો છે, દાન કરતો સંબંધી દાન નહિ કરનારથી ચઢી જાય છે. ૭

એક પાદવાળો બે પાદવાળાથી આગળ જાય છે, બે પાદવાળો પુંઠેથી ત્રણ પગવાળાની આગળ જાય છે. ચાર પાદવાળો બે પાદવાળાની બુમથી આવે છે—પંચને જોતો પાસે ઉભો રહે તો. ૮

સરખા હાથ સરખું કામ નથી કરતા. એક માવાળીઓ સરખું દૂઝતી નથી. જુગલનાં વીર્ય સરખાં હોતા નથી. એક જ કુટુંબના હોય તો પણ સરખું દાન કરતા નથી. ૯

---

૪ અહીંથી ઇત્યાદિ—એવું જ્યાં બોલાય છે તે ઘર નથી. જો આ અદાતા સખા પાસેથી તે ચાલ્યો જાય—એટલે કે જો તેને છોડી ચાલ્યો જાય તો તે ઘર—નિવાસ નથી, તે ગએલ પુરુષે બીજા અરણ—આર્ય—સ્વામીને ઇચ્છવો (સાયણ).

૮ 'એક પાદવાળો'—સૂર્ય (અજ એકપાદ), 'બે પાદવાળો' માણુસ, 'ત્રણ પાદવાળો' લાકડી ટેકતો માણુસ, 'ચાર પાદવાળો' કુતરો; ગ્રીફીથ મેકડોનલ ઇત્યાદિ. સાયણ પાદનો અર્થ 'ભાગ' કરે છે. અને તાત્પર્ય એવું કહાડે છે કે એક ભાગવાળા કરતાં બે ભાગવાળો ચઢી જાય છે એ રીતે પરસ્પર અપેક્ષાથી તેઓ ઉત્તમ અધમ છે માટે હું ધનવાન છું એમ કોઇએ માનવું નહિ' ઇત્યાદિ.

૨૯

દેવતા પ્રજાપતિ, ઋષિ હિરણ્યગર્ભ, છંદ ત્રિષ્ટુભ

સૌથી આગળ હિરણ્યગર્ભ હતો. જન્મેલો તે એકલો ભૂતનો પતિ હતો. તેણે પૃથ્વીને ધારણ કરી અને વળી આ દ્યૌને. કયા દેવને હવિષથી અમે પૂજીએ. ૧

જે આત્માનો દેનાર છે, બલનો દેનાર છે, જેના શાસનને સર્વે ઉપાસે છે, જેના (શાસનને) દેવો (પણ ઉપાસે છે). જેની છાયા અમૃત છે, જેનું મૃત્યુ છે. કયા દેવને હવિષથી અમે પૂજીએ. ૨

જે શ્વાસ લેનાર, આંખથી પલકારા મારનાર જગતનો મહિમાથી એક જ રાજા હતો, જે આ બે પગવાળાનો અને ચાર પગવાળાનો ઈશ હતો. કયા દેવને હવિષથી અમે પૂજીએ. ૩

મહિમાથી જેના આ હિમવાળા છે, રસાસહિત જેનો સમુદ્ર કહેવાય છે, જેની આ પ્રદિશાઓ જેના બાહુ છે. કયા દેવને હવિષથી અમે પૂજીએ. ૪

જેના વડે દ્યૌ ઉગ્ર છે, જેનાવડે પૃથ્વી દૃઢ છે, જેનાવડે સ્વર્ગ સ્થિર કરાયું, જેના વડે નાક છે, જે અંતરિક્ષમાં રજસ નો માપનાર છે. કયા દેવને હવિષથી અમે પૂજીએ. ૫

---

૧ કયા દેવને ? **कस्मै देवाय** ‘ પ્રજાપતિ અનિર્જ્ઞાતસ્વરૂપ હોવાથી તેના અર્થમાં અહીંઆં ‘ **किं** ’ શબ્દ છે. અથવા સૃષ્ટિ માટે કામના કરે છે એટલે ‘ **क** ’, અથવા **क**=સુખ તદ્રૂપ હોવાથી **क** કહેવાય છે, અથવા આ રીતે ‘ **क** ’, ઇંદ્રે પૂછતાં પ્રજાપતિએ કહ્યું કે મારૂં મહત્ત્વ તને આપી હું ‘ **कः** ’ કેવો થાઉં ? ઇંદ્ર જવાબ આપ્યો” હું **कः** કેવો થાઉં એમ તું કહે છે માટે તું તેવો એટલે કે ‘ **कः** ’ થા (સાયણ).

૨ છાયા ‘ જેનું અમૃત છે, મૃત્યુ જેની છાયા જેમ છે ’ (સાયણ).
‘ જેની છાયા અમરત્વ છે, જેની છાયા મૃત્યુ છે ’ મેક્ષમુલર. વે. હીમ્સ. સે. બુ. ઈ. વો, ૩૨. પૃ. ૧.

૪ હિમવાળા પર્વતો.

૫ નાક— ‘ આદિત્ય ’ (સાયણ). મેકડોનલના મતે આ શબ્દનો ક્યાંઇ પણ સૂર્ય અર્થ થતો નથી. પોતે ‘ vault of heaven ’ ‘ દ્યુમંડલ ’ એવો અર્થ કરે છે. વે. રી, પૃ. ૧૩૯

રજસ=પાણી સા.

રક્ષણથી સ્થિર દ્યાવાપૃથ્વી મનથી ધ્રુજતાં જેના તરફ જુએ છે, જેના વિષે સૂર્ય ઊગીને પ્રકાશે છે. કયા દેવને હવિષથી અમે પૂજીએ. ૬

જ્યારે ગર્ભને ધારણ કરતાં, અગ્નિને ઉત્પન્ન કરતાં મોટાં પાણી સર્વત્ર ફેલાયાં ત્યારે દેવોનો એકાકી અસુ ઉત્પન્ન થયો. કયા દેવને હવિષથી અમે પૂજીએ. ૭

દક્ષને ધારણ કરતાં યજ્ઞને ઉત્પન્ન કરતાં પાણી જેણે મહિમાવડે બરાબર નીરખ્યાં, જે દેવો વિષે એક દેવ હતો. કયા દેવને હવિષથી અમે પુજીએ. ૮

જેણે પૃથ્વીને જન્મ આપ્યો અથવા જે સત્યધર્માએ દ્યાને જન્મ આપ્યો, તે અમારી હિંસા ન કરો,—જેણે પ્રકાશમાન મોટાં પાણીને જન્મ આપ્યો. કયા દેવને હવિષથી અમે પૂજીએ. ૯

હે પ્રજાપતિ તારા સિવાય બીજો કોઈ જન્મેલી વસ્તુઓની આજુબાજુ ન હતો. જે કામનાથી અમે પૂજીએ છીએ તે અમારી થાઓ. અમે ધનના પતિ થઈએ. ૧૦

૩૦

દેવતા પરમાત્મા, ઋષિ અંભૃણ ઋષિની બ્રહ્મવિદુષી દુહિતા વાક, છંદ ર જગતી, બાકીનાની ત્રિષ્ટુભ

હું રુદ્રો સાથે, વસુઓ સાથે ફરૂં છું, હું આદિત્યો સાથે અને સર્વ દેવો સાથે. હું મિત્ર અને વરુણ બન્નેને ધારણ કરૂં છું. હું ઇંદ્ર અને અગ્નિને, હું બંને અશ્વીઓને. ૧

---

૧૦ આ ઋચાનો પદ પાઠ નથી. તે પછીથી ઉમેરાઇ હશે.

હું ઉભરાતા સોમને ધારણ કરૂં છું. હું ત્વષ્ટાને પૂષા-ને અને ભગને. હવિષ્માન્, સારી રીતે તર્પણ કરાવનાર, સોમ રસ કહાડનાર યજમાન માટે હું ધન મૂકું છું. ૨

હું ઈશ્વરી છું, વસુઓની ભેગી કરનાર છું, વિદુષી છું, યજ્ઞિયોમાં પ્રથમ છું. તે મને દેવોએ બહુમાં રહેલી ને, બહુમાં પ્રવેશ કરતી ને બહુસ્થાનોમાં મુકી. ૩

જે જુએ છે, જે શ્વાસ લે છે અને જે બોલેલું સાંભળે છે, તે મારા વડે અન્નને ખાય છે. તે અશ્રદ્ધાળુઓ મારી પાસે વસે છે. હે વિદ્વાન શ્રદ્ધાવાળું સાંભળ. તારા માટે બોલું છું.૪

હું જ સ્વયં આ બોલું છું—દેવો અને માણુસોને ગમે એવું—,હું જેને ઇચ્છું તેને તેને ઉગ્ર કરૂં છું—તેને કવિ, ઋષિ, સુમેધાવી કરૂં છું. ૫

હું રુદ્ર માટે બ્રહ્મદ્વેષી હિંસકને હણુવા માટે ધનુષ તાણું છું. હું માણુસને સમદ કરૂં છું. મેં દ્યાવાપૃથ્વીમાં પ્રવેશ કર્યો. ૬

મેં આના માથા ઉપર પિતાને જન્મ આપ્યો. મારૂં ઉત્પત્તિ સ્થાન સમુદ્રની અંદર પાણીમાં છે. પછી સર્વ ભુવ-નોને વીંટાઈને રહી; આ દ્યાને પણ શરીરવડે હું અડકું છું. ૭

સર્વ ભુવનોને રચતી હું પવનની જેમ વાઉં છું. સ્વ-ર્ગથી પર, આ પૃથ્વીથી પર, આવડી હું મહિમા વડે થઇ. ૮

---

૨ ઉભરાતા. **आहनसम्**—' આહન્તવ્ય—અભિષોતવ્ય—(દબાવીને રસ કહાડવા યોગ્ય); અથવા શત્રુઓને હણનાર (સાયણ). ઉપરનો અર્થ સેં: પી. લે. માંથી લીધો છે.

૪ મારી પાસે વસે છે—**मां उपक्षयन्ति**—' મને નહિ જાણનારા ઉપક્ષીણ સંસારથી હીન થાય છે ' (સાયણ). ' હકુમત ' આસમાન. એટલે કે મારા કબજામાં છે.

આ સૂક્તનું પદ્યમાં ભાષાન્તર રા. નર્મદાશંકર દ. મહેતાના હિંદતત્ત્વ જ્ઞાનના ઇતિહાસમાં (પૂર્વાર્ધ) આપેલું છે તે કેટલીક જગ્યાએ આના કરતાં જૂદું પડે છે.

૩૧

દેવતા રાત્રિ, ઋષિ સોભરિપુત્ર કુશિક અથવા ભારદ્વાજની પુત્રી રાત્રિ, છંદ ગાયત્રી.

રાત્રી દેવીએ પધારતાં અનેક સ્થાનોમાં આંખોવડે જોયું. સર્વ સૌન્દર્યો ધારણ કર્યાં. ૧

અમર્ત્ય દેવીએ વિશાળ અંતરિક્ષ ભરી દીધું—નીચાં સ્થાનો અને ઉંચાં. જ્યોતિથી અંધકારને પીડે છે. ૨

દેવીએ પધારતાં બ્હેનને–ઉષાને આઘી કહાડી, અંધકાર પણ દૂર નાસે છે. ૩

તે તું આજે અમારી (પાસે આવી છું) જે પધારતાં અમે ઘેર પાછા ફર્યા, જેમ પક્ષીઓ ઝાડ ઉપર માળામાં. ૪

ગ્રામ ઘેર આવ્યાં, પગવાળાં ઘેર આવ્યાં, પક્ષિઓ ઘેર આવ્યાં, લોભી ગીધ પણ ઘેર આવ્યાં! ૫

વરૂમાદાને અને વરૂને દૂર કરજે. હે ઊર્મ્યા ચોરને દૂર રાખજે, અને અમારા માટે સુતરા થજે. ૬

ઘટ્ટ લાગી ગએલો કાળો વ્યક્ત અંધકાર મારી પાસે આવ્યો છે. હે ઉષા એને ઋણની જેમ દૂર કર. ૭

તારી પાસે ગાયોની જેમ (સૂક્ત) ધર્યું છે; હે દ્યૌની દુહિતા તેને વિજેતા માટેના સ્તોત્રની જેમ પસંદ કર. ૮

---

૨ ભરી દીધું—'પ્રથમ અંધકારથી ભરે છે' (સાયણ).

૬ ઊર્મ્યા=રાત્રિ; ગ્રામ=લોકોનાં ટોળાં.

૮ ગાયની જેમ ઈત્યા. 'સ્તુતિઓવડે અભિમુખ કરૂં છું (સાયણ).

વિજેતા ઇત્યા. 'તારા પ્રસાદથી શત્રુને જિતનાર એવા મારૂં તું સ્તોત્રની જેમ હવિષ પણ પસંદ કર.' (સાયણ).

૩૨

દેવતા પરમાત્મા, ઋષિ પ્રજાપતિ, છંદ ત્રિષ્ટુભ.

'અસત્' હતું નહિ, ત્યારે 'સત્' હતું નહિ. 'રજસ' હતું નહિ, તેનાથી પર જે વ્યોમ તે હતું નહિ. શું ઢાંકયું હતું? કયાં, કોના સુખમાં? શું ગહન અને ગભીર પાણી હતું? ૧

મૃત્યુ હતું નહિ, ત્યારે અમૃત હતું નહિ. રાત્રિ અને દિવસનો ભેદ જણાવનાર હતું નહિ. તે એક પોતાની મેળે જ પવન વિના શ્વાસ લેતું હતું. તેનાથી પર બીજું કાંઇ જ હતું નહિ. ૨

આગળ તમસથી ગૂઢ તમસ હતું. અજ્ઞેય પાણી આ બધું હતું. જે આભુ તુચ્છથી ઢંકાએલું હતું, તે એક તપના માહિમાથી જન્મ્યું. ૩

તેના ઉપર પ્રારંભમાં 'કામ' થયો, જે મનનું પ્રથમ રેતસ હતું. બુદ્ધિવડે હૃદયમાં શોધ કરી કવિઓ સત્‌ના સંબંધને અસત્‌માં પામ્યાં. ૪

એમનો રશ્મિ ત્રાંસો ફેલાયો. ઉપર પણ હતો? નીચે પણ હતો? બીજ મુકનાર હતા, મહિમાઓ હતા. નીચે સ્વધા હતી, ઉપર પ્રયતિ હતો. ૫

---

૧ ત્યારે—સર્જન પહેલાં.

૩ અજ્ઞેય—**अप्रकेत**—'અપ્રજ્ઞાયમાન' (સાયણ); ભેદજ્ઞાનપૂર્વક ન જણાય તેવું.

આભુ—"જે હયાતીમાં આવે તે" આ શબ્દનો અર્થ ૬, ૭ માં આવતા **आबभूव** ઉપરથી સમજાય છે. મેક. વે. રી. પૃ. ૨૦૯.

૫ બીજ મૂકનાર ઇત્યા. **रेतोधाः मा मानः** 'આ શબ્દો વિશ્વોત્પત્તિના પુરુષતત્ત્વના અને સ્ત્રીતત્ત્વના વાચક છે. પ્રયતિ અને સ્વધા યથાક્રમ આ તત્ત્વોને મળતા છે.' મેક. વે. રી. પૃ. ૨૧૦

આ સૂક્ત ઉપર સાયણાચાર્યનું તાત્ત્વિક ઉપપત્તિ કરતું લાંબુ ભાષ્ય છે. ટીળકના ગીતારહસ્યના ગૂજરાતી અનુવાદમાં પણ પોતાની

સાક્ષાત્ કોણ જાણે છે? અહીં કોણ કહેશે 'ક્યાંથી આ જન્મી? ક્યાંથી આ સર્જન થયું?' આના સર્જન પછી દેવો થયા. તેથી કોણ જાણે છે કે શેમાંથી (આ બધું) થયું? ૬

જેમાંથી આ વિસૃષ્ટિ થઇ તેણે એ નિર્માણ કરી કે નહિ? જે આનો અધ્યક્ષ પરમ વ્યોમમાં છે તે જ જાણે છે, અથવા તે પણ ન જાણતો હોય! ૭

૩૩

દેવતા અરણ્યાની, ઋષિ ઇરંમદપુત્ર દેવમુનિ, છંદ અનુષ્ટુભ.

હે અરણ્યાનિ હે અરણ્યાનિ તું જે ભૂલી પડયા જેવી છું, (તે) ગામને કેમ પૂછતી નથી? તને બીક જેવું નથી લાગતું? ૧

બોલતા વૃષારવ પાસે જ્યારે ઘંટડીઓથી જાણે વગડાતો ચિચ્ચિક આવે છે ત્યારે અરણ્યાનિ મોજ માણે છે. ૨

જાણે ગાયો ખાય છે, વળી જાણે ઘર દેખાય છે; વળી સાંજે અરણ્યાનિ ગાડીઓ જેવું છોડે છે. ૩

હે (અરણ્યાનિ) ગાયને આ બોલાવે છે, લાકડાં આ કાપે છે. સાંજે અરણ્યમાં રહે તો 'કોકે ચીસ પાડી' એમ માને છે. ૪

અરણ્યાનિ હણતી નથી, જો બીજો કોઈ પાસે ન જાય તો; સ્વાદુ ફળ ખાઇને મરજી પ્રમાણે ચાલ્યો જાય છે. ૫

આંજન જેવાં ગંધવાળી, સુવાસી, બહુ અન્નવાળી, અણખેડાએલી મૃગોની માતા અરણ્યાનિની મેં પ્રશંસા કરી. ૬

ઉપપત્તિ સાથે ભાષ્ય છે. એનું ગૂજરાતી પદ્યમાં ભાષાન્તર રા. ન. દ. મ્હેતાના હિંદ તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસનાં (પૂર્વાર્ધ) પૃ. ૨–૩ ઉપર છે.

૨ વૃષારવ—ઝિલ્લ નામનો સૂક્ષ્મ જંતુ, સાયણ. ઘંટડીઓ—આઘાટિભિઃ 'કાણ્ડવીણાથી સાત સ્વર શોધતા ગાયકની જેમ' (સાયણ). મોજ માણે છે—'પૂજાય છે' (સાયણ).

૩૪

વિષય વિશ્વોત્પત્તિ, ઋષિ મધુછંદાનો પુત્ર અઘમર્ષણ, છંદ અનુષ્ટુભ.

ઝળહળતા તપમાંથી ઋત અને સત્ય જન્મ્યાં. તેમાંથી રાત્રી જન્મી, તેમાંથી મોજાંવાળો સમુદ્ર. ૧

મોજાંવાળા સમુદ્રમાંથી સંવત્સર જન્મ્યો–દિવસ રાત્રિને વિધાન કરતો, સર્વે (આંખથી) પલકારા મારનારને વશમાં રાખનાર. ૨

ધાતાએ સૂર્ય અને ચંદ્રને યથાપૂર્વ બનાવ્યા. સ્વર્ગને, પૃથ્વીને અંતરિક્ષને અને સ્વર્ગને.× ૩

૩ યથાપૂર્વ. જેમ પૂર્વકાળમાં સરજ્યાં હતાં તેમ, ભવિષ્યકાળમાં પણ સરજશે એવો અર્થ છે (સાયણ).

× સૂક્તનો પદપાઠ નથી.

૩૫

યજુર્વેદ [શુક્લ]* અધ્યાય ૧

+દર્શપૂર્ણમાસ મન્ત્રો, ઋષિ પરમેષ્ઠિ પ્રજાપતિ અથવા પ્રાજાપત્ય દેવો. આ અધ્યાયમાં ૨૮ સિવાય બધા યજુષો છે. ૨૮ માનો છંદ ત્રિષ્ટુભ.

[૧]અન્ન માટે તને. [૨]બલ માટે તને. [૩]તમે વાયુઓ છો. [૪]દેવ સવિતા તમને શ્રેષ્ઠતમ કર્મ માટે અર્પે. હે અહિંસ્ય ગાયો ઇન્દ્ર માટે ભાગને પુષ્ટ કરો. પ્રજાવાળાં [૫]મા'વા વિનાના યક્ષ્મ રહિત તમારા ઉપર ચોરની સત્તા ન ચાલે, પાપીઓની ન ચાલે. આ [૬]ગોપતિ વિષે ધ્રુવ (રહી) બહુ થાઓ. [૭]યજમાનના પશુઓનું પાલન કરો. ૧

---

*વાજસનેયિ માધ્યંદિન શાખાની સંહિતામાંથી ૩૫-૩૬ પાઠો લીધા છે.

+ દર્શયાગ અને પૂર્ણમાસયાગ કરતી વેળાએ વપરાતા મંત્રો. "અમાવાસ્યાના ઇષ્ટિયાગનું નામ દર્શયાગ અને પૂર્ણિમાના ઇષ્ટિયાગનું નામ પૂર્ણમાસયાગ હતું" (યજ્ઞનું રહસ્ય પૃ. ૩૭-૩૮). મહીધર પ્રમાણે 'પડવેએ દર્શયાગ કરવાની ઇચ્છાવાળાએ અમાવાસ્યાની સવારે અગ્નિહોત્રમાં હવન કરી દર્શયાગ માટે 'મમ ग्नवर्चः' ઇત્યાદિ મન્ત્ર બોલી અગ્નિમાં સમિધ મૂકી વાછરડાં આઘાં કરવાં. દર્શયાગમાં ત્રણ હવિષો હોય છે. અગ્નિમાં આહૂતિ માટે આઠ કપાલ, ઇન્દ્ર માટે દહિ, ઇન્દ્ર માટે દૂધ. પડવાને દિવસે દહિ થાય તે માટે અમાવાસ્યાની રાતે ગાયો દોવી. તે દોવાને માટે સવારમાં લૌકિક દોહન થાય તે પ્હેલાં ગાયો સાથે ફરતાં વાછરડાં ગાયોથી પલાશની ડાળી વડે દૂર કરવા. આ માટે પલાશની શાખા છેદવામાં આવે છે.' આનું વધારે વિસ્તૃત વર્ણન કાત્યાયન શ્રૌતસૂત્ર અ. ૩. સૂ. ૩૦થી આપ્યું છે. આ યાગ દરેક ગૃહસ્થને કાંતો આજન્મ કે કાંતો ત્રીશ વર્ષ સુધી કરવાનો હોય છે. કા. શ્રૌ. અ. ૩. સૂ. ૭૬, ૭૮

૧-૧ 'હે શાખા અન્ન માટે અથવા વૃષ્ટિ માટે તને છેદું છું' ઉવટ અને મહીધર. ૨ હે શાખા બલ માટે અથવા પ્રાણ માટે (અથવા ટીકાકારો પ્રમાણે બલ અને પ્રાણ આપનાર વૃષ્ટિના રસ અર્થે) તને નમાવું છું— સીધી કરું છું. પલાશશાખા અથવા શમીશાખા તોડીને સીધી કરતી

૧(તું) વસુનું પવિત્રું છુ, ૨દ્યૌ છું, પૃથ્વી છું, માતરિશ્વાનો દીપક છું, સર્વને ધારણ કરનાર છું. પરમ ધામથી દૃઢ થા. વાંકી ન થા. તારો યજમાન વાંકો ન થાય. ૨

વખતે આ બે મન્ત્રો બોલાય છે. શમીનો ઉલ્લેખ અગ્નિના ઉત્પત્તિસ્થાન તરીકે, પલાશનો સોમના પ્રતીક તરીકે છે. મહીધર શ. બ્રા. ના આધારે કથા આપે છે કે ગાયત્રીએ પક્ષીનું રૂપ લઇ સ્વર્ગમાંથી સોમવલ્લીનું હરણ કર્યું. તે વખતે તેનું એક પત્ર ભૂમિમાં પડ્યું. તેમાંથી પલાશ થયો માટે તે પ્રશસ્ત છે. ૩ વાછરડાને સંબોધીને. ટીકાકારો વાયુ અને વાછરડાનું સાદૃશ્ય અનેક રીતે બતાવે છે. જેમકે–વાયુ ગંદી થએલી ભૂમિને જેમ ચોકખી કરે છે તેમ વાછરડાં ભૂમિને લીંપવાને છાણ આપી તેને પવિત્ર કરે છે ઇત્યાદિ. તેમાં તિત્તિરિનું પ્રમાણ આપી આપેલી સમજુતી વિચારવા જેવી છે. પશુઓનો દેવતા અંતરિક્ષ છે અને અંતરિક્ષનો અધિપતિ વાયુ છે. વાયુ પોતાનાં અવયવોની જેમ પશુઓને પાળે છે માટે પશુઓનું વાયુપણું. ૪ વાછરડાંની માતાઓ ગાયોમાંથી એકને જૂદી કરી આ મન્ત્રથી બોલી શાખાથી તેને અડકે. તેમ કરવાથી એ ગાયના દૂધમાંથી થવાનું દહિરૂપી હવિષ ઇન્દ્રનું અથવા મહેન્દ્રનું થાય. ‘ અર્પે ’ સમર્પે ‘ સંગમિત કરે ’ ઉવટ. ‘ પ્રભૂતતૃણવાળા વન તરફ મોકલે ’ મહીધર. શ્રેષ્ઠતમ કર્મ ‘ કર્મ ચાર પ્રકારનું છે. અપ્રશસ્ત, પ્રશસ્ત, શ્રેષ્ઠ, શ્રેષ્ઠતમ. લોકવિરુદ્ધ વધ બન્ધ ચોરી આદિ અપ્રશસ્ત, લોકો વખાણે એવું બન્ધુવર્ગનું પોષણ કરવું તે પ્રશસ્ત, સ્મૃતિએ કહેલું વાવ કૂવા તળાવ આદિ કરવારૂપ શ્રેષ્ઠ, અને વેદે કહેલું યજ્ઞરૂપ કર્મ તે શ્રેષ્ઠતમ કર્મ ’ મહીધર. ૫ મૂળમાં અમીવા છે. આમા’વા નામનો ઢોરને થતો (અત્યારે પણ) જાણીતો રોગ છે. જેનાથી પીડાતું ઢોર ઘાસચારો લઈ શકે નહિ તેમ જ દૂધ દેતું પણ બંધ થાય. (આ હકીકત માટે તેમ જ આ અધ્યાયમાં બીજી કેટલીક અર્થ સમજુતી માટે હું અ. હરિનારાયણ આચાર્યને આભારી છું.) યક્ષ્મ મોટો રોગ. ૬ ગોપતિ, આ યજમાન. ૭ અગ્ન્યાગાર આગળ પલાશ શાખાને રોપી, તેને ઉદ્દેશી.

૨. ૧ ‘હે દર્ભમય પવિત્રા તું વસુનું—ઇન્દ્ર દેવતાના નિવાસ હેતુ પયનું શુદ્ધ કરનાર છે. ‘બે અથવા ત્રણ કુશ પવિત્રું કહેવાય છે’ મ. આ મન્ત્રથી પવિત્રું કરી પર્ણશાખા ઉપર બાંધવું. મ. ૨ સ્થાલી જેમાં ક્ષીર મૂકવાનું છે તે અથવા ઉખાને લેતી વખતે, પાણી અને માટીની તે બનેલી

[1]વસુનુ શતધાર પવિત્રું છું, વસુનુ સહસ્ર–ધાર પવિત્રુ છું. [2]દેવ સવિતા તને વસુના શતધાર સારી રીતે પાવન કરે એવા પવિત્રાથી તને પવિત્ર કરો. [3]કઇ દોહી ? ૩

[1]તે વિશ્વાયુ છે, તે વિશ્વકર્મા છે, તે વિશ્વધાયા છે. [2]તને ઇન્દ્રના ભાગને સોમવડે જમાવું છું. હે વિષ્ણુ હવ્યને રક્ષ. ૪

હે અગ્નિ વ્રતપતિ વ્રતને આચરૂં છું. તે કરી શકું. તે મને સિદ્ધ થાઓ. આ હું અનૃતથી સત્ય પાસે જાઉં છું. ૫

[1]તને કોણ જોડે છે ? તે તને જોડે છે. કોને માટે તને જોડે છે ? તેને માટે તને જોડે છે [2]તમને એને કર્મ માટે, તમને એને વ્યાપ્તિ માટે. ૬

માટે દ્યૌ અને પૃથ્વી, કારણકે પાણી દ્યૌમાંથી પડે અને માટી પૃથ્વીમાંથી મળે. 'માતરિશ્વા ઇ વાયુનો દીપક–અભિવ્યંજક અંતરિક્ષ લોક. સ્થાલીમાં પણ અન્તરિક્ષરૂપ અવકાશમાં વાયુનો સદ્‌ભાવ હોવાથી તું પણ વાયુની દીપક છું' મહીધર. પરમ ધામ. બહુ તેજથી.

૩. ૧ થાળીમાં પવિત્રું મૂકતી વખતે ઉ. શાખા પવિત્રાને ઉદ્દેશીને મહીધર. ઉવટનો અર્થ સૂત્રાનુકૂલ છે. ૨ સ્થાલીમાં દૂધ સિંચાતા દૂધને ઉદ્દેશી. ૩ અધ્વર્યુ દોહનારને પૂછે છે વિદ્યમાન ગાયોમાંથી કઈ દોહી ?

૪. ૧ 'કઇ દોહી' એનો ઉત્તર મળતાં અધ્વર્યુ કહે છે તે ગાય વિશ્વાયુ છે. બીજી અને ત્રિજી ગાંયો વિષે ઉપર પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછી તે અનુક્રમે વિશ્વકર્મા અને વિશ્વધાયા છે એમ અધ્વર્યુ કહે છે. એક તે જગતને આયુષ આપનારી, બીજી જગતની કર્તા, ત્રિજી જગતને પાનારી ઉવટ. ૨ ક્ષીરને સંબોધી.

૬. ૧ આ પ્રમાણે વ્રત લઇ બ્રહ્મા પસંદ કરી પાણીનું પ્રણયન કરે. આ મન્ત્ર બોલનાર અધ્વર્યુ યજ્ઞ કરવારૂપી કર્મનું પોતાનું કર્તૃત્વ ખસેડી લઈ પ્રજાપતિનું યજ્ઞકર્તૃત્વ પ્રશ્ન—ઉત્તરરૂપે મન્ત્રવાકયો વડે સાબીત કરે છે' મ. પાણીના ધારક પાત્રને સંબોધીને બોલે છે મ. 'તે' થી પ્રજાપ્રતિ સમજવાનો ૨. અગ્નિહોત્રહવણી (અગ્નિહોત્રમાં વપરાતો મોટો હાથો) અને સુપડાને સંબોધીને. 'વ્યાપ્તિ' સૂચિત કામોમાં વ્યાપે તે માટે. એટલે જૂદા જૂદા કર્મમાં વ્યાપાર–ઉપયોગ કરવા માટે જેમકે–અગ્નિહોત્રહવણીનો ઉપયોગ ગાડામાંથી ડાંગરને છૂટી કરી લેવા. પ્રોક્ષણ માટે પાણી લાવવા; ખાંડણીયામાં નાખવા તથા ખંડાયા પછી ઝાડકવા માટે સુપડાનો ઉપયોગ.

[1]રાક્ષસ દાઝ્યા. અરાતિ દાઝ્યા, રાક્ષસ બળ્યા, અરતિઓ બળ્યા. વિશાળ અન્તરિક્ષને અનુસરૂં છું. ૭

[1](તું) ધુરા છે, [2]હણનારને હણ. જે અમને હણે તેને હણ, જેને અમે હણીએ તેને હણ. [3](તું) દેવોનો છું—ઉત્તમ વહન કરનાર, ઉત્તમ મઢાએલો, ઉત્તમ ભરેલો, ઉત્તમ અભિપ્રેત, દેવોનો ઉત્તમ બોલાવનાર. ૮

[1](તું) પૂર્ણ છું, હવિષનું નિધાન છું. દઢ થા. વાંકો ન થા. તારો યજ્ઞપતિ વાંકો ન થાય, વિષ્ણુ તારા ઉપર ચઢો; વાયુ માટે[2] વિશાળ (થા.) રાક્ષસ દૂર થયા છે. [3]પાંચ તને પકડો. ૯

દેવસવિતાની પ્રેરણાથી, અશ્વીઓના બાહુથી, પૂષાના હસ્તોથી, તને—અગ્નિને અભિપ્રેતને—(હું) ગ્રહું છું, અગ્નિને અને સોમને અભિપ્રેતને (હું) લઉં છું. ૧૦

[1]થવાને માટે, નહિ આપવા નહિ—યજ્ઞ તરફ હું જોઉં. પૃથિવીમાં ઘર દઢ થાય. વિશાળ અન્તરિક્ષને અનુસરૂં છું. પૃથિવીની[2] નાભિમાં તને મૂકું છું, અદિતિના ખોળામાં. હે અગ્નિ હવ્યને રક્ષ. ૧૧

---

૭ ૧ રાક્ષસો વગેરે—અગ્નિહવણી અને સુપડાને અગ્નિ ઉપર તપાવીને બોલવાનો. કારણ એમ કરવાથી એ બે પાત્રોમાં રહેલાં યજ્ઞને પ્રતિકૂલ એવાં મલીન દુષ્ટ સત્ત્વોનો નાશ કરાય—હાંકી કઢડાય છે. આને રક્ષોબંધન વિધિ કહે છે.

૮. ૧ વ્રીહિયુક્ત ગાડાની ધુરાને સ્પર્શ કરી કહે છે ' ગાડાની ધુરામાં કોઇ એક હિંસક અગ્નિ, ' એટલે કે મલીન સત્ત્વોને હણવાની શક્તિવાળો અગ્નિ', શાસ્ત્રપ્રમાણે, છે તેને ઉદ્દેશીને કહે છે.' મ. ૩ ગાડાના ઉંટડાને સ્પર્શ કરી ગાડાને ઉદ્દેશી.

૯. ૧ શકટને ઉદ્દેશી. ૨ વ્રીહિમાં હવાની અવરજવર થાય તે માટે વ્રીહિને ફાલી નાખતાં આ મંત્ર બોલે છે. ૩ પાંચ આંગળીઓ, મુઠીથી.

૧૦ ૧ આ મંત્ર ડાંગરની મુઠીઓ ભરતી વખતે બોલવાનો છે. હવિષને સંબોધી.

૧૧ ૧ 'થવાને—એટલે બીજો ઉપયોગ થવાને.' ગાડામાં બાકી રહેલા વ્રીહિને ઉદ્દેશી. ૨ વ્રીહિ જમીન ઉપર મૂકતી વખતે.

હે બે પવિત્રાંઓ તમે વિષ્ણુનાં છો. [4]સવિતાની પ્રેરણાથી છિદ્રવિનાના પવિત્રાથી સૂર્યના કિરણોથી તમને પવિત્ર કરૂં છું. હે દિવ્યપાણી આગળ જનારા આગળથી પવિત્ર કરનારા આજે આ યજ્ઞને આગળ લઈ જાઓ. સારી દક્ષિણા આપનાર યજ્ઞપતિને, દેવોને વાંછનાર યજ્ઞપતિને (આગળ લઈ જાઓ). ૧૨

[1]ઇન્દ્રે તમને વૃત્રના વધ માટે પસંદ કર્યા, તમે ઈન્દ્રને વૃત્રના વધ માટે પસંદ કર્યો. તમે પ્રોક્ષિત છો. અગ્નિને[2] અભિપ્રેત તને પોંખું છું, અગ્નિ અને સોમને અભિપ્રેત તને પોંખું છું. [3]દેવો માટેના કર્મ માટે શુદ્ધ થાઓ, દેવોના યાગ માટે (શુદ્ધ થાઓ), તમારાં જે અશુદ્ધ તે નાશ પામ્યાં છે; આ તમારૂં તે શુદ્ધ કરૂં છું. ૧૩

[1]ચર્મ છું. [2]રાક્ષસ દૂર થયા છે; દાન નહિ કરનારા દૂર થયા છે. અદિતિનું ચર્મ છું; અદિતિ તને પોતાનું જાણે. [3]તું અદ્રિ છું, વનસ્પતિનો બનેલો મોટી બેઠકવાળો [4]પત્થર છું. અદિતિનું ચર્મ તને પોતાનું જાણે. ૧૪

[1]અગ્નિનું શરીર છું, [2]વાચાનું વિસર્જન છું; [3]દેવોની તૃપ્તિ માટે તને ગ્રહું છું. [4]વનસ્પતિનો બનેલો તું મોટો ગ્રાવા છું. તે દેવો માટે આ હવિષને શુદ્ધ કરે, સારી રીતે શુદ્ધ કરે. [5]હવિષને કરનાર આવ, હવિષને કરનાર આવ. ૧૫

---

૧૨ ૧ પાણીને ઉદ્દેશી

૧૩ ૧ પાણીને સંબોધી.૨ હવિષને ઉદ્દેશી કહે છે.૩ યજ્ઞપાત્રોને ઉદ્દેશી.

૧૪ ૧ કૃષ્ણાજિનને સંબોધી. ચર્મ, મૂળમાં 'શર્મ' છે; ટીકાકારો આવો અર્થ કરે છે. મહીધર શર્મનો 'સુખહેતુ' અર્થ કરી કહે છે અજિનનું ચર્મ એ માનુષ નામ અને 'શર્મ' એ દૈવ નામ છે. ૨ ખંખેરીને કહે છે. ૩ ઉલૂખલને (ખાંડણીઆને) ઉદ્દેશી. ૪ ખાંડી નાખનાર હોવાથી.

૧૫ ૧ હવિષને ઉદ્દેશી. ૨ પાણીનાં પ્રણયન સમયે નિયમિત થએલી વાચા હવિષના આવપન સમયે છૂટી થાય. ૩ ખાંડણીયા ઉપર મૂકતી વખતે. ૪ સાંબેલાને ઉદ્દેશી. ૫ યજમાન, યજમાનપત્ની કે જે હવિષને ખાંડનાર હોય તેને પણ બોલાવે છે.

[1]તું કુક્કુટ છુ—મીઠી જીભવાળો છું. અન્ન અને બલ થાય એમ બોલ. તારા વડે અમે [2]સંગ્રામને સંગ્રામને જીતીએ. [3]તું વર્ષાથી વધેલો છું. [4]તને વર્ષાથી વધેલું પોતાનું જાણે. રાક્ષસ ઝડકાઇ [5]ગયા છે; દાન નહિ કરનારા ઝડકાઇ ગયા છે. રાક્ષસ દૂર થયા છે. વાયુ તમને [6]જૂદા કરે. હિરણ્યપાણિ દેવ સવિતા તમને છિદ્રરહિત હાથથી સ્વીકારે. ૧૬

[1]તું ધૃષ્ટ છું. [2]આમાદ્ અગ્નિને હે અગ્નિ દૂર છોડી દે[3] ક્રવ્યાદ્‌ને દૂર કર. દેવયજને (દેવો જેમાં પૂજાય છે એ અગ્નિને) લાવો. [4]તું નિશ્ચલ છું. પૃથ્વીને દૃઢ કર. બ્રાહ્મણને ઇષ્ટ, ક્ષત્રિયને ઇષ્ટ, બન્ધુજનને ઇષ્ટ એવા તને શત્રુના વધ માટે મુકું છું. ૧૭

હે અગ્નિ બ્રાહ્મણને સ્વીકાર. [1]તું ધારક છું. અન્તરિક્ષને દૃઢ કર. બ્રાહ્મણને ઇષ્ટ મુકું ઇત્યાદિ (જુઓ ૧૭) મુકું છું. [2]ધારક છું, દ્યૌને દૃઢ કર. બ્રાહ્મણને ઇષ્ટ ઇત્યાદિ મુકું છું. [3]સર્વ દિશાઓમાં તમને મુકું છું.[4]સંચિત થયા છો. ઉંચા સંચિત થયા છો. ભૃગુઓના અંગિરાના તપથી તપો. ૧૮

તું ચર્મ છું ઇત્યાદિ પોતાનું જાણે (જુઓ ૧૪); [1]પર્વતી (પર્વતની પુત્રી) બુદ્ધિ આપનારી છું. અદિતિની ત્વચા તને પોતાની જાણે. [2]દ્યૌની સ્કમ્ભની (ટેકવી રાખનારી)

---

૧૬ ૧. 'શમ્યારૂપ યજ્ઞનું એક ઓજાર (ખલની નીચે રાખવાના લાકડા) ને સંબોધી. ૨. મૂળમાં **संघातम्** છે. **सम्यग् नन्यन्तेऽसुरा यत्रेति संघातो युद्धम** । મ. ૩ સૂપડાને ઉદ્દેશીને. ૪ ખાંડેલી ડાંગરને ઉપણુતી વખતે બોલે છે. ૫ ડાંગરના ફોતરાને લક્ષીને. ૬ તણ્ડુલો—છૂટા પડેલા ચોખાને કહે છે.

૧૭ ૧. ઉપવેષ (અગ્નિ સંકોરવા માટે પલાશશાખાનો મૂળથી છેદેલા કકડાને) લઇને કુણ્ડમાંના અંગારા બાજુ ખસેડતાં ઉપવેષને ઉદ્દેશી બોલે છે. ૨. અપકવ—કાચુખાનાર લૌકિક અગ્નિ. ૩. મડદુ બાળતાં ક્રવ્યને—માંસને ખાય છે તે ચિતાગ્નિ. ૪. કપાલને ઉદ્દેશી.

૧૮. ૧ બીજા કપાલને ઉદ્દેશી. ૨ ત્રિજા કપાલને ઉદ્દેશી. ૩ ચોથા કપાલને. ૪ દેવ અંગારને કપાલથી ઢાંકતી વખતે બધાને ઉદ્દેશીને.

છું. [3]પાર્વતેયી (પર્વતીની નીચેના પત્થરની પુત્રી) બુદ્ધિ આપનારી છું. પર્વતી તને પોતાની જાણે. ૧૯

[1]તું ધાન્ય છું. દેવોને ખુશ કર. [2]તને પ્રાણુ માટે, તને ઉદાન માટે, તને વ્યાન માટે. તને[3] આયુષને માટે દીર્ઘ પ્રસિતિ[4] ઉપર મૂકું છું. દેવ સવિતા ઇ. (જુઓ ૧૬) [5]ચક્ષુ માટે તને. [6]ગાયોનું દૂધ છું. ૨૦

દેવ સવિતાની પ્રેરણાથી તને અશ્વીનીઓના બે બાહુ વડે પૂષાના બે હાથ વડે તને[1] એક સાથે મૂકું છું, પાણી ઓષધિ સાથે, ઓષધિઓ રસની સાથે. રેવતીઓ જગતીની સાથે સંપર્ક પામો; મધુમતી મધુમતીઓ સાથે સંપર્ક પામો. ૨૧

ઉત્પન્ન કરવા માટે તને[1] ભેળવું છું. આ અગ્નિનું, આ અગ્નિ-સોમનું. [2]અન્ન માટે તને. તું[3] ઉદ્દીપ્ત છું. સકલ આયુષવાળો (છું). હે વિશાળ ફેલાય એવા! વિશાળ ફેલા. તારો યજ્ઞપતિ વિશાળ ફેલાય. અગ્નિ તારી ત્વચાની હિંસા ન કરે. દેવ સવતિા તને ઉત્તમ સ્વર્ગમાં આશ્રય આપે. ૨૨

[1]બ્હીશ મા. હ્રાલીશ મા. યજ્ઞ ગ્લાનિ રહિત, યજમાનની પ્રજા ગ્લાનિ રહિત થાય. ત્રિતને માટે તને, દ્વિતને માટે તને, એકતને માટે તને. ૨૩

દેવ સવિતાની પ્રેરણાથી તને[1] અશ્વીઓના બે બાહુવડે, પૂષાના બે હાથવડે, તને અધ્વર કરનારને, દેવો માટે લઉં છું.

---

૧૯. ૧ નીચેની શિલાને ઉદ્દેશી. ૨ શમ્યાને ઉદ્દેશી. ૩ ઉપરની શિલાને ઉદ્દેશી.

૨૦. ૧ પત્થર ઉપર તંડુલને નાખતી વખતે હવિષને ઉદ્દેશી. ૨ વાટતી વખતે તણ્ડુલને ઉદ્દેશી. ૩ હવિષને ૪ કૃષ્ણાજિન, ઉ. 'કર્મસંતતિને અનુલક્ષી' એવો બીજો અર્થ પણ મ. આપે છે. ૫ હવિષને. ૬ આજ્યને.

૨૧. ૧ પીસેલાને. ૨ દેવોનું હવિષ તો જીવત્પશુ જોઇએ; ચોખા તો નિર્જીવ રહ્યા: આથી તેમાં સજીવત્વ મૂકવા આ બોલે છે.

૨૨. ૧ પાણી અને પીસેલા. ૨. આજ્યને. ૩. પુરોડાશને.

૨૩. ૧ પુરોડાશને ઉદ્દેશી.

ઇન્દ્રનો દક્ષિણ, હજારોને ભારે પડનાર, શતતેજવાળો બાહુ છું. તીક્ષ્ણ તેજવાળો વાયુ છું, શત્રુઓનો વધ કરનાર (છું). ૨૪

હે પૃથિવી દેવયજનિ તારી ઓષધિનું મૂલ હું ન હણું ગાયોને રહેવાના વાડમાં જા.[1] તારા માટે[2] દ્યો વર્ષે. હે દેવસવિતા જે અમારો દ્વેષ કરે, જેનો અમે દ્વેષ કરીએ તેને પૃથ્વીના અન્તભાગમાં સો પાસવડે બાંધો. અહીંથી છોડીશ નહિ. ૨૫

[1]પૃથ્વીના દેવયજન (સ્થાન) થી દૂર (ખસેડી) અરરુ[2]નો મેં વધ કર્યો. વાડામાં ઇત્યાદિ છોડીશ નહિ (જુઓ ૨૫). હે અરરુ દ્યૌમાં ન જા. તારો રસ[3] દ્યૌમાં ન જાય. વાડામાં ઈ. ૨૬

ગાયત્રી છન્દથી તારો[1] પરિગ્રહ કરૂં છું, ત્રૈષ્ટુભ છન્દથી તારો પરિગ્રહ કરૂં છું, જાગત છન્દથી તારો પરિગ્રહ કરૂં છું. સુંદર પૃથ્વી છું, મંગળ છું, સુખદાયી છું, સારી રીતે બેસાય એવી છું, ઊર્જ્‌વાળી છું અને પયવાળી છું. ૨૭

જેમાં અનેક યોદ્ધાઓ ફરે છે એવા યુદ્ધની પહેલાં હે વિરપ્શિન્[1] જીવન આપનારી પૃથ્વીને ઉંચી કરી જેને ચંદ્રમા વિષે મૂકી તેને ઉદ્દેશીને સ્વધાવડે ધીરો યજે છે. પ્રોક્ષણી પાસે મુકો. (તું) [2]દ્વેષ કરનારનો હિંસક છું. ૨૮

ઘાતક ઈત્યાદિ (જુઓ ૭). [1]અતીક્ષ્ણ છું, શત્રુઓનો ક્ષય કરનાર છું. તને વાજવાળાને (યજ્ઞને) (યજ્ઞના) વાજને પ્રોજ્જવલિત કરવા સાફ કરૂં છું. ઘાતક ઈત્યાદિ તને વાજવાળીને ઇત્યાદિ. ૨૯

---

૨૪ ૧ સ્ફ્ય (તરવાર) થી વેદી ઉપર પ્રહાર કરીને.

૨૫ ૧ પ્રહારથી ઉખડેલી માટી (પુરીષ) ને ઉદ્દેશી. ૨ વેદિને. ૩ પુરીષને ઉત્કર–ઉકરડા ઉપર નાખતી વખતે.

૨૬ ૧ બીજીવાર સ્ફ્યનો પ્રહાર કરીને. ૨ એ નામનો અસુર. ૩ ત્રીજી વાર પ્રહાર કરીને વેદિને ઉદ્દેશી કહે છે.

૨૭ ૧ વિષ્ણુનો. ૨ તરવારથી જમીન ઉપર ત્રણ રેષા કાડવી તેનું નામ પરિગ્રહ (સીમાબંધન). તે કરતી વખતે બોલે છે.

૨૮ ૧ **विविधं रपति वेत्रयकृपण शब्दं करोति इति विराप्शी**–વિષ્ણુના વિશેષણ તરીકે. ૨ સ્ફ્યને ઉદ્દેશી.

૨૯ ૧ સ્રુવને ઉદ્દેશી.

અદિતિને માટે રશના છું[૧], [૨]વિષ્ણુનું વેષ્ટન છું. [૩]તને બલ માટે અહિંસિત ચક્ષુવડે તને જોઉં છું. અગ્નિની તું જીભ છું. દેવોને સારી રીતે બોલાવનાર છું. મારા ધામ માટે ધામ માટે થા—યજુષ માટે યજુષ માટે. ૩૦

સવિતાની પ્રેરણાથી ઇત્યાદિ (જુઓ ૧૨) તને[૧] પવિત્ર કરૂં છું. સવિતાના ઇત્યાદિ વસુ સૂર્યના કિરણોથી તમને પવિત્ર કરૂં છું. તું તેજ છું, શુક્ર છું, અમૃત છું. ધામ છું, નામ છું, દેવોને પ્રિય, અપ્રતિહત, દેવયજન છું. ૩૧

૩૬

દેવતા મન, ઋષિ આદિત્ય યાજ્ઞવલ્ક્ય, છંદ ત્રિષ્ટુભ.

જે દિવ્ય[૧] જાગતાનું દૂર ઊડે છે, તે સુતેલાનું પણ તેમ જ જાય છે. જ્યોતિઓનું દૂર જનારૂં એક જ્યોતિ ! તે મારૂં મન શિવસંકલ્પવાળું થાઓ. ૧

જેનાવડે કર્મશીલ મનીષીઓ—વિદથોમાં ધીર યજ્ઞમાં કર્મો કરે છે, જે પ્રજાઓના અંતરમાં અપૂર્વ યક્ષ છે; તે મારૂં મન શિવસંકલ્પવાળું થાઓ. ૨

જે પ્રજ્ઞાન છે અને વળી જે ચેતન અને ધૈર્ય છે, જે પ્રજાઓની અંદર અમર જ્યોતિ છે, જેના સિવાય કંઇપણ કર્મ કરાતું નથી, તે મારૂં મન શિવસંકલ્પવાળું થાઓ. ૩

જે અમૃતવડે આ ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય બધું બરાબર ગ્રહણ કરાય છે, જેનાવડે આ સાત હોતાઓવાળો[૧] યજ્ઞ કરાય છે તે મારૂં મન શિવસંકલ્પવાળું થાઓ. ૪

જેમાં ઋચાઓ, સામો, જેમાં યજુષો રથની નાભિમાં

---

૩૦ ૧ યોક્ત્રને સંબોધી. ૨ હે દક્ષિણ પાશ. ૩ આજ્યને.
૩૧ ૧ આજ્યને.

૧ મૂળમાં **दैवं** છે. દેવમય જેનાવડે દેવ એટલે વિજ્ઞાનાત્માનું ગ્રહણ કરાય છે તે દૈવ. ટીકાકારો પ્રમાણે અનુવાદ " અને જે દૈવ છે."

૪ ઘણું કરીને બ્રહ્મા, ઉદ્ગાતા, હોતા, અધ્વર્યુ, બ્રાહ્મણાચ્છંસી, મૈત્રાવરુણ, અને પ્રતિસ્થાતા.

આશાઓની જેમ રહેલા છે. જેમાં પ્રજાનું સર્વ ચિત્ત ઓત-પ્રોત છે, તે મારૂં મન શિવસંકલ્પવાળું થાઓ. ૫

સારો સારથિ જેમ ઘોડાઓને દોરે છે તેમ જે માણસોને દોરે છે, (સારો સારથિ) જેમ લગામોથી ઘોડાને (કબજામાં રાખે છે તેમ જે માણસોને કબજામાં રાખે છે), હૃદયમાં રહેલું, જે ચંચલ અતિશય વેગવાળું છે તે મારૂં મન શિવસંકલ્પવાળું થાઓ. ૬

૩૭

યજુર્વેદ [કૃષ્ણ*

[આ અનુવાકમાં યજમાનપત્ની વિષેના મન્ત્રો છે.]

હું તને દૂધ અને ઘી વડે સંનદ્ધ કરૂં છું. પાણી અને ઓષધિ વડે તને હું સંનદ્ધ કરૂં છું. હું તને પ્રજાવડે સંનદ્ધ કરૂં છું. તે દીક્ષા પામેલી અમને અન્ન આપે. ૧

બ્રહ્મની પત્ની બહાર આવે. (સુંદર) વર્ણે વેદિ ઉપર બેસે. ૨

હું (પતિને) અનુકૂળ ઇચ્છા કરનારી પોતાના લોકમાં અહીંયાં બેસું. ૩

સારી પ્રજાવાળાં, સારા પતિવાળાં અમે તારી પાસે બેસીએ. હે અગ્નિ શત્રુઓને દબાવે (અને) કોઇથી ન દબાય એવાં (તારી પાસે અમે) ન દબાઇએ એવાં (બેસીએ). ૪

વરુણના પાસને હું છોડું છું, જે સુકેતુ

* ૩૭–૩૯ પાઠો કૃ. ય. વેદની તૈત્તિરીય સંહિતામાંથી લીધા છે.

૧ દીક્ષા સમયે પત્નીને સંનદ્ધ કરતી વેળાએ બોલવાનો.

૨ પ્રતિપ્રસ્થાતા પત્નીને શાલા તરફ લઇ જાય છે ત્યારે—

૩ પત્ની ગાર્હપત્ય પાસે જાય છે તે વેળાએ.

૪ ત્યાર પછી પત્ની જપે છે.

સવિતાએ બાંધ્યો હતો. ધાતાના જન્મસ્થાનમાં, સુકૃતના લોકમાં, પતિ સાથે મારૂં સુખ કરૂં છું. ૫

ચાલ, ઉઠ, યજ્ઞના ચ્હાનાર તરફ અગ્નિ તારા આગળના ભાગને દોરે, અદિતિ મધ્યને આપો, રુદ્રથી તું છૂટી છું, યુવાન છું. હિંસા મા મા કર. ૬

વસુ, રુદ્ર, આદિત્ય, વિશ્વદેવો, તમારે માટે પગ ધોવાનું (પાણી) લઉં છું, યજ્ઞને માટે તમને પગ ધોવાના પાણીને મુકું છું. ૭–૮

તારા—સર્વના સર્વવાળાના, બળવાળાના—દેખતાં હે અગ્નિ તને ચાહનાર સર્વ વીર્યોને અનુક્રમે મૂકું છું. ૯

દેવો પાસે યજ્ઞ ગયો. દેવીઓએ દેવો માટે યજ્ઞને શેષ રાખ્યો. યજમાન સોમરસ કહાડતાં સ્વાહ કરાએલી, સમુદ્રમાં રહેલી આશિષો અનુક્રમે ગન્ધર્વને (અને પત્નીને ગન્ધર્વ જેવા પ્રિયને) પ્રાપ્ત થાઓ. પવનની પ્રેરણાએ સ્તોત્રો ગવાયાં. ૧૦

૩૮

[આ અનુવાકમાં ઓષધિવાપ વિષેના મન્ત્રો છે.]

* દેવો પહેલાં ત્રણ યુગ જે જન્મેલી ઔષધીઓ (તે) ભુખરાંઓનાં એકસોને સાત સ્થાનો હું સ્તવું છું. ૧

---

૫ ચોકત્રને છોડતી વેળાએ પત્ની બોલે છે.

૬ નેષ્ટા પત્નીને લઇ જાય છે તે વેળાએ પત્નીને સંબોધી બોલે છે. યજ્ઞના ચ્હાનાર ઇત્યાદિ અર્થ ચોક્કસ નથી. કીથને અનુસરી અર્થ કર્યો છે. સાયણનો અર્થ જૂદો છે.

૭ ૮ વસુઆદિની સામે ઉભી રહી પત્ની પાણી લે છે અને મુકે છે.

૯ હિંકાર કર્યા પછી ઉદ્ગાતા પત્નીને જોઇ શકે એ રીતે અધ્વર્યુ આ મન્ત્રને ઉચ્ચારતો બતાવે. આનો અર્થ ચોક્કસ રીતે થતો નથી.

૧૦ આ બોલતાં પત્ની પોતા ઉપર પાણી રેડે છે. આ છેલ્લાનો અર્થ સ્પષ્ટ નથી.

* પ્હેલી ચૌદ ઋચાઓથી ઓષધિ વાવે છે. પછીની ૭ વિકલ્પ તરીકે છે.

ઋ. વે. ૧૦–૯૭. ને આ અનુવાક થોડા થોડા ફેરફાર સાથે મળતો આવે છે.

હે મા ! તમારાં સો સ્થાન છે. અને તમારા હજાર અંકુરો છે. માટે હે સેંકડો શક્તિવાળી ! તમે મારા આને નીરોગી કરો. ૨

પુષ્પવાળી, પ્રરોહવાળી, ફળવાળી અને ફળવિનાની વનસ્પતિઓ વિજયથી ઘોડાઓની જેમ પાર પમાડે તેવી શક્તિવાળી છે. ૩

ઔષધીઓ—એટલે માતાઓ છો. તેથી તમારી—દેવીઓની—પાસે હું કહું છું. પાપને હણતી, પાપનો નાશ કરતી જાઓ. ૪

અશ્વત્થમાં તમારૂં આસન છે. પર્ણમાં તમારો વાસ કરેલો છે. તમે ખરેખર ગાયવાળાં છો શાથી જે તમે પુરુષને દાન કરો છો. ૫

પુષ્ટિને ઇચ્છતો જ્યારે હું આ ઔષધીઓને હાથમાં લઉં છું ત્યારે, પ્રાણી પકડનારાની જેમ રોગનો આત્મા આગળથી નાશ પામે છે. ૬

જ્યારે ઔષધીઓ સમિતિમાં જેમ રાજાઓ ભેગા થાય તેમ એકઠી થાય છે ત્યારે તે વિપ્ર રાક્ષસોનો હણનાર, રોગને દૂર કરનાર ભિષક કહેવાય છે. ૭

તમારી માતાનું નામ નિષ્કૃતિ (ભૂખ વગેરેને દૂર કરનાર) છે. તમે સંકૃતી (પોતાના કાર્યમાં બરાબર શક્તિવાળાં) છો. તમે પાંખોવાળી સરિતાઓ છો. જે અમને રોગ કરે તેનો નાશ કરો. ૮

તમારામાંથી એક બીજાને મદદ કરો—એક બીજાની મદદે જાઓ. તે બધી ઔષધીઓ એક મત થઈને આ મારા વચનને વધાવો. ૯

હે પુરુષ ! તને પોતાને ધન આપવાની ઇચ્છાવાળી ઔષધીઓનું બળ બહાર આવ્યું છે—વાડામાંથી જેમ ગાયો. ૧૦

સર્વ વિઘ્નોને ઓળંગીને તેઓ વાડામાં ચોરની જેમ ચાલ્યાં છે. શરીરનું જે કંઇ પાપ છે તે ઓષધિઓએ દૂર કર્યું. ૧૧

જેઓ તારી જાત ઉપર ચઢયાં છે, જેઓ તારાં અંગોમાં પેઠાં છે તે ઉગ્ર મધ્યસ્થની જેમ રોગનો નાશ કરે. ૧૨

હે રોગ ! શ્યેનની સાથે, કિકિદીવિની સાથે ઉડ, વાયુની ગતિ સાથે; નિહાકાની સાથે નાશ પામ. ૧૩

અશ્વવાળી, સોમવાળી, બળ આપનારી, ઓજસ આપનારી સર્વ વનસ્પતિઓને આની સહીસલામતી માટે મેં મેળવી છે. ૧૪

જે ફળવાળી, જે ફળ વિનાની, પુષ્પ વિનાની અને જે પુષ્પવાળી તે બૃહસ્પતિવડે પ્રેરાએલી અમને પાપમાંથી મુક્ત કરે. ૧૫

સોમ જેનો રાજા છે એવી, પૃથ્વીમાં પેઠેલી, જે ઓષધીઓ, તેમાં તું ઉત્તમ છે. દીર્ઘ જીવનને માટે તું અમને પ્રેર. ૧૬

દ્યૌમાંથી પડતી ઓષધીઓ બોલી:—"જે પ્રાણી વિષે અમે વ્યાપીએ તે નાશ નહિ પામે." ૧૭

જે આ સાંભળે છે, જેઓ દૂર ગયેલા છે—તે બધાં ભેગાં થઇને આને ભેષજ આપો. ૧૮

---

૧૧ સર્વ વિઘ્નો ઇત્યાદિ, મૂળમાં 'પરિષ્ઠાઃ' છે. સાયણ પ્રમાણે અર્થ આમ થાય—" શરીર ઉપર રહેલી ઉદરમાં પેઠેલી સર્વ ઓષધિઓ અજીર્ણ આદિ રોગોને દબાવી દેહમાં વ્યાપી " ઇત્યાદિ. ઉપર અર્થ કીથ પ્રમાણે આપ્યો છે.

૧૩ કિકિદીવિ—' સળેખમથી ગળું રૂંધાતાં જે અવાજ થાય તેનું અનુકરણ સૂચવવા કિકિ શબ્દ છે. કિકિવડે દીવ્યતિ—એટલે વ્યવહાર કરે છે માટે કિકિદીવિ. એટલે કે એક શ્લેષ્મજન્ય રોગ; શ્યેન–પિત્તજન્ય રોગ; વાયુની ગતિ—વાયુરોગની ગતિ—વ્યાપ્તિ. નિહાકા—' જે પીડાને [illegible] [illegible] કાંઇ મર્યાદા નથી ' એવા [illegible] માલુમ [illegible] છે તે.

તમને ખોદનાર નાશ ન પામે અને જેને માટે હું તમને ખોદું છું તે (નાશ ન પામે). અમારાં બે પગાં અને ચોપગાં બધાં નીરોગી થાઓ. ૧૯

ઓષધીઓ સોમ રાજા સાથે સંવાદ કરે છે. " જેને માટે (આપણને) બ્રાહ્મણ કરે છે તેને હે રાજન્ ! પાર ઉતારીયે. " ૨૦

૩૯

[આ અનુવાકમાં અશ્વમેધ કરનારના કવચ-સ્વીકાર આદિને લગતા મન્ત્રો છે]*

મેઘના જેવી તેની મુખાકૃતિ થાય છે જ્યારે કવચધારી મદવાળી (સેનાઓનાં)ના ઉત્સંગમાં જાય છે. અણવીંધાયા શરીરથી તું જીત. કવચનો તે મહિમા તારૂં રક્ષણ કરો. ૧

ધનુષવડે ગાયોને, ધનુષવડે સમરાંગણને અમે જીતીએ. ધનુષવડે અમે તીવ્ર મદવાળી (સેનાઓ) જીતીએ. ધનુષ શત્રુનું અનિષ્ટ કરે છે. ધનુષવડે સર્વ પ્રદિશાઓ જીતીએ. ૨

કહેતી હોય તેમ કાનની પાસે આવે છે. પ્રિય સખાને ભેટતી યુવતિની જેમ ધનુષ ઉપર ખેંચાતા યુદ્ધમાં પાર પહોંચાડતી આ પણછ ગણગણાટ કરે છે. ૩

મેળામાં જતી યુવતિની જેમ આચરતી (ભેગીથતી), તે બન્ને માતા જેમ પુત્રને તેમ ખોળામાં (તીરને) ધારણ કરો. અમિત્રો હણતી આ બે કોટિઓ સંપીને શત્રુઓને વિંધો. ૪

* આ અનુવાક ઋગ્વેદના બે સૂક્તોની ઋચાઓનો બનેલો છે. ૧–૧૪ એ ઋ. વે. મં. ૬. સૂ. ૭૫. ની ૧–૧૪ ની બરાબર છે અને ૧૫–૨૦ ઋ.વે. મં. ૬. સૂ. ૪૭. ની ૨૬–૩૧ ની બરાબર છે.

૧ કવચ ધારણ કરતી વેળાએ મદવાળા 'શત્રુઓ [illegible]' સેનાઓ કોય. [illegible] અર્થ લેવા યોગ્ય છે.

૨, ધનુષનું ગ્રહણ કરે છે.

૩. પણછનો અભિમર્શ કરે છે.

૪ [illegible] કોટિઓને [illegible] કરી [illegible] [illegible]

બહુ પુત્રીઓનો પિતા, એના બહુ પુત્રો છે. સમરાંગણમાં આવી ચિચ્ચી કરે છે. પીઠ ઉપર બાંધેલું પ્રસવ પામતું ભાથું યુદ્ધોને અને સંગ્રામોને જીતે છે. ૫

કુશળ સારથી રથમાં ઉભો રહી જ્યાં જ્યાં ઇચ્છે છે ત્યાં આગળ ઘોડાઓને પ્રેરે છે. લગામના મહિમાના ગાન ગાઓ. રાસ મનને અનુસાર (ઘોડાઓને) કબજામાં રાખે છે. ૬

રથની સાથે બળમાં સ્પર્ધા કરતા, બળવાન પગવાળા અશ્વો ઘોષો કરે છે. આગલા પગોથી અરિઓ દબાવતા તે પાછા પડયા વિના શત્રુઓનો નાશ કરે છે. ૭

રથવાહન નામનું એનું હવિષ, જેમાં આયુધ મુકાયું છે (અને) એનું બખ્તર. ત્યાં શક્તિવાળા રથ ઉપર અમે હમેશાં શુભ વિચારો કરતા બેસીએ. ૮

સ્વાદવાળા વિષે બેસનારા, આયુષ આપનારા, મુશીબતમાં આશ્રય આપનારા, શક્તિવાળા, ગંભીર, વિવિધ સેનાઓવાળા, તીરના બળવાળા, હણાય નહિ એવા, છે એના કરતાં વધારે વીર, મહાન, (શત્રુઓના) સમૂહનો નાશ કરનાર પિતૃઓ, ૯

બ્રાહ્મણો, સોમને યોગ્ય પિતૃઓ; (અને) કલ્યાણકારી, અપ્રતિહત દ્યાવાપૃથ્વી અમારા (ઉપર અનુગ્રહ કરો.) પૂષા અમને યજ્ઞનાં પોષકને દુઃખમાંથી બચાવે. પાપીઓ અમારા ઉપર સત્તા ન કરે. ૧૦

---

૫ પીઠ ઉપર ભાથું બાંધે છે. યુદ્ધોને ઇત્યાદિ. મૂળમાં सङ्काः અને पृतनाः શબ્દો છે. સા. પ્હેલાનો અર્થ सम्यक्प्राप्ताः એવો કરે છે. નિઘણ્ટુ ૨ ૧૭ માં બન્ને શબ્દોને સંગ્રામના પર્યાય તરીકે ગણાવેલા છે.

૬ સારથિને સંબોધી.

૭ અશ્વોને સંબોધી.

૮ રથ વાહનમાં રથ મૂકી.

૯–૧૦–૧૧ પિતૃઓની ઉપાસના.

મૃગ સુપર્ણને ધારણ કરે છે. આનો દાંત મૃગ છે, ગાયોથી મઢાયેલાં પ્રેરાતાં છુટે છે. જ્યાં નરો સામસામી દોડે છે અને પાછા દોડે છે ત્યા અમને તીરો સુખ આપો. ૧૧

હે સરળ માર્ગવાળા (તીર) અમને બચાવી લેજે. અમારૂં શરીર પત્થર થાઓ. સોમ અમારા ઉપર મહેરબાની કરે. અદિતિ અમને સુખ આપે. ૧૨

એમના સાનુ (જેવી પીઠ) ઉપર ફટકારે છે, એમના સાથળ ઉપર ફટકારે છે. હે ઘોડાના પ્રેરક (ચાબુક) ચેતનવાળા ઘોડાને સમરાંગણમાં પ્રેર. ૧૩

પણછના ઘાને રોકતો હાથની આજુબાજુ ફણાઓથી સર્પ જેમ (તે) વીંટાય છે. હસ્તઘ્ન સર્વ વસ્તુઓને જાણતો પુરુષ બધી બાજુઓથી પુરુષનું રક્ષણ કરો. ૧૪

હે વનસ્પતિ ! દૃઢાંગ થા. અમારો મિત્ર, પાર લઈ જનારો, સુવીર, ગાયોથી મઢાયેલો છું. અત્યંત દૃઢ થા. તારામાં બેસનારો જીતવાનાંને જીતે. ૧૫

દ્યોમાંથી, પૃથ્વીમાંથી એકઠું કરેલું ઓજસ છે. વનસ્પતિઓમાંથી એકઠું થયેલું બળ છે. પાણીનું ઓજસ ગાયોથી વીંટાયેલો ઇંદ્રના વજ્ર એવા રથનું હવિષથી યજન કર. ૧૬

ઇંદ્રનું વજ્ર, મરુતનો ચ્હેરો, મિત્રનો ગર્ભ, વરુણની નાભિ એવા, તે હે રથ દેવ અમારા હવિષદાનને પસંદ કરતો અમારૂં હવ્ય સ્વીકાર. ૧૭

પૃથ્વીને અને દ્યોને અવાજથી ભરી દે. અનેક સ્થાને

---

૧૨ પોતાની જાતને ઉદ્દેશીને.

૧૩ ઘોડાનો ચાબુક લે છે.

૧૪ હસ્તઘ્નને સંબોધી હસ્તઘ્ન એટલે હાથનું રક્ષક.

૧૫—૧૯ રથને સંબોધી.

રહેલું જગત તે જાણે. તે હે દુંદુભિ, ઇંદ્ર અને દેવતાઓ સાથે મળી શત્રુઓને દૂરમાં દૂર લઇ જા. ૧૮

ગર્જના કર. અમારામાં બળ, ઓજસ મુક. દુઃખને દૂર કરતો ગર્જના કર. હે દુંદુભિ! કમનસીબને અહીંથી દૂર કર. તું ઇંદ્રની મુષ્ટિ છું. દઢ થા. ૧૯

પેલાઓને આ બાજુ હાંક આમને આમ મોકલ. સૂચન થાય એ રીતે દુંદુભિ વાગે છે. અશ્વ—પાંખોવાળા અમારા નરો સંચરે છે. હે ઇંદ્ર! અમારા રથીઓ જય પામો. ૨૦

---

૨૦ દુન્દુભિ વગાડે છે.

અથર્વવેદ કાં. ૧ સૂ. ૧].

દેવતા વાચસ્પતિ, ઋષિ અથર્વા, છંદ અનુષ્ટુભ ૪ ચતુષ્પદા વિરાટ્ ઉરોબૃહતી.

સર્વ રૂપો ધારણ કરતાં જે ત્રિસપ્ત પરિભ્રમણ કરે છે, તેઓનું બળ વાચસ્પતિ આજે મારા શરીરને અર્પો. ૧

હે વાચસ્પતિ ! ન મનો દેવ સાથે ફરીથી આવો. હે વસુપતિ ! પ્રસન્ન થાઓ. શ્રુત મારામાં જ રહો મારામાં. ૨

અહીંઆં જ વિતત થા પણછવડે ધનુષની બે કોટિઓની જેમ; મારામાં જ વાચસ્પતિ નિયત કરે. શ્રુત મારામાં જ રહો મારામાં. ૩

વાચસ્પતિને પાસે બોલાવ્યો; અમને વાચસ્પતિ પાસે બોલાવે. અમે શ્રુતથી સંયુક્ત થઇએ. શ્રુતથી અમને છુટા મા પાડો. ૪

---

૧ ત્રિસપ્ત.—આ સંખ્યાથી શું ઉદ્દિષ્ટ છે તે ચોક્કસ નથી. સાયણે અનેક અર્થો આપે છેઃ 'ત્રિસપ્ત' સમાસના 'ત્રણ અથવા સાત ભાવો' એ રીતે એક અર્થ કરે છે. ત્રણ એટલે પૃથ્વી, અંતરિક્ષ, દ્યૌ એ ત્રણ લોકો, તેઓના અધિષ્ઠાતા અગ્નિ, વાયુ અને આદિત્ય; અથવા ત્રણ ગુણો–સત્ત્વ, રજસ અને તમસ, અને બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વર ઇત્યાદિ જે કોઈ ત્રણ છે તે બધા ત્રિ–શબ્દથી વિવક્ષિત છે. સાત એટલે સાત ઋષિઓ, સાત ગ્રહ, સાત મરુદ્ગણો, અને સાત છંદો વગેરે જે સાત છે તે સપ્ત શબ્દથી ઉદ્દિષ્ટ છે. અથવા ફક્ત ત્રણ અને સાત. અથવા એકવીસઃ- સાત દિશાઓ, હોતા વગેરે વષટ્ કરનારા સાત ઋત્વિજો અને સાત આદિત્યો; અથવા સાત સિન્ધુ, સાત લોક, સાત દિશાઓ; અથવા સાત ગ્રહ, સાત ઋષિઓ, સાત મરુદ્ગણો; અથવા આ રીતે એકવીશ =૧૨મહીના+૫ઋતુઓ+૩લોકો+૧આદિત્ય; અથવા શરીરાત્મક ૫ મહાભૂત+૫પ્રાણ+૫જ્ઞાનેન્દ્રિય+૧અંતઃકરણ=૨૧ આ રીતે કહેલા એક- વીસ દેવો પ્રતિદિન, પ્રતિવર્ષ, પ્રતિકલ્પ, પ્રતિશરીર [illegible] કરે છે.

૪૧

દેવતા દ્યાવાપૃથિવી, ઋષિ બ્રહ્મા, છંદ અનુષ્ટુભ ૨ કકુમ્મતી.

હે મનુષ્યો ! આ જાણો. તે મહત્ બ્રહ્મને કહેશે. જેના વડે વનસ્પતિઓ શ્વાસ લે છે તે પૃથ્વીમાં નથી સ્વર્ગમાં નથી. ૧

એમનું સ્થાન થાકીને બેઠેલાઓની જેમ અંતરિક્ષમાં છે, આ શ્રુત (જે કાંઇ હયાત છે તેનો) નો આધાર છે. વિધાતાઓ તે જાણતા હોય કે ન જાણતા હોય. ૨

કંપતાં દ્યાવાપૃથ્વી અને ભૂમિ (તમે) જે ઘડ્યું તે આજે સર્વદા આર્દ્ર છે, સમુદ્રના સ્રોતોની જેમ. ૩

એક વિશ્વને ઘેરીને રહેલું છે; તે બીજામાં આશ્રય લઇને રહેલું છે. દ્યૌને અને સર્વવિત્તવાળી પૃથ્વીને મેં નમસ્કાર કર્યાં. ૪

વ્હીટની 'ત્રિસપ્ત' અચોક્કસ સંખ્યાના અર્થમાં-ડઝન અથવા કોડીના અર્થમાં લે છે; 'શ્રુત' ને તે શ્રુતિ અર્થમાં લઇ તેનો અર્થ શ્રુતિના એટલા વર્ણો એવો બીજો અર્થ પણ આપે છે; અથવા શ્રુતનો અર્થ શ્રવણેન્દ્રિય લઇ 'નાના મોટા વંદુકના શ્રોતાઓ' એવો પણ અર્થ કલ્પે છે.

૧ મહત્ બ્રહ્મ. 'મહત્ત્વગુણયુક્ત બ્રહ્મનું પ્રથમ કાર્ય—પાણી' સાયણ. mystery (ગૂઢતત્ત્વ) વ્હીટની.

૩ દ્યાવાપૃથ્વી દ્વિ. સાયણ આને સંબોધન તરીકે લઇ 'निरत-क्षतम्' સાથે સંબંધ જોડે છે. પણ સ્વર આ અર્થને અનુકૂળ નથી. વ્હીટની 'अतक्षतम्' ને સ્થાને 'अतक्षता' પાઠ કલ્પે છે. પણ વેદમાં અનેક વાર બને છે તેમ અહીંઆં કર્તા પ્રથમામાં મૂકી ક્રિયાપદ ત્રીજા પુરુષમાં અને બીજા પુરુષમાં મૂક્યું છે. એટલે મેં એ રીતે તરજુમો કર્યો છે.

૪ એક વિશ્વને દ્વિ. [illegible] આમાં પહેલા પાદનો જે પાઠ છે ત [illegible] અર્થ [illegible] નથી, તે સાયણના અનેક વિકલ્પો અને [illegible] આવશે. વ્હીટની [illegible] પાઠ લઇ અર્થ [illegible] તેને અનુસરી મેં [illegible] કર્યો છે. મેં પાઠ આ [illegible]

૪૨

દેવતા બ્રહ્મા, ઋષિ વેન, છંદ ત્રિષ્ટુભ ૩ જગતી.

વેને ગુહાની અંદર જે પરમ છે તે જોયું, જ્યાં આ બધું એકરૂપ થાય છે. આ પૃશ્નિએ દોહ્યું. જન્મ પામતા, સ્વર્ગને જાણનારા, સમૂહોએ સ્તુતિ કરી. ૧

ગુહામાં જે પરમ ધામ છે તેને અમૃતનો જાણનાર ગંધર્વ કહે. એના ત્રણ પદ ગુહામાં મૂકાએલા છે. જેણે તે જાણ્યા તે પિતાઓનો પિતા થાય. ૨

તે અમારો પિતા છે, જનક છે, અને બંધુ છે, ધામોને, સમગ્ર વિશ્વોને જાણે છે દેવોને જે એક નામદાતા છે તેને સર્વ ભુવનો પૂછવા જાય છે. ૩

હું તુરત જ દ્યાવાપૃથ્વીની આજુબાજુ ફરી વળ્યો; ઋતના પ્રથમ જન્મેલાની પાસે આવ્યો. વક્તામાં વાચાની જેમ ભુવનની અંદર રહેલો આ સર્જનઉત્સુક છે, આ અગ્નિ જને ! ૪

સર્વ ભુવનોને ફરી વળ્યો, અમૃતના ફેલાયેલા કોઇ તંતુને જોવા; જ્યાં દેવો અમૃતને ભોગવતા સમાન સ્થાન વિષે (પોતાને) પ્રેરે છે. ૫

૪૩

દેવતાઓ અનેક, ઋષિ ભારદ્વાજ, છંદ ત્રિષ્ટુભ, ૨ જગતી, ૭—૮ અનુષ્ટુભ.

દ્યાવાપૃથ્વી, વિશાળ અંતરિક્ષ, ક્ષેત્રની પત્ની, અદ્ભુત વિશાળ પગલાં ભરનારો, અને વળી વાયુથી રક્ષિત વિશાળ અંતરિક્ષ હું* તપતાં તે અહીંઆં તપો. ૧

---

૧. વેન. આદિત્ય અથવા પર્જન્યાત્મક મધ્યમસ્થાન દેવતા સાયણ. વ્હીટની ‘કામના કરતો’ એવો અર્થ સૂચવે છે. પૃશ્નિ—‘દ્યૌ અને આદિત્યનું સામાન્ય નામ સાયણ. ‘Spotted one’—‘ટપકાંવાળી’ (ગાય) વ્હીટની. જન્મતા. મૂળમાં जायमनाः પાઠને जायमाना માં ફેરવી વ્હીટની તેનો ‘જન્મેલી’ એવો અર્થ કરી પૃશ્નિના વિશેષણ તરીકે લે છે.

૨ સરખાવો શિશુઆંગિરસની આખ્યાયિકા. પૃ. ૧૭૧

* ભાષ્ય પ્રમાણે ભાવાર્થ એવો છે કે આમાં જણાવેલા લોકો અને

હે દેવતાઓ તમે જે યજ્ઞિય છો તે આ સાંભળો. મારા માટે ભરદ્વાજ મંત્રો બોલે છે. જે અમારૂં આ મન દુભવે તે* પાશમાં બંધાઈ દુઃખમાં પડો. ૨

હે ઈન્દ્ર સોમપ! આ સાંભળ; શાથી જે હું તને દાઝતા દીલે બોલાવું છુંઃ જે આ અમારૂં મન દુભવે તેને હું કુહાડીથી જેમ ઝાડ કપાય તેમ કાપી નાખું. ૩

એંશી અને ત્રણ સામગ, આદિત્યો, વસુઓ અંગિરસોની સાથે અમારા પિતૃઓનું ઇષ્ટાપૂર્ત અમારૂં રક્ષણ કરો. આને હું દેવી કોપ વડે પકડું. ૪

હે દ્યાવાપૃથ્વી! મારા ઉપર ધ્યાન રાખો. હે વિશ્વદેવો મારી પછવાડે તમે તૈઆર થાઓ. હે અંગિરસો! હે સોમપાનને યોગ્ય પિતાઓ! અનિષ્ટનો કરનારો પાપને પામો. ૫

હે મરુતો જે (પોતાને) અમારા કરતાં ચઢીઆતો માને છે, અથવા જે અનુષ્ઠાન પામતા બ્રહ્મને નિન્દે છે તેને માટે પાપો દાહક થાઓ, દ્યો બ્રહ્મદ્વેષીને બધી બાજુથી દહો. ૬

તેમના અધિષ્ઠાતાઓ હું આ અભિચાર કર્મમાં ઉપવાસ વગેરે દુઃખ અનુભવું છું ત્યારે તેઓ પણ સંતપ્ત થાય, એટલે કે હું જેમ શત્રુનો નાશ કરવા ઉદ્યોગી છું તેમ તેઓ પણ થાય.

૨ * તે–શત્રુ જેનો નાશ કરવાને માટે અભિચારકર્મ કરવાનું છે.

૩ દાઝતા–મૂળમાં ' शोचता ' છે. ' શોકાર્ત ' સાયણ. વ્હીટની ' Burning ' એવો અનુવાદ કરે છે. ' દાઝતા ' શબ્દ ધાત્વર્થ અને ' દીલગીર થતા ' એ બંને અર્થ સૂચવે છે.

૪. એંશી—ભાષ્ય પ્રમાણે એંશી તૃચાઓ સાથે અથવા તે તૃચાઓથી પ્રતિપાદિત ઇંદ્રદેવતા સાથે.

લુડવીગ सामगोभिः ને બદલે सोमपेभिः એવો સુધારો સૂચવે છે. જુઓ ગ્રીફીથ અથર્વવેદ વો. ૧. પૃ. ૫૬ ફૂટનોટ ૪.

કોપ–મૂળમાં 'हरसा' શબ્દ છે. ભાષ્યકાર ' हरस् ' ક્રોધના પર્યાય તરીકે લે છે. ગ્રીફીથ અગ્નિ એવો અર્થ કરે છે. વ્હીટની ધાત્વર્થસૂચક ' Seizure ' ' ગ્રહણ ' એવો અર્થ કરે છે.

પકડું–' आददे ' નો અર્થ ભાષ્યકાર नि-गृह्णामि એવો કરે છે.

તારા સાત પ્રાણ, આઠ નાડીઓ બ્રહ્મવડે કાપું છું. અલંકૃત થઇ અગ્નિદૂતવાળો યમના સદનમાં જઇશ. ૭

પ્રદીપ્ત આગ્નમાં તારા પદને મુકું છું. અગ્નિ શરીરમાં વ્યાપો. વાણી પણ પ્રાણને પામો. ૮

૪૪

દેવતા અગ્નીષોમ (પતિવેદન), છંદ ૧ ભુરિક્, ૨ ૫—૭ અનુષ્ટુભ, ૮ નિચૃત્પુરોષ્ણિક, બાકીનાની ત્રિષ્ટુભ.

હે અગ્નિ ! અમારી શુભ ભાવનાને સગાઇ કરનાર પામે, આ કુમારી પાસે અમારા સૌભાગ્ય સાથે તે આવે. વરનારાઓમાં પ્રિય થએલી, સંમેલનોમાં સુંદર એને પતિ સાથે તાત્કાલિક સૌભાગ્ય થાઓ. ૧

ભાગ્ય સોમને પ્રિય, બ્રહ્મને પ્રિય, અર્યમાથી પુષ્ટ થએલું છે; ધાતા દેવના સત્યથી હું પતિવેદન કરૂં છું. ૨

હે અગ્નિ ! આ નારી પતિને પામો, શાથી જે સોમ રાજા સૌભાગ્યવાળી કરે છે. પુત્રોને જન્મ આપતી તે મહિષી થાય. પતિને પામીને સૌભાગ્યવાળી વિરાજો. ૩

હે મઘવન્ ! જેવી રીતે આ સુંદર વાસ (બખોલ) મૃગોને વહાલો અને સારી રીતે રહેવા લાયક થયો તેમ આ નારી પ્રિય પતિ સાથે બેદિલી કર્યા વિના ભગને પ્રિય થાઓ. ૪

---

૭ નાડી—'मन्यः' વેબર मज्ञः પાઠ સ્વીકારી તેનો અર્થ મજ્જા કરે છે.

૮ પદ-'છિન્ન પર્ણ સાથે પદપાંસુ' સા. track-માર્ગ વ્હીટની.

૧ તાત્કાલિક'-ओषम्' સાયણ 'સુખકર' એવો અર્થ કરે છે.

૨ પતિ પ્રાપ્ત થાય એવો અભિચાર કરૂં છું.

૪. સારી રીતે રહેવા લાયક—सुषदाः; વ્હીટની મૃગોના વિશેષણ તરીકે લઇ 'સારી રીતે બેઠેલા પશુઓ' એવો અર્થ કરે છે. બેદિલી કર્યા વિના—अविराधयन्ती; ભાષ્યમાં अभिरा [illegible] न्ता પાઠ લઈ અર્થ કર્યો છે.

ભગના પૂર્ણ અવિનાશી નાવ ઉપર ચઢ. તેનાવડે જે વર ઇચ્છયો છે તેને આ પાસ ઉતાર. ૫

હે ધનપતિ ! બોલ, વરને આપાસ મનવાળો કર. જે વર ચાહેલો છે (તે) સર્વને દક્ષિણ કર. ૬

આ હિરણ્ય, ગુગળ, ઔક્ષ અને આ ભગ—એમણે ચાહેલાને મેળવવા માટે તને પતિઓને આપી. ૭

તને સવિતા દોરે, જે ચાહેલો છે તે પતિ દોરે. હે ઓષધિ તું આને (આ) આપ. ૮

૪૫

દેવતા અનેક અથવા અગ્નિ, ઋષિ અથર્વા, છંદ ૩ ચતુષ્પદા ભુરિક્પંક્તિ, ૫, ૬ અનુષ્ટુભ, બાકીનાની ત્રિષ્ટુભ.

તે આરડે છે. હે અગ્નિ ! તે અહીંઆં પોતાનાનો પાલક થાય. વિશાળ દ્યાવાપૃથ્વીને પહોળાં કર. સર્વસંપત્તિવાળા મરુતો તને જોડો. હવિષ આપ્યું છે તેવા આને નમસ્કાર સાથે આમ લાવ. ૧

રાતાં ઇન્દ્રને દૂર હોય તોપણ વિપ્રને મૈત્રી માટે આ બાજુ વાળે; શાથી જે દેવોએ એને સૌત્રામણીવડે ગાયત્રી બૃહતી અને સ્તુતિ ધર્યાં છે. ૨

પાણીમાંથી તને રાજા વરુણ બોલાવે; પર્વતોમાંથી તને સોમ બોલાવે; આ લોકોમાંથી તને ઇંદ્ર બોલાવે; શ્યેન થઇને આ લોકો વિષે તું ઊડી આવ. ૩

શ્યેન બોલાવા યોગ્યને, પરસ્થાનમાં રૂંધાએલાને, ફરતાને દૂરથી આમ લાવે. અશ્વિઓ તારા આ રસ્તાને સુગમ કરો. હે ભાયાતો ! આની આજુબાજુ રહો. ૪

તને પ્રતિસ્પર્ધીઓ બોલાવે. મિત્રોએ (તને) તેઓની

---

૨. રાતાં 'અરુષાસઃ' 'દીપ્યમાન ઋત્વિજો' સાયણ, 'રાતા ઘોડાઓ' વેબર બ્લુમફીલ્ડ અને ગ્રીફીથ, સોમ લુડવીગ.

વિરુદ્ધ પસંદ કર્યો છે. ઇદ્ર, અગ્નિ, વિશ્વદેવોએ લોકમાં તારૂં ક્ષેમ રાખ્યું છે. ૫

તારા કહેણની વિરુદ્ધ–જે ભાયાત બોલે અને જે બ્હારનો, તેને હે ઈંદ્ર ! દૂર કરીને આને અહીંઆં લાવ. ૬

૪૬

દેવતા ઈન્દ્ર, ઋષિ અથર્વા, છંદ ૧ જગતી, ૪ ૫ ભુરિક, બાકીનાની ત્રિષ્ટુભ.

રાષ્ટ્ર તારી પાસે આવ્યું. વર્ચસ સાથે પૂર્વમાં ઉદિત થા. લોકોનો તું એકરાટ્ પતિ વિરાજ. તને હે રાજન્ ! બધી પ્રદિશાઓ બોલાવે. અહીંઆં સેવા અને નમસ્કાર યોગ્ય થા. ૧

તને પ્રજાઓ રાજ્ય માટે વરો, તને આ પ્રકાશમાન પાંચ પ્રદિશાઓ (વરો). રાષ્ટ્રના શરીર ઉપર કકુદ્ વિષે તું બેસ. ત્યાંથી ઉગ્ર (થઇ) અમને ધન વહેંચી આપ. ૨

બોલાવનાર ભાયાતો તારા તરફ આવે. અગ્નિ વેગવાન દૂત તરીકે સંચરે છે. સ્ત્રીઓ અને પુત્રો શુભમનવાળાં થાઓ. ઉગ્ર (થઇ) તું બહુ બલિને જો. ૩

પ્રથમ અશ્વિકુમારો, મિત્રાવરુણ બંને, વિશ્વદેવો, મરુતો તને બોલાવો. પછી વસુનું દાન કરવાને મન કર. તે પછી ઉગ્ર (થઇ) અમને ધન વહેંચી આપ. ૪

અતિ દૂરથી આ બાજુ આવ. દ્યાવાપૃથ્વી બંને તને કલ્યાણકારી થાઓ. આ રાજા વરુણ તે પ્રમાણે કહે છે. તે તને બોલાવે છે. તેથી તું આ બાજુ આવ. ૫

---

૬. બ્હારનો– [illegible]:–'નીચ, નિકૃષ્ટબલ' સાયણ.

૧. પૂર્વમાં–प्राङ्, સાયણ 'પ્હેલો લોકોનો પતિ થઇ' ઇત્યાદિ અર્થ કરે છે. વ્હીટની ટીપ્પણમાં સૂચવે છે એ પ્રમાણે 'प्राङ्' શબ્દ સૂર્ય સાથે સરખામણી વધારે સ્પષ્ટ કરવા મૂકેલો છે. એટલે એનો અર્થ અહીંઆં પૂર્વમાં કર્યો છે.

૫. તેથી. છેવટના 'सः' નો વ્હીટનીને અનુસરી અર્થ કર્યો છે.

હે ઇંદ્ર ! ઇંદ્ર ! માનવી (પ્રજા) તરફ આવ. વરુણો સાથે એકમત થતો તું કબુલ થયો છું. તે તને પોતાના સદનમાં બોલાવે છે. તે દેવતાઓને પૂજે છે. તે પ્રજાઓને સુવ્યવસ્થિત કરે છે. ૬

સંપત્તિવાળા માર્ગો અનેક રીતે વિવિધરૂપવાળા બધા એકઠા થઇને તારા માટે મોકળાશ કરો. તે બધા એકમત થઇ તને બોલાવે. અહીંઆં શુભચિત્તથી ઉગ્ર (થઇ) આયુષની દશમી અવસ્થા ભોગવ. ૭

૪૭

દેવતા ઈન્દ્રાગ્નિ, ઋષિ અથર્વા, છંદ ત્રિષ્ટુભ (અપવાદ માટે જુઓ મૂળ પૃ. ૧૪૨).

વણિક ઈન્દ્રને હું પ્રેરૂં છું. તે અમારી પાસે આવે. અમારો અગ્રેસર થાય. શત્રુને, વાટપાડુને, રાની પશુને હાંકી કાઢતો તે ઈશ્વર મને ધન આપનાર થાઓ. ૧

દ્યાવાપૃથ્વીની વચમાં દેવોને જવાના જે અનેક રસ્તાઓ સંચરે છે તે મને દૂધ અને ઘી વડે સેવો, જેથી હું વેચીને ધન લાવું. ૨

હે અગ્નિ ! ઇચ્છાવાળો હું વેગ માટે, બલ માટે, ઈન્ધનવડે અને ઘીવડે હવ્ય અર્પું છું; સેંકડોગણું (ધન) મેળવવા બ્રહ્મવડે વન્દતો, શક્તિઅનુસાર, આ દિવ્યભાવના (અર્પું છું). ૩

---

૬. આ મન્ત્રનો અનુવાદ અનિશ્ચિત છે. તેનો પાઠ ભ્રષ્ટ હોય એમ વ્હીટની વગેરે વિદ્વાનો માને છે. તેઓ પોતપોતાને ઉચિત લાગ્યા એવા ફેરફારો કરી અનુવાદ કરે છે. ભાષ્યનો અર્થ પણ સંતોષકારક નથી. ઉપરનો અનુવાદ બ્લુમફીલ્ડને અનુસરી કર્યો છે.

વરુણો સાથે. વેબર 'વરુણ' ને 'વરણ' એટલે ચુંટનાર (elector)ના અર્થમાં લે છે. વ્હીટની 'વરુણ' ને 'વર્ણ' કલ્પી અનુવાદ કરે છે. આના ઉપર વિસ્તૃત ટિપ્પણી માટે જુઓ વ્હી. અ. ભા. ૧ પૃ૦ ૯૦ હા. ઓ. સી.

હે અગ્નિ, અમે જે માર્ગ ઉપર દૂર આવ્યા છીએ (તેમાં થએલી) હિંસા અમને માફ કરજે. સાટું, વેચાણ અમને લાભદાયી થાઓ. સામું સાટું મને ફળવાળો કરો. તમે બન્ને મળીને આ હવ્યને સેવો. અમને સુખ થાઓ અને અમારી પ્રવૃત્તિ અને ઉત્થાન સુખદાયી થાઓ. ૪

હે દેવો ધનથી ધનને ઇચ્છતો જે ધનવડે સાટાં કરૂં છું તે મારૂં બહુ થાઓ, ઓછું નહિ. હે અગ્નિ! લાભની હાનિ કરનારા દેવતાઓને બલિદાનવડે રોક. ૫

હે દેવો! ધનવડે ધનને ઇચ્છતો જે ધનથી હું સાટું કરૂં છું તેમાં ઇંદ્ર મારા માટે રુચિ મૂકો, પ્રજાપતિ, સવિતા, સોમ અગ્નિ (રુચિ મૂકો). ૬

હે વૈશ્વાનર હોતા, અમે તારી પાસે નમસ્કાર કરતા આવી સ્તુતિ કરીએ છીએ. તે (તું) અમારી પ્રજા વિષે, ગાયો વિષે, પ્રાણ વિષે જાગતો રહે. ૭

બધા દિવસોમાં સદૈવ, હે જાતવેદા! તારા અર્થે, ઊભા રહેલા અશ્વને જેમ, (બલિ) અર્પીએ. ધનની વૃદ્ધિથી, અન્નથી આનંદ કરતા અમે તારા પાડોશીઓ નાશ ન પામીએ. ૮

૪૮

દેવતા ચન્દ્રમા (સામ્મનસ્ય), ઋષિ અથર્વા, છંદ ૫ વિરાજ્જગતી, ૬ તારપંક્તિ, ૭ ત્રિષ્ટુભ, બાકીનાની અનુષ્ટુભ.

હું તમારૂં સહૃદય, સાંમનસ્ય અવિદ્વેષ કરૂં છું. અન્યોન્યને આનંદ આપો—જન્મેલા વાછરડાને જેમ દુઝણી ગાય. ૧

પુત્ર પિતાનો અનુવ્રત (થાઓ), માતા સાથે સમાનમનવાળો થાય. સ્ત્રી પતિને મીઠી સુખવાળી વાણી બોલો. ૨

ભાઈ ભાઇનો દ્વેષ ન કરે, બેન બેનનો ન કરે. સંપ કરીને સમાન કાર્યોવાળાં થઈ ભલી રીતે વાણી બોલો. ૩

૪. તમે બન્ને—ઇંદ્ર અને અગ્નિ.

જેને લઇને દેવો છુટા ન પડે અને પરસ્પર દ્વેષ ન કરે તે બ્રહ્મ—પુરુષો માટે સમાનબુદ્ધિ (કરનારૂં)—અમે તમારા ઘરમાં કરીએ છીએ. ૪

વડીલોથી યુક્ત, સમજુ, સાથે સિદ્ધિ કરતા, સમાન ધુંસરીએ ફરતા છુટા ન પડો. એક બીજા સાથે મીઠું બોલતા આવો, તમને સંપીલા, સમાન-મનવાળા કરૂં છું. ૫

તમારૂં પીવાનું સમાન થાઓ, અન્નભાગ સાથે થાઓ. તમને હું સમાન જોતરે જોડું છું. નાભિની આજુબાજુ આરાની જેમ સાથે મળીને અગ્નિને સેવો. ૬

તમને સંપીલાઓને હું સમાન મનવાળા કરૂં છું, સંવનનથી સર્વને એક ટોળીવાળા (કરૂં છું). અમૃતનું રક્ષણ કરતા દેવો જેવા (થાઓ;) સાંજ સવાર તમારૂં સૌમનસ્ય થાઓ. ૭

૪૯

દેવતા ચન્દ્રમા આપ (રાજ્યાભિષેકને લગતું), ઋષિ અથર્વા-આંગિરસ, છંદ ૧, ૭ ભુરિક્ ત્રિષ્ટુભ, ૩ ત્રિષ્ટુભ, ૫ વિરાટ્પ્રસ્તારપંક્તિ, બાકીનાની અનુષ્ટુભ.

ભૂત ભૂતોમાં પય મૂકે છે. તે ભૂતોનો અધિપતિ થયો. મૃત્યુ તેના રાજસૂયમાં જાય છે; તે રાજા આ રાજ્યને અનુમત થાય. ૧

(સિંહાસન) તરફ જા. ખરાબ વાંછીશ મા. ઉગ્ર, જ્ઞાતા, શત્રુઓનો નાશ કરનાર (થઇ) હે મિત્રોને બઢાવનાર! આરોહણ કર. દેવો તારી તરફેણમાં બોલ્યા છે. ૨

---

૭ અમૃતનું ઇત્યાદિ. સા. નો અર્થ જરા જુદો છે.

૧ ભૂત—'સમૃદ્ધ' 'અભિષેકથી ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે એવો', ભૂતોમાં 'સમૃદ્ધ જનપદોમાં અથવા સ્વામી અમાત્ય આદિ પ્રકૃતિ જનોમાં, ભૂતોનો 'પ્રાણીઓનો' સાયણ.

મૃત્યુ—'ધર્મરાજ' સાયણ. વ્હીટની રાથને અનુસરી મૃત્યુના ઉલ્લેખથી એમ સમજે છે કે એથી જે રાજાનો અભિષેક કરવાનો છે તેના પૂર્વજની અનુમતિ ઇચ્છી છે.

આરૂઢ થતાની આજુબાજુ બધા ઉભા રહ્યા. શ્રીને ધારણ કરતો પોતાના પ્રકાશથી વિચરે છે. જોરાવર પ્રાણવાનનું (અસુરનું) તે મહાન નામ છે. સર્વરૂપવાળો અમૃતો ઉપર આરૂઢ થયો. ૩

વ્યાઘ્રચર્મ ઉપર વાઘ; મોટી દિશાઓમાં પરાક્રમ કર. તને સર્વ પ્રજાઓ વાંછો, દિવ્ય પયવાળાં પાણી વાંછો. ૪

જે દિવ્ય પાણી અંતરિક્ષમાં અને વળી પૃથ્વીમાં પયથી મહાલે છે તે બધા પાણીના વર્ચસથી હું તારો અભિષેક કરૂં છું. ૫

દિવ્યપયવાળાં પાણીએ તારો અભિષેક કર્યો. જે રીતે તું મિત્રને વધારનારો થાય તેવો સવિતાએ તને કર્યો. ૬

આ રીતે વ્યાઘ્રને ભેટતાં તે (પાણી) મહાન્ સૌભાગ્યને માટે સિંહને પ્રેરે છે. સારાં (પાણી) ઉભાં રહેલ સમુદ્રને જેમ તેમ પાણીની અંદર દ્વિપીને સાફ કરે છે. ૭

૫૦

દેવતા વરુણ, ઋષિ બ્રહ્મા, છંદ ૧ અનુષ્ટુભ, ૫ ભુરિક, ૭ જગતી, ૮ ત્રિપદા મહાન બૃહતી, ૯ વિરાટ્ ત્રિપાદ્ગાયત્રી, બાકીનાની ત્રિષ્ટુભ.

આ નો મહાન અધિષ્ઠાતા નજીકથી જાણે જુએ છે. (પોતાને) જે ચુપકીથી ફરતો માને છે તે બધું દેવો જાણે છે. ૧

જે ઉભો છે, ફરે છે, જે વાંકો ચાલે છે, જે નીચે પડી ચાલે છે, જે ચુપકીથી ચાલે છે, બે જણા એકઠા બેસી જે વિચાર કરે છે—તે (બધું) ત્રીજો વરુણરાજા જાણે છે. ૨

---

૩ બીજી લીટીમાં ઈંદ્રનો ઉલ્લેખ દેખાય છે. ઇંદ્ર એ રાજાઓનો પ્રતિનિધિ છે.

૭ આનો અર્થ સ્પષ્ટ નથી. વ્હી. ને અનુસરી અર્થ કર્યો છે. દ્વિપી એટલે દીપડો.

૨ ચુપકીથી—'प्रतङ्कम्' 'defiantly ગર્વથી' વ્હીટની.

આ ભુમિ વરુણ રાજાની છે, અને આ દૂર દૂર છેડાવાળી દ્યો; વળી બે સમુદ્રો વરુણની કુક્ષિઓ છે, અને વળી આ થોડાક પાણીમાં (તે) રહેલો છે. ૩

વળી જે દ્યોને ઓળંગી જાય તે વરુણ રાજાના પાશથી છૂટવાનો નથી; એના ચારો દ્યોથી અહીંઆ (પૃથ્વી ઉપર) ફરે છે, હજાર આંખવાળાઓ પૃથ્વીની પેલી પાર જુએ છે. ૪

વરુણ રાજા તે બધું જુએ છે, જે દ્યાવાપૃથ્વીની વચમાં છે અને જે પેલી પાર છે; જનોનાં (આંખના) પલકારા એનાં ગણેલાં છે; જુગારી જેમ પાસાને તેમ તે તે (બધાને) સ્થિર કરે છે. ૫

હે વરુણ તારા જે સાત સાત ત્રણ રીતે છૂટા પડેલા દેદીપ્યમાન પાશો પડેલા છે તે બધા જે અનૃત બોલે તેને બાંધે, જે સત્યવાદી છે તેને તેઓ છોડી દે. ૬

હે વરુણ સો પાશ વડે આને બાંધ; હે નૃચક્ષસ્! અનૃત બોલનાર તારાથી ન છૂટી જાય, દુષ્ટ માણસ પેટ લટકતું મુકીને આજુબાજુથી કપાતો બન્ધ વિનાના કુલ્લાની માફક બેસે. ૭

---

૫. આંખના પલકારા ઇત્યા. **નિમિષઃ** 'પ્રાણીઓનાં **નિમિષ**-નિમષણ વ્યાપારનો-એટલે કે આંખના પલકારાથી ઉપલક્ષિત સાધુ અસાધુ કર્મનો 'સંખ્યાતા' એટલે કે પરિમાણવિતા-એટલે કે માપ કહાડનાર વરુણ પાપીઓનાં શિક્ષાકર્મોનાં પ્રત્યેકના પાપપ્રમાણે નિક્ષેપ કરે છે.' સા. મેં અનુવાદ વ્હીટનીને અનુસરી કર્યો છે. ઉપમાનું સ્વારસ્ય જોઈએ તેવું સ્પષ્ટ થતું નથી. **તાનિ**થી શું ઉદ્દિષ્ટ છે તે બરાબર સમજાતું નથી. આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવે આ સૂક્તની ૭ ઋચાઓનો અનુવાદ હિન્દુ (વેદ) ધર્મ પૃ. ૪૮ ઉપર આપ્યો છે. તેમાં આનો અનુવાદ આ પ્રમાણે છે "પ્રાણીઓનાં નેત્રો પણ એનાં ગણેલાં છે, પાસા નાંખનાર પાસા નાંખે તેમ". બ્લૂમફીલ્ડ **તાનિ**થી વરુણના વ્રતો સમજે છે. હી. અ. વે. પૃ ૮૮. સે. બુ. ઇ. પુ. ૪૨. રૉથ એમ સૂચવે છે કે **નિમિનોતિ**નો અહીંઆં observes નીરખે છે' એવો અર્થ હોય. મ્યુ. ઓ. સં. ટે. વૉ. ૫. પૃ, ૧૪.

૭. નૃચક્ષસ્-નરોનાં સાધુ અસાધુ ચરિત્રોનો વિવેકથી જોનાર' સા. પેટ લટકતું મુકીને 'જલોદર રોગથી ગ્રસ્ત કરીને' સા.

જે લાંબો પડેલો વરુણ, જે આડો પડેલો, જે વરુણ એક જ ભાગનો, જે વિવિધ ભાગનો, જે દૈવ વરુણ અને જે માનુષ; ૮

તે બધા પાશો વડે હું તને હે અમુક! અમુક ગોત્રના! હે અમુક માતાના પુત્ર! બાંધું છું; તે બધાને તને ઉદ્દેશીને હું યોજું છું. ૯

૮–૯. લાંબો પડેલો ઇત્યાદિ. મૂળમાં **समाम्य व्याम्य, संदेश्य,** અને **विदेश्य** એવા શબ્દો છેઃ—

समाम्य અને **व्याम्यनो** અર્થ સાયણ '**समामामयति व्याधितो भवति [पुरुषोऽनेनेति] समानम्यः। विविधं वा आमयति पुरुषोऽनेनेति व्याम्यः।**

વરુણને સાયણ 'વારુણ પાશ'ના અર્થમાં લે છે. 'ત્રણ વાર આવતો વરુણ શબ્દ જો છોડી દેવામાં આવે તો શુદ્ધ ગાયત્રી છંદ થાય; અને અર્થ પણ ઘણો વધારે સુધરે; જો આપણે એ શબ્દ રાખીએ તો તેને '**वरुण**' સંબોધન તરીકે, અથવા **वारुण**–વરુણનો એ રીતે, અથવા **वरुणः** ને **वारुणः** માટે વપરાએલો સમજવો જોઇએ;' વ્હીટની અથર્વ વેદ, વૉ. ૧. પૃ. ૧૦૮.

અથર્વવેદમાં ઉત્તમ અર્થવાળા મન્ત્રોનો કેવા અધમ પ્રયોજન સાથે સંબંધ થઈ ગયો છે તેનું આ સૂક્ત એક ઉદાહરણ છે. આ મતલબની જર્મન વેદનિષ્ણાત પ્રો. રૉથે નોંધ કરી છે; તે માટે જુઓ મ્યુ. ઓ. સં. ટે. વૉ. ૫. પૃ. ૬૪.

+૫૧

દેવતા વરુણ [વરુણ અને અથર્વાનો સંવાદ], ઋષિ અથર્વા, છંદ ૧ ભુરિક્, ૩ પંક્તિ, ૬ પંચપદા અતિશકવરી, ૧૧ અસાના ષટ્પદા અત્યષ્ટિ, બાકી-નાની ત્રિષ્ટુભ.

અથર્વાઃ—

તું મહાન અસુરની સાથે અહીંઆં કેવી રીતે બોલ્યો? ઓજસ્વી પૌરુષવાળો હરિ પિતા સાથે (કેવી રીતે બોલ્યો ?) હે વરુણ! પૃશ્નિને દક્ષિણા તરીકે આપી, હે પુનર્મઘ! તેં મન વડે ચિકિત્સા કરી ! ૧

વરુણ—

હું સ્વચ્છન્દથી પુનર્મઘ નથી. સમીક્ષા કરવા આ પૃશ્નને હું હાંકી જાઉં છું. હે અથર્વન્ તું કયા કાવ્યથી, કયા ‘ જાત ’ થં તું જાતવેદા છે ? ૨

હું સાચે જ કાવ્યથી ગભીર છું, સાચે જ ‘ જાત ’

+ આ સૂક્ત ઉપર સાયણભાષ્ય પંડિતની અથર્વવેદની આવૃત્તિમાં નથી. મેં આધાર વ્હીટની અને મ્યૂરનો લીધો છે.

૧ હરિ–‘ તેજસ્વી ’મ્યૂર, ‘ગુસ્સે થયેલો ’ રૉથ, ‘સુવર્ણરંગી’ ગ્રીફીથ, ‘ પીળો ’ વ્હીટને. આઉફ્રેક્ટ પ્રમાણે મહાન અસુરથી દ્યૌ અને હરિ પિતાથી સૂર્ય સૂચિત છે.

પુનર્મઘ–‘ ફરીથી આપનાર ’ ‘ વ્હીટની એનો અર્થ ‘ પાછી લઇ લેનાર ’ એવો કરે છે. આઉફ્રેક્ટ ‘ नमच त्वं ’ પાઠને ‘ नमचत्वं ’ એ રીતે સુધારે છે.

પૃશ્નિ—ટપકાંવાળી ગાય. રૉથ स्पृश् ધાતુમાંથી સાધે છે, સે. પી. સે. મેકડોનલ पृष् ‘છાંટવું’ માંથી સાધે છે. વૈદિક ગ્રામર નાનું અને મોટું બન્નેની શબ્દસૂચિ જુઓ.

૨ જાત–પ્રકૃતિ, जातवेद–જાતોની પ્રકૃતિ જાણનાર, મ્યૂર.

થી હું જાતવેદા છું. જે વ્રતને હું ધારણ કરું તે મારા વ્રતને દાસ કે આર્ય પોતાની મહત્તાથી ન હણી શકે. ૩

અથર્વા:—

હે સ્વધાવાન્ વરુણ ! તારાથી બીજો કોઇ મોટો કવિ નથી. મેધાથી કોઈ મોટો ધીર નથી. તું તે બધા ભુવનોને જાણે છે. તે માયાવી માનવી પણ તારાથી બ્હીએ છે. ૪

શાથી જે, તું હે સ્વધાવાન ! સારી રીતે દોહનાર વરુણ ! આ બધા જન્મોને જાણે છે,—શું આ અંતરિક્ષની પર બીજું કંઇ છે ? હે અસુર ! આ પરની પર પણ કંઇક છે ? ૫

આ અંતરિક્ષથી પર એક બીજું છે. આ પર એકથી આ બાજુ કાંઇક દુષ્પ્રાપ છે. હે વરુણ ! તે જાણતો હું તને કહું છું. પણિઓ હલકા વચનવાળા થાઓ, દાસો નીચેની ભુમિ ઉપર પડો. ૬

હે વરુણ ! તું પુનર્મઘો વિષે અનેક નિંદ્ય વચનો કહે છે. તું એ એ પણિઓ જેવો થા મા. લોકો તને અદાતા ન કહે. ૭

વરુણ—

મને લોકો અદાતા ન કહે. હે કવિ ! હું તને પૃશ્નિ પાછી આપુ છું. શક્તિઓ સાથે માનવીઓના સર્વ દેશોમાં મારા બધા સ્તોત્રની પાસે તું આવ. ૮

અથર્વા:—

માણસોના સર્વ દેશોમાં તારાં ઉંચે ચઢતાં

---

૫ અસુરને 'અસૂર' ગણી 'અપ્રમાદી' એવો અર્થ કરવામાં આવે છે.

૭ તું થા મા મા [illegible] ને સ્થાને અર્થ [illegible] કલ્પવો પડે છે.

સ્તોત્રો આવે. તેં જે મને નથી આપ્યું તે તું આપ. તું મારો યોગ્ય સમપદ સખા છું. ૯

વરુણ ! આપણો સમાન સંબંધ છે. આપણો સમાન જન્મ છે. આપણો સમાન જન્મ જે છે તે હું જાણું છું.

વરુણ—

તને જે નથી આપ્યું તે હું આપું છું. હું તારો યોગ્ય સમપદ સખા છું. ૧૦

ઋષિ—

હે સ્વધાવાન દેવ ! પિતા અથર્વને દેવબંધુને તેં જન્મ આપ્યો છે. તેને તું સુપ્રશસ્ત દાન દે. તું અમારો સખા છે, પરમ બંધુ છે. ૧૧

+૫૨

દેવતા-બ્રહ્મકર્માત્મા [અનેક દેવોનો ઉલ્લેખ છે,] ઋષિ અથર્વા, છંદ અતિશાક્વર (વાસ્તવિક રીતે કોઇ પણ છંદ નથી.)

સવિતા પ્રસવોનો અધિપતિ, તે મારૂં રક્ષણ કરો. આ બ્રહ્મમાં, આ કર્મમાં, આ પુરોધામાં, આ પ્રતિષ્ઠામાં, આ ચિત્તિમાં, આ આકૂતિમાં, આ આશિષમાં, આ દેવહૂતિમાં સ્વાહા. ૧

અગ્નિ વનસ્પતિઓનો અધિપતિ, તે મારૂં રક્ષણ કરો૦ ૨

દ્યાવાપૃથ્વી દાતાઓની અધિપતિ, તે મારૂં રક્ષણ કરો૦ ૩

વરુણ પાણીનો અધિપતિ, તે મારૂં રક્ષણ કરો૦ ૪

+ આ સૂક્ત ઉપર સાયણભાષ્ય નથી.

૧ ચિત્તિ=ઇરાદો, આકૂતિ=યોજના, વ્હીટને.

મિત્ર અને વરુણ વૃષ્ટિના અધિપતિ, તે મારૂં રક્ષણ કરો૦ ૫

મરુતો પર્વતોના અધિપતિ, તે મારૂં રક્ષણ કરો૦ ૬

સોમ વીરુધોનો અધિપતિ, તે મારૂં રક્ષણ કરો૦ ૭

વાયુ અંતરિક્ષનો અધિપતિ, તે મારૂં રક્ષણ કરો૦ ૮

સૂર્ય ચક્ષુઓનો અધિપતિ, તે મારૂં રક્ષણ કરો૦ ૯

ચંદ્રમા નક્ષત્રોનો અધિપતિ, તે મારૂં રક્ષણ કરો૦ ૧૦

ઇંદ્ર દ્યૌનો અધિપતિ, તે મારૂં રક્ષણ કરો૦ ૧૧

મરુતોના પિતા પશુઓનો અધિપતિ, તે મારૂં રક્ષણ કરો૦ ૧૨

મૃત્યુ પ્રજાઓનો અધિપતિ, તે મારૂં રક્ષણ કરો૦ ૧૩

યમ પિતૃઓનો અધિપતિ, તે મારૂં રક્ષણ કરો૦ ૧૪

પર પિતાઓ, તે મારૂં રક્ષણ કરો૦ ૧૫

નીચે તાતો, તે મારૂં રક્ષણ કરો૦ ૧૬

તાત તાતમહ, તે મારૂં રક્ષણ કરો, તે આ બ્રહ્મમાં, આ કર્મમાં, આ પ્રતિષ્ઠામાં, આ ચિત્તિમાં, આ આકૂતિમાં, આ આશિષમાં, આ દેવહૂતિમાં સ્વાહા. ૧૭

૫૩

દેવતા ૧–૨ ચન્દ્રમા ૩ ત્વષ્ટા, ઋષિ અથર્વા, છંદ અનુષ્ટુભ.

તે સમૃદ્ધ હવિષવડે આ ફરીથી સમૃદ્ધ થાઓ. જે જાયાને આની પાસે લાવ્યા તેને તે રસવડે અભિવૃદ્ધ કરો. ૧

પયવડે વધો, રાષ્ટ્રવડે વધો, સહસ્રવર્ચસ સમૃદ્ધિ વડે. આ બંને ક્ષય ન પામો. ૨

ત્વષ્ટાએ જાયાને કરી. ત્વષ્ટાએ આ તારા માટે પતિને

૭ વીરુધો=લતાઓ.

નિર્માણ કર્યો. ત્વષ્ટા તમારા બંને માટે હજારો વર્ષનું દીર્ઘ આયુષ કરો. ૩

૫૪

દેવતા આત્મા, ઋષિ અથર્વા, છંદ ત્રિષ્ટુભ, ૨ વિરાજ્જગતી.

જેઓએ ધ્યાનવડે વાણીના અગ્રને દોહ્યુ, અથવા જેઓ મનવડે ઋતો બોલ્યા, તૃતીય બ્રહ્મથી વૃદ્ધિ પામતા તેઓએ ચોથા વડે ધેનુનું નામ અનુભવ્યું. ૧

તે પુત્ર પિતાને જાણે છે, તે માતાને જાણે છે, તે પુત્ર થાય છે, તે પુનર્મઘ થાય છે. તે દ્યૌમાં, અંતરિક્ષમાં સ્વર્ગમાં વ્યાપે છે. તે આ બધું થયો, તે અહીંઆ થયો. ૨

×૫૫

દેવતા અધ્યાત્મા, ઋષિ કુત્સ, છંદ ત્રિષ્ટુભ, [અપવાદો માટે જુઓ મૂળ. પૃ. ૬૫૧].

જે ભૂત અને ભવ્ય અને સર્વનો અધિષ્ઠાતા છે અને જેનું જ કેવળ સ્વર્ગ છે તે જ્યેષ્ઠ બ્રહ્મને નમસ્કાર ! ૧

સ્કમ્ભવડે જુદાં જુદાં ટેકાઇ રહેલાં આ દ્યૌ અને ભૂમિ ઉભાં છે. સ્કમ્ભમાં આ સર્વ આત્મન્વત્, અને જે શ્વાસ લેતું અને પલકારા મારતું (તે) છે. ૨

ત્રણ પ્રજાઓ ઓળંગી ગઇ. બીજીઓએ સૂર્યની આજુબાજુ નિવેશ કર્યો. મહાન અંતરિક્ષનો માપક ઉભો રહ્યો. હરિ તે હરિણીઓમાં પ્રવેશ કર્યો. ૩

૧-૨. ધેનુ અને પુનર્મઘ કા. ૫. સૂ. ૧૧ ના પૃશ્નિ અને પુનર્મઘ સાથે સરખાવો.

+ આ સૂક્ત ઉપર ભાષ્ય નથી.

૩. ઋ. વે. ૮, ૯૦, ૧૪ માં આને મળતી ઋચા છે. શ્રીગ્રીય શ. બ્રા. ૨, ૫, ૧ ને આધારે આ મન્ત્રને સમજાવે છે. પ્રજાપતિએ

બાર પ્રધિઓ, એક ચક્ર, ત્રણ નાભિ,—એ કોણ જાણે છે? તેમાં ત્રણસો અને સાઠ શંકુઓ મૂકેલા છે,—જે અવિચળ ખીલાઓ (છે) ૪

હે સવિતા! આ વિવેકથી જાણ—છ જોડી (અને) એક એકજ (એકમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો). એમનામાં જે એક એકજ છે તેનો સંબંધ (તેઓ) ઇચ્છે છે. ૫

વ્યક્ત છતાં ગૂઢ રીતે મૂકાએલું છે. મહાન પદ નામે 'જરત્' છે. તેમાં આ બધું અર્પિત છે, હાલતું શ્વાસ લેતું પ્રતિષ્ઠિત છે. ૬

એકનેમિયુક્ત, એકચક્રયુક્ત, સહસ્રઅક્ષરયુક્ત, આગળ ઉંચે, પાછળ નીચે ફરે છે. અર્ધથી સમગ્ર ભુવન જન્મ્યું. આનું જે બાકીનું અર્ધ તે ક્યાં રહ્યું? ૭

આમનું અગ્ર પંચવાહી વહે છે, બાજુના જોડેલા ઘોડાઓ તેની પછવાડે વહન કરે છે. આનું નહિ ગએલું દેખાય છે, ગએલું નહિ. પર નજીક છે, અવર દૂર છે. ૮

સૌથી પહેલાં પક્ષિઓ, પછી નાનાં સરીસૃપો અને ત્રીજીવાર સર્પો એમ ત્રણ પ્રજાઓ ઉત્પન્ન કરી. પછી એ ત્રણેનો 'પરાભવ' કર્યો. આ સ્થાને આ ઋચાને શ. બ્રા. માં સમજાવી છે. 'અર્ક'નો અર્થ 'અગ્નિ' કર્યો છે. હરિત એટલે સૂર્ય અથવા અગ્નિ, હરિણી એટલે હરિયાળી વનસ્પતિ, ગ્રીફીથ.

૪. બાર પ્રધિ: બાર માસ. એક, ચક્ર વર્ષ બનાવતો સૂર્ય. ત્રણ નાભિ, ત્રણ ઋતુઓ. ત્રણસો સાઠ શંકુઓ ત્રણસો સાઠ દિવસ.

૫. છ—જોડી બાર મહિનાઓ,પ્રત્યેક ઋતુના બે.એક એકજ અધિકમાસ.

૭. સૂર્યનો ઉલ્લેખ છે. બાકીનું અર્ધ—રાતના ભાગમાં સૂર્ય ક્યાં છે? ગ્રીફીથ.

૮. ભાવાર્થ સ્પષ્ટ થતો નથી. 'આમનું બધા પ્રાણીઓનું, પંચવાહી—પાંચ ઋતુઓથી (હેમન્ત અને શિશિરને) એક ગણીને ખેંચાતો સૂર્યનો રથ. બાજુના—આકાશની દિશાઓના' ગ્રીફીથ.

ત્રાંસી બાજુએ કાણાંવાળો, તળીયું ઉપર એવો પ્યાલો,– તેમાં વિશ્વરૂપ રસ મૂકેલો છે. ત્યાં સાત ઋષિઓ સાથે બેસે છે, જે આ મહાનના રક્ષકો છે. ૯

જે આગળ જોડાય છે, જે પાછળ જોડાય છે, જે બધી બાજુ જોડાય છે, જે સર્વ બાજુએ; જેનાવડે યજ્ઞ આગળ વિસ્તાર પામે છે,–તે વિષે હું તને પૂછું છું: તે ઋચાઓની, કઇ ? ૧૦

જે હાલે છે, ઉડે છે, જે ઉભું છે, જે શ્વાસ લે છે, જે નથી લેતું, જે પલકારા મારે છે, અને જે થનાર છે તે બહુરૂપીએ પૃથ્વીને ધારણ કરી, તે એકઠું થઇને એક જ થાય છે. ૧૧

અનંત, બહુ સ્થાને ફેલાયેલું, બધી બાજુએ અંતવિનાનું અને અન્તવાળું–તે બન્નેને છુટાં રાખતો આનાં ભૂત અને ભવ્યને જાણતો સ્વર્ગપાલ ફરે છે. ૧૨

પ્રજાપતિ ગર્ભની અંદર ફરે છે. ન દેખાતો અનેક રીતે જન્મે છે. અર્ધવડે સમગ્ર ભુવનને જન્મ આપ્યો, (બાકીનું) જે અડધું તેનું ચિન્હ કયું ? ૧૩

જેમ કુંભ વડે પાણી ભરનારીને તેમ, ઉંચે પાણી ભરતાને આંખવડે સર્વ જુએ છે, મનવડે સર્વે જોતા નથી. ૧૪

પૂર્ણ સાથે દૂર વસે છે, અધૂરાથી દૂર છોડાય છે. ભુવનની મધ્યમાં મહાન યક્ષ છે તેની રાષ્ટ્રને પાળનારાઓ પૂજા કરે છે. ૧૫

જ્યાંથી સૂર્ય ઉગે છે અને જેમાં સૂર્ય અસ્ત પામે છે, તેને જ હું જ્યેષ્ઠ માનું છું; તેને કોઇ પણ ચડી જતું નથી. ૧૬

૯. બ્રાહ્મણ પ્રમાણે સાત પ્રાણ કે ઇન્દ્રિયો યુક્ત શીર્ષ ઉદ્દિષ્ટ છે. વ્હીટને.

૧૫. પૂર્ણ. 'પૂર્ણકુટ અથવા પાત્ર. લ્યુડવીગના મતે આખીમાં ચંદ્રમા ઉદ્દિષ્ટ હોય.' ગ્રીફીથ.

જે હમણાં, મધ્યકાળમાં અથવા પ્રાચીન કાળમાં વેદના વિદ્વાનની પાસે બોલે છે તે બધા આદિત્યની જ આજુબાજુ બોલે છે, દ્વિતીય અગ્નિ અને ત્રિવૃત હંસની (આજુબાજુ બોલે છે.) ૧૭

સ્વર્ગમાં ઉડતા આ હરિત હંસની પાંખો હજાર દિવસો સુધી વસ્તરેલી છે. તે સર્વ દેવોને પોતાના ઉરમાં મૂકીને સર્વ ભુવનો જોતો જોતો જાય છે. ૧૮

સત્યથી ઉંચે તપે છે, બ્રહ્મથી આ બાજુ બરાબર જુએ છે, પ્રાણવડે તિર્છો શ્વાસ લે છે—જેમાં આ જ્યેષ્ઠ રહેલું છે. ૧૯

જે તે બે અરણીને જાણેછે, જેનાથી વસુ વ્હેલોવી કઢાય છે, તે વિદ્વાન જ્યેષ્ઠને સમજે, તે મહાન બ્રાહ્મણને જાણે. ૨૦

તે પ્રથમ પગ વિનાનો જન્મ્યો. તે પ્રથમ સ્વર્ગને લાવ્યો. ચાર પગવાળો થઇ ભોગ્યે સર્વભોજન લીધું. ૨૧

જે સનાતન ઉત્કર્ષવાળા દેવની ઉપાસના કરે તે ભોગ્ય થાય અને બહુ અન્ન લે. ૨૨

આને સનાતન કહે છે, પણ તે આજે ફરીથી નવો થાય. એક બીજાના રૂપમાં રાત અને દિવસ જન્મ પામે છે. ૨૩

---

૧૭. ગ્રીફીથનો અર્થ જુદો છે. ' અગ્નિ અને હંસથી સૂર્ય ઉદ્દિષ્ટ છે. ત્રિવૃત વિષ્ણુરૂપે ત્રણ પગલાંનો અથવા ત્રણ લોકમાં વ્યાપનાર તરીકેનો ઉલ્લેખ છે. ગ્રીફીથ.

૧૮. ઐતરેય બ્રા. પ્રમાણે પૃથ્વીથી સ્વર્ગનું અંતર ૧૦૦૦ દિવસનું છે. ગ્રીફીથ.

૨૦ અરણી. જે અરણીઓમાંથી વસુ આપનાર અગ્નિ પેદા થાય છે.

૨૧. પગવિનાનો— ઋ. વે. માં (૬, ૫૯, ૬) આ ઉષાના વિશેષણ તરીકે વપરાએલું છે. ચાર પગવાળો. છાંદોગ્ય ૩–૧૮–૨ પ્રમાણે વાચા, પ્રાણ, ચક્ષુ અને કર્ણ એ ચાર પાદો. ગ્રીફીથ.

૨૩. આને સૂર્યને, ગ્રીફીથ.

સો, હજાર, દશ હજાર, અબજ, અસંખ્યેય ધન આમાં રહેલું છે. જોતાં છતાંએ એનું તે તેઓ નાશ કરે છે. તેથી આ દેવ આમ પ્રકાશે છે. ૨૪

વાળથી પણ એક વધારે ઝીણું છે. વળી એક જાણે દેખાતું જ નથી. તેના કરતાં આલિંગન કરતી તે દેવતા મને પ્રિય છે. ૨૫

આ કલ્યાણી અજર, મર્ત્યના ઘરમાં અમર છે;–જેને માટે તે કરાઇ તે સુઇ ગયો, જેણે કરી તે ઘરડો થયો. ૨૬

તું સ્ત્રી છે, તું પુરુષ છે, તું કુમાર છે વળી તું કુમારી છે, તું ઘરડો લાકડીવડે વાંકોચુંકો ચાલે છે, તું જન્મી વિશ્વતોમુખ થાય છે. ૨૭

એમનો પિતા છે અથવા એમનો પુત્ર છે, એમનામાં જ્યેષ્ઠ છે અથવા એમનામાં કનિષ્ઠ છે. મનની અંદર પેઠેલો એક દેવ પહેલો જન્મેલો તે જ ગર્ભમાં છે. ૨૮

પૂર્ણમાંથી પૂર્ણ ઉદય પામે છે. પૂર્ણ પૂર્ણવડે સિંચન પામે છે. અમે તે પણ આજે જાણીએ જેનાથી તે પરિસિંચન પામે છે. ૨૯

આ સનાતન સનાતન કાળથી જન્મેલી, આ પુરાણી સર્વની આજુબાજુ ફરીવળી. ઉષાની પ્રકાશતી તે મહાન દેવી–પ્રત્યેક પલકારા મારનારાની સાથે નિહાળે છે. ૩૦

---

૨૪. નાશ કરે છે–ભોગવે છે ગ્રીફીથ.

૨૫. ચંદ્રનો ઉલ્લેખ હશે. દેવતા–સૂર્ય, ગ્રીફીથ.

૨૬. ઉષાનો ઉલ્લેખ હશે. જેને માટે ઇત્યાદિ–આથમતો સૂર્ય. સૂર્ય અથવા પ્રજાપતિની ઉષા દુહિતા ગણાય છે ગ્રીફીથ.

૨૭. ચંદ્રનો ઉલ્લેખ છે ગ્રીફીથ,

૨૯. આમાં ચંદ્રનો વરસાદ મોકલનાર તરીકે ઉલ્લેખ હશે. તે–સૂર્ય, ગ્રીફીથ.

અવિ—[કલ્યાણી]—એ દેવતાનું નામ છે. તે ઋતથી ઘેરાઇને રહેલી છે. તેના રૂપથી આ વૃક્ષો લીલાં, અને લીલી માળાઓવાળાં છે. ૩૧

નજીક છે તેને છોડતી નથી, નજીક છે તેને જોતી નથી, દેવના કાવ્યને જો. મરતી નથી, જીર્ણ પામતી નથી. ૩૨

અપૂર્વથી પ્રેરાયેલી તે વાચાઓ યોગ્ય બોલે છે, બોલતી જેમાં તે જાય છે તેને મહાન બ્રાહ્મણ કહે છે. ૩૩

જેમાં દેવો અને માણસો નાભિની વિષે આરોની જેમ આશ્રિત થઇ રહેલા છે.—તને હું પાણીના પુષ્પ વિષે પૂછું છું જેમાં તે માયા વડે મૂકાયેલું છે. ૩૪

જેઓવડે પ્રેરાએલો પવન વાય છે, જેઓ પાંચે દિશાઓને સામટી આપે છે, જે દેવો આહૂતિથી પોતાને અતિમાને છે—તે પાણીના નેતાઓ કયા હતા? ૩૫

આમાંના એકે આ પૃથ્વીને ધારણ કરી; એક અંતરિક્ષને ફરી વળ્યો; એમાંનો જે વિધર્તા તે સ્વર્ગને આપે છે; અને કેટલાક બધી દિશાઓનું ક્રમસર રક્ષણ કરે છે. ૩૬

જે વિતત સૂત્રને જાણે—જેમાં પ્રજાઓ ઓતપ્રોત થયેલી છે, જે સૂત્રના સૂત્રને જાણે તે મહાન બ્રાહ્મણને જાણે. ૩૭

---

૩૨ આ મંત્રમાં 'છોડવું' વગેરેનો કર્તા કયોછે તે સ્પષ્ટ કહી શકાતું નથી. ૩૦–૩૧ ના અનુંસંધાનમાં લઇએ તો 'ઉષાની દેવી'ને જ કર્તા ગણવી જોઇએ. લ્યુડવીગ 'તેણી' કર્તા તરીકે લે છે તે ઉચિત લાગે છે. વ્હીટને 'તે' કર્તા તરીકે લે છે જોકે તે વિષે તે પ્રશ્નાર્થ કરે છે.

'મરતી નથી' વગેરેનો કર્તા ગ્રીફીથી અને વ્હીટને દેવને ગણે છે. કાવ્યને કર્તા ન ગણી શકાય ?

૩૪. પાણીનું પુષ્પ—હિરણ્યગર્ભનો ઉલ્લેખ હશે ?

૩૬ પૃથ્વીને ધારણ કરનાર અગ્નિ, અંતરિક્ષને ફરી વળનાર ઇંદ્ર વિધર્તાથી સૂર્ય અથવા સોમ ઉદ્દિષ્ટ હોય, અને બાકીના દિક્પાલો અથવા લોકપાલો. ગ્રીફીથ

૩૭ દેવો અને માણસોને સાંધતો યજ્ઞતન્તુ, ગ્રીફીથ.

મેં વિતત સૂત્રને જાણ્યું, જેમાં આ પ્રજાઓ ઓતપ્રોત છે. સૂત્રના સૂત્રને હું જાણું છું, અને વળી જે મહાન્ બ્રાહ્મણ છે (તેને જાણું છું.) ૩૮

જ્યારે દ્યાવાપૃથ્વીની વચમાં વિશ્વદાવી (બધું બાળનાર) અગ્નિ બાળતો ગયો, જેમાં દૂર એકપતિવાળીઓ રહેલી હતી—ત્યારે માતરિશ્વા ક્યાં હતો? ૩૯

ત્યારે માતરિશ્વા પવનમાં પેઠેલો હતો, દેવો સલિલમાં પેઠા હતા. અંતરિક્ષનો માપક મહાન્ ઉભો રહ્યો, પવમાન હરિયાળીમાં પેઠો. ૪૦

ગાયત્રીથી જાણે ઉંચે અમૃતમાં તે ગયો, જેઓ સામવડે સામને જાણે છે,—તે અજ ક્યાં દેખાય છે? ૪૧

આરામનું સ્થાન, વસુઓનું સંગ્રહસ્થાન, સવિતા દેવની જેમ સત્યધર્મા, ઇંદ્રની જેમ, ધનના સમરમાં ઉભો રહ્યો. ૪૨

નવદ્વાર પુંડરિક ત્રણ ગુણોથી ઘેરાયેલું છે,—તેમાં જે આત્મન્વત્ યક્ષ છે તે બ્રહ્મવિદો જાણે છે. ૪૩

નિષ્કામ, ધીર, અમર, સ્વયંભૂ, રસથી તૃપ્ત, ક્યાંયથી પણ ઉણો નહિ,—તે ધીર અજર યુવાન આત્માને જાણનારો જ મૃત્યુથી બ્હીતો નથી. ૪૪

૫૬*

દેવતા ભૂમિ, ઋષિ અથર્વા, છંદ ત્રિષ્ટુભ, (અપવાદો માટે જુઓ મૂળ પૃ. ૧૫૭).

પૃથ્વીને મહાન સત્ય, ઉગ્ર ઋત, દીક્ષા, તપ, બ્રહ્મ, યજ્ઞ ધારણ કરે છે. તે ભૂત અને ભાવીની પત્ની[1] પૃથ્વી અમારે માટે લોકને વિશાળ કરે; ૧

---

* આના ઉપર ભાષ્ય નથી. ગ્રીફીથ, બ્લૂમફિલ્ડ અને વ્હીટનેના અનુવાદોનો આધાર લીધો છે.

૧ પત્ની—અધિષ્ઠાત્રી, રાણી.

માણુસોની મધ્યે મોકળાશ. જેના ઉંચા નીચા અને બહુ સમાન પ્રદેશો છે, જે વિવિધ પ્રકારની ઔષધિ ધારણ કરે છે, તે પૃથ્વી અમારે માટે વિસ્તરો. અમારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. ૨

જેમાં સમુદ્ર અને સિંધુ-પાણીઓ છે, જેમાં અન્ન અને કૃષ્ટિઓ ઉત્પન્ન થયાં, જેમાં શ્વાસ લેતું હાલતું આ સ્ફુરે છે, તે ભૂમિ અમને પૂર્વપેયમાં મૂકો. ૩

જે પૃથ્વીની ચાર દિશાઓ છે, જેમાં અન્ન અને કૃષ્ટિયો ઉત્પન્ન થયાં, જે શ્વાસ લેતાંને અને હાલતાંને અનેક રીતે ધારણ કરે છે, તે ભૂમિ અમને ગાયોમાં અને અન્નમાં મૂકો. ૪

જેમાં પૂર્વે પૂર્વજનોએ વિશિષ્ટ કર્મો કર્યાં, જેમાં દેવોએ અસુરોને હરાવ્યા; ગાયોનું, અશ્વોનું, પક્ષીઓનું રહે

૨ માણુસોની મધ્યે મોકળાશ. મૂળમાં **असंबाधं बध्यतो मानवानां** છે.આમાં '**बध्यतो**' પાઠ તદ્દન ભ્રષ્ટ છે. કેટલીક પ્રતોમાં **मध्यतः** પાઠ છે તે જ સ્વીકાર્ય છે. મેં મૂળમાં પાઠ પંડિતની આવૃત્તિને અનુસરી મૂક્યો છે. તે પણ પદપાઠમાં **मध्यतः** પાઠ જ લે છે. અનુવાદ માટે એ પાઠ સ્વીકારવો જોઇએ. વ્હીટને પ્રમાણે આટલો ભાગ પહેલા મંત્ર સાથે જવો જોઇએ અને તે માટે પૈપ્પલાદ શાખાના પાઠનો તેને ટેકો છે. મૈત્રાયણી સંહિતામાં (૪. ૧૪. ૧૧) પ્હેલો અને આ મન્ત્ર છે. તેમાં આ સ્થાને જે પાઠ છે ત નીચે પ્રમાણે '**असंबाधा या मध्यतो मानवेभ्यः**'; આ પાઠ વધારે સ્પષ્ટ છે. જુઓ વ્હીટને પૃ. ૬૬૧ અને બ્લુમાફ્લ્ડ હીમ્સ ઓફ ધી અથર્વવેદ સે. બુ. ઈ. પૃ. ૬૪૦ અને આગળ.

૩ 'કૃષ્ટિ' આનો મૂળ અર્થ 'કૃષ્' ઉપરથી 'ખેડવું તે' અથવા 'ખેડનાર' એવો થઇ શકે. વ્હીટને, 'Ploughings' 'ખેડાણો' એવો અર્થ કરે છે. બ્લૂમફિલ્ડ 'માણુસ જાતો' એવો અર્થ કરે છે. આ અર્થને 'પંચકૃષ્ટયઃ' વગેરેનો ટેકો છે, તેથી તે વધારે ઉચિત લાગે છે.

'પૂર્વપેયમાં' પીવામાં સૌથી પહેલો એટલે કે અગ્રેસર.

ઠાણુ પૃથ્વી અમને સૌભાગ્ય અને વર્ચસ આપો. ૫

વિશ્વંભરા, વસુને ધારણ કરતી, આધાર, સુવર્ણ વક્ષઃસ્થલવાળી, જગતનો નિવેશ, વૈશ્વાનર અગ્નિને ધારણ કરતી ભૂમિ ઇંદ્રઋષભવાળી અમને ધનમાં મૂકો. ૬

હંમેશાં ઉંઘ્યા વિના જે વિશાળ પૃથ્વીને દેવો પ્રમાદ વિના રક્ષે છે, તે અમને પ્રિય મધુ દુઝો, અને વર્ચસથી છાંટો.

જે આગળ અર્ણવમાં સલિલ હતી, જેના ઉપર મનીષીઓ માયાવડે ફર્યા, જે પૃથ્વીનું હૃદય પરમ વ્યોમમાં છે, જે પૃથ્વીનું અમૃત સત્યથી ઢંકાયેલું છે, તે ભૂમિ અમારા ઉત્તમ રાષ્ટ્રમાં તેજ અને બલ મૂકો. ૮

જેમાં વ્હેતાં પાણી રાત્રિદિવસ એક સરખાં પ્રમાદ વિના ઝરે છે તે બહુધારાવાળી ભૂમિ અમને દૂધ દૂઝો અને વર્ચસથી અમને છાંટો. ૯

જેને અશ્વિઓએ માપી, જેમાં વિષ્ણુએ પગલાં ભર્યાં, જેને શચીપતી ઈંદ્રે પોતાને માટે શત્રુરહિત કરી, તે અમારી ભૂમિમાતા મને પુત્રને પય આપો. ૧૦

તારા ગિરિઓ (અને) હિમવાન પર્વતો, હે પૃથ્વી ! અને તારૂં અરણ્ય મંગલ થાઓ. ભૂરી, કાળી, રાતી, બહુરૂપી, નિશ્ચલ

---

૫ વિશિષ્ટ કર્મો કર્યાં–**विचक्रिरे**. unfolded themselves–પોતાને પ્રકટ કર્યાં બ્લૂમફીલ્ડ, વિસ્તર્યાં વ્હીટને, યુદ્ધ કર્યું ગ્રીફીથ.

૮ અર્ણવમાં સલિલ–સૌથી પ્રથમ દિવ્ય પાણી આવ્યા. સરખાવો હિરણ્યગર્ભસૂક્ત પૃ. ૧૦૫ શ. બ્રા. (૧૪. ૮. ૬. ૧) માં જણાવ્યું છે કે પ્રથમ એકલાં પાણી જ હતાં. બાઇબલના જીનેસીસ પ્રકરણમાં (૧, ૨) ‘ And the earth was without form and void...and the Spirit of god moved upon the face of the waters’. ‘અને પૃથ્વી નિરાકાર અને શૂન્ય હતી...અને ઇશ્વરનો આત્મા (પરમાત્મા) પાણીનાં મુખ ઉપર ગતિમાન હતો.’ ગ્રીફીથ.

ભૂમિ, ઇંદ્રથી રક્ષાયેલી એવી, પૃથ્વી ઉપર હું જીતાયા વિના, હણાયા વિના, ઘવાયા વિના ઉભો રહું. ૧૧

હે પૃથ્વી ! તારૂં જે મધ્ય છે, તારી જે નાભિ છે, તારા તનુમાંથી જે પોષકબળ ઉત્પન્ન થયાં છે તેમાં મને મૂક. અમને પાવન કર. ભૂમિ માતા છે, હું પૃથ્વીના પુત્ર છું; પર્જન્ય પિતા છે–તે અમને પોષો. ૧૨

જે ભૂમિમાં વેદિને રચે છે, જેમાં વિશ્વકર્માઓ યજ્ઞ કરે છે, જે પૃથ્વીમાં આહુતિઓની આગળ ઉંચા, ઉજ્જવલ સ્વરુઓ કરાય છે તે વધતી ભૂમિ અમને વધારો. ૧૩

હે પૃથિવિ ! જે અમારો દ્વેષ કરે, જે અમારા ઉપર ચઢાઈ કરે, જે મનવડે હિંસા કરે, જે શસ્ત્રથી, તેને હે પહેલેથી કરનારી ભૂમિ ! અમારે કબજે કર. ૧૪

તારામાંથી જન્મેલા માણસો તારા ઉપર ફરે છે; તું બેપગાં અને ચોપગાંને ધારણ કરે છે. હે પૃથ્વી ! આ પાંચ માનવો તારા છે,–જે મર્ત્યો માટે અમર જ્યોતિ ઉગતો સૂર્ય કિરણો-વડે ફેલાવે છે. ૧૫

તે સમગ્ર પ્રજાઓ અમારા માટે હુઝો. હે પૃથિવિ ! વાણીનું મધુ મને આપ. ૧૬

સર્વને પ્રસવતી વનસ્પતિઓની માતા, નિશ્ચલ, ધર્મથી ધારણ કરાયેલી, કલ્યાણકારી મંગળ વિશાળ ભૂમિને અમે હંમેશાં અનુચરીએ. ૧૭

તું મહાન હતી, મોટું સ્થાન (હતી). તારા વેગ, તારા ધ્રુજારા અને ચલનો મહાન; મહાન ઇંદ્ર તારૂં પ્રમાદ વિના રક્ષણ કરે છે. તે હે ભૂમિ અમને સુવર્ણની જેમ દીપાવ. અમને કોઇ ધિક્કારે નહિ. ૧૮

અગ્નિ ભૂમિમાં છે, ઓષધિઓમાં છે, પાણી અગ્નિને ધારણ કરે છે. શિલાઓમાં અગ્નિ છે, પુરુષોની અંદર અગ્નિ છે, ગાયોમાં, ઘોડાઓમાં અગ્નિ છે. ૧૯

સ્વર્ગમાંથી અગ્નિ તપે છે. અગ્નિ દેવનું વિશાળ અંતરિક્ષ છે. માણસો હવ્યવાહ ઘૃતપ્રિય અગ્નિને પ્રગટાવે છે. ૨૦

અગ્નિ-વસ્રવાળી પૃથ્વી, શ્યામ ઘુંટણવાળી, મને તેજવાળો અને તીક્ષ્ણ કરે. ૨૧

ભૂમિ ઉપર દેવોને યજ્ઞ-અલંકૃત હવ્ય આપે છે. ભૂમિ ઉપર મનુષ્યો મર્ત્યો, સ્વધા અને અન્નવડે જીવે છે, તે ભૂમિ અમને પ્રાણ અને આયુષ આપો. પૃથ્વી મને ઘડપણ સુધી પહોંચે એવો કરે. ૨૨

હે પૃથ્વી ! તારામાં જે ગન્ધ ઉત્પન્ન થયો, જેને વનસ્પતિઓ ધારણ કરે છે, જેને પાણી, જેને ગંધર્વો અને અપ્સરાઓએ સેવ્યો, તેનાવડે મને સુવાસિત કર; અમારો કોઈ દ્વેષ ન કરે. ૨૩

તારો જે ગંધ પુષ્કરમાં પેઠો, પહેલાં સૂર્યાના વિવાહમાં જે ગંધને અમરો લાવ્યા, હે પૃથ્વી ! તેનાવડે મને સુવાસિત કર; અમારો કોઇ દ્વેષ ન કરે. ૨૪

તારો જે ગંધ માણસોમાં;સ્રીઓમાં પુરુષોમાં 'અનુક્રમે'સૌભાગ્ય તેજ (રૂપે); જે ઘોડાઓમાં, વીરોમાં, જે મૃગોમાં અને હસ્તિ-

---

૧૯-૨૧ માં અગ્નિની સ્તુતિ છે. આ પૃથ્વીસૂક્તમાં આ ભાગ બંધ બેસતો નથી, બ્લૂમફીલ્ડ. અગ્નિએ પૃથ્વીનો દેવતા છે એટલે તેમાં મને અનૌચિત્ય નથી લાગતું.

૨૩. ગન્ધવતી પૃથ્વી એ પૃથ્વીના વૈશેષિક દર્શને આપેલા લક્ષણનું મૂળ અંહીઆ હશે ?

અ. વે. ૪, ૩૭, ૩ માં ગુગ્ગુલૂ, પીલા, નલદી, ઔક્ષગન્ધી, અને પ્રમન્દની અપ્સરાઓનાં નામ છે. તે બધા સુગંધી વનસ્પતિઓ કે પદાર્થોમાંથી આવે છે. ગન્ધર્વનો પણ ગન્ધ સાથે સંબંધ જોડ્યો દેખાય છે. ગ્રીફીથ.

એમાં; જે કન્યામાં વર્ચસ (રૂપે) તેનો, હે ભૂમિ! અમને સંસર્ગ કરાવ. અમારો કોઇ દ્વેષ ન કરે. ૨૫

શિલા, અશ્મા, પાંસુ ભૂમિ (છે). તે ભૂમિ બરાબર ધારણ થયેલી છે. તે સુવર્ણ વક્ષ:સ્થળવાળી પૃથ્વીને મેં નમસ્કાર કર્યા. ૨૬

જેમાં વાનસ્પત્ય વૃક્ષો નિશ્ચલ ઉભાં રહે છે, (તે) સૌને ધારણ કરતી પૃથ્વીને, ધારણ પામેલીને, અમે બોલાવીએ છીએ. ૨૭

ઉદ્યોગ કરતા અને બેસતા અને ઉભા થતા અને ડાબા જમણા પગે ભૂમિ ઉપર ચાલતા અમે વ્યથા ન પામીએ. ૨૮

શુદ્ધ કરનારી પૃથ્વીને હું બોલાવું છું, ક્ષમાને, ભૂમિને, બ્રહ્મથી વધનારીને; બળને, પોષણને, અન્નભાગને, ઘીને ધારણ કરતી તારા ઉપર, હે ભૂમિ! અમે બેસીએ. ૨૯

અમારા તનુ માટે શુદ્ધ પાણી ઝરે. જે અમારો નાશ કરે તેને અમે અપ્રિયમાં મુકીએ. હે પૃથ્વી! પવિત્રાવડે મને પવિત્ર કરૂં છું. ૩૦

તારી જે પૂર્વની પ્રદિશાઓ, તારી જે ઉત્તરની, હે ભૂમિ! તારી જે નીચેની અને તારી જે પાછળની (પ્રદિશાઓ) તે મને ફરતાને મંગળ થાઓ. ભુવનમાં આશ્રય લેતો હું પડું નહિ. ૩૧

અમને પાછળથી, આગળથી, ઉપરથી, નીચેથી હાંકી ન કાઢીશ. હે પૃથ્વી! અમારૂં કલ્યાણ થાઓ. વાટપાડુઓ અમને ન મળો. વધ કરે એવા શસ્ત્રને દૂર રાખ. ૩૨

હે ભૂમિ! જ્યાં સુધી સૂર્ય—સાથીવડે તારા ઉપર હું જોઉં છું, ત્યાં સુધી પછી પછીના વર્ષોમાં મારૂં ચક્ષુ ન હણાય. ૩૩

---

૩૦ નાશ કરીએ—**સેદુઃ** **સ્વેદુઃ** એવો બીજો પાઠ છે. તેનો અર્થ પરસેવો કરી શકાય તે પાઠ વધારે યુક્ત લાગે છે.

જ્યાં સુતો રહીને, હે ભૂમિ! હું જમણી અથવા ડાબી બાજુને ફેરવું, જ્યાં સામે આવતી એવી તારા ઉપર ચતા પડી પીઠથી અમે સુઇએ, ત્યાં, હે પ્રત્યેકની નીચે રહેલી ભૂમિ! અમને ન હણીશ. ૩૪

હે ભૂમિ! તારી અંદર જે હું ખોદું તે તરત જ ઉગી નીકળો. હે પાવનકરનારી! તારૂં મર્મ, તારૂં હૃદય અમે ન ભેદીએ. ૩૫

હે ભૂમિ! તારી ઋતુઓ, ગ્રીષ્મ, વર્ષા, શરદ્, હેમંત, શિશિર, વસંત, વિહિત વર્ષો અને અહોરાત્રિ, હે પૃથ્વી! અમને દુઝો. ૩૬

પાવન કરનારી સર્પને ધ્રજાવી કહાડતી જે, જેમાં અગ્નિઓ હતા કે જે પાણીમાં હતા, તે, દેવતાઓને ધિક્કારતા દસ્યુઓને દૂર ફેંકતી; ઇંદ્રને વરતી—વૃત્રને નહિ—એવી પૃથ્વીએ વૃષભ બળવાન શક્ર માટે (પોતાની જાતને) ધારણ કરી. ૩૭

જેમાં 'સદસ્' અને હવિર્ધાન છે, જેમાં યૂપ ખોદાય છે, જેમાં યજુષને જાણનારા બ્રાહ્મણો ઋચાઓવડે અને સામવડે અર્ચે છે, જેમાં ઇંદ્રને સોમ પાવા માટે ઋત્વિજો ભેગા કરાય છે;— ૩૮

જેમાં ભૂતને કરનારા પૂર્વ ઋષિઓએ ગૌ (વાણી) ઉચ્ચારી —સાત વેધસોએ સત્રવડે, યજ્ઞવડે, તપવડે;— ૩૯

---

૩૭. સર્પ—વૃત્ર, ગ્રીફીથ.

૩૮. સદસ અને હવિર્ધાન—સદઃશાલા-મહાવેદિની પશ્ચિમે સપ્તધિષ્ણ્યને માટે બાંધવામાં આવતો મંડપ; હવિર્ધાન—આચ્છાદનવાળી ગાડી, તે પર સોમલતા ચઢાવવામાં આવે છે, યજ્ઞ-રહસ્ય વધારે માહીતી માટે જુઓ. શ. બ્રા. કાં. ૩ અ. ૫ બ્રા. ૩ ના ૨ અને ૫.

૩૯. સાત વેધસો—સાત વિધાતાઓ—સાત ઋષિઓ.

તે ભૂમિ અમે જે ધન ઈચ્છીએ તે આપો. સૌભાગ્ય તેની પછવાડે આવો. ઇંદ્ર અગ્રેસર થઇને આવો. ૪૦

ભૂમિમાં મર્ત્યો શોર કરતા ગાય છે, નાચે છે, યુદ્ધ કરે છે; જેમાં આક્રન્દ થાય છે, જેમાં દુન્દુભિ વાગે છે, તે ભૂમિ અમારા શત્રુઓનો નાશ કરો; પૃથ્વી મને શત્રુ વિનાનો કરે. ૪૧

જેમાં વ્રીહિ અને જવ અનાજ થાય છે, જેનાં આ પાંચ કૃષ્ટિઓ છે, તે પર્જન્યપત્નીને, વર્ષાથી પુષ્ટ થતી ભૂમિને નમસ્કાર થાઓ. ૪૨

જેનાં પુરો દેવતાઓએ કરેલાં છે, જેનાં ક્ષેત્રમાં માણસો વિશિષ્ટ કર્મો કરે છે,–પ્રજાપતિ વિશ્વગર્ભા પૃથ્વીને પ્રત્યેક દિશામાં અમારે માટે આનંદદાયી કરો. ૪૩

નિધિને ધારણ કરતી, બહુ રીતે વસુને ગૂઢ રીતે (ધારણ કરતી), પૃથ્વી મને મણિ હિરણ્ય આપો. વસુ આપતી, દાનશીલ દેવી પ્રસન્ન ચિત્તવાળી થઇ અમને વસુ આપે. ૪૪

વિવિધ ભાષાવાળા, વિવિધ ધર્મોવાળા, માણસોને અનેક રીતે નિવાસ પ્રમાણે ધારણ કરતી પૃથ્વી, નિશ્ચલ, ન ભડકતી ગાયની જેમ, મને ધનની હજાર ધારાઓ દુઝો. ૪૫

તારો જે સાપ, તીક્ષ્ણ દાઢવાળો વિંછી,–હેમન્તથી થીજીગએલો નિશ્ચેષ્ટ ગુપ્ત રીતે પડી રહ્યો હોય; સ્ફુરતા કીડાઓ અને, હે પૃથ્વી ! ચોમાસાની અંદર જે હાલે-ચાલે છે તે અમારી પાસે સરકતું ન આવો; જે શિવ છે તે-વડે અમારા ઉપર મહેર કર. ૪૬

---

૪૦. શોર કરતા– લબાઃ–આ શબ્દનો ચોક્કસ અર્થ સમજાતો નથી.

તારા જે લોકોને જવાના અનેક માર્ગો—રથનો માર્ગ અને ગાડાને જવાનો—તે ઉપર ભલાઓ અને પાપીઓ બંને જાય છે, અમે તે માર્ગને જીતીએ—શત્રુ રહિત, ચોર રહિત (થાય એ રીતે); જે શિવ છે તેવડે મહેર કર. ૪૭

મૂર્ખને ધારણ કરતી અને ગુરુને ધારણ કરતી, ભલાઓ અને પાપીઓના મરણને સહી લેતી, વરાહની સાથે સંપ કરી, પૃથ્વી સૂવર પશુને માટે ઉઘડે છે. ૪૮

તારા જે અરણ્યનાં પશુઓ, વનમાં રહેલાં પ્રાણીઓ, અને માણસ ખાનારા સિંહ વાઘ અને મનુષ્ય ફરે છે, હે પૃથ્વી ! શિયાળ, વરૂ, કમનસીબ, ઋક્ષીકા અને રાક્ષસ (તે બધાંને) અહીંથી અમારાથી આઘાં રાખ. ૪૯

જે ગંધર્વો, અપ્સરાઓ, અને જે અરાયો, કિમીદિઓ, પિશાચો બધા રાક્ષસો તેઓને, હે ભૂમિ ! અમારાથી આઘા રાખ. ૫૦

જેના ઉપર બે પગવાળાં પક્ષીઓ, હંસો, સુપર્ણ શકુનિઓ સાથે ઊડે છે, જેમાં ધૂળ ઉડાડતો વૃક્ષોને હલાવતો પવન આકાશમાં ચઢે છે,—પવન આગળ વાય અને પાસે વાય તે પ્રમાણે ઝાળ હાલે છે. ૫૧

જેમાં સાથે રહેલાં કૃષ્ણ અને અરુણ, રાત્રિ અને દિવસ ભૂમિ વિષે મૂકાએલાં છે, તે વરસાદથી ઘેરાયેલી પૃથ્વી ભૂમિ અમને પ્રત્યેક પ્રિય નિવાસોમાં ભલી રીતે મુકો. ૫૨

---

૪૮ મરણને **निधनम्**. બ્લૂમફીલ્ડ વગેરે 'વાસ'ના અર્થમાં લે છે વ્હીટને શંકાચિન્હ મુકી 'મરણ' એવો અર્થ કરે છે.

૫૧ ઝાળ—'હૉપકીન્સના મત પ્રમાણે અંહીઆ ડાળીઓના ઘર્ષણથી ઉત્પન્ન થતા અગ્નિનો ઉલ્લેખ છે,' વ્હીટને.

દ્યૌ અને પૃથ્વી અને અંતરિક્ષે મને આ વિશાળતા(આપીછે); અને અગ્નિ, સૂર્ય, પાણી અને વિશ્વદેવોએ મેધા આપી છે. ૫૩

હું બળવાન છું, ભૂમિ વિષે નામે ઉત્તર છું, હું સૌને કબજામાં રાખનાર છું. પ્રત્યેક દિશાનો જીતનાર છું. ૫૪

હે દેવિ! જ્યારે ત્યાં આગળ વિસ્તાર પામતાં, દેવોથી કહેવાએલી મહત્ત્વને પામી ત્યારે તારામાં સુભૂ તે(કલ્યાણે) પ્રવેશ કર્યો; ચાર પ્રદિશાઓ તેં નિર્માણ કરી. ૫૫

જે ગ્રામો, જે અરણ્ય, ભૂમિ વિષે રહેલી જે સભાઓ, જે સંગ્રામો, સમિતિઓ, તેમાં અમે તારૂં સારૂં બોલીએ. ૫૬

જ્યારથી જનમી (ત્યારથી) પૃથ્વીમાં જે લોકો રહેતા હતા તે લોકોને ઘોડો જેમ ધુળને તેમ તેં માણસોને ઉડાડી મૂકયાં–સુંદર, આગળ જનારી, ભુવનનું રક્ષણ કરનારી, વનસ્પતિઓને ઓષધિઓને ધારણ કરનારી. ૫૭

જે હું બોલું તે મીઠું બોલું; જે હું જોઉં તે મને (તેઓ) લાવી આપે. તેજવાળો છું, ગતિવાળો છું; બીજા બળવાનોને હણું છું. ૫૮

સુખવાળી, સુગન્ધવાળી, મંગળ, આઉમાં મીઠા પીણાંવાળી, દૂધવાળી મારી સાથે બોલે–ભૂમિ પૃથ્વી દૂધ સાથે (મને બોલાવે). ૫૯

જેને–અર્ણવની અંદર અંતરિક્ષમાં પેસી ગયેલીને–વિશ્વકર્માએ હવિષવડે શોધી, જે ગુહાની અંદર મુકાયેલું ભોગવવાનું પાત્ર હતું તે માતાવાળાઓ માટે ભોગમાં પ્રગટ થયું. ૬૦

તું લોકોની આવપની, વિસ્તાર પામતી કામદુઘા અદિતિ, તારામાં જે કંઇ ઉણપ હોય તે ઋતનો અગ્રજ–પ્રજા-

પતિ પૂરે. ૬૧

હે પૃથિવી ! તારા ઉપર ઉભા રહેનારા, નિરોગી, ક્ષય વિનાના અમારા માટે પ્રસૂત થાઓ; અમારૂં દીર્ઘ આયુષ ભોગવતા અમે તારા પૂજકો થઈએ. ૬૨

હે ભૂમિમાતા ! મને ભલી રીતે સુપ્રતિષ્ઠિત કર. દ્યોની સાથે એક મત થઈ હે કવિ ! મને શ્રીમાં, આબાદીમાં મૂક. ૬૩

૫૭

દેવતા—સર્વાત્મક કાલદેવતા, ઋષિ ભૃગુ, છંદ અનુષ્ટુભ, ૧–૪ ત્રિષ્ટુભ, ૫ નિચૃત્પુરસ્તાદ્બૃહતી.

કાળ અશ્વ, સાત રશ્મિવાળો વહે છે,—હજાર આંખવાળો, ઘડપણ ન પામતો, પુષ્કળ વીર્યવાળો; વિદ્વાન કવિઓ તેની ઉપર ચઢે છે. સમગ્ર ભુવનો તેનાં ચક્ર છે. ૧

---

૬૧ આવપની—લોકોને ધારણ કરનાર મોટું પાત્ર, સેં. પી. બી લે. પ્રમાણે. વ્હીટને વગેરે 'માણસોને વેરનારી' એવો અર્થ કરે છે. 'માણસોને વાવનારી' અને તે ઉપરથી ઉગાડનારી, પેદા કરનારી એવો અર્થ ન કરાય ?

૬૨ ઉભા રહેનારા—उपस्थाः—આ શબ્દના અર્થ વિષે મતભેદ છે. લ્યુડવીગ અને બ્લૂમફીલ્ડ, 'ઉત્સંગો' અર્થ કરે છે. ગ્રીફીથ 'સ્તન' અર્થ કરે છે. મેં અર્થ વ્હીટનીને અનુસરી આપ્યો છે.

૧ 'આ સૂક્તદ્વય (આ અને કા. ૧૯. સૂ. ૫૪) થી સર્વ જગત્ કારણભૂત કાલરૂપ પરમાત્માની સ્તુતિ કરાય છે.' સાયણે આ દૃષ્ટિએ આખા સૂક્તની વ્યાખ્યા કરી છે.

સાત રશ્મિઓ—સાત રશ્મિ શબ્દથી સાત ઋતુઓ સમજવાની છે. બે બે મહિનાની છ ઋતુઓ અને સાતમી ઋતુ તેરમો [અધિક] માસ.'સા. ગ્રીફીથ પ્રમાણે સૂર્યના સાત રશ્મિઓ કિરણો.

આ કાલ સાત ચક્રોને ધારણ કરે છે. એની સાત નાભિ છે. અમૃત (એનું) અક્ષ છે. તે આ સર્વ ભુવનોને વ્યાપીને રહેલો છે. તે કાલ, પ્રથમ દેવ (તરીકે) જાય છે. ° ૨

કાલની અંદર પૂર્ણ કુમ્ભ મુકાએલો છે, તેને અમે અનેક રીતે થતો જોઇએ છીએ. તે આ સમગ્ર ભુવનેને મોખરે (છે); તેને પરમ વ્યોમમાં કાલ કહે છે. ૩

આંખ–અક્ષ, આ શબ્દથી દિવસ રાત્રિઓ સમજવાની. એક હજાર રાત દિવસ, સાયણ.

વહે છે સાયણ આના કર્મ તરીકે પોતા ઉપર બેસનારા લે છે; મ્યૂર અને ગ્રીફીથ 'આપણને' ને કર્મ તરીકે અધ્યાહાર લે છે. સાયણ ચક્રનો અર્થ ગન્તવ્યસ્થાનો કરે છે.

ચઢે છે–વ્હીટને પ્રમાણે 'જે રથ ઘોડા વહે છે તે રથ ઉપર ચઢે છે, ઘોડા ઉપર નહિ.' પોતાના અર્થના ટેકામાં છેલ્લા પદમાં આવતો 'ચક્ર' શબ્દ બતાવે છે.

સાયણ અશ્વને આદિત્યસૂચક ગણી તે પ્રમાણે પણ અર્થ કરે છે; અને પ્રમાણ તરીકે યાસ્ક–નિરુક્ત ૪–૨૭ ટાંકે છે.

૨ 'આ ઋચાથી સંવત્સરરૂપ કાલચક્રનું વર્ણન કર્યું છે.' સા.

સાત ચક્રો=સાત ઋતુઓ ' સાયણ.

સાત નાભિ=સાત ઋતુઓના સંધિકાલ.

અક્ષ=સત્ય–અબાધ્યતત્ત્વ. ' સા.

વ્યાપીને–अञ्जत् સા. આને अञ्जन् ગણી 'વ્યક્ત કરતો' એવો અર્થ કરે છે. વ્હીટને including 'સર્વ ભુવનોનો સમાવેશ કરતો' એવો અર્થ લે છે. બીજાઓ 'આ બાજુ લાવે છે' એવો અર્થ કરે છે. મેં अञ्ज्–ધાતુનો લેપવું એવો અર્થ લઇ ઉપર પ્રમાણે અર્થ કર્યો છે.

૩ કુમ્ભ=દિવસ, રાત, માસ, ઋતુ, સંવત્સર આદિરૂપ મર્યાદિત જન્યકાલ ' સાયણ. લ્યુડવીગ. 'સૂર્ય' અર્થ લે છે.

તેણે જ ભુવનોનો બરાબર સરજ્યાં છે, ભુવનોની આજુ-બાજુ તે બરાબર ફર્યો છે. પિતા છતાં તેઓનો પુત્ર થયો. તેનાથી બીજું પરમ તેજ નથી. ૪

કાલે આ દ્યૌને ઉત્પન્ન કર્યું છે; કાલે વળી આ પૃથ્વીઓ; કાલમાં ભૂત અને ભવ્ય–પ્રેરાઇ પૃથક્ રહેલાં છે. ૫

કાલે ભૂમિને સર્જી, કાલમાં સૂર્ય તપે છે, કાલમાં સર્વ ભૂતો છે. કાલમાં ચક્ષુ બરાબર જોઇ શકે છે. ૬

કાલમાં મન, કાલમાં પ્રાણ, કાલમાં નામ મુકાયેલું છે. કાલ આવતાં આ સર્વ પ્રજાઓ આનંદ પામે છે. ૭

કાલમાં તપ, કાલમાં જ્યેષ્ઠ, કાલમાં બ્રહ્મ રહેલું છે. કાલ એ સર્વનો ઇશ્વર (છે) જે પ્રજાપતિનો પિતા હતો. ૮

---

૫ કાલમાં–**काले** વ્હીટનેનો કલ્પિત પાઠ **कालेन** છે જેને પીપ્લાદ માંથી ટેકો મળે છે. તેને અનુસરી ' કાલથી પ્રેરાઈ ' એવો વધારે સંગત અર્થ વ્હીટને કરે છે.

૬ ભૂમિ ' **भूतिम्** ' સાયણાચાર્ય ' ભવનવત્ જગત્ ' એવો અર્થ કરે છે. વ્હીટને ' **भूतिम्** ' ને બદલે ' **भूमिम्** ' કલ્પિત પાઠ મૂકે છે.

આ સૂક્તમાં ' કાલ ' ને જગતનું મૂળ ગણ્યું છે. આ વિચાર પછીના દર્શન શાસ્ત્રોમાં અને પુરાણોમાં અનેક સ્થાને ઉલ્લેખ પામે છે. મ્યૂરે (વૉ. ૫ પૃ. ૪૦૯) શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ્નો ઉલ્લેખ કરી નીચેની પંક્તિ જેમાં જગતના મૂલ તરીકે પ્રસિદ્ધ ભિન્ન ભિન્ન મતોનો ઉલ્લેખ છે તે ટાંકી છે. ' **कालो स्वभावो नियतिर्यदृच्छा भूतानि योनिः पुरुषः।** ' મૈત્રાયણી ઉપનિષદ્માંથી પણ આ સૂક્તને મળતા વિચારો મ્યૂર આપે છે. વિષ્ણુપુરાણ મનુસ્મૃતિ વગેરેમાંથી પણ વિચારો ટાંક્યા છે.

તેનાથી પ્રેરાએલું, તેનાથી જન્મેલું તે તેમાંજ પ્રતિ-
ષ્ઠિત છે. કાલ બ્રહ્મ થઈને પરમેષ્ઠિને ધારણ કરે છે. ૯

કાલે પ્રજાઓ સરજી, કાલે પ્રથમ પ્રજાપતિને સરજ્યો,
સ્વયંભૂ કશ્યપ કાલમાંથી જન્મ્યો, તપ કાલમાંથી જન્મ્યું. ૧૦

તાણ્ડયમહાબ્રાહ્મણ અ. ૮ ખણ્ડ ૪

ગાયત્રીની આખ્યાયિકા

સાધ્ય[1] નામના દેવો હતા. તેઓ સમગ્ર યજ્ઞની સાથે સ્વર્ગ લોકમાં ગયા. તે દેવોએ છંદોને કહ્યું: " સોમને હરી લાવો ". તેઓએ જગતીને મોકલી. તે ત્રણ અક્ષરો છોડી[2] એક અક્ષરવાળી થઇ આવી. ત્રિષ્ટુભને મોકલી, તે એક અક્ષર છોડી ત્રણ અક્ષરોવાળી થઈ આવી. ગાયત્રીને મોકલી. ત્યારે છંદો ચાર અક્ષરોવાળા હતા; અને તે, તે અક્ષરોને લઇ આઠ અક્ષરોવાળી થઈ, ત્રણ સવનો[3] લઇ,–બે હાથમાં અને એક દાંતથી પકડીને–આવી.તેથી બે સવન અંશુયુક્ત[4]છે.તૃતીય સવન ચુસાએલું છે; શાથી જે દાંતથી તે પકડીને ચુસતી લાવી. તે લાવતાં તેના જે અંશો પડી ગયા તે પૂતીક થયાં;[5] જે

---

૧ સાધ્ય–એક દેવગણ. છાંદોગ્ય (૩, ૬–૧૦) પ્રમાણે આ દેવગણ બ્રહ્માને આશ્રિત છે. એમનો ઉલ્લેખ પુરુષસૂક્તમાં છે. શ. બ્રા પ્રમાણે એમનું સ્થાન દેવોના સ્થાનની ઉપર છે. યાસ્ક પ્રમાણે તેમનું સ્થાન ભુવર્લોકમાં–પૃથ્વી અને સૂર્ય વચ્ચે–છે. મ. સ્મૃ. ૧, ૨૨, અને ૩, ૧૯૫ માં એમની ઉત્પત્તિ આદિ વિષે ઉલ્લેખ છે. પુરાણોમાં તે સાધ્યના પુત્રો કહેવાયા છે. તેમની સંખ્યા બાર અથવા સત્તર ગણાય છે. પછીથી એમનું સ્થાન સિદ્ધો લે છે. તેઓનાં બાર નામ–મનસ્ મન્ત્રી, પ્રાણ, નર, પાન, વિનિર્ભય, નય, દંશ, નારાયણ, વૃષ, પ્રભુ ઇત્યાદિ; જુઓ મોનીઅર ઉવીલીઅમ્સની સંસ્કૃત–અંગ્રેજી ડીક્ષનેરી.

૨ ત્રણ અક્ષરો છોડી–' ત્યાંના સોમપાલો સાથે લઢતાં ' તેનાં ત્રણ અક્ષરો પડી ગયા. સા.

૩ સવનો–' ત્રણ સવન માટે પૂરતાં સોમદ્રવ્યો '. સા.

૪ અંશુયુક્ત–' નદ્દબાવાથી અણિશુદ્ધ, આખાં. ' સા.

૫ પૂતીક–સોમને બદલે વપરાતો એક જાતનો છોડ.

ફૂલ પડી ગયાં તે અર્જુન;[૬] જે ફૂત્કારાયું તે પ્રપ્રોથ.[૭] તેથી ત્રીજા સવનમાં જે આશિરને[૮] જ લાવે છે તે સોમને ગાયો ખાય છે. તેના તે રસને, સોમસહિત છે માટે, લાવે છે. ૧

તે ત્રિષ્ટુભ અને જગતીએ ગાયત્રીને કહ્યું: અમે (બે) તારી પાસે આવીએ. તેણે કહ્યું: "તેથી મારે માટે શું થાય ?" "જે ઇચ્છે (એ)" એમ તેઓએ કહ્યું. તેણે કહ્યું "આખું પ્રાતઃસવન મારૂં; હું પછીના બે સવનોની પ્રણેતા થાઉં." તેથી પ્રાતઃસવન ગાયત્રીનું છે, ગાયત્રી પછીના બે સવનોની પ્રણેતા છે. ૨

તેની પાસે ત્રિષ્ટુભ ત્રણ અક્ષરો સાથે આવી. તે અગીઆર અક્ષરોવાળી થઇ પ્રકર્ષને પામી. તેની પાસે જગતી એક અક્ષર સાથે આવી. તે બાર અક્ષરોવાળી થઇ પ્રકર્ષને પામી.

તેથી કહે છે કે ગાયત્રી એ જ સર્વ છંદો છે; શાથી જે ગાયત્રી આમને પોષતી ગઇ.[૯]

૫૯

કલ્યાણ આંગિરસની આખ્યાયિકા

આંગિરસો પૂર્વે સત્ર કરતા હતા. તેમને સ્વર્ગલોક પ્રાપ્ત થયો, મળ્યો.[૧] પણ દેવયાન માર્ગને ન જાણ્યો. તેમાંનો કલ્યાણ આંગિરસ વિચારતો વિચારતો ઉંચે ચઢયો.

---

૬ અર્જુન–'હરિત તર્ણો' સા. સોમને બદલે વપરાય છે.

૭ ફુત્કાર્યું ઇત્યાદિ પ્રપ્રોથ–એ નામની વનસ્પતિ, સા. સોમને બદલે વપરાય છે.

સોમ ન હોય ત્યારે પૂતીક વગેરેનો સોમના પ્રતિનિધિ તરીકે ઉપયોગ થઇ શકે તે જણાવા એમનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, સા.

૮ આશિર્–મિશ્રણ,મિશ્રણ કરવા માટે દુધ દહિ,દહિ મિશ્રિત સોમરસ.

૯ ગઇ–યજ્ઞમાં ગઈ. સા.

૧ મળ્યો–સ્પૃતઃ સ્પૃ (ગ. ૫. વેદમાં ઉભયપદી) 'મેળવવું' ઉપરથી. સા. 'ખુશ કરવું' એ અર્થ લઇ 'પ્રિયહેતુ' થયો એવો અર્થ કરે છે.

અપ્સરાઓની મધ્યે હિંચતા ઊર્ણાયુ ગંધર્વ પાસે ગયો. તે 'જાઉં' એમ જેને-જેને ધારતો તે એને વાંછતી. તેણે કહ્યું "હે કલ્યાણ! તમને સ્વર્ગલોક પ્રાપ્ત થયો છે-મળ્યો છે. પણ દેવયાન માર્ગને તમે જાણતા નથી. આ સ્વર્ગ્ય[2] સામ છે, તેના વડે સ્તવન કરી સ્વર્ગલોકમાં જશો. પણ કહીશ નહિ કે 'મેં જોયું છે'.[3]

તે કલ્યાણ ગયો. તે બોલ્યો: 'આપણને સ્વર્ગલોક પ્રાપ્ત થયો છે-મળ્યો છે. પણ દેવયાન માર્ગને આપણે જાણતા નથી. આ સ્વર્ગ્ય સામ છે તેનાવડે સ્તવન કરીને સ્વર્ગલોકમાં જઈશું.' "તને કોણે કહ્યું?" "મેં પોતે જ જોયું." તેનાવડે સ્તવન કરીને તેઓ સ્વર્ગમાં ગયા. કલ્યાણ રહી ગયો; કારણ કે તે જુઠું બોલ્યો. તે [4]આ ધોળા કોઢવાળો (દેખાય છે.)

૬૦
આંગિરસ શિશુની આખ્યાયિકા

શિશુ આંગિરસ મંત્રકર્તાઓમાં મંત્રકર્તા હતો. તેણે પિતાઓને પુત્રો કહીને બોલાવ્યા. તેના પિતાએ કહ્યું "તું અધર્મ કરે છે, જે અમે પિતાઓ છીએ તેને પુત્રો કહી સંબોધે છે." તેણે કહ્યું "હું જ પિતા છું, જે મંત્રકર્તા છું." તેઓએ દેવતાઓમાં પુછયું. તે દેવોએ કહ્યું "તે જ પિતા છે જે મંત્રકર્તા છે. તેથી તે ઉત્કર્ષ સાથે જીત્યો. શૈશવ સામથી સ્તુતિ કરનાર ઉત્કર્ષસાથે જીતે છે.

૬૧
યતિઓની આખ્યાયિકા

ઇંદ્રે યતિઓને[1] સાલાવૃકયોને[2] નાખ્યા. તેમાંથી ત્રણ

---

૨. સ્વર્ગ્ય-જેનાવડે સ્વર્ગ મળે તે.

૩. મેં જાણ્યું છે એમ ન કહીશ પણ ઊર્ણાયુએ કહ્યું છે એમ કહેજે. સા.

૪. જૂઠું બોલનાર.

૧. યતિ નામના યજ્ઞવિરોધી લોકો, સા.

૨. શિયાળ અથવા વરૂઓ.

બચ્ચાઃ પૃથુરશ્મિ, બૃહદ્ગિરિ, રાયોવાજ. તેઓએ કહ્યું "અમને પુત્રો તરીકે કોણુ પોષશે"? "હું" ઇંદ્રે કહ્યું. તેઓને (રથમાં) મુકી પરિચર્યા કરતો,પોષતો,તેઓને મોટા કરી તેણેકહ્યું,"કુમારો, વર માગો." "મને ક્ષત્ર આપો" પૃથુરશ્મિએ કહ્યું. તેને આ પૃથુરશ્મ(સામ)વડે ક્ષત્ર આપ્યું. ક્ષત્રની ઇચ્છાવાળાએ આનાવડે સ્તવન કરવું. ક્ષત્રની જેમ એને પ્રકાશ થશે. "મને બ્રહ્મવર્ચસ" બૃહદ્ગિરિએ કહ્યું. તેને આ બૃહદ્ગિરિ (સામ)વડે બ્રહ્મવર્ચસ્ આપ્યું.બ્રહ્મવર્ચસની ઇચ્છાવાળાએ એનાવડે સ્તુતિ કરવી. બ્રહ્મવર્ચસવાળા જેવો થશે. "મને પશુઓ" રાયોવાજે કહ્યું. તેને આ રાયોવાજીય (સામ)વડે પશુઓ આપ્યાં.પશુની ઇચ્છાવાળાએ આનાવડે સ્તુતિ કરવી. પશુવાળો થશે.

રાજન્ય માટે પાર્થુરશ્મ બ્રહ્મ સામ કરવું, બાર્હદ્ગિર બ્રાહ્મણને માટે, રાયોવાજ વૈશ્યને માટે. સ્તુતિ પોતાના રૂપથી જ એમને સમૃદ્ધ કરે છે. ૧૮

૬૨

વત્સની આખ્યાયિકા

વત્સ અને મેધાતિથિ કણ્વગોત્રના હતા. તે વત્સને મેધાતિથિએ મ્હેણું માર્યુંઃ "અબ્રાહ્મણ છું શૂદ્રાપુત્ર!" તેણે કહ્યું "ઋતવડે[1] અગ્નિમાં પ્રવેશ કરીએ, આપણામાંથી કોણ ખરો બ્રાહ્મણ છે (એની પરીક્ષાકરવા)." વાત્સ સામવડે વત્સ ગયો,મૈધાતિથ સામવડે મેધાતિથિ ગયો. તેનો (વત્સનો) વાળ સરખોય ન બળ્યો, ન[2]. 'તે જ' [3]એમ તેણ કામના કરી. વાત્સ સામ ઇચ્છા પૂરનારૂં છે. (યજમાન) ઈચ્છા આનાવડે જ પ્રાપ્ત કરે છે.

૬૩

વસિષ્ઠની આખ્યાયિકા

ઋષિઓ ઇંદ્રનું દર્શન પ્રત્યક્ષ ન પામ્યા. તે વસિષ્ઠે ઇચ્છા

---

૧. સત્યભૂત મન્ત્રવડે. સા.

૨. મૂળમાં એ 'ન' છે. ભાષ્યકાર એક 'ન' હોય એમ અર્થ કરે છે. જો છાપની ભૂલ ન હોય તો દ્વિરુક્તિ ભાર માટે ગણી અર્થ લેવો જોઇએ.

૩. 'ન બળું' એવી ઇચ્છા કરી અને એ ઇચ્છા ફળી. સા.

કરી "હું શી રીતે ઇંદ્રને પ્રત્યક્ષ જોઉં".તેણે આ નિહવને[1] જોયો. તેનાથી તેણે ઇંદ્રને પ્રત્યક્ષ જોયો. તેણે (ઇંદ્રે) એને કહ્યું "હું તને બ્રાહ્મણ કહું છું જેથી તું જેનો પુરોહિત હઈશ એવા ભરતો પ્રકર્ષને પામશે." પછી "મારાથી બીજા ઋષિઓને આ કહીશ નહિ."તેને આ સ્તોમભાગો કહ્યા તેથી વસિષ્ઠ–પુરોહિતવાળા ભરતો પ્રકર્ષ-વાળા થયા.આ સેન્દ્ર સામ છે;શાથી જે આ સામ સેન્દ્રત્વમાટે છે.

૬૪

દેવો અને અસુરોની આખ્યાયિકા.

દેવો અને અસુરો સ્પર્ધા કરતા હતા. તેમાંથી કોઇ જીતી ન શક્યું. તેઓએ કહ્યું "વાણીના દ્વન્દ્વથી આપણે જીતીએ. આપણામાંથી જે વાણીનું દ્વન્દ્વ ન આપી શકે તે પરાભવ પામે." તે દેવતાઓએ **एक** એમ કહ્યું; **एका** એ રીતે અસુરોએ એની જોડી આપી. **द्वौ** એમ દેવોએ કહ્યું; **द्वे** એમ અસુરોએ વાણીની જોડી આપી. **त्रयः** એમ દેવોએ કહ્યું; **तिस्रः** એમ અસુરોએ વાણીની જોડી આપી. **चत्वारः** (ચાર) એમ દેવોએ કહ્યું; **चतस्रः** એમ અસુરોએ વાણીની જોડી આપી. **पंच** એમ દેવોએ કહ્યું.અસુરોને એની જોડી ન મળી. તેથી દેવોએ અસુરોને પરાભવ કર્યો.

૬૫

ઈંદ્ર અને રુશમાની આખ્યાયિકા.

ઇંદ્ર અને રુશમાએ હોડ બકી: "આપણમાંથી જે પહેલું ભૂમિનું પર્યટણ કરે તે જીતે." ભૂમિનું પર્યટણ ઇંદ્રે કર્યું; કુરુક્ષેત્રનું રુશમાએ. તેણીએ કહ્યું "મેં તારા ઉપર જય મેળવ્યો." "મેં જ તારા ઉપર જય મેળવ્યો" એમ ઇંદ્રે કહ્યું. તેઓએ દેવતાઓમાં પૂછ્યું. તે દેવોએ કહ્યું "જેટલું કુરુક્ષેત્ર છે તેટલી પ્રજાપતિની વેદિ છે." તેમાંથી કોઈ ન જીત્યું.

---

૧. એ નામનું સામ.

ઐતરેય બ્રાહ્મણ પં. ૭. અથવા અ. ૩૩. ખ. ૧

શુનઃશેપનું આખ્યાન.*

હરિશ્ચંદ્ર[૧]–વેધસનો[૨] પુત્ર ઇક્ષ્વાકુકુળનો રાજા–અપુત્ર હતો. તેને સો સ્ત્રીઓ હતી. તેમનાથી તેને પુત્રપ્રાપ્તિ ન થઇ. તેના ઘરમાં પર્વત અને નારદ રહેતા હતા. તેણે નારદને પૂછયું:—

"જે જ્ઞાનવાળા છે અને જે નથી તેઓ જે આ પુત્રને ઇચ્છે છે–તે પુત્રથી શુ લાભ થાય છે તે મને કહો."

તે એક (ગાથાથી) પૂછાયેલાએ દશવડે જવાબ આપ્યો:–
"જો જન્મેલા જીવતા પુત્રનું પિતા મુખ જુએ તો એને ઋણ સોંપે છે અને અમૃતત્વને પામે છે.[૪]" ૧

પ્રાણીઓનાં જેટલા પૃથ્વીમાં ભોગો છે, જેટલા જાતવેદામાં (અગ્નિમાં) છે, જેટલા પાણીમાં છે, તેનાથી વધારે પિતાના પુત્રમાં છે. ૨

પિતાઓ પુત્રવડે સદાને માટે ઘોર અંધકારને ઓળંગી ગયા છે. આત્મા આત્મામાંથી જન્મ્યો; તે પાર લઇ જનારી અન્નયુક્ત (હોડી) છે.

---

* જે પ્રસંગ ઉપર આ કહેવાય છે તે માટે જુઓ આખ્યાનનો અન્તિમ ભાગ

૧. હરિશ્ચન્દ્ર-સાયણ પાણિનિનું '**प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी** પ્રસ્કણ્વ અને હરિશ્ચન્દ્ર ઋષિ' હતા એ પ્રમાણ ટાંકી તેને રાજર્ષિ કહે છે.

૨. વેધસ–એ નામનો રાજા. સા.

૩. અપુત્ર હતો, મૂળમાં राजा[illegible]त्र છે. કીથ તેનો અર્થ 'રાજાનો પુત્ર' એવો કરે છે. સા. **राजा—अपुत्रः** એવો પાઠ લે છે.

૪ " હવે પુત્રને કહે છે, તું બ્રહ્મ છે, તું યજ્ઞ છે, તું લોક છે' તે

મળથી શું, મૃગચર્મથી શું, જટાથી શું, તપથી શું ? હે બ્રાહ્મણો ! પુત્રને ઇચ્છો. તે જ અનિન્દ્ય[5] લોક છે. ૪

અન્ન પ્રાણ છે,[6] વસ્ત્ર એ શરણ છે, હિરણ્ય એ રૂપ છે, પશુઓ વિવાહ છે, જાયા સખા છે, દુહિતા સંકટ છે, પુત્ર પરમ વ્યોમમાં જ્યોતિ છે. ૫

પતિ જાયામાં પ્રવેશ કરે છે; તે ગર્ભ થઈને માતામાં (પ્રવેશ કરે છે); તેમાં ફરી નવીન[7] થઈ દસમે માસે જન્મે છે. ૬

આમાં ફરીથી આ જન્મે છે તેથી જાયા જાયા થાય છે. આ આભૂતિ છે, ભૂતિ છે;[8] એમાં બીજ મુકાય છે. ૭

દેવો અને ઋષિઓએ એનામાં મોટું તેજ ભર્યું છે. દેવોએ મનુષ્યોને કહ્યું " આ તમારી ફરીથી માતા છે." ૮

પુત્ર જવાબ આપે છે ' હું બ્રહ્મ છું. હું યજ્ઞ છું, હું લોક છું ' " એટલે પિતા કહે છે કે મારે વેદાધ્યયન કરવાનું છે, યજ્ઞ કરવાનો છે, અને ઉત્તમ લોક પ્રાપ્ત કરવાના છે, પુત્રના ઉત્તરનું તાત્પર્ય એવું છે કે હું બધું કરીશ. સાયણ.

૫. અનિન્દ્ય, **अवदावदः** ' વદવાને અયોગ્ય તે અવદ, એટલે કે નિન્દા વાક્યો તે વડે ન વદાય ન કહેવાય તે અવદાવદ. કીથ **वदाव**: એવો પાઠ લે છે અને વેદનું રૂપ ગણે છે અને તેનો અર્થ advice 'સલાહ, કરે છે, રૉથ, વેબર વગેરે સાયણનો અર્થ લે છે. મેક્ષમુલર undoubtedly 'ખરેખર ' અર્થ કરે.

૬. અન્ન એ પ્રાણધારક છે, વસ્ત્ર તાઢ તડકાથી રક્ષણ કરે છે માટે ગૃહસમાન. પશુ સંપત્તિનું સૂચક ' છે, અને વિવાહ થવામાં કારણભૂત છે.

૭. નવીન **नव** ' આ શબ્દ ઉપર શ્લેષ કરી ' નવમાસ ' અને ' નવો ' એ બન્ને અર્થો કહાડવાનો કવિનો પ્રયાસ દેખાય છે.

૮. આભૂતિ, ભૂતિ—' આમાં પતિ પુત્રરૂપે ભવે છે, થાય છે માટે આ ભૂતિ; વીર્યરૂપે આવીને આમાં પુત્રરૂપ ભવે છે માટે આભૂતિ.' સા. કીથ **आ तिरेषा आभूतिः** એવો પાઠ લે છે. અને પ્રથમને પિતા સૂચક અને બીજાને માતા સૂચકગણે છે.

અપુત્રને લોક નથી તે બધાએ પશુઓ જાણે છે. તેથી પુત્ર મા અને બ્હેનથી ચઢી જાય છે. ૯

આ વિશાળ સુખવાળો માર્ગ છે, જે ઉપર પુત્રવાળાઓ શોક વિનાના થઇ વિચરે છે; તે પશુઓ અને પક્ષીઓ જુએ છે, તેથી તેઓ માની સાથે પણ મૈથુન સેવે છે." ૧૦
એ રીતે એને કહ્યું.

પછી એને કહ્યું "વરુણ રાજા પાસે જા; 'મને પુત્ર થાઓ. તેના વડે હું તને બલિ આપીશ' (એમ કહે તો)" "ઠીક" રાજાએ જવાબ આપ્યો) તે વરુણ રાજા પાસે ગયો. "મને (પુત્ર થાઓ તેના વડે હું તને પૂજીશ" (એમ બોલતો). "સારૂં." (વરુણે જવાબ આપ્યો). તેને પુત્ર થયો, રોહિત નામે. તેને (વરુણે) કહ્યું "તને પુત્ર થયો. મને એનાવડે બલિ આપ." તેણે કહ્યું "જ્યારે પશુના દશ દિવસ પૂરા થાય છે ત્યારે જ તે મેધ્ય થાય છે. એને દશ દિવસ પૂર થવા દે પછી તને બલિ આપીશ" "સારૂં" (વરુણે જવાબ આપ્યો). તેને દશ દિવસ થયા. તેને (વરુણે) કહ્યું, "દશ દિવસ થયા, આનાવડે મને બલિ આપ." તેણે કહ્યું "જ્યારે પશુને દાંત આવે છે ત્યારે તે મેધ્ય થાય છે. એને દાંત આવવા દે, પછી હું તને બલિ આપીશ." "સારૂં" (વરુણે જવાબ આપ્યો). તેને દાંત આવ્યા. તેને કહ્યું "આને દાંત આવ્યા છે એનાવડે મને બલિ આપ". તેણે કહ્યું "જ્યારે પશુના દાંત પડી જાય છે ત્યારે તે મેધ્ય થાય છે. એના દાંત પડવા દે પછી હું તને પૂજીશ." "સારૂં" (વરુણે જવાબ આપ્યો). તેના દાંત પડી ગયા. તેને કહ્યું "આના દાંત પડી ગયા મને આનાવડે બલિ આપ." તેણે કહ્યું "જ્યારે પશુના દાંત ફરીથી થાય છે ત્યારે તે મેધ્ય થાય છે. તેના દાંત ફરીથી આવવા દે પછીથી તને બલિ આપીશ." "સારૂ" (વરુણે જવાબ આપ્યો.) પછી તેને દાંત ફરીથી આવ્યા. તેને કહ્યું

"આને દાંત ફરીથી આવ્યા છે, એનાવડે મને બલિ આપ." તેણે કહ્યું "જ્યારે ક્ષત્રિય (ધનુર્બાણકવચાદિથી) સજ્જ થવા યોગ્ય (સાંનાહુક) થાય છે ત્યારે તે મેધ્ય થાય છે, એને એ સજ્જતા પ્રાપ્ત કરવા દે પછી હું તને બલિ આપીશ." "સારૂ" (વરુણે જવાબ આપ્યો). તે સંનાહને પ્રાપ્ત થયો. તેણે કહ્યું "આ સંનાહને પ્રાપ્ત થયો છે તેનાવડે મને બલિ આપ". તેણે "સારૂ" એમ કહી પુત્રને બોલાવ્યો. "બાપુ! આણે તને મને આપ્યો છે: અફસોસ! હું તારાવડે એને બલિ આપીશ." "ના" કહી તે ધનુષ લઇ અરણ્યમાં ચાલ્યો ગયો. તે અરણ્યમાં એક વર્ષ ફર્યો. ૧૪

હવે ઐક્ષ્વાકને વરુણે પકડયો. તેને જળોદર થયું. તેની રોહિતને ખબર પડી. તે અરણ્યમાંથી ગામમાં આવ્યો. ઇંદ્રે પુરુષરૂપે તેની પાસે આવી કહ્યું "શ્રમ કરનાર માટે વિવિધ પ્રકારની લક્ષ્મી છે એમ, હે રોહિત! અમે સાંભળ્યું છે. બેસી રહેનારો માણસ પાપી છે. ઇંદ્ર ચાલનારનો જ સખા છે. તું ફર જ" '"ફર જ" એમ બ્રાહ્મણે મને કહ્યું છે' (એમ વિચારી) તે બીજું વર્ષ અરણ્યમાં ફર્યો. તે અરણ્યમાંથી ગામમાં આવ્યો. તેની પાસે ઇંદ્રે પુરુષરૂપે આવી કહ્યું "ચાલનારની જંઘા પુષ્પિણી થાયછે. જાત વધે છે અને ફળ મેળવે છે. એનાં સર્વ પાપો રસ્તામાં શ્રમથી હણાઇને નાશ પામે છે.[૯] તું ફર જ" '"ફર જ" એમ મને બ્રાહ્મણે કહ્યું છે' (એમ વિચારી) તે ત્રીજું વર્ષ

૯: પુષ્પિણી, 'જેમ પુષ્પયુકત વૃક્ષ, શાખા, અથવા લતા સુગન્ધવાળાં થતાં સેવ્ય થાયછે એમ ફરનારાની જંઘા શ્રમઉપર જય મેળવ્યાથી સેવ્ય થાયછે.' સા. જાત–આત્મા, 'મધ્ય દેહ વધે છે અને આરોગ્યરૂપ ફલયુકત થાય છે' સા. સર્વપાપો—'તીર્થ ક્ષેત્રાદિના માર્ગોમાં ફરવાથી તે તે દેવતાઓનાં દર્શનથી, તે જાતના પ્રયાસથી સર્વે પાપો નાશ પામે છે.' સા.

અરણ્યમાં ફર્યો. તે અરણ્યમાંથી ગામમાં આવ્યો. તેની પાસે ઇંદ્રે પુરુષરૂપે આવી કહ્યું "બેસનારનું નસીબ બેસે છે, ઉભા રહેનારનું ઉંચુ રહે છે, સુનારનું સુએ છે, ચાલનારનું નસીબ ચાલેછે.ફર જ" '"ફર જ"એમ મને બ્રાહ્મણે કહ્યું છે,'(એમ વિચારી) ચોથું વર્ષ અરણ્યમાં ફર્યો. અરણ્યમાંથી તે ગામમાં આવ્યો. ઇંદ્રે તેની પાસે પુરુષરૂપે આવી કહ્યું "સુવે છે તે કળિ થાય છે, ઉઠે છે તે દ્વાપર થાય છે, ઉભો થતો ત્રેતા થાય છે, ચાલતો કૃત થાય છે.૧૦ ફર જ" '"ફર જ" એમ મને બ્રાહ્મણે કહ્યું છે' (એમ વિચારી) પાંચમું વર્ષ તે અરણ્યમાં ફર્યો. તે અરણ્યમાંથી ગામમાં આવ્યો. ઇંદ્રે પુરુષરૂપે તેની પાસે આવી કહ્યું "ફરનાર મધુ પ્રાપ્ત કરે છે, ફરનાર સ્વાદુ ઉદુમ્બર મેળવે છે. સૂર્યના શ્રમને જો, જે ફરતાં આળસી જતો નથી. ફર જ." '"ફર જ" એમ મને બ્રાહ્મણે કહ્યું છે' (એમ વિચારી) છઠ્ઠું વર્ષ તે અરણ્યમાં ફર્યો. તે ભૂખથી ઘેરાયેલા સુયવસના પુત્ર અજીગર્ત ઋષિ પાસે અરણ્યમાં આવ્યો. તેને ત્રણ પુત્રો હતા, શુનઃપુચ્છ, શુનઃશેપ, શુનોલાઙ્ગૂલ. તેણે તેને કહ્યું "હે ઋષિ! હું તને સો (ગાયો)આપું. હું આમાંના એકવડે મારી જાતને છોડાવા ઈચ્છું છું. તેણે (ઋષિએ) મોટા પુત્રને પકડીને કહ્યું "આને નહિ". "આને નહિ" એમ નાનાને માએ. તેઓએ

---

૧૦ 'પુરુષની ચાર અવસ્થા છે, નિદ્રા, તેનો પરિત્યાગ, ઉત્થાન અને સંચરણ. આ ચાર અવસ્થાઓ ચાર યુગોને મળતી છે.' સા. પણ કીથના મતે— 'કલિ, આદિથી પાસાનાં ચાર દાવ સમજવાનાં છે. મેક્ષમુલર વગેરે જો કે, સાયણ સાથે સંમત છે તો પણ યુગોનો અર્થ લઇ શકાય એમ નથી. મનુસ્મૃતિ એ ઐ. બ્રાને માટે પુરાવો ન ગણાય. ચાર યુગોની કલ્પના વૈદિક નથી.' ઐ. બ્રા. હા. ઓ. સી પૃ. ૩૦૨.

મધ્યમ શુનઃશેપ વિષે કબુલાત કરી. તેને સો આપી તે તેને લઈ અરણ્યમાંથી ગામમાં આવ્યો. તેણે પિતાની પાસે આવી કહ્યું "બાપુ ! મેં આનાવડે મારી જાતને છુટી કરી છે." તે વરુણ રાજા પાસે ગયો, (અને કહ્યું) "આનાવડે હું તને બલિ આપું છું". "સારૂં ક્ષત્રિય કરતાં બ્રાહ્મણ વધારે સારો" એમ વરુણે કહ્યું. તેને (રાજાને) આ રાજસૂય યજ્ઞક્રતુનો તેણે ઉપદેશ કર્યો. અભિષેચનીય (નામના દિવસે) તે આ પુરુષ પશુને તેણે મેળવ્યો. ૧૫

તેનો વિશ્વામિત્ર હોતા હતો, જમદગ્નિ અધ્વર્યુ, વસિષ્ઠ બ્રહ્મા, અને અયાસ્ય ઉદ્‌ગાતા. તે ઉપાકૃતનો[૧૧] નિયોગકરનાર ન મળ્યો. તે સુયવસના પુત્ર અજીગર્તે કહ્યું "મને બીજી સો આપશો તો હું એનો નિયોગ કરીશ". તેને બીજી સો આપી. તેણે તેનો નિયોગ કર્યો. તે ઉપાકૃતનો, નિયુક્તનો, આપ્રીતનો, પર્યગ્નિકૃતનો વધ કરનાર ન મેળવી શકયા. તે સુયવસના પુત્ર અજીગર્તે કહ્યું "મને બીજી સો આપશો તો હું એનો વધ કરીશ." તેને બીજી સો આપી. તે તરવારને બહાર કાઢતો આવ્યો. હવે શુનઃશેપે જોયું કે "આ માણુસ ન હોઉં એમ

૧૧ ઉપાકૃતથી–વધ કરશે—' અભિષેચનીય નામના એક દિવસના સોમયાગમાં વિશ્વામિત્રે તે શુનઃશેપને સવનીય પશુ તરીકે ઉપાકૃત કર્યો. ઉપાકરણ એટલે મન્ત્રોચ્ચાર સાથે બર્હિષયુક્ત પ્લક્ષની શાખાવડે સ્પર્શ કરી સ્વીકાર કરવો તે. આ પ્રમાણે ઉપાકરણવડે સંસ્કાર પામેલાનો નિયોક્તા એટલે કે યૂપે બાંધનાર ન મળ્યો. નિયોજન એટલે રશનાવડે કમ્મર માથું અને પગ બાંધી રશનાની ટોચને યૂપે–થાંભલે બાંધવું તે. આપ્રીત–આપ્રી નામની અગીઆર ઋચાઓવડે પ્રયાજયાજ્યવડે જે યજન તે આપ્રીણન, (એટલે કે આપ્રી ઋચાઓ વગેરે બોલાઇ ગયા પછી), પર્યગ્નિકૃત–દર્ભની મશાલવડે પશુની ત્રણવાર પ્રદક્ષિણા કરવી તે પર્યગ્નિકરણ. આ જાતના ચાર સંસ્કાર પછી તેનો વધ કરનાર ન મળ્યો. શ્રુતિ પ્રમાણે પર્યગ્નિકરણ પછી મનુષ્યને છોડી મૂકે છે. 'પણ આ તો માણુસ ન હોઉં એમ પશુની જેમ મને મારવા તૈયાર થયા છે' એમ વિચારી શુનઃશેપ દેવોનો આશ્રય લે છે. ' સાયણ.

મારો તેઓ વધ કરશે. હું દેવતાની પાસે દોડું." તે દેવતાઓના પ્રથમ પ્રજાપતિ પાસે આવ્યો, 'કોની, ખરે, અમરોના કયાની' [૧, ૨૪, ૧] એ ઋચા સાથે. તેને પ્રજાપતિએ કહ્યું "અગ્નિ દેવોની વધારેમાં વધારે નજીક છે. તેની પાસે જા." તે અગ્નિ પાસે ગયો, 'અમરોના પ્રથમ અગ્નિની પાસે' [૧,૨૪,૨]એ ઋચા સાથે.તેને અગ્નિએ કહ્યું "સવિતા જન્મેલાનો ઇશ્વર છે, તેની પાસે જા." તે સવિતા પાસે ગયો. 'હે દેવ સવિતા તને' [૧, ૨૪, ૩, ૫] એ ત્રણ ઋચાઓ સાથે. તેને સવિતાએ કહ્યું "તું વરુણ રાજા માટે નિયોજાયેલો છે, તેની પાસે જ જા". તે વરુણ રાજા પાસે ગયો, અહીંથી આગળની એકત્રીશ ઋચાઓ સાથે. તેને વરુણે કહ્યું "અગ્નિ દેવોનું મુખ છે, ઉત્તમ મિત્ર છે. તેની સ્તુતિ કર. પછી અમે તને છોડીશું." તેણે અગ્નિની સ્તુતિ કરી, આનાથી આગળની બાવીસ ઋચાઓવડે. તેને અગ્નિએ કહ્યું "વિશ્વદેવોની સ્તુતિ કર પછી અમે તને છોડીશું." તેણે 'મોટાઓને નમસ્કાર નાનાઓને નમસ્કાર' [૧, ૨૭, ૧૩] એ ઋચાવડે વિશ્વદેવોની સ્તુતિ કરી. તેને વિશ્વદેવોએ કહ્યું "ઇંદ્ર દેવતાઓમાં વધારેમાં વધારે તેજસ્વી છે, બળવાન છે, શક્તિવાળો છે, સત્ત્વવાળો છે, પાર લઇ જાય એવો છે, તેની સ્તુતિ કર. પછી અમે તને છોડીશું." તેણે ઇંદ્રની સ્તુતિ કરી 'હે સાચા જે કાંઇ સોમપાન કરનારાઓ' એ સૂક્તવડે અને પછી નાની પંદર ઋચાઓવડે [૧, ૨૯; ૧, ૩૦, ૧–૧૫]. સ્તુતિ પામતા ઇંદ્રે મનથી પ્રસન્ન થઇ તેને હિરણ્યરથ આપ્યો. તેની પાસે 'સદા ઇન્દ્ર' [૧, ૩૦, ૧૬] એ ઋચાવડે ગયો. તેને ઇંદ્રે કહ્યું "અશ્વીઓની સ્તુતિ કર. પછી અમે તને છોડીશું". તેણે અશ્વીઓની સ્તુતિ કરી, આનાથી આગળની ત્રણ ઋચાઓ વડે. તેને અશ્વીઓ કહ્યું "ઉષાની સ્તુતિ કર." તેણે આનાથી પછીની ત્રણ ઋચાઓવડે ઉષાની સ્તુતિ કરી. એક એક ઋચા બોલાતાં તેનો પાશ છુટો થવા લાગ્યો, ઐક્ષ્વાકનું પેટ નાનું

થવા લાગ્યું. છેવટની ઋચા બોલતાં પાશ છૂટા થઈ ગયા, ઐક્ષ્વાક નિરોગી થયો. ૧૬

તેને ઋત્વજોએ કહ્યું "તું જ અમારા આ દિવસની સમાપ્તિ ક્રિયા કર." પછી શુનઃશેપે આ અંજઃસવનું દર્શન કર્યું. 'જે કાંઇ તું ગૃહે ગૃહે' આ ચારવડે તેનો સોમરસ કાઢયો [૧, ૨૮, ૫–૮]. પછી એને દ્રોણકલશ પાસે લાવ્યો, 'પાત્રમાં જે વધ્યું છે તે લ્યો' [૧,૨૮ ૯]એ ઋચાસાથે.પછી એણે (હરિશ્ચંદ્રે શુનઃશેપને) સ્પર્શ કરતાં પૂર્વની ચાર ઋચાઓવડે સ્વાહાકાર સાથે હવન કર્યું. પછી એને અવભૃથ પાસે લઈ ગયો, 'તું હે અગ્નિ ! વરુણને જાણતો' એ બે વડે [૪, ૧, ૪–૫]. પછી આનાથી આગળ એને આહવનીય અગ્નિની ઉપાસના કરાવી, 'હજારમાંથી બાંધેલા શુનઃશેપને' [૫, ૨, ૭] એ વડે. પછી શુનઃશેપ વિશ્વામિત્રના ખોળામાં બેઠો. તે અજીગર્ત સૌયવસિએ કહ્યું "ઋષિ મને મારો દીકરો પાછો આપ ". " ના ", વિશ્વામિત્રે કહ્યું, " દેવોએ મને આને આપ્યો છે. " તે દેવરાત વૈશ્વામિત્ર થયો. તેના (વંશજો) આ કાપિલેયો,બાભ્રવો. તે અજીગર્ત સૌયવસિએ કહ્યું,"તુંજ અહીં આવ,અમે તને બોલાવીએ છીએ".[12] તે અજીગર્ત સૌયવસિએ કહ્યું " તું જન્મથી આંગિરસ છે, તું અજીગર્તનો દીકરો કવિ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. હે ઋષિ ! પૈતામહ તંતુથી છુટો ન પડ. મારી પાસે પાછો આવ. " તે શુનઃશેપે કહ્યું "તને હાથમાં શસ્ત્રવાળો તેઓએ જોયો છે, જે શૂદ્રોની અંદર પણ ન મળે. તેં ત્રણસો ગાયો મારા કરતાં, હે અંગિરસ ! પસંદ કરી !" તે અજીગર્ત સૌયવસિએ કહ્યું " બાપુ ! મેં જે પાપ કર્મ કર્યું છે તે મને દાઝે છે. તે હું પરહરૂં છું. ગાયોના [ત્રણે] સેંકડા તારી પાસે જાય." તે શુનઃશેપે કહ્યું "જે એકવાર પાપ કરે, તે પછી બીજી વાર કરે, તે શૂદ્રની રીતમાંથી ખસતો નથી. તેં પાછું ન સંધાય એવું કર્યું છે. " " અસંધેય " એ

૧૨. અહીંઆ વાક્ય બરાબર બંધ બેસતું નથી.

શબ્દ ઉપર વિશ્વામિત્રે ચર્ચા શરૂ કરી. તે વિશ્વામિત્રે કહ્યું "સૌયવસિ ભયંકર જ છે,તે શસ્ત્રવડે મારવા માટે ઉભો થયો.એનો પુત્ર થઇશ નહિ. મારો પુત્ર થા." તે શુનઃશેપે કહ્યું "હે રાજપુત્ર! તમે જે રીતે અમને જણાવ્યું છે[૧૩] તેમ બોલો; આંગિરસ હોઈ હું તારો પુત્ર થાઉં." તે વિશ્વામિત્રે કહ્યું "તું મારા પુત્રોમાં જ્યેષ્ઠ થઇશ. તારી પ્રજા શ્રેષ્ઠ થશે. મારો દિવ્ય વારસો તું પામ. તેવડે હું તને બોલાવું છું." તે શુનઃ-શેપે કહ્યું "મારી શોભા અને મિત્રતાને માટે આ કબુલ કરે એમ બોલો[૧૪] કે જેથી, હે ભરતર્ષભ! હું તારી પુત્રતાને પામું." પછી વિશ્વામિત્રે પુત્રોને બોલાવ્યા "મધુ-ચ્છંદા, ઋષભ, રેણુ, અષ્ટક, સાંભળો: જે કોઇ તમે ભઇઓ હો તે તમે આના કરતાં મોટા નહિ." ૧૭

તે વિશ્વામિત્રને એકસો એક પુત્ર હતા; પચાસ મધુચ્છંદા કરતાં મોટા હતા, પચાસ નાના હતા. તેમાં જે મોટા હતા તેને આ ઠીક ન લાગ્યું. તેઓને શાપ આપ્યો "તમારી પ્રજા અંતપ્રદેશોને પામો". તે આ અન્ધ્રો, પુણ્ડ્રો, શબરો, પુલિન્દો, મૂતિઓ અંતપ્રદેશોની બ્હાર રહેનારા છે; ઘણા દસ્યુઓ વૈશ્વામિત્રો છે. તે મધુચ્છંદાએ પચાશની સાથે કહ્યું "અમારા પિતા જે સ્વીકારે છે તે અમે પાળીશું. અમે બધા તને આગળ કરીએ છીએ. અમે બધા તારી પછવાડે છીએ." પછી વિશ્વામિત્રે ખાત્રી થયે પુત્રોની સ્તુતિ કરી "હે પુત્રો! તે તમે પશુવાળાઓ,વીરવાળાઓ થશો જેઓએ મારી ઇચ્છા સ્વીકારી મને વીરપુત્રવાળો કર્યો. હે ગાથીઓ તમે અગ્રેસર દેવરાતવડે વીરવાળા થશો. હે પુત્રો! તમે સર્વે પૂજ્ય થશો. એ તમને સત્ય ભણાવશે. હે કુશિકો આ દેવરાત તમારો વીર છે. તમે એને અનુસરો. તમને એ મારા વારસા

૧૩. મૂળ પંક્તિનો અર્થ સ્પષ્ટ થતો નથી.

૧૪. મૂળ પંક્તિનો અર્થ સ્પષ્ટ થતો નથી. આ એટલે વિશ્વામિત્રના પુત્રો.

તરીકે પામશે. અને જે વિદ્યા અમે જાણીએ છીએ તે પણ. તે વિશ્વામિત્રના પુત્રોએ ગાથિનોએ બધાએ સંપી આનંદથી દેવરાતને નેતૃત્વ માટે અને શ્રેષ્ઠતા માટે સ્વીકાર્યો. દેવરાત ઋષિએ બન્ને સંપત્તિ મેળવી: જહ્નુઓનું આધિપત્ય અને ગાથીઓનું દેવવિષયક જ્ઞાન (દૈવ વેદ).

તે આ સો ઋચાઓ અને વધારે ગાથાઓવાળું શુનઃશેપનું આખ્યાન છે. રાજા અભિષિક્ત થાય ત્યારે હોતા તે કહે. તે ઉપર બેઠો બેઠો કહે. સુવર્ણના તકીઆ ઉપર બેઠો બેઠો હોંકારો આપે. યશ એ જ હિરણ્ય છે. તેને તે યશવડે જ સમૃદ્ધ કરે છે. ૐ એ ઋચાનો પ્રતિશબ્દ છે. तथा એ ગાથાનો. ૐ એ દૈવી છે. तथा એ માનુષ છે. દૈવવડે અને માનુષવડે તેને પાપમાંથી મુક્ત કરે છે. તેથી જે રાજા વિજેતા હોય અને અયજમાન હોય તેને આ શુનઃશેપનું આખ્યાન કહેવું. આ કહેવાથી જરાએ પાપ બાકી નહિ રહે. કહેનારને હજાર (ગાયો) આપવી,હાજીઓ ભણનારને સો.આ બંને આસનો અને ધોળી ખચરી સાથેનો રથ હોતાને. પુત્રોની ઈચ્છાવાળાઓએ પણ આ વાત કહેવડાવવી.તેઓ પુત્રો મેળવે છે, પુત્રો મેળવે છે. ૧૮

૬૭

ઈંદ્રનો મહાભિષેક

હવે અહીંથી ઇંદ્રનો મહાભિષેક. પ્રજાપતિયુક્ત તે દેવતાઓ બોલ્યા "દેવતાઓમાં આ ઓજિષ્ઠ, બલિષ્ઠ, વધારેમાં વધારે સત્ત્વવાળો[1] અને પાર લઈ જાય તેવો છે. એનો જ આપણે અભિષેક કરીએ." "સારૂં" (તેઓએ જવાબ આપ્યો). તેથી ત્યારે જ ઇંદ્રનો (અભિષેક કર્યો). તેને

૧. સત્તમ 'પોતાના ભક્તો વિષે અતિશય સાધુ' 'સાયણ. 'વધારેમાં વધારે અસ્તિત્વવાળો,' કીથ.

માટે ઋચા નામની બેઠક[2] કરી. બૃહત અને રથન્તરને[3] તેના આગલા પગ કર્યા. વૈરૂપ અને વૈરાજને તેના પાછલા પગ કર્યા. શાક્વર અને રૈવત ને માથાના (અને પગ આગળના) ફ્લક કર્યા. નૌધસ અને કાલેયને બાજુના ફ્લક કર્યા. ઋચાઓને પૂર્વ દિશામાં ફેલાવી અને સામોને તિર્છા કર્યા. યજુષોને છિદ્રો, યશને આસ્તરણ, શ્રીને ઉપબર્હણ. તેને માટે સવિતા અને બૃહસ્પતિએ પૂર્વ પાદો ધારણ કર્યા, વાયુ અને ઉષાએ પછીના, મિત્ર અને વરુણે માથાના (અને પગ આગળનાં ફ્લક), અશ્વીઓએ બાજુનાં. તે આ બેઠક ઉપર ચઢયો, (નીચેના મન્ત્રો સાથે)—

"વસુઓ ગાયત્રી છંદથી, ત્રિવૃત્ સ્તોમથી, રથંતર સામથી તારા ઉપર ચઢો;[4] હું સામ્રાજ્યને[5] માટે તેમની પછવાડે ચઢું

---

૨. બેઠક—आसन्दी આનું વર્ણન ઐ. બ્રા. ૩૭ મા અધ્યાયના પુનરભિષેક પ્રકરણમાં છે. " ઉદુમ્બરના લાકડાની બેઠક. તેનાં પગ પ્રાદેશ (વ્હેંત) જેવડા, માથા, (અને પગ) આગળનાં લાકડાં, તથા તિરછાં અરત્નિ (બે પ્રાદેશ) જેવડાં. વાણ મુંજનું, અને ઉપરનું પાથરણ વાઘનું ચામડું ".

૩. આ જાતના વર્ણન માટે સરખાવો અ. વે. ૧૫. ૩, ૨-૯ માં વ્રાત્યની આસન્દીનું વર્ણન. બૃહત્ આદિ સામોનાં નામ છે."આ છ સામો નીચે પ્રમાણેના મન્ત્રોના બનેલા છે. રથન્તર, સા. વે. ૨. ૩૦, ૩૧; બૃહત્, સા. વે.૨. ૧૫૯,૧૬૦; વૈરૂપ, ૨.૨૧૨,૨૧૩; વૈરાજ ૨–૨૭૭,૨૭૯; શાક્વર, ૨–૧૧૫૧–૩; રૈવત, ૨-૪૩૪-૪૩૬." કીથ. ઐ. બ્રા. નો અનુવાદ. પૃ૦ ૨૦૭. હા. ઓ. સી.

આ ઋચા નામની બેઠકના બૃહત્–આદિ સામોના આઠ અવયવ બનાવ્યા' સા.

૪. તારા ઉપર–' હે બેઠક ! તારા ઉપર ' સા.

૫. આની પ્હેલાના અ.૩૭.ખ.૨ ના ભાષ્યમાં સાયણ રાજ્ય આદિના અર્થો આપે છે. ' રાજ્ય–દેશાધિપત્ય, સામ્રાજ્ય–ધર્મથી પાલન, ભૌજ્ય–ભોગ સમૃદ્ધિ, સ્વારાજ્ય–અપરાધીનત્વ, વૈરાજ્ય–બીજા રાજાઓથી વૈશિષ્ટ્ય. આ ઐહિક. હવે આમુષ્મિક કહે છે. રાજ્ય–ઐશ્વર્ય, મહારાજ્ય–ત્યાંના બીજાઓ કરતાં અધિક, આધિપત્ય–તે બીજાઓ વિષે સ્વામિત્વ, સ્વાવશ્ય–

છું. રુદ્રો તારા ઉપર ત્રિષ્ટુભ છંદથી, પંચદશ સ્તોમથી, બૃહત્સામથી ચઢો; તેઓની પછવાડે હું ભૌજ્યને માટે ચઢું છું. આદિત્યો તારા ઉપર જગતી છંદથી, સપ્તદશ સ્તોમથી, વૈરૂપસામથી

અપારતન્ત્ર્ય, આતિષ્ઠત્વ (કીથ 'અતિષ્ઠા' પાઠ લે છે, એનો અર્થ 'સૌથી ઉપર રહેવાપણું'–'pre-eminence' કરે છે.) ચિરકાલ વાસિત્વ.' આમાં બધા અર્થો સંતોષકારક નથી. રાજ્ય, સામ્રાજ્ય, આધિપત્ય આદિના અર્થો સ્પષ્ટ છે. શંકા ભૌજ્ય, સ્વારાજ્ય, અને વૈરાજ્ય વિષે છે. કીથ અનુક્રમે 'paramount rule' સર્વોપરિ રાજ્ય. self rule પોતાનું રાજ્ય અને sovereignty અધીશત્વ' એવા અર્થો આપે છે. આ સ્થળે ફૂટનોટમાં કીથ, વેબરનો એવો અભિપ્રાય ટાંકે છે કે આ યાદીમાં 'રાજ્ય' શબ્દ બે વાર આવે છે એથી મૂળ યાદી ફક્ત 'રાજ્યાય' માટે જ હશે.' પૃ. ૩૩૨. ઐ. બ્રા. હા. ઓ. સી.

આ મહત્ત્વના શબ્દો વિષે પ્રો. જયસ્વાલે એમના 'Hindu Polity' નામના ગ્રંથમાં દશમા પ્રકરણમાં ચર્ચા કરી છે. એમણે આપેલા બધા અર્થો બરાબર નિર્ણીત થયા હોય એમ હજી નથી લાગતું, છતાં સંશોધનની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વના છે. આ શબ્દોના પાલીગ્રંથ તેમ જ જૈન આગમોના ઉલ્લેખોનો પણ તેમણે ઉપયોગ કર્યો છે. તેમના મતે આ બધા શાસન–પ્રકારોનાં નામો છે. આ સાચું લાગે છે. ભૌજ્યનો અર્થ– ભોજોથી ચાલતી શાસન સંસ્થા. ભોજ–વંશપરંપરાથી નહિ પણ જાતે થએલા નાયક, એક પ્રકારના શાસનકર્તા. આવા નાયકોમાં રાજસત્તા રહેતી, અને તેઓથી ચાલતી સંસ્થા તે ભૌજ્ય. પ્રો. જયસ્વાલ કચ્છભુજના ભુજમાં આવો અવશેષ જુએ છે. ગૂજરાતમાં ઘણા પ્રાચીન સમયથી આ જાતની સંસ્થા હતી એમ તેઓ માને છે. સ્વારાજ્ય–સ્વરાટ્થી ચાલતી શાસનસંસ્થા. સ્વરાટ એટલે સમાનોમાંથી પસંદ કરાએલો વડો. એટલે કે ગણ–જેમાં બધા સમાન કહેવાતા–તેમાંથી ચુંટાએલો વડો. આવી રાજ્ય-વ્યવસ્થા તે સ્વારાજ્ય. વૈરાજ્ય–રાજા વિનાની શાસનસંસ્થા. આમાં આખો જનપદ અભિષેકને પામતો. એટલે કે રાજ્યસત્તા આખા જનપદમાં રહેતી.' જયસ્વાલ. હી. પો. પૃ. ૮૯–૯૪. હૉગ–ઐ. બ્રા.ના અનુવાદમાં વૈરાજ્યનો 'રાજા વિનાનું' એવો જ અર્થ કરે છે. પણ કીથ આ અર્થને અસંભવિત ગણે છે. પણ મને એ અર્થ સંભવિત લાગે છે.

તારા ઉપર ચઢો; હું સ્વારાજ્યને માટે તેમની પછવાડે ચઢું છું. વિશ્વદેવો તારા ઉપર અનુષ્ટુભ છંદ વડે, એકવિંશ સ્તોમ-વડે, અને વૈરાજ સામવડે ચઢો; તેઓની પછવાડે હું વૈરાજ્યને માટે ચઢું છું. સાધ્ય અને આપ્ત્ય દેવો પંક્તિ છંદવડે, ત્રિનવ સ્તોમવડે, શાકવર સામવડે તારા ઉપર ચઢો; હું રાજ્યને માટે તેઓની પછવાડે ચઢું છું. મરુતો અને આંગિરસ દેવો અતિછંદ છંદવડે, ત્રયસ્ત્રિંશ સ્તોમવડે, રૈવત સામવડે તારા ઉપર ચઢો. તેઓની પછવાડે હું પારમેષ્ઠયને માટે, મહારાજ્યને માટે, આધિપત્યને માટે, સ્વાવશ્યને માટે, અતિષ્ઠાને માટે ચઢું છું.

એ રીતે તે આ આસન ઉપર ચઢયો. આ આસન ઉપર બેઠેલા વિષે વિશ્વેદેવોએ કહ્યું "આઘોષિત થયા વિના ઈન્દ્ર પરાક્રમ ન કરી શકે; આપણે એની આઘોષણા કરીએ." "સારૂ" (તેઓએ કહ્યું). તે વિશ્વદેવોએ આઘોષણા કરી: "હે દેવો ! આની આઘોષણા કરો, સમ્રાટને સામ્રાજ્યને, ભોજને ભોજપિતાને, સ્વરાટ્ને સ્વારાજ્યને, વિરાટને વૈરાજ્યને, રાજાને રાજપિતાને, પરમેષ્ઠિને પારમેષ્ઠયને; ક્ષત્ર પેદા થયું, ક્ષત્રિય પેદા થયો. સમગ્ર ભૂતનો અધિપતિ પેદા થયો. લોકોનો ભોગવનાર પેદા થયો, કિલ્લાઓનો તોડનાર પેદા થયો, અસુરોનો હણનાર પેદા થયો, બ્રહ્મનો ગોપ્તા પેદા થયો, ધર્મનો ગોપ્તા પેદા થયો. તે આઘોષણા પામેલાને અભિષેકની તૈયારી કરતા પ્રજાપતિએ આ ઋચાવડે બોલાવ્યો. ૧૨

'વ્રતવાળો વરુણ પોતાની પ્રજામાં બેઠો' (૧, ૨૫, ૧૦), સામ્રાજ્યને માટે, ભૌજ્યને માટે, સ્વારાજ્યને માટે, વૈરાજ્યને માટે, પારમેષ્ઠયને માટે, રાજ્યને માટે, મહારાજ્યને માટે, આધિપ-ત્યને માટે, સ્વાવશ્યને માટે, અતિષ્ઠાને માટે સુક્રતુ'- આ આસન ઉપર બેઠેલાની આગળ ઉભા રહીને પશ્ચિમ તરફ મોઢું કરી ઉદુમ્બરની લીલી, પાંદડાં સાથેની, શાખાવડે સુવર્ણના પવિત્રે ઢાંકી અભિષેક કર્યો; આ 'શિવતમ પાણી'

ઈત્યાદિ તૃચાસાથે,[૬] 'દેવના તને' એ યજુષ સાથે, 'ભૂઃ ભુવઃ સ્વઃ' એ ઉચ્ચાર સાથે. ૧૩

પછી એનો પ્રાચી દિશામાં વસુદેવોએ છ અને પચીસ દિવસોથી અભિષેક કર્યો, આ જ તૃચાવડે, આ જ યજુષવડે અને આ જ ઉચ્ચારોવડે સામ્રાજ્યને માટે. તેથી આ પ્રાચી દિશામાં જે કોઈ પ્રાચ્યોના રાજાઓ છે તેઓ સામ્રાજ્યને માટે જ અભિષેક પામે છે. આ અભિષિક્તોને 'સમ્રાટ' કહે છે, દેવોના આ વિધાનને અનુસરી. પછી એનો દક્ષિણ દિશામાં રુદ્રદેવોએ છ અને પચીસ દિવસોથી અભિષેક કર્યો, આ જ તૃચાવડે આ જ યજુષવડે આ જ ઉચ્ચારોવડે ભૌજ્યને માટે.તેથી આ દક્ષિણ દિશામાં જે કોઇ સત્વતોના[૭] રાજાઓ છે તેમનો ભૌજ્યને માટે જ અભિષેક

---

૬ એ ત્રણ ઋચાઓ નીચે પ્રમાણે છેઃ

इमा आपः शिवतमा इमाः सर्वस्य भेषजीः ।
इमा राष्ट्रस्य वर्धनीरिमा राष्ट्रभृतोऽमृताः ॥१॥
याभिरिन्द्रमभ्यषिञ्चत् प्रजापतिः सोमं राजानं वरुणं यमं मनुम् ।
ताभिरद्भिरभिषिञ्चामि त्वामहं राज्ञां त्वमधिराजो भवेह ॥२॥
महान्तं त्वा महीनां सम्राजं चर्षणीनाम् ।
देवी जनित्र्यजीजनद्भद्रा जनित्र्यजीजनत ॥३॥

આ શિવતમ પાણી, આ સર્વનાં ઔષધ, આ રાષ્ટ્રનાં પોષક, આ રાષ્ટ્રને ધારણ કરનારાં અમૃત. ૧

પ્રજાપતિએ જેમનાવડે સોમેરાજાનો, વરુણનો, યમનો, મનુનો અભિષેક કર્યો તે પાણીવડે હું તારો અભિષેક કરૂં છું. તું રાજાધિરાજ થા. ૨

મોટાઓના મોટા એવા તને, લોકોના સમ્રાટને દેવી જનનીએ જન્મ આપ્યો, ભદ્રજનનીએ જન્મ આપ્યો. ૩.

૭ સત્વત-યાદવોનું પ્રાચીન નામ. 'પછીના સાહિત્યમાં ભોજો એ યાદવોની પેટાજાતિ ગણાય છે, જેમનો ઇતિહાસ બે ગણોના-અંધક અને વૃષ્ણિઓના-સંગઠનનો છે.' હી. પો. પૃ૦ ૬૦

થાય છે. એ અભિષિક્તોને 'ભોજ' કહે છે; દેવોના આ વિધાનને અનુસરીને. પછી તેનો પશ્ચિમ દિશામાં આદિત્ય દેવોએ છ અને પચીશ દિવસોથી અભિષેક કર્યો, સ્વારાજ્યને માટે આ જ તૃચાવડે ઇત્યાદિ. તેથી આ પશ્ચિમ દિશામાં જે નીચ્યોના રાજાઓ છે, જે કોઇ અપાચ્યોના[૮] રાજાઓ છે તે સ્વારાજ્યને માટે અભિષેક પામે છે. તે અભિષિકતોને 'સ્વરાટ્' કહે છે, દેવોના આ વિધાનને અનુસરીને. પછી એને ઉત્તર દિશામાં વિશ્વેદેવોએ છ અને પચીશ દિવસોથી અભિષેક કર્યો, વૈરાજ્યને માટે આ જ તૃચાવડે, આ જ યજુવડે, આજ ઉચ્ચારોવડે, તેથી આ ઉત્તર દિશામાં હિમાલયથી પર જે કોઇ ઉત્તરકુરુ અને ઉત્તરમદ્ર જનપદો છે તે વૈરાજ્યને માટે અભિષેક પામે છે, તે અભિષકતોને 'વિરાટ' કહે છે; દેવતાઓના આ વિધાનને અનુસરીને. પછી એને આ ધ્રુવ, મધ્યમ દિશામાં સાધ્ય અને આપ્ત દેવોએ છ અને પચીસ દિવસોવડે અભિષેક કર્યો. આ જ તૃચા વડે, આ જ યજુષવડે, આ જ ઉચ્ચારવડે રાજ્યને માટે. તેથી આ ધ્રુવ મધ્યમ દિશામાં જે વશ અને ઉશીનરથી યુક્ત કુરુપાંચાલોના રાજાઓ છે તે રાજ્યને માટે અભિષેક પામે છે. તે અભિષિકતોને ' રાજા ' કહે છે, દેવતાઓના આ વિધાનને અનુસરીને. પછી એને ઉર્ધ્વ દિશામાં મરુત્ અને અંગિરસ દેવોએ છ અને પચીસ દિવસોવડે અભિષેક કર્યો, આ જ તૃચાઓ આ જ યજુષવડે, આજ ઉચ્ચારવડે, પારમેષ્ઠયને માટે, મહારાજ્યને માટે, આધિપત્યને માટે, સ્વાવશ્યને માટે, અતિષ્ઠાને માટે. તે પરમેષ્ઠિ પ્રાજાપત્ય થયો.

આ મહાભિષેકથી અભિષિકત થયેલા તે ઇંદ્રે સર્વ જીતો જીતી, સવ લોકોને મેળવ્યા, (તે) સર્વ દેવમાં શ્રેષ્ઠતા, અતિષ્ઠા,

૮ નીચ્ય અને અપાચ્ય ' આ નામ સૂચવે છે તે પ્રમાણે નીચ્ય લોકોનો વાસ સિન્ધુના મુખોની પાસે આવેલી નીચી જમીનોમાં હશે, અને અપાચ્યોનો ઘણું કરી તેની તુરત જ ઉપરના પ્રદેશમાં હશે. ' જ્યુ સ્વાલ હી. પો. પૃ. ૯૧.

પરમતાને પામ્યો. આ લોકમાં સામ્રાજ્ય, ભૌજ્ય, સ્વારાજ્ય, વૈરાજ્ય, પારમેષ્ઠ્ય, રાજ્ય, મહારાજ્ય, આધિપત્ય જીતીને પેલા સ્વર્ગ લોકમાં સ્વયંભૂ અમર સર્વ કામનાઓને પ્રાપ્ત કરીને અમર થયો, થયો. ૧૪

૬૮

ક્ષત્રિયનો અભિષેક

આમ જાણનાર તે જે ક્ષત્રિય વિષે ઇચ્છે—આ સર્વ જીતો જીતે, આ સર્વ લોકોને મેળવે, આ બધા રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠતા, અતિષ્ઠા, પરમતા પામે, સામ્રાજ્ય, ભૌજ્ય, સ્વારાજ્ય, વૈરાજ્ય, પારમેષ્ઠ્ય, રાજ્ય, મહારાજ્ય, આધિપત્ય (પામે); આ સમંતપર્યાયી થાય, સાર્વભૌમ, સાર્વાયુષ, આ છેડાથી તે પેલા છેડા સુધી સમુદ્ર પર્યંત પૃથ્વીનો એક રાજા થાય, તે ક્ષત્રિયને શપથ આપીને આ ઐન્દ્ર મહાભિષેકવડે અભિષેક કરવો:

"જો તું મારો દ્રોહ કરે તો જે રાત્રે તું જન્મ્યો[1], જે રાત્રે તું મરવાનો તે બન્નેના અરસામાં તારૂં લોકમાં ઇષ્ટાપૂર્ત, સુકૃત, આયુષ, પ્રજા પડાવી લઉં."

તે જે આવો ક્ષત્રિય એમ ઇચ્છે "હું સર્વ જીતો-જીતું, ઇત્યાદિ' તે શંકા ન કરે. તે શ્રદ્ધા સાથે કહે

"જે રાત્રિએ હું જન્મ્યો છું, જે રાત્રિએ હું મરી જઈશ તેટલા સમયમાં લોકમાં મારૂં જે કંઇ સુકૃત ઇષ્ટાપૂર્ત, આયુષ, પ્રજા, જો હું તારો દ્રોહ કરૂં તો, પડાવી લેજે." ૧૫

---

૧. જન્મ્યો, પડાવી લઉં–' अजायेथाः, वृञ्जीथम् ' ન ઘટે એવા રૂપો છે.

૬૯

શતપથબ્રાહ્મણુ કા. ૧. અ. ૧ બ્રા. ૧

વ્રતોપાયન *

વ્રતનો અંગિકાર કરતો (પુરુષ) આહવનીય અને ગાર્હપત્યની વચમાં પૂર્વ તરફ મુખ રાખી ઉભો રહી પાણીની પાસે જઈ સ્પર્શ કરે છે. પાણીની પાસે જઇ સ્પર્શ કરે છે, કારણકે માણસ અમેધ્ય છે, શાથી જે તે જુઠું બોલે છે. તેવડે અંદરથી શુદ્ધિ થાય છે. પાણી મેધ્ય છે. 'મેધ્ય થઇને હું વ્રતનો અંગીકાર કરૂં' આમ (એ વિચારે છે). પાણી પવિત્ર છે. 'પવિત્રથી પૂત થઇ વ્રત અંગીકાર કરૂં' એમ (એ વિચારે છે). તેથી તે પાણીની પાસે જઈ સ્પર્શ કરે છે. ૧

તે અગ્નિને[૧] જ જોતો વ્રતનો અંગીકાર કરે છે. "હે અગ્નિ ! વ્રતપતિ ! હું વ્રતનું આચરણ કરીશ. તે હું કરી શકું. તે મને સિદ્ધ થાઓ (વા. સં. ૧. ૫.). અગ્નિ દેવતાઓનો વ્રતપતિ છે તેથી તેને જ એમ કહે છે કે 'વ્રતનું આચરણ કરીશ' વગેરે. અહીંઆં કંઈ ન સમજાય એવું નથી. ૨

પછી (યાગ) પૂરો થતાં વ્રતને છોડે છે "હે અગ્નિ, વ્રતપતિ, મેં વ્રત કર્યું. હું તે કરી શક્યો. તે મને સિદ્ધ થયું'

---

*વ્રતોપાયન—શ. બ્રા. ના પ્રથમ કાણ્ડમાં દર્શ અને પૂર્ણ માસ યાગોનું નિરૂપણ કર્યું છે. તેમાં પ્રથમ પૂર્ણમાસનું નિરૂપણ કર્યું છે (વધારે માહીતી માટે જુઓ પૃ૦ ૨૬૯, ટિપ્પણી). તેના પ્રથમ અંગ તરીકે વ્રતનું ઉપાયાન--વ્રતની પાસે આવવું-વ્રત લેવાની તૈયારી છે. સાધારણ રીતે આ યાગમાં બે દિવસ જાય છે. તેમાં પ્રથમ દિવસ સાધારણ રીતે અગ્નિ સ્થાનો સાફસુફ કરવા વગેરેમાં તથા વ્રત સ્વીકારવામાં જાય છે. બીજો દિવસ યાગ કરવામાં જાય છે. યજમાન સાધારણ રીતે આ વ્રતમાં અમુક જાતના અન્નનો ત્યાગ-ખાસ કરી માંસાદિનો-કરે છે, બ્રહ્મચર્ય પાળે છે, મૌન રાખે છે ઇત્યાદિ.

૧. તે અગ્નિને જ—'યજમાન આહવનીય અગ્નિને' સા૦

(વા. સં. ૨. ૨૮.). જેણે યજ્ઞ પૂરો કર્યો તે આ કરી શકયો, જેણે યજ્ઞ પૂરો કર્યો તે સાધી શકયો. આ રીતે જ ઘણા ખરા વ્રતનો અંગીકાર કરે છે. અથવા નીચે પ્રમાણે પણ અંગીકાર કરે. ૩

આ બે જ છે, એમાં ત્રીજું નથી. સત્ય અને અનૃત. સત્ય જ દેવો છે, અનૃત માણસો. 'આ હું અનૃતમાંથી સત્ય તરફ જાઉં છું' (વા. સં. ૧. ૫.). તે રીતે તે માણસોમાંથી દેવો તરફ જાય છે.[૨] ૪

તે સત્ય જ બોલે. દેવતાઓ આ જ વ્રતનું આચરણ કરે છે એટલે કે સત્ય (બોલવાનું વ્રત). તેથી તેઓ યશસ્વી થાય છે. તે યશસ્વી થાય છે એમ જાણનાર સત્ય બોલે છે. ૫

પછી (યજ્ઞ) પૂરો થતાં (વ્રત) છોડે છે 'જે હું છું જ તે હું આ છું (વા. સં. ૨. ૨૮).' જે વ્રતને પામે છે તે જાણે અમાનુષ હોય એમ થાય છે. "આ હું સત્યમાંથી અનૃત તરફ જાઉં છું". એમ જે બોલવું તે શકય નથી, તે ફરીથી માણસ થાય છે, 'તેથી જે હું છું તે હું આ છું" એ રીતે વ્રતનું વિસર્જન કરવું. ૬

હવે અહીંથી અશન[૩] અથવા અનશન વિષે. તેમાં સાવયસ આષાઢે અનશનને જ વ્રત માન્યું છે; કારણ કે દેવો માણસનું મન જાણે છે. તે આ વ્રતના સ્વીકારનારને વિષે જાણે છે: સવારમાં એ એમનું યજન કરશે. તે બધા દેવો એને ઘેર આવે છે. તે આના ઘરમાં ઉપવસે [રહે] છે, તે ઉપવસથ.[૪] ૭

---

૨. દેવો તરફ–તે દેવતાશરીરને પામે છે, મહીધર. એના જ મતે–માણસ વિનાશી છે માટે અસત્ય છે. એગલીન્ગ શ. બ્રા. અનુવાદ ભા. ૧ પૃ. ૪ સે. બુ. ઇ. વો. ૧૨

૩. અગ્નિહોત્ર થઇ રહ્યા પછી સાંજના જમવા વિષે આ ચર્ચા છે. એગલીન્ગ. શ. બ્રા. પૃ. ૪

૪ ઉપવસથ–મૂળ અર્થ પાસે રહેવું તે, દેવો કે અગ્નિ પાસે રહેવું. આ શબ્દનો મૂળ અર્થ લગભગ 'ઉપાસના' જેવો હશે. પછી એ દિવસે

તે યોગ્ય જ નથી જે [અતિથિ તરીકે આવેલા] માણસોએ ન ખાધું હોય તે પહેલાં પોતે ખાય; તો પછી દેવઓએ ન ખાધું હોય તેની પહેલાં ખાય તેનું તો શું કહેવું ? તેથી ખાવું નહિ. ૮

પણ તે વિષે યાજ્ઞવલ્કયે કહ્યું છે, ' જો તે ન ખાય તો તે પિતૃદેવત્ય (પિતાને દેવતા ગણી યજ્ઞ કરનાર) થાય, અને જો તે ખાય તો તે દેવોની પ્હેલાં ખાય છે. તેથી જે ખાધેલું ન ખાધેલું ગણાય તે ખાવું. જે હવિષ તરીકે લેવાતું નથી તે ખાધેલું ન ખાધેલું ગણાય. તે જો તે ખાય તો અપિતૃદેવત્ય થાય. જે હવિ તરીકે લેવાતું નથી તે ખાય તો તેથી દેવોની પ્હેલાં ખાતો નથી ૯

તે અરણ્યમાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલું ખાય, જે અરણ્યની ઔષધિઓ છે અથવા જે વૃક્ષમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું [એટલે કે ફળ] છે. તે વિષે બર્કુર્વાર્ષ્ણ[5] કહે છે ' મારે માટે અડદ રાંધો આ હવિ તરીકે લેવાતું નથી. ' તે પ્રમાણે કરવું નહિ શાથી જે શમી ધાન્ય છે. તે વ્રીહિ અને યવનો ઉમેરો છે, તેથી વ્રીહિ અને યવને આના વડે ઘણાં કરે છે. તેથી અરણ્યમાંથી ઉત્પન્ન થએલું ખાવું. ૧૦

તે આહવનીય આગારમાં જ આ રાતે સુવે, અથવા ગાર્હપત્ય આગારે. જે વ્રતનો અંગીકાર કરે છે તે દેવતાઓની પાસે છે. તે જેની પાસે છે તેમની વચ્ચે જ સુવે છે. નીચે સુવુ.[6] નીચેથી જ જાણે વધારે સારાની સેવા થાય છે. ૧૧

અન્નત્યાગ કરવાનો રીવાજ થઇ જવાથી અન્નત્યાગનો દિવસ એવો અર્થ, અને પછી ઉપવાસમાં કેવળ અન્નત્યાગનો અર્થ. બૌદ્ધોનો ઉપોસથ શબ્દ તેમ જ જૈનોના 'પોસા' શબ્દનો પણ આ ઉપવસથ સાથે સંબંધ હશે. તેઓએ આ વૈદિક ક્રિયાનો પોતપોતાના ધર્માનુસાર ફેરવી ઉપયોગ કર્યો હશે.

૫ ' વૃષાનો પુત્ર વાર્ષ્ણ, બર્કુ તેનું નામ ' સા.

૬ ' ખાટલા ઉપર ન સુવું ' સા. ' આસ્તરણનો વાંધો નહિ. ' એગલીંગ શ બ્રા. પૃ. ૬ સે. બુ. ઈ. વો. ૧૨

૭૦

હિંદી બ્રાહ્મણમાં આવેલો મનુમત્સ્યવૃત્તાંત

મનુને માટે સવારમાં તેઓ ધોવાને પાણી લાવ્યા; જેવી રીતે હાથ ધોવાને માટે હાલ પણ લાવે છે તેમ. તે ધોતો હતો એવામાં તેના હાથમાં માછલું આવ્યું. ૧

તે તેનો આગળ વાણી વધ્યું: "મારૂં પાલન કર, હું તને પાર પહોંચાડીશ"."શેમાંથી પાર પહોંચાડીશ?" (મનુએ પૂછ્યું). "આ સર્વ પ્રજાઓને પૂર તાણી જશે, તેમાંથી હું તને પાર ઉતારીશ." "તારૂં પોષણ કેવી રીતે કરવું?" (મનુએ પૂછ્યું).૨

તેણે કહ્યું: "જ્યારે અમે નાનાં હોઇએ છીએ ત્યારે અમારો બહુ નાશ થાય છે. વળી માછલું જ માછલાને ગળી જાય છે. પ્હેલાં મને ઘડામાં પોષજે; જ્યારે તેનાથી મોટું થઈ જાઉં, ત્યારે ખાડો ખોદી તેમાં મને પોષજે; જ્યારે તેનાથી મોટું થઇ જાઉં ત્યારે મને સમુદ્રે લઈ જજે; કારણકે તે સમયે હું નાશથી અતીત થઈશ. ૩

તે એકદમ ઝષ થઇ ગયું,કારણકે તે મોટું વધે છે.(તેણે કહ્યું) "હવે, અમુક તિથિએ વર્ષે પૂર આવશે ત્યારે નાવ કરી મારી પાસે આવજે. તે પૂર ચઢતાં નાવમાં ચઢી જજે, પછી તને પાર ઉતારીશ. ૪

આ રીતે તેનું પોષણ કરીને તેને સમુદ્રમાં લઈ ગયો. તેણે જે તિથિ અને વર્ષ કહ્યું હતું તે તિથિ વર્ષે નાવ કરી પાસે આવ્યો. પૂર ચઢતાં તે નાવ ઉપર ચઢયો. તે માછલું તેની પાસે તરતું તરતું ગયું. તેના શૃંગ ઉપર નાવનું દોરડું બાંધ્યું. તેનાવડે પેલા ઉત્તરના પર્વત તરફ દોડયો. ૫

તેણે કહ્યું "મેં તને પાર ઉતાર્યો છે. નાવને ઝાડે બાંધ. પર્વત ઉપર હોય ત્યાં સુધી પાણી તને અંદરથી કાપી, ન

નાંખે. જેમ જેમ પાણી સરકે તેમ તેમ તેની પછવાડે તું સરકજે" તે આ ઉત્તરગિરિનું મનુનું અપસરણ (કહેવાય છે). પૂર તે સર્વ પ્રજાઓને લઇ ગયું. પછી એકલો મનુ અહીં બચ્યો. ૬

૭૧

અશ્વિકુમારો અને ચ્યવનનું ઉપાખ્યાન

જ્યારે ભૃગુઓ અથવા અંગિરસો સ્વર્ગ લોક પામ્યાં ત્યારે ચ્યવન ભાર્ગવ અથવા ચ્યવન આંગિરસ ઘરડો ભૂત જેવો[૧] પછવાડે રહી ગયો. ૧

તે સમયે મનુવંશનો શર્યાત પોતાના ટોળી સાથે ફરતો ફરતો અહીંઆ આવ્યો. તેણે તેની પડોશમાં પડાવ નાખ્યો.તેના છોકરાઓએ રમતાં રમતાં આ ડોસાને ભૂત જેવાને નકામો માની પથરા વડે કૂટયો. ૨

તે શર્યાતના છોકરાઓ ઉપર ગુસ્સે થયો. તેઓમાં વિરોધ પેદા કર્યો. બાપ દીકરા જોડે અને ભાઈ ભાઇ જોડે લડયા. ૩

શર્યાતે વિચાર કર્યો 'મેં કંઇક કર્યું હોવું જોઇએ તેથી આમ બન્યું.' તેણે ગોવાળોને અને ભરવાડોને બોલાવડાવી કહ્યું. ૪

તેણે કહ્યું "આજે તમારામાંથી કોઇએ અહીંઆ કાંઇ જોયું?" તેઓએ કહ્યું "અહીંઆ એક ઘરડો ભૂત જેવો પુરુષ સુતો છે. તેને નકામો માની કુમારોએ પથરાવતી કૂટયો." તેણે જાણ્યું કે તે ચ્યવન છે. ૫

તેણે રથ જોડીને શાર્યાતી સુકન્યાને બેસાડી(તે) હાંકયો;જ્યાં ઋષિ હતા ત્યાં આવ્યો. ૬

---

૧. ભૂત જેવા. कृत्यारूपम्. અભિચાર કર્મથી ધારણ કરેલું કોઈ વિચિત્રરૂપ.

તેણે કહ્યું “ઋષિ તને નમસ્કાર ! મેં ઓળખ્યા નહિ તેથી અપરાધ થયો. આ સુકન્યા. તેનાવડે હું પ્રાયશ્ચિત કરૂં છું. મારી ટોળી સંપને પામો.” તેની ટોળી તરત જ સંપ પામી. તે શર્યાત માનવ તરત જ ત્યાંથી ઉપડયો, બીજો અપરાધ ન થાય એમ ધારીને. ૭

અશ્વીઓ દવા કરતાં કરતાં આ પ્રદેશમાં આવ્યા. તે સુકન્યાની પાસે આવ્યા. તેઓએ તેની સાથે મૈથુન ઇચ્છયું. (તેણે) તે ના પાડી. ૮

તેઓએ કહ્યું “સુકન્યા ! તું કેમ આ ઘરડા, ભૂત જેવાની પાસે સુવે છે ? અમારી પછવાડે આવ”. તેણે કહ્યું “જેને પિતાએ મને આપી તેને હું તે જીવતો હોય ત્યાંસુધી ન છોડું”. આ ઋષિ જાણતા હતા. ૯

તેણે કહ્યું “સુકન્યા ! પેલાઓએ તને શું કહ્યું ?” તેને આ બધું કહ્યું. આ જાણ્યા પછી તે બોલ્યો. “જો તેઓ તને ફરીથી આમ કહે તો તું એમ કહેજે ‘તમે સંપૂર્ણ જેવા નથી તમે સુસમૃદ્ધ જેવા નથી અને મારા પતિની નિંદા કરો છો !’ તેઓ જો તને પૂછે કે ‘અમે શાનાથી અપૂર્ણ છીએ અને શાનાથી અસમૃદ્ધ છીએ’ તો તું કહેજે ‘મારા પતિને ફરીથી યુવાન કરો પછી હું તમને કહીશ”. તેની પાસે તેઓ ફરીથી આવ્યા. તેને એનું એ જ કહ્યું. ૧૦

તેણે કહ્યું “તમે સંપૂર્ણ જેવા નથી સુસમૃદ્ધ જેવા નથી” ઇત્યાદિ. ૧૧

તેઓએ કહ્યું “આ સરોવર પાસે એને લઈ જા. તે જે વયની ઇચ્છા કરશે તે વય સાથે બ્હાર નીકળશે.” તેને તે સરોવર પાસે લઈ ગઈ. તેણે જે વયની ઇચ્છા કરી તે વયથી તે બહાર આવ્યો. ૧૨

તેઓએ કહ્યું "સુકન્યા અમે શાના વડે અસર્વ છીએ, શાના વડે અસમૃદ્ધ છીએ?" ઋષિએ જ તેમને જવાબ આપ્યો "કુરુક્ષેત્રમાં પેલા દેવો યજ્ઞ કરે છે; તે તમને બેને યજ્ઞથી આઘા રાખે છે. તેથી તમે અસર્વ (અપૂર્ણ) છો અને અસમૃદ્ધ છો." તે અશ્વીઓ ત્યાંથી ચાલ્યા અને યજ્ઞ કરતા દેવોની પાસે બહિષ્પવમાનની સ્તુતિ થઇ ગયા પછી આવ્યા. ૧૩

તેઓએ કહ્યું "અમને બોલાવો". તે દેવતાઓએ કહ્યું "અમે તમને નહિ બોલાવીએ. માણુસોમાં વૈદુ કરતા તમે માણુસોનો સંસર્ગ ખૂબ પામ્યા છો." ૧૪

તેઓએ કહ્યું "તમે માથા વિનાનો યજ્ઞ કરો છો." "માથા વિનાનો કેવી રીતે?" (દેવોએ પૂછ્યું)."અમને બોલાવો પછી તમને કહીશું" "ઠીક" એમ કહી તેમને બોલાવ્યા. તેમને માટે આ આશ્વિન ગ્રહને (પાત્રને) લીધો. તે બંને યજ્ઞના અધ્વર્યુ થયા. તેઓએ યજ્ઞનું શિર પાછું મુકયું. પછી, દિવાકીર્ત્યોના બ્રાહ્મણમાં કહેવાયુ છે,કે શી રીતે યજ્ઞનું શિર પાછું મૂકાયું. શાથી જે તે બહિષ્પવમાનની સ્તુતિ થયા પછી આવ્યા તેથી બહિષ્પવમાનની સ્તુતિ થયાં પછી પાત્ર લેવાય છે. ૧૫

૭૨

યૂપારોહ બ્રાહ્મણ

હવે નેષ્ટા પત્નીને (શાલાની) બ્હાર લઇજવા ઇચ્છતો, દીક્ષિત વસ્ત્રથી બ્હાર કુશનું[૧] વસ્ત્ર અથવા ચણીઓ[૨] પ્હેરાવે છે.

૧ કુશનું વસ્ત્ર—કૌશ. દાભનું વસ્ત્ર, અથવા 'કૃમિકોશ વિકાર ભૂત'–કોસેટામાંથી બનાવેલું રેશમ. સા.

૨ ચણીઓ–ચંડાતક 'વિલાસિનીનું સાથળને અડધે સુધી ઢાંકતુ વસ્ત્ર,

પત્ની જે યજ્ઞનું આ જઘનાર્ધ (પાછલો ભાગ) છે, તેની પાસે, આમ પૂર્વતરફ (લઈ જતો)[3], યજ્ઞને પ્રસન્ન કરાવવા ઇચ્છે છે. જે નાભિની નીચે છે તે પત્નીનું અમેધ્ય છે; દર્ભ મેધ્ય છે. તેથી આનું જે અમેધ્ય જ છે તે જ આ દર્ભોવડે મેધ્ય કરી પછી એને પૂર્વતરફ લઇ જઇ યજ્ઞને પ્રસન્ન કરાવે છે. તેથી નેષ્ટા પત્નીને (શાલાની) બહાર લઈ જવા ઈચ્છતો દીક્ષિત વસ્ત્રની બહાર કુશનું વસ્ત્ર અથવા કુશનો ચણીઓ પહેરાવે છે. ૮

પછી નીસરણીને ટેકવે છે. તે દક્ષિણથી ઉત્તર તરફ ચઢે અથવા ઉત્તરથી દક્ષિણ તરફ. દક્ષિણથી જ ઉત્તર તરફ ચઢવું; તેથી ઉંચો થાય છે. ૯

તે ચઢવા જતાં જાયાને બોલાવે છે "હે જાયા! આવ.આપણે સ્વર્ગે ચઢીએ." "ચઢીએ" જાયા કહે છે. તે સ્ત્રીને સંબોધન કરે છે શાથી જે, જે સ્ત્રી છે તે પોતાનું અર્ધ છે. તેથી જ્યાંસુધી સ્ત્રીને મેળવતો નથી ત્યાંસુધી આ પ્રજાવાળો થતો નથી, ત્યાંસુધી તે અધુરો રહે છે. પછી જ્યારે સ્ત્રીને મેળવે છે ત્યારે જ તે પ્રજા પામે છે, ત્યારે જ તે સંપૂર્ણ થાય છે. 'સમગ્ર થઇને આ ગતિએ જાઉં' એમ (વિચારે છે), તેથી સ્રીને સંબોધન કરે છે. ૧૦

તે ચઢે છે, 'પ્રજાપતિની પ્રજા થયાં છીએ' (એ મન્ત્ર સાથે). એ પ્રજાપતિની પ્રજા થાય છે જે વાજપેય યજ્ઞ કરે છે. ૧૧

નૃત્તોપયિક તરીકે ઢાંકવાનું ઉરુકંચુક, અર્ધોરુક વસ્ત્ર. કર્કોપાધ્યાય 'ચલન' (ચણીઓ) એવો અર્થ કરે છે.' સા.

૩. પત્નીની શાલા યજ્ઞની પશ્ચિમ દિશામાં હોય છે માટે જઘનાર્ધ એટલે પાછલો ભાગ કહેવાય છે; ત્યાંથી બ્હાર કહાડી નેષ્ટા તેની પૂર્વ તરફ રહેલા યજ્ઞ તરફ તેને લઈ જાય છે. મૂળની વાક્યરચના બરાબર સ્ફુટ થતી નથી. ભાવાર્થ સમજાય છે.

પછી તે ઘઉંને (ઘઉંના ચષાલ એટલે યૂપ ઉપરના કડકાને) અડકે છે, ‘હે દેવતાઓ અમે સ્વર્ગમાં જઇએ’ (એ મન્ત્ર સાથે). તે સ્વર્ગમાં જાય છે જે વાજપેય યજ્ઞ કરે છે. ૧૨

તે ઘઉંને અડકે છે, શાથી જે ઘઉં એ અન્ન છે. તે અન્નને મેળવે છે જે વાજપેય યજ્ઞ કરે છે. જે વાજપેય છે તે જ અન્નપેય છે. તેથી જે અન્નને જીતે છે તેનાવડે જ આ ગતિને પામીને સ્પર્શ કરે છે, તે પોતાનું કરે છે. તેથી ઘઉંને અડકે છે. ૧૩

પછી માથાથી (તેટલા માપથી) યૂપ ઉપર ચઢે છે, ‘અમે અમૃત થઇએ’ (એ મન્ત્ર સાથે). એનાવડે દેવલોકને જીતે છે. ૧૪

પછી દિશાઓને જોતો જપ કરે છે ‘અમને તમારી ઇંદ્રિયો મળો, અમને તમારૂં પૌરુષ મળો, અમને ક્રતુ મળો અમને તમારાં વર્ચસ મળો (વા. સં ૯. ૨૨).’ આ બધું તે મેળવે છે જે વાજપેય યજ્ઞ કરે છે. પ્રજાપતિને તે જીતે છે. આ બધું પ્રજાપતિ જ છે. તે આ બધાનું યશ, ઇંદ્રિય, અને વીર્ય છે. તે લઇને બધુ પોતામાં મૂકે છે, પોતાનું કરે છે. તેથી તે દિશાઓને જોતો જપે છે. ૧૫

પછી તેની પછવાડે મીઠાના પડીઆ ઉપર નાંખે છે. પશુઓ એ મીઠું છે, અન્ન એ પશુઓ છે. તે અન્નને જીતે છે ઇત્યાદિ. તેથી તેના તરફ મીઠાના પડીઆ ઉપર નાખે છે. ૧૬

અશ્વત્થ અને પલાશના પાંદડમાં તે બાંધેલાં હોય છે. કારણકે (પૂર્વે) તે સમયે અશ્વત્થમાં રહેલા મરુતોને ઇંદ્રે બોલાવ્યા. તેથી અશ્વત્થમાં અને પલાશમાં બંધાય છે. વૈશ્યો તેની પછવાડે ઉપર નાખે છે. વૈશ્યો મરુતો છે, અન્ન વૈશ્યો છે. તેથી વૈશ્યો ઉપર નાખે છે. તેઓ સત્તર છે. પ્રજાપતિ સત્તર છે. તેથી તે પ્રજાપતિને જીતે છે. ૧૭

પછી આને (પૃથ્વીને) જોતાં જપે છે. 'માતા પૃથ્વીને નમસ્કાર! માતા પૃથ્વીને નમસ્કાર!' અભિષેક પામતા બૃહસ્પતિથી પૃથ્વી બ્હીની, 'આ મહાન થયો છે શાથી કે તેનો અભિષેક થયો છે, રખેને એ મારો અનાદર કરે.' બૃહસ્પતિ પૃથ્વીથી બ્હી'ન્યો 'આ અમારી અવગણુના ન કરે.' તેથી આના વડે જ આ મિત્રતા કરી, શાથી જે માતા પુત્રને ન હણે પુત્ર માતાને નહિ. ૧૮

આ બૃહસ્પતિસવ એ જ વાજપેય છે. પૃથ્વી આનાથી બ્હીએ છે, 'આનો અભિષેક થયો માટે એ મોટો થયો. રખેને એ મારી અવગણુના કરે.' તે આનાથી બ્હીએ છે 'આ મારી અવગણુના ન કરે.' તેથી તે એની સાથે મિત્રતા કરે છે, માતા પુત્રને ન હણે પુત્ર માતાને ન હણે. ૧૯

પછી હિરણ્યને (લક્ષ્મીને) ઉતરે છે. હિરણ્ય એ અમર આયુષ છે, તેથી તે અમર આયુષમાં પ્રતિષ્ઠા પામે છે. ૨૦

શબ્દાનુક્રમ

[સૂચના—આ મૂળ પાઠોના શબ્દોનો અનુક્રમ છે. એમાં નામ, સર્વનામ, વિશેષણ, કૃદંત અને નિપાત આપ્યાં છે. સ્પષ્ટતાની ખાતર કેટલાક સ્થાને રૂપાખ્યાનો પણ નોંધ્યા છે. ધાતુપાઠ અર્થ સાથે જૂદો આપ્યો છે. ઉપસર્ગો જૂદા આપ્યા નથી પણ તે તે ધાતુ સાથે આપ્યા છે. આંકડા પૃષ્ઠને સૂચવે છે.]

अकाम १५९.
अ[illegible]षिवला ११७.
अक्तु ५५, ७६.
अक्रविहस्त ४९,
अक्ष ८०, ८१, ८३, १११, १४६, १६६.
अक्षत १५९.
अक्षर १६९, १७०.
अगद १२८, १८१.
अगोह्य १२६.
अग्नि १, २, ३, १८, १९, २३, ३०, ५६, ६७, ८३, ९४, १०७, १२१, १२२, १२३, १२४, १२६, १२७, १३७, १३९, १४०, १४१, १४२, १४३, १४४, १४९, १५३, १५६, १५८, १६०, १६२, १६४, १८९. ઇત્યાદિ
अग्निदूत ७८, १३८.
अग्निवासस् १६०.
अग्निषोमा (द्वि—व०) १२२, १२४.
अग्र ८४, ८५, १०५, ११४, १२२, १५१, १५२, १५४, १५८, १६०, १६६, १९१.
अग्रिया ९१.
अग्रेगू १२२.
अग्रेत्वरी १६४.
अग्रेपू १२२.
अघ १८, १९, ६१.
अघशंस् १२१, १३१.
अघ्न्य ३९.
अघ्न्या ५३, १२१, १४३.
अंक १८२.
अंकुशिन् ८१.
अंग २, ३९, ११५, ११६, १४७.
अंगार ८२.
अंगिर ४४.
अंगिरस् २, ७४, ७५, १००, १०१, १२३, १८३, १८५, १८७,
अंहस् १२९.
अंहूरण २४.
अचित् ६६.
अचित्ति ६५.
अचिन्न ४४.
अच्छ २३, ३५, ३६, ५०, १४१, १६१.
अच्छिद्र ५०, १२२, १२३, १२४, १२६.

अच्युतच्युत् ३२.
अज ८९, १५६.
अजर १५४, १५६, १६५.
अजाश्व ५९.
अजिन १७७.
अजिर १२७, १४१.
अजीगर्त १८०, १८२
अजीत १५९.
अजुर्य ४५.
अज्रस् ८.
अञ्जःसव १५८.
अञ्जि ९२.
अंश १७६.
अंशु १६९.
अं्मत् १६९.
अणीयः ्५४.
अतः ५, ४९, ६९, ७१, ७६, १०१, १२५, १८५, १५०.
अतमेरु १२४.
अत्र १६३.
अतिक्रमे २४.
अतिच्छन्दस् १८५.
अतितारिणी १७७.
अतिना् १९२.
अतिविधे ५०.
अति्द् ९८.
अतिष्ठा १८५, १८६, १८७, १८८.
अति् न्ती १०.
अता्ग् १८५.
अतीव १३८.
अतृ १८६.
अत्क ९३.
अ चेतन ५४.
अत्र ४२, १८९.
अथ १७, ४२, ७१, ७७, ८८, १००, ११२, ११५, ११८, १२७, १२८, १३९, १४०, १५४, १५६, १५८, १७४, १७८, १८०, १८१, १८३, १८४, १८५, १८६, १८७, १८९, १९०, १९१, १९२, १९४, १९५, १९६, १९७, १९८.
अथर्वन् ७१, ७५, १४७, १४८.
अदस् १४८.
अदब्ध ८६, ८७, १२६, १२७.
अदस् २०, ६८, ११०, १६४, १८०, १९५, १९७.
(अमी) २१, २२, १९४.
(अमुम्) १३८, १४०, १६४.
(अमुया) (અવ્યય) ૯.
(अमुष्मिन) १८८.
(अमुष्याः) १४६.
(असौ) २४, ११६, १४५, १४६.
अदाभ्य १२७.
अ् ति २५, २८, ४१, ४९, ६३, ६९, १२३, १२४, १२६, १२७, १३१, १६५.
अ्ज्ञात ३९.
अदृश्यमान १५३.
अद्धा ११५.
अद्भुत ५.
अद्मसद् ६२.

अग्नि ७, १७, ४४, ७१, ७८, ९५, ११२, १२२, १२७, १३६, १५४, १५५, १९३.
अद्रि ५६, ७२, १२३.
अद्रिदुग्ध १००.
अध ५८, ६१, ६७, ९४, ९५, १४१.
अधम ७.
अधर १०, ३०, १६१.
अधर्म १७१.
अधस् ११५, १६४, १९१.
अधस्ता १९१.
अधीऽक्ष ३८.
अधिगर्त्य ४९.
अधिपति १४४, १४९, १८६.
अधिपत्नी १४९.
अधिपा ६७.
अधिनिवप १७२.
अधिष्ठाता १४५.
अधिश्रित १३७, १५३, १५५.
अधृष्ट १००.
अधोवचस् १४७.
अध्यक्ष ११५.
अव्याकृत ६९.
अध्वन् ९८, १०४, १४२.
अध्वर २, ४४, ७०.
अध्वर त १२४.
अध्वर्यु १८०, १९५.
अनंत ८५, १५३.
अनपव्ययत् १३१,
अनपस्फुरन्ती ४३, १६३.
अनपस्फुरट १८६.
अनाभि १५९, १६३.
अनमा ७७, १२१, १६५.
अनर्घ्य १९३.
अनव क्लृप्त १९०.,
अनन्न १९०.
अनश्वित १९०.
अनभ्रात् १९०.
अनस् ३८.
अनागस् ५१, ६६.
अना र १३०.
अनाधृष्ट १२६.
अनावि १३०.
अनावृत् ९५.
अनिवे न–ना १०.
अनि ित १२५.
अनिव १००.
अनीक ६७, १३२.
अनु ७१.
अनुकामकृत् ७२.
अ कामिनी १२७.
अनुगृहीत १८४.
अनुदित ९०.
अनुपस्प ान ७४.
अनुपक्षित १५०.
अ पदस्वती १३९.
अ वीक्ष्यमाण १९६, १९७.
अ व्रत ७९, १४३.
अनूच्य १८५.
अनृत २१, ६५, १२१, १४६, १७०, १८९, १९०.
अन ् ६५.
अनेहस् १३१.

अंत ૧૬, ૬૧, ૮૩, ૮૭, ૯૯, ૧૮૩, ૧૮૮.
अंतर् ૨૦, ૩૦, ૪૪, ૪૮, ૪૯, ૫૯, ૬૪, ૧૨૬, ૧૪૫, ૧૪૮, ૧૫૩, ૧૫૪, ૧૬૦, ૧૬૨, ૧૬૫, ૧૯૨.
अंतर ૯૦, ૧૯૫.
अंतरतः ૧૮૯.
अंतरा ૧૪૨, ૧૪૬, ૧૫૬.
अंतरिक्ष ૪, ૨૭, ૩૦, ૫૬, ૫૭, ૫૯, ૭૧, ૧૦૬, ૧૧૮, ૧૨૨, ૧૨૩, ૧૩૬, ૧૩૮, ૧૪૪, ૧૪૯, ૧૫૧, ૧૫૫, ૧૬૦, ૧૬૪.
अंतरिक्षप्रा ૯૬.
अंतरेण ૧૮૮, ૧૮૯.
अंतर्धाय ૧૮૬.
अंतवत् ૧૫૩.
अंति ૧૫૫.
अंतिक ૧૪૫.
अंतिगृह ૯૧.
अंध ૬૭.
अंध्र ૧૮૩.
अन्न ૧૦૩, ૧૦૯, ૧૫૪, ૧૫૮, ૧૬૦, ૧૯૬, ૧૯૭.
अन्न[illegible]म ૧૦૨.
अन्नपेय ૧૯૬, ૧૯૭.
अन्नभाग ૧૪૪, ૧૬૧.
अन्नवत् ૧૦૨.
अन्य ૩૫, ૫૮, ૬૩, ૭૪, ૮૦, ૮૨, ૮૩, ૮૪, ૮૮, ૯૦, ૧૦૩, ૧૦૮, ૧૧૪, ૧૧૬, ૧૨૯, ૧૩૭, ૧૪૩, ૧[illegible], ૧૫૨, ૧૫૪, ૧૬૫, ૧૬૬.
अन्यक्षेत्र ૧૪૦.
अन्यमन्यम् ૧૦૩.
अन्वच् ૧૮૪.
अन्वारभ्य ૧૮૨.
अप् ૭, ૮, ૯, ૧૦, ૧૩, ૨૦, ૨૨, ૨૫, ૩૧, ૩૭, ૩૯, ૪૧, ૫૨, ૫૬, ૬૭, ૭૬, ૮૪, ૮૬, ૮૯, ૯૪, ૯૫, ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૧૧, ૧૨૨, ૧૨૪, ૧૨૬, ૧૨૭, ૧૩૨, ૧૪૪, ૧૪૫, ૧૪૯, ૧૫૫, ૧૫૬, ૧૫૮, ૧૬૦, ૧૬૧, ૧૬૨, ૧૬૪, ૧૭૭, ૧૮૬, ૧૮૯.
अपकाम ૧૩૦, ૧૩૮.
अपधा ૩૦,
अपभर्तवै ૭૪.
अपर ૧૮૦, ૧૮૩, ૧૮૫, ૧૯૬.
अपरिगृहीत ૧૨૬.
अपरी ૧૧, ૧૦૨.
अपरुद्ध ૧૪૦.
अपस्तमा ૮૬.
अपहत ૧૨૨, ૧૨૩,
अपाक ૨૫.
अपाञ्च् ૭૧, ૧૪૦.
अपाच्य ૧૮૭.
अपात्-द् ૯, ૧૫૪.
अपार ૪૧.
अपितृदेवत्य ૧૯૦.
अपिहित ૧૦, ૪૭, ૧૧૪.

अपुत्र १७८.
अपुष्प १२९.
अपूर्व १२६, १५५.
अपृणत् १०४.
अप्य ९४.
अप्रकेत ११४.
अप्रचतन्‌ १०३.
अप्रति ६१.
अप्रतीत ४१.
अप्रमादम् १५८, १६०.
अप्राणत् १५२.
अप्रिय १६१.
अप्सर १६०, १६४, १७०.
अफल १२८, १२९.
अबन्ध १४६.
अब्राह्मण १७३.
अभिक्षिपत् ५१.
अभिचक्ष्य १५.
अभितः २२, १४४, १५२, १५३.
अभिपश्यत् १५४.
अभिभूत्योजस् ४१.
अभिमाति ६.
अभिशुम्भमाना १५.
अभिषिक्त १८४, १८६, १८७.
अभिषिषिचान १९७.
अभिषेक्ष्यत् १८६.
अभि[illegible] १८०.
अभिष्टिद्युम्न ४५,
अभिस्वर १०४.
अभीक्षमाण १८८.
अभीद्ध ११७.
अभीवारं १३७.
अभीषाह् १६४.
अभीशु १२७, १३१.
अभुज-क् ९४.
अभ्र ५५, ५६, ८५.
अभ्युत्कृष्ट १८६.
अभ्व १४, ४६.
अमति ४८.
अमंतु १०९.
अमन्यमान ३२.
अमर्त्य २७, ११२, १६०.
अमानुष १८१, १८०.
अमानुषी ९३.
अमित्र ३२, १३०, १३१.
अमित्रहा ७२.
अमि[illegible] १६.
अमीतवर्णा ४६.
अमीवचातन १२८.
अमुर १४७.
अमृत (વિ૦ અને ન૦) ४०, ११३, ११४, १२६, १३७, १४४, १५४, १५६, १५८, १५९, १८८, १९६, १९८.
अमृतत्व २६, १७७.
अमृता ९३.
अमृध्र १३१.
अमेध्य १८९, १९५.
अम्बा १२८.
अम्भस् ११३.
अयक्ष्म १२१, १६१, १६५.
अयजमान १८४.

अयस्यु ६२.
अयस ४९.
अयःस्थूण ४९.
अयन ३७.
अयात १५२.
अयास्य १००, १८०.
अयुत १५४.
अयुध्वी ९९.
अया[illegible] ८.
अर १२.
अरम् ६६, १०२.
अरणं ५८, १०३.
अर्पित ५९, ८९.
अर्य ६६, ८३.
अर्यमन् २१, ६३, १०३.
अर्यस्य ५८.
अर्वत् ५६, ७२.
अर्वाक १७, ४८, ५२, ६१, ६६, ११५.
अर्ह १८६.
अलक १००.
अल्प १८४.
अवक्राम[illegible] १३१.
अवगत्य १३०,
अवदत: १०४,
अवदावद: १७७,
अवद्य ७६, १४७.
अवधूत १२३, १२४.
अवभ्र ८६.
अवनि ५७.
अवनेग्य १९१.
अ[illegible]नजन १९१.
अवनेनि[illegible]न १९१.
अवभृथ १८२.
अवम[illegible] २०.
अवर ३२, १४७, १५०.
अवस् २७, ३२, ६०, ६१, ६९. १०६.
अवसर्पण १९२.
अव[illegible]ान ७६,
अवसित १२.
अवसृष्ट १२७.
अवस्तात् ११४.
अवस्यु: ७, ३६.
अवा[illegible]त २४.
अवाचीन १६५.
अवात ११४.
अवि १५५.
अविचाचल १५२.
अविद्वेष १४३.
अविराधयन्ती १३९.
अवित् ३१.
अविपाल १९३.
अवीर ९१.
अवृकम् ६८.
अशन १९०.
अशना १८०.
अशित १५०.
अशिव ९६.
अ[illegible]ीति १३८.
अशुद्ध. १२३.
अश्रु ९४, ९५.
अश्मन् ३०, ६७, १३१, १६०, १६१.

अश्व ૧૧, ૧૭, ૩૧, ૪૫, ૪૭, ૪૮, ૫૧, ૫૨, ૮૦, ૮૩, ૮૬, ૯૩, ૧૦૦, ૧૨૭, ૧૨૮, ૧૩૧, ૧૪૩, ૧૫૮, ૧૬૦, ૧૬૫.

अश्वत्थ ૧૨૮, ૧૯૭.

अश्वपर्ण ૧૩૨.

अश्वबुध्य ૧૪, ૧૫.

अश्ववती ૧૭, ૧૨૯.

अश्वा ૩૫.

अश्वाजनी ૪૯, ૧૩૧.

अश्विन् ૧૭, ૬૯, ૭૦, ૭૧, ૮૭, ૧૦૮, ૧૨૨, ૧૨૪, ૧૪૦, ૧૪૧, ૧૫૯, ૧૮૫, ૧૯૩, ૧૯૪.

अषळ्ह ૧૧.

अष्टक ૧૮૩.

अष्टन् ૧૩૮.

अष्टाक्षर ૧૬૯.

अष्ट्रा ૫૯.

असं[illegible]य ૧૫૪.

असंज्ञा ૧૯૩.

असत् ૧૧૩, ૧૧૪.

असना ૯૧.

असंधेय ૧૮૩.

असपत्न ૧૬૩.

असंबाध ૧૫૮.

अस[illegible] ૧૯૪.

[illegible] ૧૯૪, ૧૯૬.

अस[illegible]म ૬.

अ[illegible]सिक्ता ૮૬.

असित ૪૬.

असितज्ञु ૧૬૦.

असु ૭૮, ૧૦૭, ૧૩૯.

असुतृप ૭૮, ૯૦.

असुन्वत् ૨૭.

असुर ૨૬, ૫૨, ૮૯, ૧૪૪, ૧૪૬, ૧૫૮, ૧૭૫, ૧૮૬.

असुर्य ૪૦.

असूर ૭૦.

असूर्त ૮૯.

असेन्य ૧૦૦.

अस्त ૭૬, ૮૨, ૯૧, ૯૫, ૧૫૩.

अस्मत्-द् (अहम् આદિ રૂપાન્તર સાથે) ૬, ૧૭, ૨૧, ૩૭, ૪૦, ૪૧, ૪૨, ૪૬, ૬૩, ૬૬, ૬૯, ૭૦, ૭૮, ૭૯, ૮૦, ૮૩, ૯૧, ૯૫, ૯૯, ૧૦૧, ૧૦૮, ૧૦૯, ૧૧૦, ૧૧૧, ૧૧૭, ૧૨૧, ૧૨૨, ૧૨૫, ૧૩૦, ૧૩૧, ૧૩૨, ૧૩૬, ૧૩૮, ૧૫૩, ૧૫૬, ૧૫૯, ૧૬૧, ૧૬૪, ૧૬૫, ૧૬૯, ૧૭૦, ૧૭૧, ૧૭૨, ૧૭૬, ૧૭૯, ૧૮૦, ૧૮૨, ૧૮૩, ૧૮૮, ૧૮૯, ૧૯૦, ૧૯૩. ઇત્યાદિ.

अस्मा[illegible] ૧૮.

अस्मे[illegible]ति ૯૮.

अस्वप्न ૧૫૮,

अह ૧૩, ૩૯, ૫૧.

अहत ૧૫૯.

अहन् ૨૭, ૪૭, ૫૮, ૬૮, ૭૬, ૯૦, ૯૨, ૯૪, ૯૬, ૧૧૩, ૧૮૨, ૧૮૬, ૧૮૭.

अहस्त ९, ८२.
अहि ७, ८, ९, ११, ३०, ३३, ३७, १३१.
अहिगोप १०.
अह्णान ६४.
अह्णीयमान ४९.
अहोरात्र ११८, १५४, १५८, १६२, १६४.
अह्रूत १२२.

आ.

आ ५, १३, १७, २१, २३, ३८, ४६, ५९, ७५, १५३, १८८.
आकूति १४९, १५०.
आक्रन्द १६३.
आखर १३९.
आख्यातृ १८४.
आख्यान १८४.
आगत १६६.
आगन्तृ १९२.
आगस् ५८, ६५, ६८.
आघाटि ११६.
आङ्गिरस १७०, १७१, १८२, १९२.
आंगूष २५.
आचरन्ता १३०.
आजाता ११५.
आजि ६०, ६२, ८७, ११५, १३०.
आजीगर्ति १८२.
आंजनगंधि ११७.
आत ८, ५६, ८७, ८८.
आतता २२.
आतस्थिवस् ३२.
आति ९३.
आतिष्ठत १४४.
आत्मदा १०५.
आत्मन् १२८, १२९, १४३, १५६, १५९, १७०, १७७, १७९, १८०, १९६, १९७.
आत्मन्वत् १५१, १५६.
आदधत् ८१.
आदाय १२५, १७९, १८०.
आदित्य ५, २४, १०८, १२२, १२३, १२७, १३८, १५३, १८५, १८७.
आधिपत्य १८४, १८५, १८६, १८७, १८८.
आधी २१, ९५.
आध्र १०२.
आनशान १३७.
आनुष्टुभ १८५.
आप् ४५, १८८.
आपि २५, ६८, १०४.
आपित्व १५२.
आप्त १७०.
आप्त्य २२, १८५, १८७.
आप्रीत १८०.
आप्य २३ ६०, ७०.
आभु ११४.
आभूति १७७.
आभृत ६.
आभोगय २५.
आ[illegible]नल् १३९.

आमाद् १२३.
आमिनाना १५.
आमुष्यायण १४६.
आयती १११, ११२.
आयुध १२, ९९, १३१.
आयुष् ५, १५, ७८, ८४, १२४, १५०, १६०, १६५, १८८, १९८,
आरभमाणा १११
आरण्य १६४, १९१
आरोधन २२
आरोहत् ३३
आर्जीकीया ८६
आर्त्नी १३०, १३६
आर्द्र १३६
आर्द्रा १८६
आर्पित ११२
आर्य ६०
आवपनी १६५
आवम् (अस्मद्नुं દ્વિ. વ.) १९४
आविः १५२
आवृत १३२, १५६, १५८,.
आवे॰यन्ती १०९
आशा १२३, १५५. १६३, १६४
आश्रित १०२, १०४
आशिर् १६९
आशिष् १२८; १४९, १५०
आ॰हवस् ७०
आश्वत्थ १९७
आश्विन १९५
आषाढ १९०
आसन १८४
आसन्दी १८५, १८६.
आसि॰चन्ती ५७.
आसीन १६१, १७९, १८४, १८६.
आसुर ५७.
आस्तरण १८५.
आस्थान १३६.
आहत १५२.
आहनस् १०९.
आहवनीय १८२, १८९.
आहवनीयागार १९१.
आहित ७९, १६६.
आहुति २१, १५५.
आहूति १५९.

इ

इळा ४८, ४९.
इत् २, ४, १२, ४६, ५६, ५८ ઇત્યાદિ.
इतः १६४.
इति ३१, ५६, ८१, ९७, ११६, १२८, १६९, १७०, १७१, १७२, १७३, १७४, १७५, १७६, १७७, १७८, १७९, १८०, १८१, १८२, १८३, १८४, १८५, १८६, १८७, १८८, १८९; १९०, १९१, १९२, १९३, १९४, १९५, १९६, १९७, १९८. ઇત્યાદિ
इतिथी १९२,
इत्था १९२.
इदम् ३४, ४३, ५४, ७८, ९६,

इदम् ९७, ९८, ९९, ११०, ११४, १२१, १२३, १२४, १२६, १२९, १३०, १३६, १३७, १३८, १३९, १४१, १४२, १४४, १४५, १५१, १५२, १५८, १६४, १७०, १८९, १९०, १९१, १९२, १९३, १९६, १९७.

(**अनया**) १९७, १९८.

(**अनेन**) १७८, १७९, १८७, १८९.

(**अयम्**) २५, ६४, ६६, ८३, १००, १४१, १५०, १७९, १८५, १८८, १९३, १९७.

(**अस्मिन**) ८७, १२१, १२८, १४५, १४९, १५०, १५४, १७७.

(**अस्मे**) १९६.

(**अस्मै**) ८, ११, ३१, ३३, ७१, ७५, ७६, ७७, ८२, ८९, ९२, १०२, १२९, १३०, १४०, १५०, १७८, १८३, १८९, १९१.

(**अस्य**) ५, १४, २०, २१, २२, २३, २४, २७, ३३, ४९, ६३, ६७, ८०, ८१, ८७, १०६, ११०, ११५, १३०, १३१, १३६, १३७, १४५, १४६, १५२, १५३, १५४, १६६, १७२, १७८, १७९, १९०, १९७.

(**अस्याम्**) १४९, १५०, १८७.

(**अस्याः**) १०, १४, ४२, १३१, १४१, १४९, १७७, १९५.

(**अस्यै**) १३९, १४०, १५०, १९८.

(**अस्मात्**) १०३.

आभिः ५०.

आभ्यः १४०.

आसाम् ४५, ८५, १३६.

आसु ६९, ९३.

इमम् ७, ७५, ८६, १२२, १२७, १२८, १४०. १७७, १७४, १८०, १८२, १८५, १८६, १९३.

इमा ९९, १०६, १२८, १३२, १३९, १४०, १४१, १५५, १५६, १६३, १६६, १८६, १९१.

इमान् १७२.

इमानि ३०, ८९, १६६.

इमाः ९०.

इमाम् ५७, १०५, १३२, १४२, १५५, १९७.

इमे (द्वि. व.) ७१.

इमे (ब. व.) ६७, १०६, १३०, १५१, १५५, १५७, १८८.
इमौ १५०.
इयम् ११५, १३०, १३९, १४५, १५४, १९३, १९७, १९८.
एना २५, २६, ७४, ७५, ८९, १११, १४७.
एभिः ८०, ८२.
एषाम् १८, ६१, ६२, ८०, ८२, ८४, ११५, १३१, १४५, १५२, १५४, १५५, १६६, १८०.
एषु १८३.
इध्म १४२.
इन्दु ७१, ७२, ७३.
इन्द्र ७, ८, ९, १०, ११, १२, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३७, ४१, ४२, ६२, ६३, ७२, ७३, ९८, ९९, १०१, १२१, १२२, १२४, १३२, १३८, १४०, १४२, १४९, १५६, १५९, १६०, १६२, १७२, १७४, १७६, १७९, १८०, १८१, १८५, १८६, १८७, १९७.
इन्द्रगुप्ता १५९.
इन्द्रजूत ३९.
इन्द्रवत् २५.
इन्द्रशत्रु ९, १०.
इन्द्राग्नि १०८, १४०.
इन्द्रावरुणा (द्वि. व.) ४२, ४३, ६०, ६१, ६२, ६३.
इन्द्राविष्णू (द्वि. व.) ७०.
इन्द्रिय १९६, १९७.
इन्द्रऋषभा १५८.
इन्द्रेन्द्र १४१.
इन्द्रेषित ३५.
इयक्षत् ७१.
इरा ५२.
इरावती १७७.
इरिण ७९, ८२.
इव ६, १२, १५, २१, २७, ३०, ३१, ३५, ४४, ४८, ५१, ५७, ५८, ७९, ८५, ९१, १०३, १११, ११३, ११६, १२१, १२७, १२८, १२९, १३०, १३१, १३६, १३७, १३८, १४३, १४४, १४५, १४६, १५३, १५४, १५५, १५६, १६०, १६३, १६४, १७२, १८०, १८९, १९०, १९१, १९४.
इष् १३, ८८, १२१, १२३, १२४.
इषयन्ती ३९.
इषित ३९, ९८, १५५, १६६.
इषु ९१, १३१.
इषुधि ९१.
इषुबल १३१.
इष्ट ८८.
इष्टापूर्त ७६, १३८, १८८.

इह १, १७, १८. २५, ५८, ७५, ७८, १००, ११५, १२७, १३०, १३६, १३८, १४०, १४१, १४६, १९२, १९३.

ई

ई ३१, ६६, ९२, ९७, १०९.
ईजान ४५.
ईडित १२८.
ईड्य १.
ईमिन् ४७.
ईशान १४२.
ईश्वर १६६.

उ

उ १२५, १२६, १४१, १४६, १४७ १४८, १५२, १५३, १५४, १५५, १५९, १६६, १७९, १८४, १९०, १९१, १९७, १९८.
उं २५.
उक्त १०९, १६४, १८१,
उक्वा १७९.
उक्थ ३७, ४१, ४५, १३८.
उक्थशास् ५०.
उक्थ्य २३.
उक्षण २२.
उक्षमाण ४१.
उग्र ८२, १०६, १२९, १४१, १४४, १५७.
उचथ २५.
उच्छन्ती १४, ४४.
उच्छिष्ट १८२.
उत १, ६, ८, ११, २५, २८, ३१, ४१, ४८, ५१, ५४, ५६, ५८, ६४, ७९. ८७, ८८, ९२, ९९, १०२, १०५, १०८, १०९, ११०, १११, ११६, १२६, १२८, १३२, १३७, १३८, १४३, १४४, १४५ १४६, १५३, १५४, १५५, १५८, १६१, १६६, १९१, १९६.
उत्तम ७, ८४, १२९, १५८.
उत्तमा १८१.
उत्तर १५६, १६१, १६४, १६९, १८१, १९२.
उत्तरकुरु १८७.
उत्तरतः १९५.
उत्तरमद्र १८७.
उत्तरा १०, ३७, १६२, १८१.
उत्तरावत् १५४.
उत्तान १६२;
उत्तिष्ठत १७९.
उत्थित १४२, १९२.
उदक १४५, १५३, १९१, १९२
उदच् १९५.
उदन् ५७.
उदन्त्य १८३.
उदन्वत् ५३.
उदर ६, १४६, १७९, १८१.
उदहारी १५३.
उदा-ाय १२५.

उद्यान १२४.
उद्यानेष्यत् १९५.
उदित ४९, १०७.
उदीची १६१, १८७.
उदीराण १६१.
उदुम्बर १८०.
उदुम्बल ७८.
उद्गातृ १८०.
उद्भृत १३२.
उद्यत १४८.
उद्यत् १५९.
उद्धत ५३, ११२, १५८.
उद्धरीवृजत् ५९.
उपकल्प्य १५२.
उपजग्मिवस् १०२.
उपतिष्ठमान १०४.
उप-ध १५३.
उपनद्ध १९७.
उपपृक् ९.
उपबर्हण १८५.
उपम २७, ४०.
उपचार १९१.
उपज १९१.
उपयत् १९०.
उपरि ८२, ११५.
उपवसथ १९०.
उपवाम १६४.
उपश्रित ६६.
उपसद्य १४१.
उपस्तुत २७.
उप-ति ६२.
उपस्था ३५, ६९. ९५, १२२,
१३०, १६५.
उपहूत १३६.
उपाकृत १८०.
उपा १४७.
उपाधाय १९३.
उपारे ६५.
उपावेक्षमाण १९७.
उपेत १८४.
उपेष्यत् १८९.
उभय ३२, ६१, ६२, १८४, १८८.
उभा ४१, ७६, १००, १०९, १३६, १४१, १६३.
उरस् १५३.
उरा ९१.
उरु ५, २४, ११२, १२२, १२४, १३१, १३८, १५७, १६०.
उरुगाय १३८, १७८.
उरुवक्षस् ४, ६.
उरुप्रथा १२४.
उरूची १४०.
उरूनस् ७८.
उर्वशी ९४, ९७.
उर्विया १५, १६.
उर्वी ३६, ३७, ४१, ४८, ६३, ७९.
उल १६४.
उशती ३५.
उषर्बुध् १८.
उषस् ८, १२, १३, १४, १५, १७, ३१, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४९, ६८, ९१, ११२, ११३, १५५, १८९,

उस्रा १३.
उस्रिया ५६.

ऊ

ऊं १२, २५, ४३, ४४, ५४, ५७, ६६, ६७, ७४, ९५, ९६, ९७, १०२, ११०, ११२.
ऊति २४, ३४.
ऊन १५३, १५६, १६५.
ऊर्ज् १७, १२१, १२३, १२६, १५९, १६१.
ऊर्जयन्ती १२९.
ऊर्जस्वती १२५.
ऊर्णायु १७०.
ऊर्णावता ८७.
ऊर्ध्वचित् १२३.
ऊर्ध्वम् १५३, १५९, १७९, १८२.
ऊर्ध्वबुध्न १५२.
ऊर्ध्वा १८७.
ऊर्मि ३५, ३९.
ऊर्म्या ११२.
ऊर्व १००.
ऊषपुट १९७.
ऊषा १९७.

ऋ

ऋक्थ ७४.
ऋक्षीका १६४.
ऋच् १२७, १५२, १६२, १८१, १८२, १८४, १८५, १८६.
ऋजीति १३१.
ऋजीती ८६.
ऋजीष ८.
ऋण १२३, १७७.
ऋणवा ८२.
ऋत २, २०, २१, २३, ४१, ४६, ४७, ८३, १०१, ११७, १२७, १३७, १५१, १५५, १५७, १६५, १७३.
ऋतजातसत्या ४५.
ऋतयुज् ४५.
ऋतवरी ३६.
ऋतवा ४१.
ऋतवाक् १४६.
ऋतवृध् ६३, १३१.
ऋतु २८, ९३, १६२.
ऋते ३२.
ऋत्विज् १, १६२. १८२.
ऋद्धि १९४.
ऋभु २५, २६, २७, २८, ४५.
ऋभुमत् २८.
ऋषभ १८३.
ऋषि १, ४२, ६८, ७८, ८९, १००, १०१, ११०, १५२, १६२, १७४, १७८, १८०, १८२, १८४, १९३, १९४.
ऋष्व ५, ६३.

ए.

एक-का ૧૧, ૨૬, ૨૭, ૪૭, ૫૭, ૭૯, ૮૮, ૮૯, ૧૦૫, ૧૦૬, ૧૦૭, ૧૧૪, ૧૨૬, ૧૩૭, ૧૪૭, ૧૫૨, ૧૫૪, ૧૫૫, ૧૬૯, ૧૭૦, ૧૭૫, ૧૭૭, ૧૮૦, ૧૯૨.
एकचक्र ૧૫૨.
एकज ૧૫૨.
एकत ૧૨૪.
एकत्रिंशत् ૧૮૧.
एकनेमि ૧૫૨.
एकपर ૭૯.
एकपत्नी ૧૫૬.
एकपात् ૧૦૪.
एकराट् ૧૪૧, ૧૮૮.
एकरूप ૧૩૭.
एकविंश ૧૮૫.
एकशत ૧૮૩.
एकश्नुष्टि ૧૪૪.
एकाक्षरा ૧૬૯.
एकादशाक्षरा ૧૬૯.
एज ૧૫૨, ૧૬૦, ૧૬૩.
एजत् ૧૫૨, ૧૫૮.
एत (द्) ૬, ૧૨, ૨૨, ૩૧, ૩૭, ૫૨, ૭૪, ૭૬, ૭૯, ૮૦, ૯૦, ૯૧, ૯૬, ૯૭, ૧૦૦, ૧૦૮, ૧૧૬, ૧૩૭, ૧૩૯, ૧૪૭, ૧૫૪, ૧૫૫, ૧૬૬, ૧૭૦, ૧૭૧, ૧૭૨, ૧૭૩, ૧૭૪, ૧૭૭, ૧૭૮, ૧૮૦, ૧૮૧, ૧૮૨, ૧૮૩, ૧૮૪, ૧૮૫, ૧૮૬, ૧૮૭, ૧૮૮, ૧૮૯, ૧૯૦, ૧૯૧, ૧૯૨, ૧૯૪, ૧૯૫, ૧૯૬, ૧૯૭, ૧૯૮.
एषा ૧૪૮.
एतवै ૧૦૦.
एतावत्-ती ૧૧૧, ૧૪૭, ૧૭૬.
एतृ ૧૮૪.
एन(द्) ૮, ૩૧, ૭૭, ૮૦, ૮૭, ૯૫, ૯૮, ૯૯, ૧૧૧, ૧૪૫, ૧૪૬, ૧૫૪, ૧૭૦, ૧૭૨, ૧૭૪, ૧૭૮, ૧૮૦, ૧૮૨, ૧૮૩, ૧૮૪, ૧૮૬, ૧૮૭, ૧૯૦, ૧૯૫, ૧૯૭.
एनस् ૩૨, ૬૪, ૧૮૪.
एनस्वत् ૬૮.
एनी
एव (ના.) ૩૬.
एव ૨૯, ૪૬, ૭૦, ૮૮, ૯૬, ૧૦૧, ૧૧૦, ૧૧૧, ૧૨૬, ૧૩૬, ૧૩૭, ૧૩૯, ૧૫૨, ૧૫૩, ૧૫૪, ૧૫૫, ૧૫૬, ૧૬૬, ૧૬૯, ૧૭૦, ૧૭૨, ૧૭૩, ૧૭૬, ૧૭૯, ૧૮૦, ૧૮૧, ૧૮૨, ૧૮૩, ૧૮૪, ૧૮૫, ૧૮૬, ૧૮૭, ૧૮૯, ૧૯૦, ૧૯૧, ૧૯૨, ૧૯૩, ૧૯૪, ૧૯૫, ૧૯૬, ૧૯૭, ૧૯૮.
एवम् ૧૮૪, ૧૯૧, ૧૯૨.
एवंविद्-त् ૧૮૮.

ऐ.

ऐक्ष्वाक ૧૭૭, ૧૭૯, ૧૮૧.
ऐळ ૯૭.
ऐन्द्र ૧૮૫, ૧૮૮.

ओ.

ओ ૩૮, ૧૦૩.
ओकस् ૧૦૩.
ओजस् ૫૫, ૮૪, ૯૪, ૧૨૯, ૧૩૨.
ओजायमान ૩૩.
ओजिष्ठ ૧૮૧, ૧૮૫.
ओज्मन् ૧૩૩.
ओत ૧૨૭, ૧૫૫, ૧૫૬.
ओम् ૧૮૪.
ओषधि ૪૮, ૫૦, ૫૨, ૫૪, ૭૨, ૧૨૪, ૧૨૫, ૧૨૭, ૧૨૮, ૧૨૯, ૧૩૦, ૧૪૦, ૧૫૮, ૧૬૦, ૧૬૪, ૧૯૧.
ओषम् ૧૩૯.

औ.

औक्ष ૧૩૯.
औघ ૧૯૧, ૧૯૨.
औदुम्बरी ૧૮૬.

क.

क (किम्) ૧૧, ૨૦, ૨૧, ૫૪, ૬૪, ૬૫, ૮૯, ૯૧, ૯૪, ૯૮, ૯૯, ૧૦૫, ૧૦૬, ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૧૩, ૧૧૪, ૧૧૫, ૧૨૨, ૧૨૯, ૧૪૭, ૧૫૨, ૧૫૩, ૧૬૯, ૧૭૦, ૧૭૨, ૧૭૭, ૧૮૧, ૧૮૩, ૧૮૬, ૧૮૭, ૧૯૧, ૧૯૩, ૧૯૪.
कत् (कतु न. पु. એ. व.)૨૧.
ककुद् ૧૪૧.
कतम ૪૫, ૧૫૨, ૧૫૩, ૧૫૫, ૧૮૧.
कथम् ૯૮, ૧૪૬, ૧૭૪, ૧૯૧, ૧૯૫.
कथा (અવ્યય=કેમ.) ૧૧૬
कदा ૪, ૬૪, ૯૪.
कदाचन ૨૦.
कनिक्रदत् ૫૦, ૫૪.
कनिष्ठ ૧૫૪, ૧૮૦.
कनीयस् ૬૫, ૧૪૨, ૧૮૧, ૧૮૩.
कन्या ૩૮, ૧૬૧.
कपर्दिन् ૬૨.
कम् ૫૪, ૬૭, ૧૩૭.
कर्ण ૧૩૦.
कर्तुम् ૧૮૬.
कर्तृ ૧૩૮.
कर्त्व ૫.
कर्मन् ૩૭, ૧૨૧, ૧૨૨, ૧૨૬, ૧૪૯, ૧૫૦, ૧૮૨.
कर्षु ૧૯૧.
कलि ૧૭૯.
कल्याण ૧૭૦.
कल्याणी ૧૫૪.
कबन्ध ૫૬.
कवि ૬૪, ૧૧૪, ૧૬૫, ૧૮૨.
कविक्रतु ૨.
कवितम ૫૭.
कवितर ૬૬, ૧૪૭.

कविद्यस्त ७५.
कव्य ७४.
कशा ५१.
कश्मन १६०.
कश्यप १६६.
काण्व ७०, १७३.
कापिलेय १८२.
काम ५९, ८१, ११४, १४७, १७३, १८८.
कामदुघा १६५.
कामसाने १७३.
काम्य ९४.
कारु ३७, ३८, ८४.
काल १६५, १६६.
कालेय १८५.
काव्य १४७, १५५.
काष्ठा १०.
किकिदीविन् १२९.
किंच १२६.
किंचन ६०.
किंयु ३६.
कितव ५८, ८०, ८१, ८२, ८३.
किंस्वित् १७७.
किमीदिन् १६४.
किमु १७७, १९०.
किल ८, ३४, १२८.
कीदृक् ९८.
कीरि ३१.
कीलालोध्नी १६५.
कुक्कुट १२३.
कुक्षी १४५.
कुतः ११५, १५६.
कुतश्चन १५६.
कुभा ८६.
कुमार १५४, १९३.
कुमारक १७२.
कुमारदेष्ण ८१.
कुमारी १३९, १५४.
कुम्भ १५३, १६६.
कुम्भी १९१.
कुरुक्षेत्र १७६. १९४.
कुरुपंचाल १८७.
कुलिश ९, १३८.
कुल्या ५३.
कुवित् ४४.
कुशल १८३.
कुशिक ३६, १८४.
कुह ३१. ११३.
कूप २४.
क्रूर १२५.
कृच्छ्रश्रित् १३१.
कृण्वत् २४, १६४.
कृण्वती १३.
कृत (થઇ ગયેલાં કર્મો.) ૫.
कृत (પાસાના દાવનું નામ.) ૮૧.
कृत (પાસાના દાવનું નામ અથવા યુગનું નામ.) ૧૭૯.
कृत (ભૂ. કૃ.) ૨૪, ૩૦, ૫૯, ૭૦ ૧૨૮, ૧૫૪, ૧૮૨, ૧૮૩
कृतध्वज ६०.
कृत्नु १५.
कृत्यारूप १९२, १९३.
कृत्वा १४०, १९५.

कृपण १७७.
कृश ३१, १०२.
कृषत् १०४.
कृषि ८३.
कृष्टि ४०, १५८, १६३.
कृष्ण १४, ११३, १६४.
कृष्णा १५९.
केचित् २५.
केत ९२.
केतु १२, १३२, १५३.
केवल १५१.
केवलाघ १०३.
केवलादिन् १०३.
कोश ५३, १४६.
कौश १९५.
क्रतु ४०, ५६, ९१, १९६.
क्रन्दत् ९५.
क्रन्दसी ३२, १०७.
क्रव्याद् १२३.
क्रिमि १६३.
क्रियमाण १३८.
क्रीडत् १९३.
क्रीडि–ळि ९३.
क्रीत्वा १४२.
क्रुमु ८६.
क्रूर १२५.
क्व २०, २१,४५, ६८, ८२, ११६, १५२, १५६.
क्षत्र ४९, १७२, १८६.
क्षत्रकाम १७२.
क्षत्रवनि १२३.
क्षत्रश्री ४.
क्षत्रिय ४०,१७८,१८०,१८६,१८८.
क्षम् (स्त्री. लि. पृथ्वी) ६.
क्षमा १६१.
क्षिति ६९.
क्षिप्र १६२.
क्षियत् ३३, ६९.
क्षुध् १०२.
क्षुल्लक १९१.
क्षेत्र २७, ४९, १३८, १६३.
क्षेम ६६, १४०.
क्षोणी ९३.
क्षोद १६.
क्ष्मा ५५.

ख.

खात्वा १९१.
खनितृ १३०.
खलु ८४, १९०.
खिद्र ५४.
खील १५२.

ग.

गंगा ८६.
गण ८३.
गत २०.
गति १९६, १९७.
गत्वा १३९, १९६, १९७.
गंतवै ५५.
गन्ध १६०, १६१.
गन्धर्व १२८, १३७, १६०, १६४, १७०.

गभीर ४०, ५५, ૯૯, ११३, १३१, १४७.
गर्त ४८, ४९.
गर्भ ५०, ५३, ८९, १०७, १३२, १५३, १५४, १७७.
गव्यत् ३९, ६०.
गव्यु ३९.
ग..ति ६, ७४.
गहन ११३.
गातु ४३, ७४.
गा..विद् २३.
गाथ ७२.
गाथा १८४.
गाथिन १८४.
गायत्र १२५, १६९, १८५.
गायत्री ७९, १४०, १५६, १६६, १७०.
गार्हपत्य १८९.
गा..पत्यागार १९१.
गिर ३, ६, ५०.
गिरि १५९, १९२.
गुण १५६.
गुरुभृत् १६३.
गुल्गुलु १३९.
गुह् (સ્ત્રી. લિ.) ३०, १३७, १५२, १६३, १६५.
गूढ-ळह ११४.
गृहन्ती ४६.
गृणत् १४८.
गृत्स ६६.
गृभि १६४.
गृभे (હે. ર્ડ) ७०.
गृह २५, ६८, ६९, १४३, १५४ १७७, १९०.
गृहु १०२.
गो ६, १०, ११, १२, १३, २८, ३०, ३१, ३५, ४३, ४६, ४८, ७२, ८३, ९२, ९८, ९९ १००, १०१, ११३, ११६, १२९, १३०, १३१, १३२, १४३, १५८, १६०, १६२, १६९, १८२.
गोकाम १०१.
गोअग्र १४.
गोतम १४.
गोधूम १९६.
गोपति ९८, १२१.
गोपा २, ५०, १५२, १६४.
गोपाल १९३.
गोपीथ्य ९४.
गोप्तृ १८६.
गोभाज् १२८.
गोमत् १७.
गोमती १७.
गोमती (નદીનું નામ.) १६.
गोष्ठ १२९.
गोष्ठान १२५.
गोषा (गो+सा) ९१.
ग्ना ९२.
ग्मा ७.
ग्रन्थिनी ९२.
ग्रह १९५.
ग्राम ३१, ३८, ११२, ११६, १६४ १७९, १८०, १९२, १९३.

ग्रावन् १०१, १२३.
ग्रीष्म १६२.

घ.

घ ४५, ५८.
घर्म १२१, १२४.
घृत २७, ४८, ५३, ८७, ९६, १२७, १४२, १६१.
घृतप्रिय १६०.
घृतवत् ७८.
घोर ३१, ८४ ९०, १०१.
घोष ६१, १३१.

च.

च ५, ७, ११, १२, १७, १८, ४०, ४७, ४९, ५४, ६०, ६२, ६३, ६७, ७४, ७६, ७७, ७८, ८०, ८३, ९०, ९८, १०१, १०६, १०८, ११६, ११७, ११८, १२५, १२६, १२७, १२८, १२९, १३०, १३१, १३६, १३७, १४०, १४२, १४३, १४५, १४६, १४८, १५१, १५२, १५३, १५५, १५८, १५९, १६०, १६१, १६३, १६४, १६६, १६९, १७३, १७५, १७६, १७७, १७८, १८१, १८३, १८४, १८५, १८६, १८७, १८८, १८९, १९३.
चकमान १०२.
चक्र १०३, १५२, १६५, १६६.
चक्षण २१.
चक्षस् १६.
चक्षुः १५, ८७, १२४, १२६, १४९, १५३, १६२, १६६.
चक्षे (हे. कृ.) १४७.
चिच्चिक ११६.
चण्डातक १९५.
चतसृ ९६, १५८, १६४, १७५, १८२.
चतुर् १६९, १७५.
चतुष्पद् १०६, १३०, १५९.
चतुष्पाद् ४५, १०४, १५४.
चतुरक्ष ७७.
चतुर्थ १७९.
चतुर्वय २६.
चत्वारिंशी ३३.
चन २०, ६०, ६५, ९०, ११४, १५३, १८४.
चन्द्रमस् २०, १२५, १४९.
चन्द्र १०८.
चमस २६, १५२.
चमू १८२.
चरण्यु ९२.
चरत् ७८, ८२, १०२, १४०, १४३, १४५, १६१, १७२, १७९, १८०.
चरथ ४५.
चरन्ती ३६, १४५.
चर ् १५.
चरित २५, १४२.
चरित्र १०४.

चर्मन् २८, ५५.
चर्षणि १२.
चातयमान १२८.
चारु १३९, १६४.
चिकितुषी १०९.
चिकित्वस् ५, ६४.
चित् (અવ્યય) ૩, ૯, ૨૧, ૨૬, ૩૨, ૩૩, ૩૪, ૫૫, ૬૩, ૬૪, ૬૬, ૬૮, ૮૨, ૧૦૨, ૧૦૩, ૧૦૪, ૧૦૭, ૧૧૨, ૧૪૦, ૧૪૭, ૧૮૧, ૧૮૨, ૧૯૩.
चित १२३.
चित्त १२७.
चित्ति १४९, १५०.
चित्तिन् १४३.
चित्र १४, १६, १७, २८, ४४, ८६.
चित्रश्रवस्तम २.
चित्रसेना १३१.
चित्र्या १३०.
चेत् १७७.
चेतस १२६.
चेतृ १४४.
चोदितृ ३१.
च्यवन (वि.) ३०.
च्यवन १९२, १९३.
च्यावयत् १६४.

छ.

छन्द १४.
छन्दस् ७६. १२५, १६९, १७०' १८५.
छाया १०५.
छिद्र १२३, १२४.

ज.

जगत् (કૃ. વિ.) ८४.
जगत् १०६, १३२, १५८.
जगती १२४, १६९, १७०.
जगन्वस् ६७.
जगुरि ६८.
जग्ध्वाय ११७.
जघन १३१.
जघनार्ध १९५.
जघन्य १०, ११, ४२.
जंघा १७९.
जज्ञान ९४.
जन ६, १७, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ४३, ६१, ७२, ७३, ७८, ११०, १३६, १४६, १४७, १४८, १६३, १६४, १६५, १७९.
जननी १७८.
जनप- १८७.
जनयत् ८.
जनयती १२४.
जनयन्ती १०७.
जनायन १६३.
जनितृ ८८, १०८, १३७.
जनिमन् १४७.
जनुस् ६३.

जन्मन् १८२.
जमदग्नि १८०.
जयत् ८१.
जरत् ८०, १५२.
जरत् ८०, १५२.
जरदष्टि १६०.
जरयन्ती १५.
जरितृ ३७, ८९, १४८.
जल्प्य ९०.
जविष्ठ १२७,
जहती ९३.
जह्नु १८४.
जा १४८.
जागत १२५, १८५.
जागृवि ७९.
जाग्रत् १२६.
जात २९, ९४, १०५, १०८, १२८, १४३, १४७, १५४, १५५, १६१, १७७.
जातरूपमय १८६.
जातवेदस् १३९, १४३, १४७,
जामित्व २२.
जायमान १५, ९२, १३७.
जाया ७८, ८०, ८२, ८३, ९०, १४१, १४३, १५०, १७७, १९६.
जार १६.
जारिणी ८०.
जाल्म १४६.
जिगीवस् ३०, ५०, ११३.
जिति, १८७, १८८.
जित्वा १८८.
जिन्वत् १६३.
जिव्रि २८.
जिह्मोळान ३.
जिह्वा १२६.
जीमूत १३०.
जीरदानु ४८, ५०.
जीर्ण १५४,
जीर्णि १९२, १९३.
जीव १५, ४५, १२८.
जीवगृभ् १२८.
जीवत् १७७, १९३.
जीवदानु १२५.
जीवस् ७, ७८.
जीवातु १२९.
जुषाण १३२.
जुष्ट ११०, १२२, १२३, १३९.
जुष्टतम १२२.
जूतिमत् १६५.
जेत्व (न) १३२.
जेहमान २७.
ज्ञाति १०४.
ज्या १३०, १३१, १३६.
ज्याय ६५, १८३.
ज्यायस्वत् १४३.
ज्येष्ठ ६५, १५१, १५३, १५४, १६६, १८०, १८३, १९२.
ज्यैष्ठ्य १८३.
ज्योतिः १३, १७, ४२, ६३, ११२. १२६, १५९, १७७.
ज्रयस् ८६.

झ.

झष १९२.

त.

त અથવા तद्(પુ.સ્ત્રી.ન.તથા અવ્યય) २, ४, ९, १०, ११, १२, १५, १७, २०, २१, २२, २३, २४, २५, २६, २८, ३७, ४०, ४१, ४२, ४३, ४५, ४६, ४७, ५०, ५६, ५८, ५९, ६४, ६५, ७०, ७५, ७७, ७८, ७९, ८३, ८७, ८८, ८९, ९०, ९२, ९३, ९५, ९८, ९९, १००, १०३, १०८, १०९, ११०, ११३, ११४, १२१, १२२, १२३, १२५, १२६, १२७, १२८, १२९, १३०, १३६, १३७, १३८, १३९, १४०, १४१, १४२, १४३, १४४, १४५, १४६, १४७, १४८, १४९, १५०, १५१, १५२, १५३, १५४, १५५, १५६, १५९, १६०, १६१, १६२, १६३, १६४, १६५, १६६, १६९, १७०, १७१, १७२, १७३, १७४, १७५, १७६, १७७, १७८, १७९, १८०, १८१, १८२, १८३, १८४, १८५, १८६, १८७, १८८, १८९, १९०, १९१, १९२, १९३, १९४, १९५, १९६, १९७, १९८.

तत २५.

ततः १०७, ११०, ११७, १४१, १५४, १६८, १७४, १७५, १७७, १७९, १८०, १८३, १९२, १९३.

ततिथी १९२.

ततृपाणा ९६.

तत्र २२, ६०, ८३, १३१, १५२, १६२.

तथा ९८, १२६, १४१, १४५, १७८, १७९, १८०, १८३, १८४, १८५, १८६, १९१, १९५.

तदा १९२.

त ानाम् ११३, १५६.

तनय १७

तनू ४६, ६४, ६५, ७६, ८१, ९२, ९५, १००, १२३, १३०, १३१, १३६, १६१.

तन्तु १३७, १८२.

तन्यतु ११.

तपन ८१.

तपस् ૧૧૪, ૧૧૭, ૧૨૩, ૧૫૭, ૧૬૬, ૧૭૭.

तपुष् ૧૩૮.

तप्यमान ૧૩૮.

तमस् ૧૦, ૧૩, ૧૪, ૪૩, ૪૪, ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૧૪, ૧૭૭.

तरत् ૨૨.

तरणित्व ૨૬, ૨૭.

तरस् ૧૪૨.

तरस्वती (पू. अप) ૯૩.

तर्हि ૧૧૪, ૧૬૯, ૧૭૩, ૧૯૨, ૧૯૬.

तवस् ૫૦, ૫૯.

तविषीयत् ૫૬.

तव्यस् ૧૦૩.

तस्तभान ૧૦૭.

तस्थिवस् ૪૭, ૫૭, ૧૪૫.

तात् ૯૬.

तात ૧૮૨.

ताद्वित्ना ૮.

तापयिष्णु ૮૧.

तायत् ૧૪૫.

तायु ૬૨.

तावत ૧૬૨, ૧૯૧, ૧૯૨, ૧૯૬.

तिग्म ૯૯.

तिग्मतेजस् ૧૨૪.

तितिक्षु ૧૬૩.

तिरश्चीन ૧૧૫.

तिरश्चीनवाय ૧૮૫.

तिरोहित ૧૮૯.

तिर्यक् ૧૫૨.

तिल्विल ૪૯.

तिष्ठत् ૧૩૧, ૧૪૩, ૧૬૧, ૧૭૯, ૧૮૬, ૧૮૯.

तीव्र ૧૩૦, ૧૩૧.

तु ૬૩, ૧૨૪, ૧૭૦, ૧૭૮, ૧૭૯, ૧૮૯, ૧૯૨, ૧૯૫.

तुच्छ्य ૧૧૪.

तुरः (અવ્યય) ૬૫.

तुरीय ૧૫૧.

तुर्वश ૭૧.

तुविबाध् ૯.

तुविष्मत् ૩૩.

तुष्वान ૧૭૧.

तृच ૧૮૧, ૧૮૬, ૧૮૭.

तृतीय ૧૪૫, ૧૫૧, ૧૭૯, ૧૮૯.

तृतीयसवन ૧૬૯.

तृत्सु ૬૧, ૬૨.

तृप्त ૧૫૬.

तृष्टदंश्मन् ૧૬૩.

तृष्टामा ૮૬.

तृष्णज ૨૧.

तेजन ૨૭.

तेजस् ૧૨૬, ૧૬૬, ૧૭૮.

तोक ૧૭.

त्य (સ. ના.) ૧૨, ૨૩, ૨૬, ૪૩, ૬૮, ૭૦, ૮૬.

त्रस् ૪૯, ૯૩.

त्रसदस्यु ૪૨.

त्रि ૨૧, ૧૩૭, ૧૩૮, ૧૫૨, ૧૫૬, ૧૬૯, ૧૭૨, ૧૭૫, ૧૮૦, ૧૮૧.

त्रिकद्रुक ૮, ૭૯.

त्रय ८५.
त्रिणव १८५.
त्रित २२, २४, १२४.
त्रिधातु ४१.
त्रिपंचाश ८२.
त्रिपा १०४.
त्रियुग १२८.
त्रिवृत १५३, १८५.
त्रिषप्त १३६.
त्रिष्टुभ्-प् ७९, १६९.
त्रेता १७९.
त्रेधा ८४, १४६.
त्रैष्टुभ १२५. १८५.
त्र्यक्षरा १६९.
त्वद् (वैકલ્પિક રૂપો સાથે) ૨, ૩, ૭, ૧૧, ૧૮, ૧૯, ૨૧, ૨૩, ૩૪, ૩૭, ૩૮, ૩૯, ૪૦, ૪૨, ૫૫, ૫૮, ૫૯, ૬૪, ૬૫, ૬૬, ૬૮, ૬૯, ૭૧, ૭૫, ૭૭, ૮૪, ૮૫, ૮૬, ૮૭, ૯૧, ૯૨, ૯૪, ૯૫, ૯૬, ૯૭, ૯૯, ૧૦૧, ૧૦૮, ૧૦૯, ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૧૬, ૧૨૧, ૧૨૨, ૧૨૩, ૧૨૪, ૧૨૫, ૧૨૬, ૧૨૭, ૧૨૯, ૧૩૦, ૧૩૧, ૧૩૨, ૧૩૮, ૧૩૯, ૧૪૦, ૧૪૧, ૧૪૩, ૧૪૪, ૧૪૫, ૧૪૬, ૧૪૭, ૧૫૦, ૧૫૨, ૧૫૪, ૧૫૫, ૧૫૯, ૧૬૦, ૧૬૧, ૧૬૨, ૧૬૪, ૧૬૫, ૧૬૯, ૧૭૪, ૧૭૬, ૧૭૮, ૧૭૯, ૧૮૦, ૧૮૧, ૧૮૨, ૧૮૩, ૧૮૪, ૧૮૫, ૧૮૬, ૧૯૧, ૧૯૨, ૧૯૪.
त्वच् १२३, १२४.
त्वज्ञात १५९.
त्वष्टृ ८, ४०, १०९, १५०.
त्विष् १५८.
त्विषीमत् १६०, १६५.
त्वेषनृम्ण १४६.

द.

दक्ष ६५, १८७.
दक्षिण १२४, १६२.
दक्षिणतः १९५.
दक्षिणसव्य १६१.
दक्षिणा (દાન) १४६.
दक्षिणा १८६, १८७, १९५.
दण्ड १५४.
दंष्ट्वा १६९.
दत्वा १८०.
ददती १६२.
ददावस १४६.
ददि २७.
दधत् ८१.
दधती ९१.
दधान ३२, १०७.
दधि ७२.
दन्त १३१, १६९, १७८.
दंदशान ९३.
दभ्य ९९.
दम २.

दम्पती ૯૪.
दर्भ ૧૯૫.
दर्शता ૮૬.
दवीयस ૧૩૨, ૧૫૨.
दशग्व ૪૪.
दशन् ૪૭, ૬૨, ૮૩, ૧૭૭.
दशम ૧૭૭.
दशमी ૧૪૧.
[illegible]स् ૫૯.
दस्यु ૩૨, ૧૮૩.
दस्युहत्या ૯૩.
दस्र ૧૭, ૧૮.
दातृ ૧૪૯.
दानु ૧૦, ૩૩.
दामन् ૬૫.
दाय ૧૮૩, ૧૮૪.
दारु ૧૧૬.
दाशराज्ञ ૬૨.
दाश्वस् ૨, ૪, ૨૫.
दास ૩૦, ૬૬, ૧૪૭.
दास (વિશેષણ) ૬૦.
दासपत्नी ૧૦.
दासप्रवर्ग ૧૫.
दिति ૪૯.
दिदृक्षु ૬૪.
दिप्सु ૬.
दिवाकीर्त्य ૧૯૫.
दिवेर[illegible]श ૭૨.
[illegible]वे ૧, ૨.
दिव्य ૮૨, ૧૪૪, ૧૪૫.
दीक्षा ૧૫૭.
दीक्षित ૧૨૭.
दीक्षितवसन ૧૫૫.
दीदिवि ૨.
दीर्घ ૧૦, ૭૮, ૯૪, ૧૨૪, ૧૫૦, ૧૬૫.
दीर्घप्रसद्मन ૬૯.
दीवि ૫૮.
दुग्ध ૫૬.
दुर्या ૧૨૨.
दुच्छुन ૧૩૨.
दुच्छुना ૧૬૪.
दुध्र ૩૪.
दुन्दुभि ૧૩૨, ૧૬૩.
दुरापना ૯૧.
दुरित ૧૩૧, ૧૩૨, ૧૩૮.
दुर्णश ૧૪૭.
दुर्य ૧૨૨.
दुर्मद ૯.
दुष्कृत् ૫૧, ૫૪.
दुहितृ ૧૪, ૪૩, ૪૬, ૪૭, ૧૧૩, ૧૭૭.
दूढी (दुर्धी) ૨૧.
दूळभ (दुर्दभ) ૬૫.
दूत ૨૦, ૫૧, ૭૮, ૭૯, ૧૪૧.
दूती ૯૮, ૯૯.
दूत्या ૫૯.
दूर ૩૮, ૫૧, ૯૮, ૧૦૬, ૧૨૬, ૧૩૦, ૧૩૨, ૧૪૦, ૧૪૨, ૧૫૩.
दूरंगम ૧૨૬.
दूरेअन्ता ૧૪૫.

दृळ्हा (दृढा) ૫૫, ૧૦૬.
दृति ૫૩.
दृशि ૬૭, ૭૮.
दृशान ૧૬.
दृशीका ૯૮.
दृशे ૧૩૭.
दृष्ट्वाय ૮૩.
देव ૧, ૨, ૩, ૬, ૧૧, ૧૮, ૨૦, ૨૧, ૨૩, ૨૪, ૨૭, ૨૯, ૩૭, ૪૦, ૪૩, ૪૭, ૫૭, ૫૮, ૫૯, ૬૨, ૬૩, ૬૬, ૭૦, ૭૧, ૭૨, ૭૪, ૭૬, ૭૮, ૮૨, ૮૮, ૮૯, ૯૨, ૯૭, ૧૦૨, ૧૦૫, ૧૦૬, ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૦૯, ૧૧૦, ૧૧૫, ૧૨૧, ૧૨૨, ૧૨૩, ૧૨૪, ૧૨૫, ૧૨૬, ૧૨૭, ૧૨૮, ૧૩૨, ૧૩૬, ૧૩૭, ૧૩૮, ૧૩૯, ૧૪૦, ૧૪૧, ૧૪૨, ૧૪૩, ૧૪૪, ૧૪૫, ૧૪૮, ૧૫૩, ૧૫૪, ૧૫૫, ૧૫૬, ૧૫૮, ૧૬૦, ૧૬૪, ૧૬૬, ૧૬૯, ૧૭૧, ૧૭૫, ૧૭૬, ૧૭૮, ૧૮૧, ૧૮૨, ૧૮૫, ૧૮૬, ૧૮૭, ૧૮૯, ૧૯૦, ૧૯૧, ૧૯૪, ૧૯૬.
देवकृत ૩૬, ૧૬૩.
देवता ૧૫૪, ૧૫૫, ૧૮૧.
देवत्रा ૨૨.
देवपान ૧૬૨.
देवबन्धु ૧૪૮.
देवयज्ञ ૧૨૩.
देवयजन ૧૨૫.
देवयजनी ૧૨૫.
देवयान ૧૭૦.
देवयु ૭૧, ૧૨૨.
देवरात ૧૮૨, ૧૮૪.
देवलोक ૧૯૬.
देववीति ૧૨૩.
देवहूतम् ૧૨૨.
देवहूति ૬૨, ૧૪૯, ૧૫૦.
देवी ૧૫, ૪૪, ૪૫, ૪૬, ૪૭, ૧૧૧, ૧૧૨, ૧૨૨, ૧૨૮, ૧૪૨, ૧૫૫, ૧૬૩, ૧૬૪.
दैव ૧૨૬, ૧૪૬, ૧૮૩, ૧૮૪.
दैव्य ૧૬, ૪૧, ૧૦૧, ૧૨૩, ૧૩૮.
दोधत् ૧૬૫.
दोषावस्तर् ૨.
दौर्गह ૪૨.
द्यविद्यवि ૩.
द्यावापृथिवी ૫૩, ૮૭, ૧૧૦, ૧૩૧, ૧૩૭ ૧૩૮, ૧૪૧, ૧૪૨, ૧૪૯, ૧૫૬.
द्यु (दिव् તરીકે વૈકલ્પિક રૂપો) ૭, ૮, ૧૩, ૧૬, ૧૭, ૨૦, ૨૧, ૨૨, ૨૪, ૨૫, ૨૭, ૨૮, ૩૦, ૩૩, ૪૧, ૪૩, ૪૬, ૪૭, ૪૮, ૪૯, ૫૨, ૫૫, ૫૬, ૫૮, ૫૯, ૬૧, ૬૮, ૬૯, ૮૫, ૮૯, ૯૯, ૧૦૬, ૧૦૮, ૧૧૦, ૧૧૧, ૧૧૩, ૧૧૮, ૧૨૧, ૧૨૩, ૧૨૪, ૧૨૫, ૧૨૯, ૧૩૨,

१३६, १३७, १३८, १४५, १४९, १५१, १५५, १६०, १६४, १६५, १६६.
द्युम्न ६३.
द्रप्स १२५.
द्रविण ४५, ८९, १०९, १५८, १६३.
द्राघीयस् १०३.
द्रापी ५.
द्रुग्ध ६५.
द्रुह्वान ६.
द्रोणकलश १८२.
द्वय १८९.
द्वादश ४, १५२.
द्वादशाक्षरा १७०.
द्वापर १७९.
द्वार ४४.
द्वाविंशति १८१.
द्वि ४९, १४५, १६९, १७५.
द्वित १२४.
द्विता ४०, ६३.
द्वितीय १५३, १७९.
द्विपद् १०४, १०६, १३०, १५९.
द्विपाद् ४५, १०४, १६३.
द्विपिन् १४५.
द्विष् १९.
द्विषत् १२४, १२५.

ध.

धन ८२, ८३, १२९, १४२, १५६, १६२.
धनदा १४२.
धनपति १३९.
धनुष् ११०, १३०, १७९.
धन्वन् (रणु) ५४.
धन्वन् (धनुष) १३०.
धयन्ती १६९.
धरुण १२३.
धर्णसि २१.
धर्त्र १२३.
धर्म १८६.
धर्मन् १६०.
धातृ ८८, ११८, १२७, १३८.
धान्य १२४.
धामन् ८८, १२१, १२६, १२८, १३७, १६४.
धारा ५२, १६३.
धावयत् ११६.
धास्यु १३७.
धियंजिन्व ५९.
धिषणा १२४.
धिषीय १२७.
धी २, ६२, १४२.
धीत १६९
धीति ६, ९. २५, २६, १५१.
धीर ६३, ८७, १२५, १२६, १५६.
धीरतर १४७.
धीवत् ६२.
धुनि ९१.
धुर् १२२.
धूर्षत् १२२.
धृत १६०, १६१.
धृतदक्ष ४८.
धृतव्रत ४, ५, १८६.
धृति १२६, १८४.

धृष्टि ૧૨૩.
धृष्णु ૧૨.
धेन ૪૭.
धेनु ૮, ૧૦, ૪૩, ૮૫, ૯૨, ૧૫૧, ૧૬૩.
ध्यायम् ૧૭૦.
ध्राजि ૧૨૯.
ध्रुति ૬૫.
ध्रुव ૪૭, ૧૨૩, ૧૬૧, ૧૬૩, ૧૮૭.
ध्रुवा ૬૯, ૧૨૧, ૧૫૯, ૧૬૦.
ध्वस्मिर ૬૧.

न.

न (ઇવ) ૩, ૪, ૬, ૯, ૧૦, ૧૧, ૧૨, ૧૩, ૧૪, ૧૬, ૨૧, ૪૨, ૪૬, ૫૫, ૫૬, ૫૮, ૬૫, ૬૬, ૮૫, ૮૬, ૮૯, ૯૧, ૯૨, ૯૩, ૯૪, ૯૫, ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૪૫.
न (નહિ) ૪, ૬, ૮, ૯, ૧૧, ૨૦, ૨૪, ૩૧, ૩૨, ૩૬, ૪૫, ૫૦, ૫૭, ૫૮, ૬૨, ૬૫, ૭૪, ૭૯, ૮૦, ૮૨, ૮૩, ૯૦, ૯૪, ૯૬, ૯૯, ૧૦૦, ૧૦૧, ૧૦૨, ૧૦૩, ૧૦૪, ૧૦૮, ૧૧૩, ૧૧૫, ૧૧૬, ૧૧૭, ૧૨૨, ૧૨૬, ૧૨૯, ૧૩૬, ૧૪૩, ૧૪૫, ૧૪૭, ૧૫૨, ૧૫૩, ૧૫૪, ૧૫૫, ૧૫૬, ૧૬૨, ૧૬૬, ૧૭૦, ૧૭૩, ૧૭૪, ૧૭૫, ૧૭૬, ૧૭૭, ૧૭૮, ૧૭૯, ૧૮૦, ૧૮૨, ૧૮૩, ૧૮૪, ૧૮૬, ૧૮૮, ૧૮૯, ૧૯૦, ૧૯૧, ૧૯૩, ૧૯૪, ૧૯૬, ૧૯૬, ૧૯૮.
नकिः (કોઇ પણ નહિ) ૪૧, ૫૭.
नक्तम् ૮૨.
नक्षत्र ૬૩, ૧૪૯.
नः ૩, ૫, ૭, ૧૭, ૧૮, ૧૯, ૨૩, ૨૫, ૨૭, ૨૮, ૩૭, ૪૦, ૪૩, ૫૦, ૫૨, ૬૦, ૬૧, ૬૫, ૬૬, ૬૯, ૭૦, ૭૨, ૭૩, ૭૪, ૭૫, ૭૬, ૭૮, ૮૪, ૮૮, ૯૮, ૧૦૮, ૧૧૨, ૧૨૯, ૧૩૧, ૧૩૨, ૧૩૭, ૧૩૮, ૧૩૯, ૧૪૧, ૧૪૨, ૧૪૩, ૧૪૮, ૧૫૭, ૧૫૮, ૧૫૯, ૧૬૦, ૧૬૧, ૧૬૨, ૧૬૩, ૧૬૪, ૧૬૫, ૧૭૦, ૧૭૧, ૧૭૨, ૧૭૫, ૧૮૨, ૧૮૩, ૧૮૪, ૧૯૦, ૧૯૧.
नद ૯.
नदी ૩૬, ૩૭, ૩૯, ૯૩.
ननु ૧૩૭.
नभस् ૫૧.
नभ्य ૧૫૨, ૧૫૯.
नमः ૨, ૩૭, ૫૦, ૬૨, ૬૫, ૭૨, ૭૮, ૮૨, ૧૩૭, ૧૪૦, ૧૪૩, ૧૫૧, ૧૬૧, ૧૬૩, ૧૮૧, ૧૯૩, ૧૯૭.
नमस्य ૧૪૧.
नमस्वत् ૪૮.
नन्नमान ૮૭.

नर-नृ ४, ६०
नर्य ६४.
नव ४४, १७७.
नवग्व ४४, ७५, १००.
नवति ११.
नव_ार १५६.
नवन् ११.
नवीयस् २७.
नव्य २३.
नहि ६५, १५०, १६८.
नाक ६३, १०६, १२४.
नाकपाल १५३.
नाथित ८०.
नाधमान २७, ३१, १०३.
नाना ३२.
नानाधर्मन् १६३.
नानावीर्य १५८.
नानाश्रान्त (अथवा न+अनाश्रान्त १७९.
नाभि २२, ८५, १२२, १३२, १४४, १५५, १६६, १६५.
नाम १२६, १२७, १६६, १६७.
नामन् १२८, १३१, १४४, १५१, १५२, १५५, १६४. १६६, १६९, १७८, १८५.
नामध १३७.
नामधा ८८.
नारद १७७.
नारी १३, १३९.
नाष्ट्रा १९१.
निकृत्वान ८१.
नि_ऋह (ह) १०१.
निगू_णान १८०.
निचाय्य २४.
निचित ३३.
निण्य १०.
नितोदिन् ८१.
नित्यम् ५१.
नित्यः ६८.
निदित १८२.
निधन १६३.
निधि ९८, १००, १६३.
निनङ्क्ष १३०.
निपद्यमान १७९.
निपा_ ५३.
निबाधित ६२.
निमित ४९.
निमिष् १४६.
निमिषत् १०६, १५१, १५२.
नियुक्त १८०, १८१.
नियोक्तृ १८०.
निरु_ १०.
निर्ऋति ६५.
निर्णिज् ५.
निर्देश १७८.
निलाय १४५.
निलीन १४५.
निवत् ११२.
निविष्ट १५४.
निवे_न १५६.
निवे_नी १५८.
निश्रयणी १६५.
निःशान १८०.

निवहन १२८.
नि- ःणवान १२.
नि- ःत्त ८०.
नि- ःलि १२८.
निष्टस १२२, १२५.
निष्ट्य १४०.
निषत्त ८९.
निषद्य ७५.
निषिञ्चत् ५२.
निष्पृष् ९३.
निह्नव १७४.
निहाका १२९.
निहित १०, १३१, १३७, १५२, १६५.
नीच ८२.
नीचैः १४७.
नी-चाचयस १०.
नीचीनबार ५६.
नीच्य १८७.
नीहार ९०.
नु ६, ७, २२, ४६, ५७, ६४, ६७, ६८, ७०, ७२, ८४, ९०, ९२, १४७, १४८, १६६, १७७, १७८, १७९, १८०, १८१, १८९, १९०, १९४, १९५.
नुदत् १४२.
नुदिष्ठ १६१.
नूतन १, २०.
नूनम् ४३, १८१.
नृ २७, २८, ४१, ६०, ६२, १३१, १३२, १७१.
नृचक्षस् ७७, १४६.
नृतू १३.
नृम्ण २९, १९६.
नृवत् १४.
नृषद्वर १७९.
नेतृ ३१, १५५.
नेत्री १४.
नेदिष्ठ १८१.
नेदीयस् १५२.
नेमि १२.
नेष्टृ १९५.
नो १०१, १०३, ११३, १३६, १४३, १८०.
नौ ६८, ९०, १४८, १७३, १७६, १९४, १९५.
नौ (नाव) ४, १९, ५९, ६७, ११८, १३९, १९२.
नौधस् १८५.
न्यञ्च् ५३.
न्याय १८३.
न्युप्त ८०, ८२.
न्यृष्ट १००.

प.

पक्ष १५३.
पक्षिन् ११२, १६४.
पंक्ति १०४.
पचत् ३४.
पञ्चदश १८१, १८५.
पञ्चविंश १५५.
पञ्चवेणी १४१.

पञ्चन् २२, १२२, १५९, १६३, १७५.
पञ्चम १८०.
पञ्चवाहिन् १५२.
पञ्चविंश १८६, १८७.
पंचाल १८७.
पञ्चाशत् १८३.
पणि १०, ४४, ९८, ९९, १००, १०१ १४७.
पतत् ४, १५३.
पतन्ती ९४, ९९.
पतत्रिणी १२८.
पति ४६, ५९, ७३, १०५, १०८, १२७, १३९, १४०, १४१, १४३, १५०, १७७, १९४.
पतिवेदन १३९.
पत्नी १३८, १५७, १९५.
पत्मन् १२८.
पत्सुतःशी ९.
पथ् २१, २२, २४, ७७, ८४.
पथि ७६.
पथिकृत् ७८.
पथिरक्षिन् ७७.
पथ्य ७४, १४१.
पद् १४, २०, १००, १३७, १३९, १५२, १६१.
पद्वत् ११२.
पन्थन् १४२, १६३, १७०.
पन्था २४, ७३, १००, १०३, १४०, १७८.
पन्नेजनी १२७.
पप्रथाना ४६, १६५.
पप्रितम १२२.
पयस् ३५, ३६, ५६, ७१, ८५, ९८, १२४, १२७, १४२, १४४, १५०, १५८, १५९, १६५.
पयस्वती १२५, १४४, १४५, १६५.
पर ३२, ८८, ८९, १११, ११३, ११४, १४०, १४१, १४७, १४९, १५२, १६६, १८७.
परऋकूशतगार्थं १८४.
परतर ८०.
परम ७६, ८८, ९५, ११५, १२१, १२५, १३७, १४८, १५८, १६६, १७७.
परमता १८७, १८८.
परमेष्ठिन् १६६, १८६, १८७.
परस्तात् ११५, १४६, १४६'k १५६.
परस्पा ४९.
पराकात् ९८, ९९.
परागत १३०.
परा ९८.
परापूत १२३.
परायत् ८०.
परार्धात् १८८.
परावत् १३, ९५, १४१.
परिकृत्यमान १४६.
पा चर १५८.
परिचा ै १७२.
परितक्म्या ९८.

परिधि ३७.
परिपन्थिन् १४२, १६१.
परिबाधमान १३१.
परिभू २, १९.
परियत्त ६२.
परिवृत १५५.
परिषद् ३७.
परिष्ठा १२८.
परिष्वस्वजाना १३०, १४५.
परिष्वजीयसी १५४.
परीत १८०.
परु १२९.
परुष्णी ८६.
परेयिवस् ७३.
पर्जन्य ५०, ५१, ५२, ५४, १५९,
पर्जन्यपत्नी १६३.
पर्ण १२८.
पर्यभिकृत १८०.
पर्याभृत १३२.
पर्याभृत १३२.
पर्युदूभृत १३२.
पर्येत्य १७९, १८०.
पर्वत ७, ८, ३०, ३३, ३५, ५४
५६, १४०, १४९, १५९.
पर्वतनारद १७७.
पर्वती १२४.
पर्शु २१.
पलाश १९७.
पवमान १७१, १७३, १५६.
पवि ४७.
पवित्र १२१, १२२, १२६, १६१,
१८६, १८९.
पवित्रपूत १८९.
पशु १६, १२१, १४९, १६४,
१७२, १७७, १७८, १८०,
१९७.
प͡शुकाम १७२.
पशुतृप् ६५.
पशुपा ५९.
पशुमत् १७२, १८४.
पश्चात् १०४, १३१, १५२, १६१.
अभि+वि १६२.
अव १२६.
प͡स्यमान ६०.
पस्त्या १८६.

पाङ्क्त १८५.
पाणि १२३, १२४, १९१.
पातवे ७३, १६२.
पात्र २७, १६५.
पाद १८५.
पांसु १६१.
पाप १३८, १७९, १८२, १८४.
पापक १/३.
पापी १००.
पाप्मन् १७९.
पार १४.
पारमेष्ठ्य १८५, १८६, १८७, १८८.
[illegible] १३०.
पारयितृ १९१, १९२.
पारायेण्य १२८.
पारायेण्यतम १८१, १८५.
पार्थुरश्म १७२.
पार्य ६१.
पार्वतेयी १२४.
पार्श्व १६२.
पावक ४४.
पाश ७, ६९, १२५, १२७, १३८, १४६, १८१, १९२.
पितृ ३, २७, २८, ४२, ५२, ७४, ७५, ७६, ७७, ८०, ८७, ८८, ९४, ११०, १३०, १३१, १३७, १३८, १४३, १४६, १४८, १४९, १५१, १५४, १५९, १६६, १७१, १७७, १८०, १८४, १९३.
[illegible]वत्य १९०.
पिड्य ६५.
पित्व १०२, १०३.
[illegible]पेन्वमन ३५, ३६.
[illegible]पे[illegible]च १६४.
पाप्यान ३८.
पुण्डरीक १५६.
पुण्ड्र १८३.
पुत्र १०, ४१, ८२, १३०, १३९, १४१, १४३, १४६, १५१, १५४, १५९, १६६, १७२, १७७, १७८, १७९, १८०, १८१, १८३, १८४, १९३, १९७, १९८.
पुत्रक १७१.
पुत्रकाम १८४.
पुत्रता १८३.
पुत्रिन् १७८.
पुनः ६, २५, २८, ७६, ७८, ९१, १०१, १३६, १४६, १४७, १४८, १५०, १५१, १७७, १७८, १८२, १९०, १९३, १९४.
पुनर्णव १५४.
पुनःपुनः १५.
पुनर्मेघ १४६, १४७.
[illegible]नर्हन् ८१.
पुंस् १३१, १५४, १६१.
पुर् १८६.
पुरः १३१, १४२, १५२, १६३, १८४.
पुरस्तात् ४३, ४४, ४६, ५३, १५२, १५९, १६४, १८६.
पुरा २१, ४५, ६८, १०२, १२५, १२८, १६१.

पुराण १५३.
पुराणी १५, ४५, १५५.
पुरुकुत्सानी ४२.
पुरुतम ४३.
पुरुत्रा ९, १०९, ११९, १३२, १५३.
पुरुभुज् ७१.
पुरुष १४३, १६०, १६१, १८०, १८९, १९३.
पुरुषत्रा ३७.
पुरुषरूप १७८, १८०.
पुरुषाद् १६४.
पुरूरवस् ९१, ९२, ९४, ९६.
पुरोगव १६२.
पुरोधा १४९, १५०.
पुरोहित १, १७४.
पुरोहिति ६१.
पुलिन्द १८३.
पुंश्चली १७०.
पुंस्कर १६०.
पुष्ट ३०, १६१.
पुष्टि ३१.
पुष्प १५५, १६९.
पुष्पावती १२८.
पुष्पिणी १२९, १७९.
पूति १८८.
पूतीक १६९.
पूरुष १२८, १२९.
पूर्ण १३९, १५३, १५५, १६६.
पूर्व १, १२, ७४, ७६, ७८, ८७, ८९, १५८, १६२, १७६, १८२, १८५, १९०.
पूर्वकृत्वरी १५९.
पूर्वज ७८.
पूर्वजन १५८.
पूर्वथा १३.
पूर्वपेय १५८.
पूर्वाह्ण ८३.
पूर्व्य २०, ७६.
पूषन् ५८, ५९, १०९, १२२, १२४, १३१, १८५.
पृच्छमान ८१.
पृणत् १०२, १०३, १०४.
पृतना १३०.
पृत्सुति २७.
पृथिवि-वी ९, २५, २८, ३०, ३३, ४७, ४८, ५२, ५४, ५५, ५६, ५७, ५९, ८९, १०५, १०६, १०८, ११९, ११८, १२१, १२३, १२५, १२९, १३२, १३६, १३७, १४४, १५२, १५५, १५७, १५८, १५९, १६०, १६१, १६२, १६३ १६४, १६५, १६६, १७७, १८८, १९७.
पृथुपर्शु ६०.
पृथुबुध्न १२३.
पृथुरश्मि १७२.
पृश्नि १३७, १४६, १४७, १४८,
पृष्ट १७७.
पृष्टि १६२.

पृष्टयामयिन् २४.
पृष्ठ १३०.
पेद्व ५५.
पेशस् १३, १४.
पैतामह १८२.
पोष १, १७०.
प्रकाश १७२.
प्रकुपित ३०.
प्रकेत ११४.
प्रक्रामत् १६१.
प्रतिगरितृ १८४.
प्रचेतस् ७०, १३१.
प्रजा ५४, ९७, १२४, १२६, १२७, १४३, १४६, १५२, १५५, १५६, १५९, १६६, १८३, १८८, १९१, १९२, १९६.
प्रजापति १०८, १४२, १५३, १६३, १६५, १६६, १७६ १८१, १८६, १९६, १९७.
प्रजावत् ४, १४, ४६,
प्रजावती १२१
प्रज्ञान १२६.
प्रतंक १४५.
प्रतरण १३२.
प्रतिकाम १३९.
प्रतिकाम्य १३९, १४०.
प्रतिगर १८४.
प्रतिजन १४०.
प्रतिदीव्न् ८१.
प्रतिपण १४२.
प्रतिबुध्यमान ४६, १६५.
प्रतिमान ९, ३२.
प्रतिवेश १४३, १९२.
प्रतिशीवरी १६२.
प्रतिष्ठा १४९, १५०, १५८, १८७.
प्रतिष्ठित १२६, १५२, १६६.
प्रतीक १३०.
प्रतीची १५, १६२, १८७.
प्रतीत १८४.
प्रतीष्य ११४.
प्रत्ना २१.
प्रत्यक्ष १७४.
प्रत्यङ्मुख १८६.
प्रत्यच् १६६.
प्रत्युष्ट १२२, १२५.
प्रपथ १७९.
प्रथम ७, २९, ४०, ७४, ८३, ८६, ८९, १०९, ११४, १५४, १६६, १८१.
प्रथमजा ८, १३७, १६५.
प्रथमान १६४.
प्रथान १६.
प्रदक्षिण १३९.
प्रद्वहन् १५६.
प्रदिवि ४८.
प्रदिश् ३१, १०६, १३०, १४१, १५८, १६१, १६४.
प्रधि १५२.
प्रपण १४२.
प्रपद १३१.
प्रपा १४४.
प्रप्रोथ १६९.
प्रबाधित १०१.

प्रबोधयन्ती ४५.
प्रमिनती १६.
प्रयति ११५.
प्रयोक्तृ ६५.
प्रवत् ७३, ८४, ८५, १५८.
प्रवत्‍‍ता ५४.
प्रवातेजा ७९.
प्रवाम् १६४.
प्रवाच्य २२, २४, ३७.
प्रविष्ट १२९, १५४, १५६, १६५.
प्रश्रिष् १०५.
प्रष्टी १५२.
प्रसव ३५, ३६, ३७, ३९, १२२, १२४, १२६, १४९, १८१.
प्रसादयिष्यत् १९५.
प्रसिति ८४, १२४.
प्रसूत १३०, १३१, १६५.
प्रसूवती १२८.
प्रस्तर ७५.
प्राच् २५, ६०, ७१, १४१, १५२, १८९.
प्राची ८३, १६५, १६६, १९५.
प्राचीनातान १८५.
प्राच्य १८६.
प्राजापत्य १८७.
प्राण १२४, १३८, १४३, १५३, १६०, १६६, १७७.
प्राणत् १०६, १५१, १५२, १५८.
प्राणिन् १७७.
प्रातः १९०, १९१.
प्रातःसवन १६९.
प्रावृत ९०.
प्रावृष् १६३.
प्रावेप ७९.
प्रिय ६, २७, ३४, ५५, ५८, ६०, ६८, १२६, १३०, १३९, १५४, १५८, १६४.
प्रीत १८१.
प्रेङ्ख ६७.
प्रेङ्खयमाण १७०.
प्रेष्ठ ६६.
प्रोक्ष १२२, १२३.
प्रोक्षणी १२५.
प्रोक्षित १२२.
प्रोथ १३२.

फ.

फल ६१६.
फलग्रहि १७९.
फलिन १४२.
फलिनी १२८, १२९.
फाल १०४.

ब.

बंहिष्ट ५०.
बट् ५४.
बभ्रु ८०, १३८.
बध्यमान ४२.
बध्यतः (मध्यतःनो भ्रष्ट પાઠ) १५८
बन्धु ११४, १३७, १४८.
बभ्रु ७२, ८०, ८३, ८४, १२८, १५९.

बर्कुवार्ण्ण १९१.
बर्जह १३.
बर्हन् ८१.
बर्हिः ४८, ७५.
बल १३२, १३६, १४२, १५८.
बलदा १०५.
बलि १४१, १५३.
बलिष्ठ १८१, १८५.
बलिहृत् १६५.
बहिष्पवमान १६४, १९५.
बहु ७३, १३०, १४१, १४२, १५४, १५८, १६३, १८३.
बहु (અવ્યય) ८३.
बहुधा १४१, १५३, १५८, १६३, १६६.
बहुल १७७.
बहुमनुष्य १६४.
बहून्न ११७.
बह्वी १२१, १३०, १९१.
बाधमान १३२.
बाभ्रव १८२.
बार्हद्गिर १७२.
बाल (વાળ) १५४.
बाहु १०६, १२२, १२४, १३१,
बिभ्यत् ८२.
बिभ्रत् ५, १३६, १५८, १६१, १६३.
बिल १०, १५२.
बीज १७७.
बुधान ४६.
बुसूपव ९.
बृहत् ५, १५, ५५, ६३, ६६, ६८, ७९, १२३, १४५, १५२, १५६, १५७, १८५.
बृहती ३६, १०७, १०८, १४०, १४५.
बृहद्गिरि १७२.
बृहस्पति २४, ७०, ७२, ७४, १००, १०१, १८५, १९७.
बृहस्पतिप्रसूत १२९,
बृ [illegible] १९७.
बोधयन्ती १५.
ब्रह्मन् (ન.લિં.) २४, ३४, ५५, ६१, १२३, १३६, १३८, १४२, १४३, १४९, १५०, १५१, १५३, १५७, १६१, १६६, १८६.
ब्रह्मन् (પુ.લિં.) ३१, १०४, ११०, १६२, १७७, १८०.
ब्रह्मजुष्ट १३९.
ब्रह्मद्विष् ११०, १३८.
ब्र [illegible] वनि १२३.
ब्रह्मवर्चस् १७२.
ब्र [illegible] वर्चस्काम १७२.
ब्रह्मा [illegible] १५६.
ब्र [illegible] लाम १७२.
ब्रह्मीयस् १७३.
ब्रा [illegible] ण (પુ) १३०, १३१, १७२, १७४, १७९, १८०.
ब्रा [illegible] ण (ન ગ્રંથના અર્થમા) १५४, १५५, १५६, १७४, १९५,

भ.

भक्ष ૭૯.
भक्षण ૨૬.
भग ૧૦૯, ૧૩૯, ૧૫૮, ૧૬૧, ૧૬૨, ૧૭૯.
भद्र ૨, ૪૫, ૪૯, ૫૮, ૭૫, ૭૮, ૧૪૩, ૧૬૪, ૧૬૫.
भद्रपाप ૧૬૩.
भंदिष्ठ ૧૮.
भरत् ૨, ૧૫૩.
भरत ૩૯, ૧૭૪.
भरतऋषभ ૧૮૩.
भरद्वाज ૧૩૮.
भरंती ૯૪.
भव्य ૧૫૧, ૧૫૩, ૧૫૭, ૧૬૬.
भाग ૧૨૧.
भानु ૧૨, ૧૩, ૧૪, ૧૯, ૮૫.
भार्गव ૧૯૨.
भास्वती ૧૪.
भिक्षमाण ૩૫.
भिन्न ૯.
भियस् ૯૮.
भिषक् ૧૨૮.
भिषज्य ૧૯૩, ૧૯૪.
भी ૧૧, ૧૧૬.
भीत ૧૧.
भीम ૯૮૩.
भुजिष्य ૧૬૫.
भुज्यु ૯૩.
भुवन ૧૩, ૧૫, ૪૦, ૪૨, ૪૫, ૫૦, ૫૧, ૫૨, ૫૬, ૫૯, ૬૦, ૮૮, ૮૯, ૧૧૦, ૧૧૧, ૧૨૬, ૧૩૭, ૧૪૭, ૧૫૨, ૧૫૩, ૧૬૧, ૧૬૪, ૧૬૫, ૧૬૬.
भुवनेष्ठा ૧૩૭.
भू ૧૮૩, ૧૮૬,
भूत ૮૯, ૧૦૫, ૧૨૨, ૧૨૬, ૧૩૬, ૧૪૪, ૧૫૦, ૧૫૧, ૧૫૩, ૧૫૭, ૧૬૬, ૧૮૬.
भूतकृत् ૧૬૨.
भूति ૧૬૫, ૧૭૭.
भूत्वा ૧૪૦, ૧૪૩, ૧૫૪, ૧૬૬, ૧૬૯, ૧૭૦, ૧૭૭, ૧૮૯,
भूना ૮૯.
भूमन् (પુ) પુષ્કળ. ૨૫.
भूमन् (ન. પૃથ્વી) ૪૧, ૫૬, ૬૩.
भूमि ૫૪, ૫૬, ૬૧, ૮૪, ૮૫, ૧૩૬, ૧૪૫, ૧૪૭, ૧૫૧, ૧૫૮, ૧૫૯, ૧૬૦, ૧૬૧, ૧૬૨, ૧૬૩, ૧૬૪, ૧૬૫, ૧૬૬, ૧૭૬.
भूयस् ૧૦૪, ૧૪૨, ૧૮૦, ૫૯૧.
भूयिष्ठ ૧૮૩, ૧૮૯.
भूरि ૧૦૯, ૧૪૭.
भूरिधारा ૧૫૮.
भूरिरेतस् ૧૬૫.
भूरिस्थात्रा ૧૦૯.
भूर्णि ૬૬.
भूष्णु ૧૭૯.
भृगु ૭૫, ૧૨૩, ૧૯૨.
भृति ૧૯૧.
भृत्वा ૧૯૨.
भृमल ૧૬૩.

भेतृ १८६.
भेद ६१.
भेषज १३०.
भोग ८०, १३१, १६५, १७७.
भोग्य १५४.
भोज ४४, १०२, १८६, १८७.
भोजन ५४, १५४.
भौजपितृ १८६.
भौज्य १८५, १८६, १८७, १८८.
भ्रातृ ५८, ८०, १४३, १८३, १९३.
भ्रातृत्व १०१.
भ्रातृव्य १२३.

म.

मघ १४७, १५१.
मघव- ८, ११, ४१, ५९, १३९.
म[illegible] ४४.
मणि १६३.
मत् ९३, १८२,
मति २३, ६६.
मत्स्य १९१, १९२.
मद् ७३.
मद्वत् ७६, १४३.
मधु ६, ४९, ७०, ७१, ७२, ८१, १५८, १५९, १८०.
मधुच्छन्दस् १८३.
मधुजिह्व १२३.
मधुमत् १६५.
मधुमती १२४, १४३.
मधुमत्तम ७८.
मधुवृध् ८७.
मध्य १०, २२, ६७, १२७, [illegible], १५९, १७०, १९१,
मध्यम ७, १८०.
मध्यमशी १२९.
मध्यमा १८७.
मनस् ३, ९, ७३, ७७, ९०, १०९, १०७, ११४, १२६, १२७, १३१, १३६, १३८, १४१, १४६, १५०, १५३, १५४, १५९, १६६, १८१, १९०.
मना[illegible] ७३.
मनस्वत् २९,
मनायु १५.
मनी १३८.
मनीषा २७, ३६, ५४, ११४.
मनीषे- १२६, १५८.
मनु ७०, १९१, १९२.
मनुष्य १६, १२७, १४१, १५५, १६०, १७८, १८९, १९०.
मनुष्वत् ५३.
मंत्र ७५, ९०.
मंत्रकृत् १७१.
मंद्र १६४.
मन्यमान ८३, १९३.
मन्यु ३, ६५, ८२, ८४.
मम २५, ४०, ११०, १५४, १६९, १८३.
मय ९०.
मया १०९, १८२.

मयि ૧૩૬, ૧૩૮.
मयोभू ૧૮.
मरुत् ૫૨, ૧૩૨, ૧૩૮, ૧૪૦, ૧૪૧, ૧૪૯, ૧૮૫, ૧૮૭, ૧૯૭.
मरुद्वृधा ૮૬.
मर्डितृ ૮૦, ૧૦૨.
मर्त ૧૫, ૨૪, ૨૬, ૯૩, ૧૬૦.
मर्त्य ૯૬, ૧૫૪, ૧૫૯, ૧૬૦, ૧૬૩.
मर्मन् ૧૬૨.
मर्य ૩૮.
मल ૧૭૭.
मल्व ૧૬૩.
मह् (મોટું.) ૯૨, ૯૮, ૧૪૬.
महत्-न् ૯, ૨૯, ૫૩, ૫૪, ૮૩, ૮૭, ૧૩૬, ૧૪૪, ૧૪૫, ૧૫૨, ૧૫૩, ૧૫૪, ૧૫૫, ૧૫૬, ૧૬૦, ૧૭૮, ૧૮૧, ૧૯૭.
महती ૧૬૦.
महस् ૨૧, ૨૨, ૪૮.
महाभिषेक ૧૮૫, ૧૮૭, ૧૮૮.
महावध ૫૧.
महावीर ૯.
महि ૯, ૩૨, ૫૨, ૬૩, ૧૦૭, ૧૧૧, ૧૧૪.
महित्व ૪૦, ૪૭, ૮૬, ૧૦૬, ૧૪૭, ૧૬૪.
महिनी ૫૪.
महिमन् ૮૪, ૮૭, ૧૧૫, ૧૩૦, ૧૩૧.
महिषी ૧૩૯.
मही ૫૭, ૭૩, ૧૨૪, ૧૪૪, ૧૫૫,
महीय ૪૦, ૭૯, ૧૩૮, ૧૪૨, ૧૫૯, ૧૬૧, ૧૭૨, ૧૭૯, ૧૮૦, ૧૮૨.
मा(અને) ૨૧, ૨૪, ૪૧, ૬૧, ૬૭, ૭૧, ૭૯, ૯૫, ૧૦૯, ૧૧૩, ૧૩૮, ૧૪૨, ૧૪૮, ૧૪૯, ૧૫૦, ૧૬૦, ૧૬૧, ૧૬૩, ૧૬૫, ૧૭૮, ૧૭૯, ૧૮૦, ૧૮૨, ૧૮૪, ૧૯૧, ૧૯૨, ૧૯૭, ૧૯૮.
मा(નહિ) ૩, ૨૦, ૩૭, ૩૯, ૬૮, ૮૩, ૮૪, ૯૬, ૧૦૧, ૧૦૮, ૧૨૧, ૧૨૨, ૧૨૪, ૧૨૫, ૧૨૭, ૧૩૦, ૧૩૬, ૧૪૨, ૧૪૩, ૧૪૪, ૧૪૬, ૧૪૭, ૧૪૮, ૧૬૦, ૧૬૧, ૧૬૨, ૧૬૩, ૧૭૦, ૧૭૪, ૧૮૩, ૧૯૨.
माकिः ૧૩૧.
मातरिश्वन् ૧૨૧, ૧૫૬.
मातली ૭૪.
मातृ ૧૨, ૨૮, ૩૫, ૬૬, ૮૦, ૮૨, ૮૫, ૧૧૭, ૧૨૮, ૧૩૦, ૧૪૩, ૧૫૧, ૧૫૯, ૧૬૦, ૧૬૫, ૧૭૭, ૧૭૮, ૧૮૦, ૧૯૭, ૧૯૮.
मातृतमा ૩૬.
मातृमत् ૧૬૫.

मान ५७, ५८, १८४.
मानव १५८, १५९, १९२, १९३
मानुष ६, ९३, ११०, १३०, १४६, १८४.
मानुषी १४८.
मान्य १७४.
माम् ४१, ६१, १०९, १८२, १९३.
माया ८, ५७, ५८, १५५, १५८.
मायिन् ८, १४७.
मायु ९१.
माष १९१.
मास ४, १७८.
म राज्य १८५, १८६, १८७, १८८.
मित ४४.
मित्र (દેવનું નામ) २५, २८, ४८, ४९, ६३, १३२.
मित्र ८४, ९८, १४०.
मित्रधेय १७९, १९८.
[illegible]ानौ ४८.
मित्रावरुणौ ४७, ५०, १०८, १४१, १४९, १८५.
मित्रवर्धन १४४, १४५.
मित्र्य ५८.
मिथः १४३.
मिथुन १७५, १९३.
मिनती १०१.
मिश्र ९०.
मिषत् ११८, १५५.
मिह् ११.
मीढ्वन् ६६.
मुख १७७, १८१.
मुष्टि १३२.
मुहूर्त ३६.
मूतिब १८३.
मूर ९५.
मूर्धन् ११०.
मूल १२५.
मूष २१.
मृग २१, ११७, १३१, १३९, १४२, १६१, १६३, १६४.
मृळीक ३, ४, ६४.
मृत्यु १०२, १०५, ११४, १४४, १४९, १५६.
मृत्युबन्धु ९७.
मे ४, ६, ७, २०, २१, २२, २३, २४, २५, ३६, ६४, ६५, ८३, ८६, ९२, ९४, ९६, १०१, १२१, १२६, १२७, १२८, १२९, १३६, १४२, १४७, १४८, १५९, १६२, १६३, १६४, १६५, १६९, १७०, १७८, १८२, १८३, १८४, १८८, १८९, १९१, १९३, १९४.
मेदिन् १६२.
मेधा १४७, १६४.
मेधातिथि १७३.
मेधिर ७, २३
मेध्य १७८, १८९, १९५.
मेहत्नु ८६.
मेधातिथ १७३.
मो २०.
मोघ १०३.
मौजवत ७९.

य

य (પુ. સ્ત્રી.) ૨, ૪, ૫, ૬, ૯, ૧૧, ૧૫, ૧૭, ૨૧, ૨૨, ૨૪, ૨૭, ૨૯, ૩૦, ૩૧, ૩૨ ૩૩, ૩૪, ૪૪, ૪૫, ૪૯, ૫૨, ૫૪, ૫૫, ૫૭, ૫૯, ૬૦, ૬૩, ૬૬, ૬૮, ૭૦, ૭૪, ૭૫, ૭૭, ૮૦, ૮૩. ૮૬, ૮૮, ૮૯, ૯૦, ૯૧, ૯૨, ૯૪, ૯૮, ૯૯, ૧૦૦, ૧૦૧, ૧૦૨, ૧૦૩, ૧૦૫, ૧૦૬, ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૦૯, ૧૧૦, ૧૧૨, ૧૧૫, ૧૧૬, ૧૨૨, ૧૨૫, ૧૨૬, ૧૨૭, ૧૨૮, ૧૨૯, ૧૩૦, ૧૩૧, ૧૩૬, ૧૩૭, ૧૩૮, ૧૩૯, ૧૪૦, ૧૪૨, ૧૪૩ ૧૪૪, ૧૪૫, ૧૪૬, ૧૫૦, ૧૫૧, ૧૫૨, ૧૫૩, ૧૫૪, ૧૫૫, ૧૫૬, ૧૫૮, ૧૫૯, ૧૬૦, ૧૬૧, ૧૬૨, ૧૬૩, ૧૬૪, ૧૬૫, ૧૬૬, ૧૬૯. ૧૭૦, ૧૭૧, ૧૭૭, ૧૭૮, ૧૮૦, ૧૮૩, ૧૮૪, ૧૮૬, ૧૮૭, ૧૮૮, ૧૮૯, ૧૯૦, ૧૯૧, ૧૯૩, ૧૯૪, ૧૯૬, ૧૯૭.

यक्ष ૧૨૬, ૧૫૩, ૧૫૬.

यक्षत् ૧૪૧.

यक्षिन् ૬૮

यक्ष्म ૧૨૮, ૧૨૯.

यजत (વિશેષણ યજનીય.) ૫૮.

यजत्र ૬૬.

यजन ૧૨૬.

यजमान ૧૩, ૧૦૯, ૧૨૪, ૧૨૫, ૧૨૮.

य[illegible] ૧૬૨.

यजुष् ૪૮, ૧૨૬, ૧૨૭, ૧૮૫, ૧૮૬, ૧૮૭.

यज्ञ ૧, ૨, ૧૦, ૭૦, ૭૫, ૭૮, ૧૦૭, ૧૨૨, ૧૨૪, ૧૨૬, ૧૨૭, ૧૨૮, ૧૫૨, ૧૫૭, ૧૫૯, ૧૬૦, ૧૬૨, ૧૬૯, ૧૮૯, ૧૯૪, ૧૯૫.

यज्ञक. ૪૭.

यज्ञक्रतु ૧૮૦.

य[illegible]पति ૧૨૧, ૧૨૨, ૧૨૪.

यज्ञिय ૩૯, ૭૫, ૧૦૯, ૧૩૮.

यत् (ન.લિ;અવ્યય.) ૨, ૩, ૫, ૭, ૮, ૧૦, ૧૧, ૧૮, ૧૯, ૨૫, ૨૬, ૩૭, ૩૯, ૪૧, ૪૫, ૫૦, ૫૧, ૫૨, ૫૪, ૫૫, ૫૭, ૫૮, ૬૫, ૬૭, ૬૮, ૬૯, ૭૦, ૭૧,

૮૦, ૮૪, ૮૫, ૮૯, ૯૨, ૯૩, ૯૪, ૯૫, ૯૬, ૧૦૧, ૧૦૭, ૧૧૩, ૧૧૪, ૧૧૬, ૧૨૩, ૧૨૬, ૧૨૭, ૧૨૮, ૧૨૯, ૧૩૦, ૧૩૬, ૧૩૭, ૧૩૮, ૧૪૦, ૧૪૪, ૧૪૫, ૧૪૬, ૧૪૭, ૧૪૮, ૧૫૧, ૧૫૨, ૧૫૩, ૧૫૬, ૧૫૯, ૧૬૧, ૧૬૨, ૧૬૩, ૧૬૪, ૧૬૫, ૧૬૯, ૧૭૪, ૧૭૭, ૧૮૧, ૧૮૨, ૧૮૪, ૧૮૮, ૧૮૯, ૧૯૦, ૧૯૧, ૧૯૩, ૧૯૫, ૧૯૬, ૧૯૭, ૧૯૮.

यत् (इनुं वर्तमानकृदंत) ૨૪, ૧૦૪,

यतर ૧૭૩, ૧૭૫, ૧૭૬.

यतरश्मि ૪૮.

यतः ૬, ૧૧૫, ૧૫૩, ૧૫૫.

यति ૧૭૨.

याते ૧૯૨.

यत्र ૪૭, ૬૦, ૬૨, ૭૪, ૭૬, ૮૮, ૮૯, ૧૦૭, ૧૩૧, ૧૩૭, ૧૫૩, ૧૫૫, ૧૫૬, ૧૯૨, ૧૯૩.

य[illegible]त्र ૧૩૧.

यथा ૩, ૪૦, ૯૭, ૧૨૮, ૧૩૯, ૧૪૨, ૧૪૫, ૧૫૫, ૧૭૪, ૧૮૩, ૧૯૧, ૧૯૫.

यथाकाम ૧૧૬.

यथापूर्व ૧૧૮.

यथायथम् ૧૫૫.

यथौकस् ૧૬૩.

यदा ૫૬, ૮૭, ૧૭૮, ૧૯૧, ૧૯૨, ૧૯૬.

यदि ૯૧, ૧૧૫, ૧૮૮, ૧૯૦, ૧૯૪.

यदु ૭૧.

यम ૭૩, ૭૪, ૭૫, ૭૬, ૭૭, ૭૮, ૭૯, ૧૩૮, ૧૪૯.

यम (જોડકું) ૧૦૪, ૧૫૨.

यमुना ૮૬.

यव ૫૬.

यवस ૪૩.

यशस् ૧, ૬, ૧૫, ૪૭, ૧૫૨, ૧૮૪, ૧૮૫, ૧૯૦, ૧૯૭.

यह्वी ૨૨.

याज्ञवल्क्य ૧૯૦.

यात् ૬૮, ૧૬૪.

यात ૧૨, ૧૫૨.

यातवे ૮૪, ૮૬, ૧૬૩.

याहु ૧૧.

याम ४४, १२५.
यामन् ७, ११२.
यामहूति १०२.
यावत् (वि.अ.) १४२, १६२, १७६, १७७, १९१, १९२, १९६.
युध्यमान ३२.
युध्वन् ८५.
युक्त १५२.
युक्तग्रावन् ३१.
युक्त्वा १९३.
युग १६, ३७.
युज् (नाम.) ७३.
युज्य १४८.
युवति ८७.
युवन् २८, १२७, १९४.
युवम् १७, ४३, ६१.
युवाम् ६०, ६२.
युष्माकम् २७, ९०, १८४.
युष्मा (युष्माः स्त्री. लि.) १२२.
यूप १६२, १९६,
यूयम् ४५, ६६, ६९, १२२, १२८.
योक्त्र ३९, १४४.
योग ६६.
योजन १३.
योनि ३६, ८३, ११०, १२७, १३७.
योषा १६, ३८, १३०.

र

रक्षमाण ४८, १४४.
रक्षस् ५१, १२२, १२३, १२४, १२५, १६४.
रक्षितृ ७७.
रक्षोहा १२८.
रंहिः ९१.
रजस् ११, १२, २७, ८६, ८९, ९६, १०६, ११३, १४७, १५२, १५६, १६४, १६५.
रजसी (द्वि. व.) ४०, ४१.
रण ९२.
रण्व १६३.
रत्नधातम १.
रथ ६, १७, ३१, ३२, ३८, ५३, ७१, ८७, १२१, १३१, १३२, १६३, १९३.
रथनाभि १२७.
रथन्तर १८५.
रथवाहन १३१.
रथस्पृश् ९३.
रथिन् १३२.
रथी ३, ५१.
रथ्य ३५, १०३.
रध्र ३१.
रपस् १२८, १२९.
रफित १०२.
रभस ९५.
रयि १, १५, १८, ४६, ७३, १०२, १०८, १५०.
रश्मि १६, २२, ११५, १२२, १२६, १३१, १५९.

रस १२४, १५०, १५६, १६९.

रसा ८६, ९८, १०६.

राजत् २.

राजन् १२, ४०, ४२, ४९, ५६, ६२, ६५, ७२, ७३, ७५, ७६, ७७, ७८, ८२, ८३, ८५, ९२, १०६, १२८, १३०, १३९, १४०, १४१, १४४, १४५, १४६, १७८, १८०, १८१, १८४, १८६, १८७, १८८.

राजन्य १७२.

राजपितृ १८६.

राजपुत्र १८३.

राजसूय १४४, १८०.

राजापुत्र (અથવા राजा+अपुत्र) १७७.

राज्य १४१, १४४, १८५, १८६, १८७, १८८.

रातहव्य १४०.

राति ५८, ९६.

रात्रि ४६, ११३, १९१.

रात्री ११६, ११७ १८८,

राधस् २८, ३४, १४८.

राधोदेय ४४.

राध्य ११४, १८४.

रायस्पोष १४३.

रायावजा १७२.

रायावजीय १७२.

राष्ट्र ४०, १४१, १५०, १५८.

राष्ट्रभृत् १५३.

राष्ट्री १०९.

रासमाम १६३.

रास्ना १२६.

रिक्थ १८४.

रिहाण ३५.

रुचान ४६.

रुचि १४२, १६१.

रुजाना ९.

रुद्र १०८, ११०, १२७, १८५, १८६

रुशत् १३, १४, ४६, १४६.

रुशती ८६.

रुशमा १७६.

रुह् (નામ) १२८.

रुजाणा ९.

रूप १३६, १५४, १५५, १७२, १७७.

रेकु १००.

रेजमान १०७, १३६,

रेणु ४१, १८३.

रेतस् ५०, ५२, ११४, १२७.

रेतोधा ११५.

रेवत् १७, ४४.

रेवती ४४, १२४, १४१.

रै ४३, ६६, १०३.

रैवत १८५.

रोक्ष्यन् १९६.

रोचन २१, ६९.

रोदसी २०, २१, २२, २३, २४, २९, ४०, ५६, ६३, ७१, १३६, १४०, १४६.

रोहवत् ८५.
रो॰ त १७८, १७९.
रोहिणी १५६.
रो॰ ण ३३.

ल.

लक्ष्म ३०.
लोक ७६, १२७, १५७, १६६, १७०, १७७, १७८, १८७, १८८, १९२.
लोमन् १७३.
लोष्ट १९३.

व.

वकृ १३७.
वक्षणा ७, ३९.
वक्षस् १३.
वक्ष्यन्ती १३३.
वचस् ३६, ३७, ३८, ९०, १००, १२९.
वज्र ८, ९, ३७, १३२.
वज्रबाहु १२, ३३, ३७.
वज्रहस्त ३३.
वज्रिन् ७.
वणिज् १४२.
वत्स २८, ३६, ६५, १४३, १७३.
वदत् १०४, ११६, १४३, १४६, १५५.
वध ३, ८, १०२, १०३, १२३, १२४, १२५, १५९, १६१.
वधना ६१.
वधर् १०.
वध्रि ९.
वन ५६, १६४.
वनस्पति ५५, १३२, १४९, १६४
वनीयस् १०४.
वनुष् ६१.
वन्दमान १४२.
वन्वत् ६१.
वन्वान ६९.
वपुष् ४७, ६७.
वपुषी ८६.
वयम् २, १८, २५, ३४, ३६ ३८, ४३, ४७, ६५, ७॰ १०८, ११२. १२२, १२॰ १२५, १२७, १३१, १६॰ १८१, १८४.
वयस् ९१, १५८, १६४, १७॰ १९४.
वयुन १३, १४, १३१.
व॰ नवत् ४३.
वयोधस् १३१, १४८.
वर १३९, १५२, १७२.
वराह १६३.
वरीयस् ३०, १०१, १४१, १६
वरुण ३, ४, ५, ७, २१, २ २५, २८, ४०, ४२, ४ ४९, ५५, ५६, ५७, ५ ६२. ६३, ६४, ६५, ६

૬૭, ૬૮, ૬૯, ૭૬, ૮૪,
૧૨૭, ૧૩૨, ૧૪૦, ૧૪૧,
(કલ્પિતપાઠ वरण),૧૪૧,
૧૪૫, ૧૪૬, ૧૪૭, ૧૪૮,
૧૪૯, ૧૭૮, ૧૭૯, ૧૮૦,
૧૮૧, ૧૮૨, ૧૮૬.

वरूथ ६८.

वर्चस् ૧૪૧, ૧૪૪, ૧૪૫, ૧૫૮,
૧૬૧, ૧૯૬.

वर्ण ૧૫, ૧૩.

वर्तनि ૫.

वर्तयत् ૯૫.

वर्तवे ૩૬.

वर्त्मन् ૧૬૩.

वर्तिस् ૧૭.

वर्धत् ૪૮.

वर्धन ૩૪.

वर्धमान ૨, ૧૫૯.

वर्धयत् ૧૭૨.

वर्धयित्वा ૧૭૨.

वर्मन् ૧૩૦, ૧૩૧.

वर्मिन् ૧૩૦.

वर्तान ૭૯.

वर्ष ૧૬૨.

वर्षमेदस् ૧૬૩.

वर्षवृद्ध ૧૨૩.

वर्षिष्ठ ૧૨૪.

वर्ष्मन् ૧૧૦, ૧૪૧.

वर्ष्य ૫૧.

वऌ ૩૦.

वल्गु ૧૩૯, ૧૪૩.

वल्गुयान ૭૪.

वव्रि ૪૦.

वशिन् ૧૧૮.

वः ૨૦, ૨૧, ૨૬, ૩૮, ૩૯,૪૪,
૪૬, ૪૭, ૮૩,૮૪, ૮૯, ૧૦૦,
૧૨૧, ૧૨૨, ૧૨૩, ૧૨૪,
૧૨૬, ૧૨૭, ૧૨૮, ૧૨૯,
૧૩૦, ૧૩૧ ૧૪૩, ૧૪૪,
૧૭૦, ૧૭૮, ૧૮૩, ૧૮૪,
૧૯૩, ૧૯૫, ૧૯૬.

वसत् ૧૧૬.

वसति ૪, ૧૧૨, ૧૨૮.

वसंत ૧૬૨.

वसान ૧૪૪.

वसिष्ठ વહાલો ૯૬.

वसिष्ठ ૬૫, ૬૬, ૬૮, ૧૭૪,૧૮૦

वसिष्ठपुरोहित ૧૭૪.

वसु ૨૭, ૬૧, ૬૨, ૯૧, ૧૦૦,
૧૦૮, ૧૦૯, ૧૨૧, ૧૨૬,
૧૨૭, ૧૩૮, ૧૪૧, ૧૫૪,
૧૫૬, ૧૬૩, ૧૮૫, ૧૮૬.

वसुदा ૧૬૩.

वसुदेय ૧૪૧.

वसुधानी ૧૫૮.

वसूया (પ. પા. वसु+या) ૨૮.

वसोष्पते ૧૩૬.

वस्य ૮૦.

वस्य इष्टे ૪.

वस्तो ૧૩.

वह्नितम ૧૨૨.

वा ૪૪, ૪૯, ૫૮, ૬૯, ૭૦,
૭૧, ૧૦૮, ૧૧૫, ૧૩૬,૧૩૮,
૧૪૪, ૧૫૧, ૧૫૩, ૧૫૪,

१८२, १९१, १९२, १९५.
वाघत् २६.
वाच् १५, ८०, ९१, १२३, १३७, १३९, १४३, १५१, १५५, १५९, १७५, १९१.
वाचस्पति १३६.
वाज १४, २७, २८, ३४, ५५, ५६, ८४, ८७, १२७.
वाजपस्त्य ५९.
वाजपेय १९६, १९७.
वाजप्रसूत १५.
वाजयत् ४१, १२८, १३१.
वाजसाति २८.
वाजिन् ८०, १२७, १२८, १३१.
वाजिनी १२५.
वाजिनीवती १७, ८७.
वाजिनीवसु ७१.
वाजेध्यायै १२५.
वात ५, ५२, ९१, १११, १२२, १२८, १२९, १५५, १६४.
वातगोप १३८.
वात्स १७३.
वानस्पत्य १२३, १६१.
वाम् ३५, ४२, ४७, ४८, ६३, ७१, १२२, १५०, १९४, १९८.
वामी १२७.
वायव १२१.
वायु १२३, १२४, १४९, १८५.
वार ११.
वाव १७०, १७१, १७३, १७६.
वावृधान १५१, १६१.
वाश्रा ८, ८५.
वासस् १७५, १९५.
वि (पु.) ४, ११२.
विक्रय १४२.
विघ्नती १२८.
विचर्षणि ७२.
विचारिणो ५५.
विचिन्वत् १५३.
विज् १५, ३१.
विजमान १६२.
विजानत् ९४.
विजितिन् १८४.
वितत ११५, १३०, १३७, १५०, १५५, १५६.
वितस्ता ८६.
वित्त ८३.
विदथ २४, ३४, १३६.
विदधत् ११७.
विन्दती ११६.
विदुषो ९४.
विदुष्टर २३.
विदेश्य १४६.
विद्मन् २७.
विद्या १८४.
विद्युत ११, २०, ५२, ५५, ९४.
विद्वस् ४०, १३१, १३७, १४७, १५३, १५४, १५६, १८२, १९०.
विधर्तृ १५५.
विधातृ ८८.
विधान ४५.
विपश्चित् १६५.

विपाश् ३५, ३६.
विपृच्छम् ६४.
विप्र ३६, ३९, ६८, १०१, १२८, १४०, १४८.
विभाती १४, ४३, ४६, ४७, १५५.
विभावरी १७.
विभीदक ६५, ७९.
विमध्ये ४४.
विमनस् ८८.
विमन्यु ४.
विमान १०६, १५२, १५६.
[illegible]नी ९६.
विमृग्वरी १६१, १६२.
वियत १५३.
विरप्शिन् ८७, १२५.
विराज् १८६, १८७.
विरूपा ९६, १४१.
विवस्वत् ८४.
विवावस् १६३.
[illegible] १६०, १७७.
विवृक्ण ९.
विश् (प्रजा). ३, १४०, १४१, १४४, १८६, १९०.
विशास[illegible] १८०.
विशिशासिषु १८३.
वि[illegible]ष्णं १९५.
विशोक १७८.
विश्व ५, ७, १३, १५, १७, ३०, ३१, ३२, ४०, ४१, ४२, ४७, ५१, ५२, ५४, ५५, ५८, ५९, ७०, ८८, ८९, १०५, १०७, १०८, ११०, १११, ११८, १२३, १२७, १२९, १३१, १३३, १३७, १३८, १४०, १४१, १४४, १४७, १४८, १५१, १५२, १५३, १५५, १५६, १६५, १६६, १८१, १८५, १८६, १८७, १९०.
विश्वकर्मन् ८८, १२१, १५९, १६५.
विश्वगर्भा १६३.
विश्वतः २, १९, ६२, १३१, १५२.
विश्वतोमुख १९, १५४.
विश्वदर्शत ६.
विश्वदानीम् १५८.
विश्वदाव्य १५६.
विश्वदे[illegible]व १०८.
विश्वदेव्य २५.
विश्वधा १२१.
विश्वधायस् १६१.
विश्वंभरा १५८.
विश्वरूप ५२, १४४, १५२, १५९.
विश्ववेदस् १३७, १४०.
विश्वसू १६०.
विश्वह ३४.
विश्वहा १६०, १६१.
विश्वामित्र १८०, १८२, १८३, १८४.
विश्वायु ४०, १२१, १२४.
विश्वावत् १२७.

विश्वाराहू १६४.
विश्वाहा ५, ४३, १३१, १४३.
विषासहि १६४.
विहित ३५, ५३, १४६.
विरूप ५८.
विपुलित १५१.
विष्टि १३.
विष्टूपी २६.
विष्ठा १५८.
विहित १३२.
विष्णु १२१, १२२, १२६, १५९.
विसर्जन १२३.
विसृप् १२५.
विसृष्टि ११५.
विस्तरन्ती १३०.
विहायस् ८८.
विहित १६२, १६४.
विहिति १८७.
वीडवग (वीडु+अंग) १२२.
वीर ५६, ९२, १६१, १८४.
वीरवत् १८४.
वीरवत्तम १.
वीरुध् १२८, १३६, १४९.
वीर्य ७, ३७, १०४, १८६, १९७.
वृक २१, २२, २४, ९५, ९६, ११२, १६४.
वृक्य १२.
वृक्ष ५१, ११२, १३८, १५५, १६१, १६४, १९२.
वृक्षय १९१.
वृजन २५.
वृजिन १३८.
वृगाना १६२.
वृत ४१, ४२.
वृतावृता १६४,
वृत्र ९, १०, ३७, १६२.
वृत्र (न. लि.) ४२, ६०, ६३.
वृत्रतर ९.
वृत्रतुर् ४२.
वृत्रतुर्य १२२.
वृत्रपुत्रा १०.
वृत्रहन् ४२.
वृथा १३.
वृश्चिक १६३.
वृषन् ९, ५२, ६३, ६६, १४४, १६२.
वृषपाणि १३१.
वृषभ ३३, ५०, ८५, १६२.
वृषल ८३.
वृषायमाण ८.
वृषारव ११६.
वृष्टि ४८, ५२, ५५, ५६, ८५. १४९.
वृष्णियावत् १२७.
वृष्ण्यावत् ५१.
वेग १६०.
वेतवे १३९.
वेद १५३, १८४.
वेदन ८०.
वेदि १५९, १७६.
वेधस् ४२, १३६, १६२.
वेन १३७, १४४.
वेनत् ४.
वेपथु १६०.
वेश ५८.

वेश्मन् ११६.
वेष ११२.
वेष्य १२६.
वै ९६, १०२, ११६, १५४, १५५, १५६, १६६, १६९, १७०, १७१, १७३, १७४, १७५, १७७, १७८, १७९, १८०, १८१, १८२, १८३, १८४, १८५, १८६, १८९, १९०, १९१, १९२, १९३, १९४, १९५, १९६, १९७, १९८.
वैधस १७७.
वैयाघ्र १४४.
वैराज १८५.
वैराज्य १८५, १८६, १८७, १८८.
वैरूप ७५, १८५.
वैवस्वत ७३.
वैश्य १७२.
वैश्वानर १४३, १५८.
वैश्वामित्र १८३, १८४.
वैष्णव्य (અથવા वैष्णवी) १२२.
व्यक्त ७६, ११३.
व्यच् १६४.
व्य[illegible] ३०.
व्यंस् ९.
व्यस्त ९.
व्याख्यात १९४.
व्याघ्र १४४, १४५, १६४.
व्याम १२४.
व्याम्य १४६.
व्याहृति १८६, १८७.
व्युष्ट ४९.
व्[illegible]र्णाते १६.
श्येनस् ३९.
श्यैलब १६३.
व्योमन् ७६, ११३, ११५, १५८, १६६, १६७.
व्रज १३, ४४, १२५, १२९.
व्रत ३, १६, ५२, ६३, १२१, १४७, १८९, १९०, १९१.
व्रतपति १२१, १८९,
व्रा १३७.
व्रात ८२, ८३.
व्रातसाह १३१.
व्रीहियव १६३, १९१.

श.

[illegible]कटा ११६.
शकुन १६४.
शक्तीवत् १३१.
शक्र १६२.
शग्म १३१.
शंकु १५२.
शची १४८.
शचीपति १५९.
शत ४७, १२५, १२८, १४६, १५२, १५४, १७७, १८०, १८२, १८४.
शतक्रतु २१.
शतक्रतु (સ્ત્રી. લિ.) १२८.
शततेजस् १२४.
शतधार १२१.
शतसा ९१.
शतसेय १४२.

शत्रु ८, १३०, १३१, १३२,
शन्तिव १४३, १६५.
शंसत् ३४, ४५.
शफवत् ५२.
शबर १८३.
शबल ७७.
शम्र् ६६, ७२.
शम १२.
शमितृ ५५.
शमी २६,
शमीधान्य १६१.
शंबर ३३.
शंभु २०.
शम्या ३९.
शयान ९, ३३, १६२, १७८.
शरण १७७.
शर्णि १४२.
शरद् ३३, ९६, १६२.
शरीर १०, १३९.
शरु ११०.
शरु ३२.
शर्धत् ३२.
शर्मन् ५०, ५२, ६३, ११३, १२३, १२४, १३१.
शर्यात १९२, १९३.
शवस् २७.
शशमान ३४, ३५.
शश्वत् ३२, १७७, १८१, १९२.
शश्वधा ३७.
शाक्वर १८५.
शाक्वररैवत १८५
शाखा १८६.
शापयित्वा १८८.
शार्यात १९३.
शार्याती १९३.
शाल १८३.
शालहस्त १८२.
शिखिर ५८, ५९.
शिरस् १९५.
शिल्प १६१.
शिव १३१, १४१, १६३.
शिवतम १८६.
शिवसंकल्प १२६, १२७.
शिवा ७८, ९५, १२५, १६०.
शिशिर १६२.
शिशु ८५. १७१.
शिश्न २१.
शिश्रियाण ८, १६१.
शीत ८२.
शीभ ३९.
शीर्षन् १९६.
शीष्णर्य १८५.
शुक्र ४६. ५८, १२६, १५९
शुचि ४४, ४६.
शुतुद्री ३५, ८६.
शुद्ध १६१.
शुन १४२, १८२.
शुनःपुच्छ १८०.
शुनःशेप १८०, १८२, १८३.
शुनोलाङ्गूल १८०.
शुम्ध्यु ६६.
शुभ ४५, ६७.
शुभ्र ३५, ४५.

शुक्र २७, ३३, ८५, १२७.
शुभ्र १६२.
शुभ्रपुत्र १७३.
शून २०, ३७.
शूर ११.
शूशुजान ८१.
शृंग १६२.
शृंगिन् १२.
शय्या ३२.
शैवाल १७१.
शोचत् १३८.
शौभ्र १६३.
शौनःशेप १८४.
श्मश्रु n. १७७.
श्येन ११, ११२, १२७, १४७.
श्र..यित्वा १४६.
श्रद्धा १८८.
...व १०७.
श्रम १७७.
श्रवयत् २६.
श्रवस् १५, २७, ५७.
श्रान्तसद् १३६.
श्री १४, ९१, ९२, ११९, १४४, १६५, १७६, १८३, १८५.
श्रुत ४८, ५५, ५८, १०६, १३६, १८२.
श्रेणि ९२.
श्रेमन् १८०.
श्रेयस् १३१.
श्रेष्ठ ४७, १८३.
श्र..तम १२१.
श्रैष्ठ्य १८४, १८७, १८८.
श्लोक १७, ६३.
श्वघ्नी १५, ३०, १४६.
श्वन् ७७.
श्वशुर ९१, ९४.
श्वश्रू ८०.
श्वित्यञ्च् ६२.
श्वित्र १७०.
श्वेताश्वाश्वतरीरथ १८४.
श्वेत्य ८६.

ष.

षष् ७९, १५२, १८६, १८७.
षष्टि १५२.
षष्ठ १८०.

स.

सः १, २, ३, ५, ७, १२, १७, २०, २१, २२, २३, २४, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ४४, ५२, ६५, ७२, ७८, ८३, ९९, १०२, १०३, १०५, १०९, ११५, १२१, १२३, १२८, १२९, १३२, १३३, १३७, १३८, १४१, १४२, १४३, १४४, १४५, १४७, १४९, १५१, १५३, १५४, १५५, १५९, १६०, १७०, १७१, १७३, १७४, १७६, १७७, १७८, १७९, १८०, १८१, १८२, १८३, १८५, १८८, १८९, १९०

१९१, १९२, १९३, १९४, १९५, १९७.
सस्मिन् ९४.
सा ६५, ९१, ११२, १२१, १२७, १५२, १५४, १५५, १५७, १५८, १५९, १६०. १६१, १६२, १६४, १६९, १७०, १९३, १९४.
सकृत् २४, ९६, १८३.
सखि ५८, ६५, ६८, ७९, ८०, १०२, १०३, १३०, १३२, १४८, १७७, १७९.
सख्य ६८, ७०, ९६, १४०.
सङ्का १३०.
सङ्कृति १२८.
संख्या १४६.
संगत्य १३०, १४१.
संगमन ७३, १५६.
संगमनी १०९.
संग्राम १६४.
संघात १२३.
सचमान १०३,
सचा ९३.
सचाभू १०३.
सजात १४०, १४१.
सजातवनि १२३.
सजित्वरी १२८.
सजू ८६, १३२.
संचक्षाण ५९.
संचक्षे १४७.
संचरन्ती ३६.
संजिहान १७९.
संज्ञान १४३, १८३.
सत् २६, ६८, ७०, ८२, १०२, १०४, ११३, ११४, १३१, १४०, १५५, १६६, १७१, १८३, १९२.
सतोवीर १३१.
सत्त २३.
सत्तम १८१, १८५.
सत्य २, २३, ३४, ५८, ६१, ६२, १०३, ११७, १२१, १३९, १४७, १५३, १५७, १५८, १८१, १८९, १९०.
सत्यता १८७.
सत्यधर्मन् ८२, १०८.
सत्यवादिन १४६.
सत्र १६२, १७०.
सदन ४१, ८४.
सदम् ५८, १४३.
सदस् ४६, १३१.
सदा ६३, ६६, ६९.
सदृशी ४५.
सदोहविर्धान १६२.
सद्यः ४५, १३७.
सद्विवाचन १८४.
सधमादम् १७७.
सधस्थ १४१, १६०.
सधुर १४३.
सध्रीची १५५.
सध्रीचीन २२, १४३, १४४.
सनत्नी १५५.
सनम् १५५.
समय ४४.

सनातन १५४.
सनिष्यन्ती १२९.
सनुतर् १६.
संविद्त ३.
संवृश् ८८.
संवृशम् ६७.
संवृशि १२७, १६०.
संवेश्य १४६.
संधृता १६१.
संनद्ध १३२.
संन ् । १३१.
संनाह १७८, १७९.
संनि ि त १५२.
संनिषद्य १४५.
सपत्न १६३.
सपत्न।ेतृ १२५.
सपत्नदम्भनम् १२७.
सपत्नहा १४४.
सपत्नी २१.
सपला ा १८६.
सप्त ११, २२, ३०, ३३, ४२, १२८, १३८, १५२, १६२, १६६.
सप्तदश १८५, १९७.
सप्तपद १४८.
सप्तर। म ३३, १६५.
सप्तर्षि ८८.
सप्तसप्त ८४, १४६.
सप्तहोतृ १२६.
सप्तास्य ४४.
प्रजापतिक १८५.
सप्रथस् ६३.
सभा ८१, १६४.
सम ५३, १०५, १५८.
समग्रा १५९.
समत् ३०, १३१.
समद् ११०, १३०.
समदा १३०.
समन १३०, १३९.
समनस् १७, ९५
समना ४६, १३०.
समन्त १५३.
समन्तपर्यायिन् १८८.
समर १५६.
समरण ४१.
समा १४६, १४८, १६२, १९२.
समान १३, १५, ३२, ३६, ६४, १३७, १४४.
समानतः ४६.
समानी ४६, १४४, १५८.
समाराण ३५.
समाहित १६६.
समित ६२.
समिति १२८, १६४.
समिथ ६३.
समिद्ध १३९.
समुद्र ८, २५, ३५, ५७, ५९, ६७, ६९, १०६, ११०, ११७, ११८, १३६, १४५, १५८, १९२.
समुद्रपर्यंता १८८.
समुद्रिय ४.
समुद्रेष्ठा १२८.
समृति ९.

सर्पत् १६४.
संपश्यत् १०४, १५३.
संपृक्त ८१.
संप्रश्रम् ८८, १३७.
संम्रिया १३९.
संभल १३९.
संभूय १५२.
संभृत १३९.
संमनस् १४३, १४४.
संमातृ १०४.
सम्यञ्च् १४३, १४४, १८४,
संयति ३२.
सम्राज ५५, १८६.
संराधयत् १४३.
संरिहाण ३६.
[illegible] २६, ११८, १७९, १८०.
[illegible]वनन १४४.
संवप १२४.
संविदान ७५, १२७, १३०, १४१, १४२, १६३, १६५.
सं[illegible]ज् ३०.
संवृज्य १९७.
संशित १६०.
संसृष्ट १९४.
संस्था १८२, १८६.
संस्थित १८९, १९०.
संहित १६४.
संह्वयितवै १९३.
सर १२८.
सरथ ८६.
सरमा ९८, ९९, १००, १०१.
सरस्वती ८६.
[illegible]राति १८४.
स्वर्ग ४६.
सर्गतक्त ३६, ३९.
सर्तवे ११, ३३.
सर्प १६३.
सर्पत् १६३.
सर्व ५८, ७९, ११४, ११८, १२५, १२६, १२७, १२९, १३०, १३७, १३९, १४१, १४४, १४६, १५१, १५२, १५३, १५४, १५५, १६२, १६४, १६६, १६९, १७०, १७८, १७९, १८४, १८७, १८८, १९१, १९२, १९६, १९७.
सर्वतः १५२.
सर्वदा १३६.
सर्ववीर २५.
सलिल ११४, १५३, १५८.
सवन १६९.
सवशोशीनर १८७.
सवितृ २५, २६, ३७, ६३, ८२, ८३, १२१, १२२, १२३, १२४, १२५, १२६, [illegible] १४०, १४८, १४५, [illegible] १५२, १५६ १८[illegible], [illegible]
सव्य १६२.
सव्रत १४३.
ससत् ४५.
ससवसः ४३.
सलोमत्व १६९.
सस्नितम १२२.

स्वाहाकार १८२.
सह ४७, ४९, ६२, १०६, १२७, १३०, १३१, १३६, १३९, १४१, १४४, १६२, [illegible], १६९, १८८.
स[illegible]भान १६४.
स[illegible]वत्सा १०.
सहस् ४१, १०१, १२३.
सहस्र १२८, १५०, १५४, १६३, १८२, १८४.
स[illegible]स्रार ६८.
सहस्रधार १२१.
सहस्रभृष्टि १२४.
[illegible]हस्रमय ६६.
स[illegible]स्रवचस् १५०.
सहस्र[illegible]ण ४९.
स[illegible]साक्ष १६५.
[illegible]र १५२.
सहस्राह्ण्य १५०.
स[illegible]स्वत् १९.
[illegible]हिष्ठ १८१
सहृदय १४३.
साकम् १२९, १५२, १८४.
सातप्न १४२.
साति ६२.
सादन १३८.
साधु ७७.
साध्य १६९, १८५, १८७.
सानु ९, ८४, १३१.
सांना[illegible]क १७८.
सामग १३८.
सामन् १२७, १५६, १६२, [illegible], १७३, १७४, १८५.
[illegible]ांमनस्य १४३.
साम्राज्य ५, १६५, १८६, १८८.
सायक ८.
सायम् ११६.
[illegible]ायंप्रातर् १४४.
[illegible]ारमथ ७७.
सार्धम् १८३.
सार्वभौम १८८.
सार्वायुष १८९.
साला[illegible]क ९६.
सालवृकेय १७२.
सावयस १९०.
सिंह ५१, १४५, १६४.
सिच् [બાજુ.] ८५.
सिंधु ११, १६, १९, २३, २५, ३०, ३३, ३६, ३८, ४२, ४८. ८४, ८५, ८६, ८७, १५८.
सिषासत् (सन्‌ના ઇચ્છાદર્શક રૂપનું व. कृ.) ५०.
सीम् ५८.
[illegible]ीकमावत। ८७.
सु २०, ३८, ४७, ५३, [illegible], [illegible], ६६, ८४, १४७.
[illegible]कन्या १९३, १९४.
सुकृत १३, ४५, ८३, [illegible], [illegible], १२७, १८८.
सुकेत १२७.
सुक्रतु ५, १८६.
[illegible]क्षेत्रिय १८.
सुगमा १२५.

सुख ८७.
सुग १४०.
सुगातु १८.
सुगोप १००.
सुजात ९४.
सुजूर्णि २२.
सुत ८, २१, ७२.
सुतरा ११२.
सुतसोम ३१.
सुदंसस् १५, ७०.
सुदानु १३, ५०.
सुदास् ६०, ६१, ६२.
सुदिनत्व ६८.
सुदेव ९५.
सुधातु १२२.
सुन्वत् १३, ३४, १०९, १२८.
सुपत्नी १२७.
सुपथ ५.
सुपर्ण २०, २२, १३१, १६४.
सुपाणि ३७.
सुपार ३८.
सुपू १२१.
सुप्त १२६.
सुप्रजस् १२७.
सुप्रणीत १४७.
सुप्रतिष्ठित १६५
सुप्रतीक १४.
सुप्रपाण ५३.
सुप्रवाचन २३.
सुप्रशस्त १४८.
सुप्राव्य १०९.
सुबन्धु ५९.
सुभग १५.
सुभगा १६, ३६, ८७, ९९, १०१, १३९.
सुभ्रू १४५.
सुभृत १६४.
सुमति ३९, ७५, १३९.
सुमनस् ६४, १४१.
सुमनस्यमान १३१, १६३.
सुमेक ४०.
सुमेधस् १४८.
सुमेधा ११०.
सुम्नआपि ९२.
सुयुज् ४८.
सुरथा ८७.
सुरभि ११७, १६०, १६५.
सुरा ६५.
सुराधस् ३९.
सुवर्चस् ७६.
सुवाना १३९.
सुवासस् ८७.
सुविदत्र ७७.
सुवीर १५, ३४, १३२.
सुवीर्य ४६, ७३.
सुवृक्ति ६३.
सुशमि १२३.
सुशिप्र ३१.
सुशेव १७८.
सुषदस् १३९.
सुषदा १२५.
सुषारथि १२७, १३१.
सु[illegible]कि १९४.
सुसर्तू ८६.

सुसर्व १९४.

[illegible]षामा ८६.

सुह्व १२६.

[illegible]ह्वयतम १८१.

सू (જણનારી) १०.

सूकर १६३.

सूक्त १८१.

सूत्र १५५, १५६.

सूनु ३, ३६, ९४, १५१.

सूनृत १४.

सूनृतावती १७.

[illegible]पावन ३.

सूर १०७.

सूरचक्षस् २६.

सूरि १८, ७०.

सूर्त ८९.

सूर्य ८, १६, २३, ३१, ४७, ४९, ५५, ५६, ५७, ५९, ७८, १२२, १२६, १४९, १५३, १५६, १५९, १६२, १६४, १६६, १८०.

सूर्या ५९, १६०.

सूर्याचन्द्रमसौ ११८.

सृक ११.

[illegible]त्वरी ८४.

सेतु १६१.

सेन ना ८३.

सेन्द्र १७४.

सेन्द्रत्व १७४.

सोम ८, ११, ३४, ४१, ५६, ७२, ७३, ७८, ७९, १०१, १०९, १२१, १३०, १३१, १३९, १४०, १४२, १४९, १६२, १६९.

सोमजुष्ट १३९.

सोमपा ३३, १३८, १८१.

सोमपीति १८.

सोमराज्ञी १२९.

सोमवती १२९.

सोमशित १००.

सौम्य २०, ३६, ७०, ७५, १३१, १३८.

सौत्रामणी १४०.

सौधन्वन २५, २६, २८.

सौभग १७, १३९, १४५.

सौमनस १४, ७५, १४४.

[illegible] १८०, १८१, १८२, १८३.

सौहार्द १८३.

स्कन्ध ९.

स्कम्भ १२१, १६६.

स्कम्भनी १२४.

स्तनथ ५१.

स्तनयत् ५१, ५४.

स्तनयित्नु ५२.

स्तभित १०६.

स्तुत १४४, १९५.

स्तुत्वा १७०.

स्तुवत् ४५, ६८.

स्तूयमान १८१.

स्तेन ११२, १२९.

स्तोक ९६.

स्तोतृ २१, ६५, ६[illegible]

स्तोत्र १४८.

स्तोम ५५, ६६, ८६, ११३, १७२, १८५.
स्तोमभाग १७४.
स्त्री ८३, १५४, १६१.
स्त्रैण ९६.
स्थाम- १३६.
स्थिर १०२.
स्थूण ४९.
स्नु ६७.
स्पश् ५, १४५.
स्पृत १७०.
स्म ३१, ६१, ६८, ९३, १८१, १९१.
स्यन्दमान ८.
स्योन ४६, १२५, १२७, १५९.
स्योना १६०, १६१, १६५.
स्रवत् ९९.
स्रवन्ती ११.
स्रुच् २७.
स्रोत्या ३८, १३६.
स्व २, ६४, ६५, ७४, ९३, १२७, १४१, १७२.
स्व (न. लि.) १५४.
स्वगूर्त ९२.
स्वञ्च् ५९.
स्वतवस् ७२.
स्वधा ७०, ७१, ७४, ७६, ११४, ११५, १२५, १६०.
स्वधावन्-वत् ५८, ६५, ६६, ६८, १४७, १४८.
स्वन ८५.
स्वपस्य २८
स्वपा ६८, १४०.
स्वप्न ६५.
स्वयम् ११०.
स्वय- १५६, १६६, १८८.
स्वयश- ८७.
स्वर् २०, ५२, ६७, ११८, १२२, १५१, १५४, १८६, १९६.
स्वराज् १८६, १८७, १८८.
स्वरु १४, ४४, १५९.
स्वरोचिष् १४४.
स्वर्ग ९७, १५३, १६९, १७७, १८८, १९२.
स्वर्गलोक १७०.
स्वर्ग्य १७०.
स्वर्दृश् ६०.
स्वर्य ८.
स्वावि- १३७.
स्वश्व ४१, ८७.
स्वसर ४७.
स्वसृ १६, ३८, १०१, ११२, १४३, १७८.
स्व-त्व १०१.
स्वस्ति ३, १९, ६६, ६९, ७७, १६१.
स्वा-ष्ठ २५.
स्वादु ११६, १८०.
स्वा-ष् १३१.
स्वायुज् १३.
स्वाराज्य १८५, १८६, १८७, १८८.

स्वाव थ १८५, १८६, १८७.
स्वाहा ७४, १४९, १५०.
स्वाहाकृत २५, १२८.
स्वित् ४५, ८२, ८९, ११५.

ह.

ह ६४, ६८, ७८, १०७, ११४, १५२, १५४, १५६, १६६, १७७, १७८, १७९, १८०, १८१, १८२, १८३, १८४, १९०, १९१, १९२, १९३, १९४, १९५, १९६, १९७, १९८.
हत ६०, ९९, १७९.
हत्नवे ३.
हत्वा ३०.
हन्त १७९, १८०, १८१.
हन्तवै ११०.
हन्तृ ३२, १८६.
हंस १५३, १६४.
हये ९०.
हरन्ती १६९.
हरस् १३८.
हरि १२१, १४६, १५३.
हरिणी १५२.
हरित्-त १५२, १५५, १५६.
हरितस्रज् १५५.
हरिश्चन्द्र १७७.
हव ७, १४०.
हवनश्रुत् ६१.
हविन् १४१.
हविर्धान १२२.
हविष् ७३, ७५, ७८, ९७, १०५, १०६, १०७, १०८, १२२, १२३, १३१, १३२, १४२, १५०, १६५, १९०, १९१.
हविष्कृत् १२३.
हविष्मत् १०९.
हवीमन् ६१.
हव्य २३, ४२, ४३, ६४, ७८, १२१, १२२, १३२, १४०, १४२, १६०.
हव्यदाति १३२.
हव्यवाह् १६०.
हस्त १०४, १२२, १२४, १२८, १६९.
हस्तच्युत ७२.
हस्तवत् ८२.
हस्तघ्न १३१.
हस्ति १६१.
हायनी १६२.
हासमान ३५.
हि ३, ४, ९, १७, १९, २४, ४२, ४५, ५८, ६१, ७५, ८३, ८४, ८७, ९४, ९८, १०३, १३१, १३९, १४१, १४७, १४८, १६९, १७०, १७७, १८१, १८२, १८९, १९२, १९५, १९६, १९७.
हित २३, १५५, १६४.
हित्वा १६९.
हित्वाय ७६.
हिमवत् १०६, १५९, १८७.

हिरण्य १३९, १६०, १६३, १७७, १८४, १९८.
हिरण्यकाशि १८४.
हिरण्यगर्भ १०५.
हिरण्यनिर्णिज् ४५.
हिरण्यनेमि २०
हिरण्यपाणि १२३, १२४.
हिरण्यय ५.
हिरण्ययी ५९, ८७.
हिरण्यरथ १८१.
हिरण्यरूप ४९.
हिरण्यवक्षस् १५८, १६१.
हिरण्यवत् १७.
हिरण्यवर्तनि १८.
हीन ८२.
हृणान ३.
त्मातष्ठ १२७.
हृद् ११, २३, ५६. ६६, ११४, १२७, १३८.
हृदय ८२, ९६, १५८, १६२.
हेति १३१.
हेतु ७९.
हेमन्त १६२.
हेमन्तजकथ १६३.
हेषत् ५५.
होतृ १, २, ६, २३, १४३, १८०, १८४.
हृव १९४.
हृवेचक्षुस् ९२.
ह्रादुनि ११
ह्रियमाण १६९

ધાતુકોશ.

[આમાં ધાતુના મૂળ અર્થ જ આપ્યા છે. સંબંધના લીધે તથા ઉપસર્ગના લીધે થતા ફેરફારો તે તે સ્થળે અનુવાદમાંથી જોઈ લેવા. ગણ અને અર્થ આપવામાં મોટે ભાગે મેકડોનલના વેદિક ગ્રામરના ધાતુકોશને, ગ્રાસમાનના વોર્ટર બુખ ત્સુમ ઋગ્વેદને તથા સં. પી. લે. ને અનુસર્યો છું. સંખ્યાનો કાળો આંકડો ગણસૂચક છે. વેદમાં પદનો નિયમ ન હોવાથી મોટે ભોગે પદ આપ્યા નથી. અર્થનો ફેરફાર થતો હોય ત્યાં પદ સૂચવ્યું છે.]

अच् ૧ જવું;
 उद् ૫૩, ૧૫૫.
अज् ૧ પ્રેરવું, હાંકવું;
 आ ૧૩૨;
 उद् ૩૦.
अञ्ज् ૭ ચોપડવું, અંજન કરવું;
 ૧૨, ૧૪, ૧૬૬.
अद् ૨ ખાવું; ૯૫, ૧૦૯, ૧૧૬,
 ૧૫૪, ૧૬૯.
 वि ૨૧.
अन् ૨ (અન્ય સ્થળે ૧, અને ૬ પણ) શ્વાસ લેવો; ૧૧૩.
अम् ૨ ઇજા કરવી; ૧૨૮.
अय् ૧ જવું;
 सम् ૬૦.
अर्च् ૧ સ્તુતિ કરવી; ૧૩, ૫૫,
 ૭૨, ૧૬૨;
 उद् ૧૬૨.
अर्ह् ૧ યોગ્ય હોવું; ૧૮૬.
अव् ૧ રક્ષણ કરવું; મદદ કરવી;
૩૪, ૫૨, ૫૮, ૬૧, ૬૨, ૯૮,
૧૩૮, ૧૪૯, ૧૫૦;
उप ૧૧૬, ૧૨૯.

अश् ૯ ખાવું; ૧, ૪, ૧૫, ૯૬
 ૧૨૯, ૧૯૦, ૧૯૧;
 अति ૧૯૦;
 सम् ૧૯૨.
अस् ૨ થવું, હોવું; ૨, ૧૦, ૧૯,
 ૨૧, ૩૪, ૪૨,
 ૫૮, ૬૫, ૬૬,
 ઇત્યાદિ; ૧૨૧,
 ૧૨૨, ૧૨૩,
 ૧૨૪; ઇત્યાદિ;
 ૧૫૪, ૧૫૯,
 ૧૬૩, ૧૬૪,
 ૧૬૫.
अस् ૪ ફેંકવું; પ્રેરવું; ૫૫;
 अनु+उद् ૧૯૭;
 अभि ૨૫, ૧૦૪.
अह् કહેવું; ૩૧, ૬૪, ૮૦, ૮૮,
 ૯૭, ૧૦૬, ૧૪૧, ૧૫૪,
 ૧૫૫, ૧૬૬, ૧૭૦,
 ૧૯૧, ૧૯૬.
आप् ૫ મેળવવું; ૪૫.
आस् ૨ બેસવું; ૨૨, ૧૨૮, ૧૪૬,
 ૧૫૨, ૧૫૫, ૧૭૦
 ૧૭૯;

अधि ૫, ૪૮;
उप ૧૦૫, ૧૫૪, ૧૯૨;
सम् ૯૨.
इ २ જવું; ૨, ૨૩, ૩૭, ૫૨, ૫૯, ૮૧, ૮૨, ૮૫, ૮૬, ૮૮, ૧૦૧, ૧૦૪, ૧૨૮, ૧૩૨, ૧૩૭, ૧૫૨, ૧૬૬, ૧૬૯, ૧૭૦, ૧૮૨;
अति ૯, ૧૭૭;
अधि ૧૮૪;
अनु ૯૨, ૧૨૨;
अनु+प्र ૧૯૩;
अन्तर् ૧૯૪;
अप ૭૬, ૧૦૧;
अप+प्र ૧૦૩;
अपि ૩૫;
अभि ૧૦૪;
अभि+प्र ૧૪૪;
अव ૬૫;
आ ૨, ૨૫, ૨૬, ૩૫, ૫૨, ૭૬, ૧૦૭, ૧૨૩, ૧૩૬, ૧૪૧. ૧૪૨, ૧૪૩, ૧૪૮, ૧૫૬, ૧૬૨, ૧૭૦, ૧૭૯, ૧૮૦ ૧૮૨, ૧૯૬;
उद् ૧૦૧, ૧૪૧, ૧૫૩;
उद्+आ ૧૨૬, ૧૨૭, ૧૯૪;
उप ૪૮, ૬૪, ૭૭, ૮૨, ૧૪૧, ૧૮૯, ૧૯૪;
उप+आ ૨;
परा ૬, ૭૬, ૯૧, ૯૫;
परि ૧૬૬;
+आ ૧૬૭;
प्र ૧૯, ૭૬;
प्रति ૧૨, ૧૮૨;
वि ૭૬, ૧૪૩, ૧૭૨.
इध् ७ પ્રગટાવવું, સળગાવવું; ૧૬૦.
इष् (इच्छ्) ६ ઇચ્છવું; ૯૯, ૧૦૩ ૧૫૨, ૧૭૭, ૧૮૮, ૧૯૩;
अनु ૧૬૫;
[વિ. કૃ.] ૬, ૨૫, ૨૭, ૩૭, ૪૯ ૮૨, ૯૮, ૧૪૨.
ईक्ष् २ જોવું; ૧૬૫, ૧૮૦, ૧૯૩.
ईङ्ख् હીંચોળવું;
प्र ૬૭.
ईड् २ સ્તુતિ કરવી; ૧.
ईर् २ હલાવવું, ગતિમાં મુકવું;
उद् ૫૧, ૧૨૯;
सम् ૪૦.
ईश् २ ઐશ્વર્ય ભોગવવું; ૧૦૬, ૧૨૧, ૧૩૧, ૧૪૨, ૧૮૧.
ई १ ચાલવું; ૫૧.
उक्ष ६ છાંટવું; ૧૫૮.
उष १ બાળવું, પ્રકાશ કરવો; ७४, ૧૭૩.
उह् ७ ભીનું કરવું; ૫૬;
वि ૫૩, ૫૬.
ऊर्ण् ८ ઢાંકવું; ૧૫૧;
अप ૧૩;
वि ૨૩;
ऋ ३ જવું;
उद् ૮૫;
अर्पय प्र ૧૨૧.

ऋ ૬ [ऋच्छ्] आ ૧૩૮.
ऋध् ૫ સમૃદ્ધ થવું;
सम् ૧૭૨, ૧૮૪.
ऋष् ૧ ઘસવું; ૩૯;
अभि ૮૫.
एज् ૧ હાલવું; ૧૫૨, ૧૬૦, ૧૬૩.
कम् ૧ ચ્હાવું; ૧૧૦, ૧૩૧, ૧૬૨,
૧૬૯, ૧૭૦ ૧૭૩, ૧૭૪, ૧૯૪.
का (અથવા कन्) ૪ ભોગવવું; ૯૧;
आ ૭ (आचके બોલાવું છું).
कृ ૫ કરવું; ૧૪, ૨૩, ૨૬, ૨૮,
૪૧, ૪૩, ૫૧, ૮૨,
૮૩, ૮૪, ૯૦, ૯૧,
૧૦૧, ૧૦૨, ૧૦૪, ૧૧૦,
૧૨૬, ૧૩૦, ૧૩૧, ૧૩૯,
૧૪૦, ૧૪૧, ૧૪૨, ૧૪૩,
૧૪૪, ૧૪૮, ૧૫૦, ૧૫૭,
૧૬૦, ૧૬૩;
आविस् ૫૧;
सम् ૮૯;
कृ ૮ ૧૨૭, ૧૩૦, ૧૭૧, ૧૭૨,
૧૮૩, ૧૮૪, ૧૮૫, ૧૯૧,
૧૯૪, ૧૯૬, ૧૯૭, ૧૯૮;
वि ૧૬૩;
(ગણકાર્યરહિત રૂપો) ૨, ૫, ૭, ૧૨,
૧૩, ૧૭, ૩૦, ૩૭,
૪૧, ૫૪, ૫૮, ૬૬,
૬૮, ૭૬, ૮૦, ૯૦,
૯૫, ૧૨૬, ૧૨૮,
૧૩૭, ૧૪૧, ૧૪૫,
૧૫૪, ૧૫૯, ૧૬૧,
૧૮૨, ૧૮૪, ૧૯૩;
अरम् ૬૬;
अव ૬૫;
आ ૪, ૬;
उप+आ ૧૧૩;
नि ૧૧૨;
वि ૧૫૮;
कॄ ૬ વેરવું; ૧૧.
कृष् ૧ ખેંચવું, ખેડવું; ૫૩, ૮૩.
क्लृप् ૧ રચવું, બનાવવું; ૧૧૮, ૧૪૧
૧૬૪, ૧૮૩
अव ૧૯૦.
क्रन्द् ૧ ચીસ પાડવી; ૧૪૦;
अभि ૫૩;
आ ૧૩૨; ૧૩૯.
क्रम् ૧ પગલું ભરવું;
अति ૨૧, ૮૪, ૧૨૯;
आ ૧૨૨, ૧૭૮;
प्र ૮૪, ૯૧;
वि ૧૦૪, ૧૪૪, ૧૫૬, ૧૫૯.
क्रीड् ૧ રમવું; ૮૨.
क्रुध् ૪ ગુસ્સે થવું; ૧૯૩.
क्रुश् ૧ ચીસ પાડવી;
अभि+उद् ૧૮૬;
आ ૧૭૩;
उद् ૧૮૧.
क्षप् ૧ ભાગવું, ખાવું; ૬.
क्षर् ૧ ઝરવું; ૧૫૯, ૧૬૧.
उप ૪૮.
क्षि ૧ રહેવું; ૧૨;
आ ૧૬૪;
उप ૧૦૯.
क्षि ૯ નાશ કરવો; ૧૩૧.

खन् १ ખોદવું; ૧૩૦;
वि ૧૬૨.
ख्या २ જોવું;
अभि ૬૪;
आ ૧૭૮, ૧૮૪;
वि ૧૧૧;
वि+आ ૧૯૫.
गम् १ જવું; ૨, ૧૧, ૨૫, ૩૬, ૬૮, ૭૮, ૧૨૫, ૧૩૦ (गनीगम्ति), ૧૩૯, ૧૫૩, ૧૫૫, ૧૭૭, ૧૮૮, ૧૮૯, ૧૯૬;
अधि ૧૮૨;
अभि ૧૧૭;
अव ૮, ૧૪૦;
आ ૨, ૬૧, ૭૧, ૭૫, ૯૮, ૧૦૦, ૦૧, ૧૩૯, ૧૪૧, ૧૬૯, ૧૯૦, ૧૯૩, ૧૯૪, ૧૯૫;
उप ૧૦૨;
सम् ૭૬, ૧૨૮.
गा ३ જવું; ૧૦૧;
अप ૧૮૨, ૧૮૩.
गा ४ ગાવું; ૧૬૩;
उप ૭૧.
गिल् ६ ગળી જવું; ૧૯૧.
गुह् १ ઢાંકવું; ૯૯.
गृ ९ ગાવું; ૧૪૮ (गृणते વ. કૃ.).
गृ જાગવું; ૧૪, ૧૪૩.
गृध् ४ લોભી થવું; ૮૦.
गृभाय् (गृभ નામ ઉપરથી સાધિત ક્રિયાપદ) લેવું, બસ કરવું: ૧૩૨;
उद् ૫૪.
ग्रभ् ९ લેવું, ગ્રહણ કરવું; ૧૨૩.
ग्रह् ९ લેવું, ગ્રહણ કરવું; ૧૨૨, ૧૨૩, ૧૨૭, ૧૭૯, ૧૯૦, ૧૯૧, ૧૯૫.
घस् ખાવું; ૯૬ (मा क्षन्).
घुष् १ અવાજ કરવો;
आ ૩૭.
चक्ष् २ જોવું; ૪૯;
आ ૧૭૭, ૧૮૪, ૧૮૬, ૧૮૭;
वि ૮૩, ૧૪૬, ૧૫૫;
वि+आ ૧૯૪;
सम् ૧૪૭.
चर् ચાલવું; ૪૫, ૪૬, ૫૯, ૬૭, ૮૪, ૯૦, ૯૬, ૯૮, ૧૦૮, ૧૨૧, ૧૪૨, ૧૪૪, ૧૪૫, ૧૫૩, ૧૫૯, ૧૬૪, ૧૭૯, ૧૮૦, ૧૮૯, ૧૯૦, ૧૯૨, ૧૯૩;
अनु ૧૫૮, ૧૬૦;
आ ૪૬;
वि ૧૦;
सम् ૧૩૨, ૧૪૧, ૧૪૨, ૧૬૩.
चित् १ જોવું, જાણવું; ૧૬, ૪૪, ૬૬, ૯૧.
चुद् १ પ્રેરવું; ૧૩૧, ૧૪૨.
चृत् ६ બાંધવું;
वि ૭.
च्यु १ હાલવું; ૧૪૦.
छद् અથવા छन्द् २ દેખાવવું; ૭૯, ૧૦૧.
छिद् ७ કાપવું; ૧૯૨.
छिनत्- (વ્હીટનીનો કલ્પિત પાઠ सिनत्-) ૧૪૬.
जन् १ ઉત્પન્ન કરવું; ૩૦, ૩૧,

૫૪, ૮૭, ૯૦, ૯૪, ૧૦૮, ૧૪૮, ૧૫૦, ૧૫૨, ૧૫૩, ૧૬૬, ૧૭૭, ૧૭૮, ૧૭૯, ૧૮૬.
जप् ૧ જપવું; ૧૯૬.
जा ૪ જનમવું; ૨૩, ૫૨, ૧૨૭, ૧૬૪, ૧૬૬, ૧૭૭, ૧૭૮, ૧૮૮;
 अधि ૧૧૭;
 उप ૪:
 प्र ૧૮, ૧૯૬, ૧૫૪;
 वि ૧૫૩.
 जि ૧ જિતવું; ૧૧, ૩૦, ૮૧, ૧૨૩, ૧૩૦, ૧૩૨, ૧૬૩, ૧૭૬, ૧૮૭, ૧૮૮;
 उद् ૧૭૧, ૧૯૬, ૧૯૭;
 वि ૧૧, ૧૭૫, ૧૭૬.
जि ૫ સચેત થવું;
 प्र ૫૪.
जिन्व् ૧ સચેત થવું, સ્ફુરવું; ૧૫૮.
जीव् ૧ જીવવું; ૧૬૦.
जुष् ૬ ભોગવવું; ૬, ૬૪, ૧૪૨;
 प्रति ૩૭.
जू ૧ ધસવું; ૩૫.
जू ૯ પ્રેરવું; ૬૬.
जॄ ૧ ગાવું, વિચરવું; ૪૬.
जॄ ૪ ઘરડા થવું; ૧૫૪, ૧૫૫.
ज्ञा ૯ જાણવું; ૮૦;
 आ ૧૯૦, ૧૯૩;
 वि ૪૫, ૧૫૨, ૧૭૭;
 सम् ૧૪૧, ૧૮૪, ૧૯૩.
तक्ष् ૧ બનાવવું; ૮.
तच् ૭ જમાવવું, મેળવવું;
 आ ૧૨૧.
तन् ૮ ફેલાવવું; ૨૩, ૨૫, ૬૮, ૧૨૬, ૧૫૨, ૧૫૯, ૧૯૪;
 अभि+वि ૧૩૬.
 आ ૧૧૦, ૧૫૯;
 वि ૫૬.
तन्द्र् ૧ થાકી જવું: ૧૮૦.
तप् ૧ તપવું; ૮૨, ૮૩, ૯૬, ૧૨૩, ૧૩૮, ૧૫૩, ૧૬૬, ૧૮૨;
 अभि+आ ૬૧;
 अभि+सम् ૧૩૮;
 आ ૧૬૦.
तृह् ૭ તોડવું;
 अनु ૭.
तृप् ૫ તૃપ્ત થવું;
 सम् ૨૫.
तॄ ૧ તરવું; ૧૪, ૩૯;
 उप+प्र ૧૩૯;
 प्र ૫, ૯૪;
 वि ૮૧;
 सम् ૩૯.
त्रस् ૧ ગભરાવવું; ૯૩.
त्रा ૪ રક્ષણ કરવું; ૪૯.
दम् ૧ દમન કરવી; ૬, ૯૯.
दस्-दास् ૪ નાશ કરવું;
 अभि ૧૫૯;
 उप ૧૦૨.
दह् ૧ બાળવું:
 निर् ૮૨.
दा ૩ આપવું; ૫૯, ૭૬, ૭૮, ૧૦૨,

૧૦૩, ૧૨૭, ૧૩૯, ૧૪૮,
૧૫૫, ૧૬૦, ૧૬૩, ૧૭૯,
૧૮૦, ૧૮૨, ૧૮૪, ૧૯૩;
अनु ૩૨;
आ ૮, ૩૦, ૧૨૪, ૧૩૮, ૧૫૪;
परि ૭૭;
सम् ૧૩૦, ૧૬૪.
दाश् ૧ અર્પણ કરવું; ૪૨.
दिश् ૬ બતાવવું;
अनु+सम् ૧૪૬;
अभि ૧૭૦;
आ ૧૬૨.
दी અથવા दीदी પ્રકાશવું; ૯૪.
दीव् ૪ જુગાર રમવો; ૮૩.
दुवस् (दुवस नाम ઉપરથી સાધિત રૂપ) પૂજા કરવી; ૭૩.
दुह् ૨ દો'વું; ૪૭, ૧૦૪, ૧૦૭, ૧૫૮, ૧૬૨, ૧૬૩;
सम् ૧૫૯.
दृ ૯ ચીરવું, ઉઘાડવું, મળે એવું કરવું;
अप ૧૯૭;
आ ૨૮, ૭૪.
दृश् જોવું; ૬, ૨૪, ૬૧, ૧૧૬, ૧૫૨, ૧૫૪, ૧૫૬, ૧૮૨, ૧૯૩;
सम् ૬૧.
दृह् ૧, ૬, ૪ દૃઢ કરવું; ૮૭, ૧૨૧, ૧૨૨, ૧૨૩.
द्युत् ૧ પ્રકાશવું; ૯૪;
वि ૯૧.
द्रु ૧ દોડવું;
अति ૭૭;
अभि ૮૪, ૧૯૨;
आ+प्र ૧૪૧;
वि ૧૩૧;
सम् ૧૩૧.
द्रुह् ૪ દ્રોહ કરવો; ૧૮૮.
द्विष् ૨ દ્વેષ કરવો; ૮૦, ૧૨૫, ૧૪૩, ૧૫૯, ૧૬૦, ૧૬૧.
वि ૧૪૩.
धा ૩ મુકવું; ૧૭, ૪૩, ૪૭, ૫૦, ૫૬, ૭૨, ૭૭, ૯૪, ૧૦૯, ૧૧૫, ૧૩૬, ૧૪૦, ૧૫૮, ૧૫૯, ૧૬૦, ૧૬૩, ૧૬૪, ૧૬૫, ૧૯૭;
अधि ૧૧૧;
अभि ૧૪૬.
आ ૫૩, ૬૮, ૧૨૮, ૧૩૨, ૧૩૯, ૧૪૨, ૧૪૪;
उप ૧૨૩;
नि ૧૬૧, ૧૬૫;
वि ૪૫, ૧૦૯;
श्रत् ૩૧.
धाव् ૧ દોડવું;
आ ૨૦.
उप ૧૭૮, ૧૮૧.
ભેળવવું; आ ૭૨.
धिव् ૫ ખુશી કરવું; ૧૨૪.
धी ૩ વિચારવું;
अनु ૧૩૮;
आ ૮૦.
धू ૫, ૬ હલાવવું;
अव ૧૯૭, ૧૯૮;
वि ૧૬૪.

धृ ધારણ કરવું; ૪૦, ૪૧, ૮૯, ૧૦૫, ૧૪૭, ૧૫૨;
अव ૧૮૫.
धृष् ૫ ધર્ષણ કરવું; ૧૪૦;
अभि ૮૪;
आ ૫૭.
नन्द् ૧ આનંદ પામવો; ૧૬૬.
नश् ૧ પ્રાપ્ત કરવું, પહોંચવું; ૨૬, ૮૫, ૯૧;
प्र+आ ૯૮.
नश् ૪ ગૂમ થવું; નાશ પામવું; ૧૧૬, ૧૨૮, ૧૨૯.
नह् ૪ બાંધવું:
सम् ૧૨૭.
निन्द् ૧ નિન્દા કરવી; ૧૩૮, ૧૯૪.
नी ૧ દોરવું, લઈ જવું; ૩૭, ૮૦, ૮૫, ૧૨૨, ૧૨૭, ૧૩૧, ૧૪૦, ૧૫૧;
अभि ૬૭;
अव ૧૬૯;
आ ૧૪૦;
सम् ૧૭૭.
नुद् ૬ પ્રેરવું;
प्र ૬૩.
नृत् ૪ નાચવું. ૧૬૩.
पच् ૧ રાંધવું; ૧૯૧.
पत् ૧ ઉડવું; ૫૨, ૭૧, ૭૯, ૧૨૫, ૧૩૧, ૧૫૨;
आ ૧૪૦;
उद् ૧૩;
उप ૪;
नि ૧૬૧;
परा ૪;
प्र ૯૬.
पद् ૪ જવું, પડવું; ૮૩, ૧૭૮;
अव ૨૦;
आ ૧૯૧, ૧૯૨, ૧૯૩;
उप ૧૮૩;
नि ૧૧૭;
सम् ૧૭૯, ૧૮૦.
पन् ૧ સ્તુતિ કરવી; ૮૭, ૧૩૧.
पश् ૪ જોવું; ૨૪, ૭૬, ૧૩૭, ૧૪૫, ૧૫૫, ૧૭૪, ૧૭૭, ૧૭૮, ૧૮૦;
अति ૧૪૫;
अनु ૧૦૩;
अभि ૧૫૪;
अभि+वि ૧૬૨;
अव ૧૨૬;
प्रति ૧૪૧;
वि ૧૦૯, ૧૫૩, ૧૬૬.
पा ૨ પાલન કરવું; ૬૬, ૬૯, ૧૨૧;
परि ૧૩૧.
पा ૧ પીવું; ૮, ૭૦.
पि ૫ (અથવા पिन्व् ૧) પુષ્ટ કરવું; ૪૭, ૪૮, ૫૨;
प्र ૩૯.
पिश् (पिंशति) ૬ શણગારવું: ૨૮;
उप ૧૧૩.
पिष् ૭ પીસવું.
वि ૧૯૩,
सम् ૯.
पुष् ૪ પોષણ કરવું; ૧૦૩.

पू १ શુદ્ધ કરવું; ૭૨;
 अभि ૧૫૯.
पू ९. શુદ્ધ કરવું; ૭૨, ૧૨૧;
 उद् ૧૨૨, ૧૨૬, ૧૬૧.
पू ३ ઓળંગવું; ૧૩૦, ૧૯૧, ૧૯૨;
 अति ૧૯.
पृच् ७ મેળવવું, સંબંધ થવો;
 सम् ૨૬, ૯૩, ૧૨૪.
पृ ३ પૂરવું, ભરવું; ૧૩૦, ૧૫૯;
 आ ૧૬૫.
पॄ ९ પૂરવું, ભરવું;૫૭, ૧૦૩, ૧૦૪
 आ ૩૯.
प्या ४ પુષ્ટ કરવું;
 आ ૧૨૧, ૧૫૦.
प्रच्छ् ६ પૂછવું; ૨૦, ૩૧, ૬૪, ૧૧૬, ૧૫૨, ૧૫૫, ૧૭૧, ૧૭૬, ૧૭૭.
प्रथ् १ ફેલાવવું; ૮૭, ૧૨૪, ૧૫૮;
 प्र ૬૩;
 वि ૪૧.
प्रा २ ભરવું;
 आ ૧૧૧.
प्लु १ તરવું;
 उप+नि+आ ૧૯૨.
बन्ध् ९ બાંધવું: ૧૨૫, ૧૨૭;
 प्रति ૧૯૨.
बाध् १ પીડા કરવી; ૧૪, ૧૧૧;
 अप ૧૬૪;
 वि ૧૨૯.
बुध् १, ४, જાગવું; ૧૬, ૭૦.
ब्रू २ બોલવું; ૧૪૬, ૧૪૭, ૧૬૯, ૧૭૦, ૧૭૧, ૧૭૨, ૧૭૩, ૧૭૪, ૧૭૫, ૧૭૬, ૧૭૮, ૧૮૩, ૧૮૫, ૧૮૬, ૧૮૮, ૧૯૦;
 अधि ૧૩૧, ૧૪૪;
 उप ૪૭, ૧૨૮;
 प्र ૪૨, ૧૪૭;
 प्रति ૯૫.
भक्ष् ખાવું; ૧૮૩.
भज् १ ભાગવું, વ્હેંચવું; ૧૬૦;
 अप ૧૦૧;
 वि ૧૦૦, ૧૪૧;
 सम् ૩૯.
भा २ પ્રકાશવું;
 वि ૧૫, ૧૬, ૧૦૭.
भिद् ७ ભેદવું;
 प्र ૭.
भी ६ બ્હીવું; ૨૯, ૩૩, ૪૧, ૬૦, ૧૨૪.
भी ३ બ્હીવું; ૫૧, ૧૪૭, ૧૫૬, ૧૯૭, ૧૯૮.
भुज् ભોગવવું; ૬૮.
भुर् ६ હાલવું; ૫૨.
भू १ થવું, હોવું; ૩, ૯, ૧૧, ૨૦, ૩૮, ૪૪, ૫૩, ૬૦, ૬૧, ૬૨, ૬૪, ૬૮, ૮૩, ૯૦, ૯૭, ૯૮, ૧૦૨, ૧૦૩, ૧૦૬, ૧૧૨, ૧૨૪, ૧૨૬, ૧૩૦, ૧૩૧, ૧૩૨, ૧૩૭, ૧૩૯, ૧૪૦, ૧૪૧, ૧૪૨, ૧૪૩, ૧૪૭, ૧૫૧, ૧૫૨, ૧૫૪, ૧૬૦,

१६१, १६५, १६६, १६९, १७२, १७४, १७७, १७८, १७९, १८१, १८३, १८४, १९०, १९१, १९२, १९५, १९६, १९७;

आ ११५, १५१;

आविस् १६५;

परा १७५;

परा+अव १७५:

परि १२, १०८, १५५;

सम् १११, १५४, १५९, १६०. १८८.

भृ १ ધારણ કરવું, ભરવું; ६६, १४३, १५३, १७२, १८२.

आ १७, १५४, १६६;

परि ८६.

सम् १६०, १७८, १८५,

सम्+आ १६६.

भृ ૩ ભરવું, ધારણ કરવું; २०, ४९, ५४, १०८, १०९, १३०, १५८, १५९, १६०, १६६, १९१;

अव १०.

भ्यस् १ ધ્રુજવું; २९.

भ्राज् १ પ્રકાશવું;

वि ४९.

मंह् દાન કરવું; २५, २८.

मद् १ મત્ત થવું; ४८, ७४, ७५, ७७, ७९, १४४;

सम् ८८.

मद् ४; ४१, ९७.

मन् ૪ વિચારવું; १३८, १४४, १४५, १५३, १५४, १५५;

मन् ८; ६३, ६७, १३२, १५१, १८३, १९०.

मंत्र् વિચારવું, બોલવું; १४५;

अभि १८६;

आ १७१, १७९, १८२, १९६;

उप १८३, १९७.

मंद् १ આનંદ થવો, સ્તવન કરવું; १२८.

मह् ખુશી થવું; ११६.

मा ૩ માપવું; १४७ १५९;

नि १६२;

वि २७, ३०, ५७.

मि ૫ સ્થિર કરવું;

नि १४६.

मिथ् १ ઠપકો આપવો; ७९.

मी ९ કાપવું; ८, १६२;

आ ३१;

प्र ३.

मुच् ६ છોડવું; ३९, १२५, १२९, १४५, १४६;

उद् ७;

वि ४७, ६९, १८१.

मुद् १ આનંદ પામવો;

प्रति ५४.

मृ १ મરવું; ९६ १५५.

मृज् २ સાફ કરવું; ३७, १४५;

सम् १२५.

मृड् ६ કૃપા કરવી; ७, ८४, १००, १६३.

मृष् ६ ઓઢવું;
परि ૮૦.
मृष् ४ દરકાર ન કરવી, માફ કરવું;
૧૪૨
यज् १ યજન કરવું, પૂજવું; ૧૮, ૯૭,
૧૨૫, ૧૩૨, ૧૭૮, ૧૭૯,
૧૮૦, ૧૯૦, ૧૯૫, ૧૯૬,
૧૯૭.
अभि ૭૧;
आ ૨૩, ૪૨;
सम्+आ ૮૯.
यत् १ ઉપર ચઢવું; ૮૫.
यम् १ નિયંત્રિત કરવું;
नि ૧૭.
यम् (यच्छ्) १ આપવું; ૪૬, ૫૨,
૬૩, ૬૮, ૧૨૨.
अनु ૧૩૧;
आ ૭૮;
नि ૧૩૬.
या २ જવું; ૩૫, ૩૬, ૩૭, ૩૮,
૫૯, ૬૦, ૮૪, ૧૧૩,
૧૩૦, ૧૩૮, ૧૫૩;
आ ૩૯, ૬૯, ૭૧, ૧૪૮.
उप+आ ૧૬૯, ૧૮૯;
वि ૧૭૩;
सम्+अव+आ ૧૯૨.
यु २ જોડવું; ૧૨૪.
यु ३ છુટું કરવું; ૧૧૨, ૧૬૧, ૧૬૪;
अप ૧૬;
वि ૯૪, ૧૪૩.
युज् ७ જોડવું; ૧૩, ૧૭, ૮૩, ૯૭,
૧૨૨, ૧૪૦, ૧૪૪, ૧૫૨,
૧૬૨;
अनु+प्र ૧૬૨;
उद् ૧૯૩;
नि ૧૩૮.
युध् ४ યુદ્ધ કરવું; ૧૧, ૬૨, ૧૬૩,
૧૯૩;
रक्ष् १ રક્ષણ કરવું; ૧૦૦, ૧૨૧,
૧૨૨, ૧૩૧, ૧૫૮, ૧૬૦;
अभि ૬૩;
प्रति ૧૫૫.
रज् (इरज्य्) વિરાજવું; ૮૪;
रद् १ ખોદવું, ચીરવું; ૩૭;
प्र ૮૪.
रध्-रन्ध् ४ કબજે કરવું, સોંપવું;
૩, ૧૫૯.
रभ् १ આરમ્ભ કરવો;
अनु ૧૩૮.
रम् १ રમવું, આનંદ કરવો; ૮૭;
उप ૩૬;
नि ૧૩૬;
रम् ९ સ્થિર કરવું; ૩૦.
रा ३ આપવું; ૫૨, ૭૩, ૧૮૨;
राज् १ વિરાજવું, રાજ્ય કરવું; ૭૭,
૪૦, ૬૧:
वि ૧૩૯, ૧૪૧.
राध् ४ સફળ થવું; ૧૨૧, ૧૫૮,
૧૮૯;
वि ૧૩૬ (છૂટા પાડવું);
रि ९ વહેવું; ૩૦, ૪૨.
रिप् લેપવું; ૫૮;
रिभ् (અથવા रेभ्) १ સ્તુતિ કરવી;
૨૨.
रिष् ४ ઇજા પામવી; ૧૨૯, ૧૩૦,
૧૪૬.

रुच् પ્રકાશવું; ૧૫૪;
प्र ૧૬૦.
रुध् ૭ રોકવું; ૮૩;
अप ૭૯, ૮૦;
अव ૧૭૩.
रुह् ૧ ઊગવું; ૨૭, ૧૬૨, ૧૯૫, ૧૯૬;
अधि ૧૭૮;
अनु+आ ૧૮૫;
अभि+अव ૧૯૮;
आ ૪૯, ૬૧, ૬૭, ૧૩૯, ૧૬૫, ૧૮૫.
लभ् ૧ લેવું; ૧૭૭, ૧૮૨, ૧૮૪;
आ ૧૮૦.
वच् ૩ બોલવું; ૧૨૮, ૧૪૭, ૧૪૮, ૧૭૦, ૧૭૮, ૧૭૯, ૧૮૦, ૧૮૧, ૧૮૨, ૧૮૩, ૧૯૦, ૧૯૧, ૧૯૨, ૧૯૩, ૧૯૪, ૧૯૫;
प्र ૭, ૫૭, ૬૫, ૮૪, ૧૧૫, ૧૩૭, ૧૭૪;
वि ૨૦;
सम् ૬.
वञ्च् ૧ વાંકા ચાલવું; ૧૪૫, ૧૫૪.
वद् ૧ બોલવું; ૨૧, ૫૦, ૮૩, ૯૪, ૧૦૯, ૧૧૦, ૧૨૯, ૧૩૨, ૧૩૬, ૧૪૩, ૧૫૧, ૧૫૩, ૧૫૫, ૧૬૩, ૧૬૪, ૧૬૫, ૧૭૦, ૧૮૩, ૧૮૯, ૧૯૦, ૧૯૧;
अभि ૧૭૦;
आ ૩૪, ૧૨૩, ૧૬૧;
वि ૧૪૦;
सम् ૬૪, ૧૩૦.
वध् ૧ વધ કરવો; ૧૨૫;
अप ૧૧૬.
वन् ૧ મેળવવું; ૧૬૫.
वप् ૧ ધારણ કરવું, કાપવું;
अधि ૧૩.
वम् ૧ ઉલટી કરવી; ૧૦૦.
वश् ૨ ઇચ્છવું; ૫૬, ૯૧, ૧૪૧.
वस् ૧ વાસ કરવો; ૯૬, ૧૫૩, ૧૭૭;
उप ૧૯૦.
वस् ૨ પ્હેરવું; ૫, ૧૫૫;
अधि ૮૭;
सम् ૫૬.
वस् ૬ પ્રકાશવું;
वि ૧૭.
वह् ૧ વ્હેવું; ૧૨૩, ૧૬૫, ૧૬૬;
अनु+सम् ૧૫૨;
आ ૧, ૧૭, ૧૮, ૪૮, ૭૫, ૧૫૦.
वा ૨ વાવું;
अनु ૧૬૪;
प्र ૫૨, ૧૧૧.
वाञ्छ् ૧ ઇચ્છવું; ૧૪૪;
विच् ૭ જૂદું કરવું;
वि ૧૨૩.
विज् ૬ ધ્રૂજવું;
सम् ૧૨૪.
विद् ૨ જાણવું; ૪, ૫, ૮, ૨૦, ૨૧, ૨૨, ૨૩, ૨૪, ૪૨, ૫૮, ૭૪, ૮૮, ૯૦, ૯૯, ૧૦૧, ૧૧૫, ૧૩૬, ૧૩૭,

૧૪૫, ૧૪૭, ૧૪૮, ૧૫૧, ૧૫૩, ૧૫૪, ૧૫૫, ૧૫૬, ૧૭૮, ૧૮૪, ૧૯૦, ૧૯૩;

प्रति ૧૨૩, ૧૨૪;

सम् ૧૫૬.

विद् ૬ મેળવવું; ૧૫, ૨૦, ૫૪, ૮૦, ૧૦૧, ૧૦૨, ૧૦૩, ૧૩૯, ૧૬૧, ૧૭૫, ૧૭૭, ૧૮૦, ૧૮૭, ૧૮૮, ૧૯૬;

अनु ૩૩;

आ ૧૨૯;

निर् ૧૧૪;

प्रति ૧૭૫.

विदांक् જાણવું; ૧૯૩.

विध् ૪ વિંધવું;

अप ૧૩૦.

विध् ૬ પૂજવું; ૧૦૫, ૧૦૬, ૧૦૭, ૧૦૮.

विवस् (वन् અથવા वा નું ઇચ્છાદર્શક રૂપ) પૂજવું;

आ ૫૦.

विश् ૬ પ્રવેશ કરવો; ૧૧૨, ૧૨૭, ૧૫૨;

अभि+सम् ૧૪૦;

आ ૧૧૦, ૧૨૯, ૧૫૨, ૧૫૬, ૧૬૦, ૧૬૪;

नि ૮૪, ૧૯૨.

विष् ૩ (કાંઇક) કરવું; ૨૮, ૫૦, ૧૦૪, ૧૩૯.

वी ૨ ખાવું, ભોગવવું; ૨૧.

वीड् મજબુત કરવું; ૧૩૨.

वृ ૧ ઢાંકવું; ૪૧.

वृ ૧, ૫;

अप ૧૦;

आ ૧૩૧;

वि ૪૪;

वि+आ ૧૩.

वृ ૯ વરવું; ૮, ૧૨૨, ૧૪૦, ૧૪૧, ૧૭૨, ૧૮૨;

आ ૩૯, ૧૧૩.

वृज् ૭ વાળવું; ૧૮૮;

अप ૧૦૪;

परि ૧૩૧.

वृत् ૧ થવું, ફરવું; ૮૨, ૯૪, ૧૫૨;

अनु ૪૮;

अभि ૧૫૮;

आ ૪૭;

उप+आ ૧૯૧;

ओ ૧૦૩;

नि ૨૨, ૯૬;

सम् ૧૦૫, ૧૦૭, ૧૧૪.

वृध् ૧ વધવું; ૪૮, ૭૪, ૯૨, ૧૫૯, ૧૯૨;

अति ૧૯૧, ૧૯૨;

अभि ૧૫૦.

वृष् ૧ વરસવું; ૫૪, ૫૫, ૧૨૫.

व्यच् પ્હોળું કરવું; ૧૪૦.

व्यथ् ૧ પીડા કરવી; ૧૬૧;

व्रज् ૧ જવું;

उद् ૧૭૦.

व्रश्च् ૬ કાપવું; ૧૩૮;

वि ૩૭.

शक् ૫ શકવું; ૧૨૧, ૧૮૯.

शंस् સ્તુતિ કરવી; ૨૫, ૧૩૮;

प्र ૧૧૭.

शम् (शमीष्व ३५) शुद्ध કરવું; ૧૨૩.
शस् કાપવું;
वि ૧૮૦, ૧૮૧.
शास् ૨ શાસન કરવું; ૯૪.
शिक्ष् (शक्नुं ઇચ્છાદર્શક રૂપ)-
મદદ કરવી; ૬૨;
उप ૯૬.
शिञ्ज् ગણગણાટ કરવો; ૧૩૦.
शिष् ૭ બાકી રહેવું; ૧૨૮.
उद् ૧૭૨.
शी ૨ સુવું; ૯, ૧૦, ૯૫, ૯૯,
૧૫૪, ૧૬૩, ૧૭૯,
૧૯૧, ૧૯૩;
अधि ૧૬૨;
अव ૧૬૯;
आ ૧૦;
उप ૧૯૩.
शुच् ૧ પ્રકાશવું;
अप ૧૮, ૧૯;
आ ૧૮.
शुध्-शुन्ध् ૧ શુદ્ધ કરવું; ૧૨૩,
शुभ्- शुम्भ् ૧ શણગારવું; ૯૩.
श्रथ् ૯ ઢીલું કરવું; ૫૬.
श्रि ૧ આશ્રય આપવો; ૧૩, ૧૪,
૧૨૪, ૧૪૧;
नि ૧૯૫.
श्री ૯ મેળવવું;
अभि ૭૧, ૭૨.
श्रु ૫ સાંભળવું; ૭, ૨૪, ૩૮, ૬૨,
૬૧, ૧૦૯, ૧૩૮,
૧૭૯, ૧૮૩;
आ ૩૮, ૮૬, ૯૪;
उप ૧૩૦;
प्रति ૭.
श्वञ्ज् ૧ ભેટવું; ૩૮.
श्वस् ૨ ફુંકવું;
उप ૧૭૨.
श्वा (श्वि) ફુલવું;
वि ૧૬.
सच् ૧ સંગાથ કરવો, મદદ કરવી;
૩, ૨૯, ૪૦, ૬૮;
आ ૮૬.
सद् ૧ બેસવું; ૧૨૨, ૧૨૭;
आ ૭૫, ૧૨૫, ૧૮૨,
उप ૭૨, ૧૨૭, ૧૩૧;
नि ૫, ૧૬૧, ૧૮૬.
सप् ૧ સેવવું; ૬૨.
सपर्य् પૂજવું; ૧૪૪.
सम् ૨ ઉંઘવું; ૪૪.
सह् ૧ પરાભવ કરવો; ૮૨;
सा ૪ બાંધવું;
अभि ૧૪૬;
वि ૩, ૫૮, ૧૨૭.
सि ૯ બાંધવું; ૧૪૬.
सिच् ૬ છાંટવું;
अभि ૧૪૪, ૧૪૫, ૧૮૫, ૧૮૬,
૧૮૭, ૧૮૮, ૧૯૭;
नि ૫૩;
परि ૭૩, ૧૫૫.
सिध् ૧ દૂર કરવું, રોકવું; ૧૧, ૨૧;
अप ૧૩૨;
नि ૧૨૩.
सु ૫ નીચોવવું; ૭૮.
सू ૨ પ્રેરવું, જન્મ આપવો; ૧૧૦;
अभि ૧૮૨;

सु ६;
आ २६;
प्र १२९.
सूद् ગોઠવવું, મોકલવું; ૨૩.
सृ ૩ સરવું; ૯૨, ૯૮, ૯૯;
उप ૧૭૮, ૧૮૦, ૧૮૧.
सृज् ૬ સર્જન કરવું; ૧૧૬, ૧૬૬;
अति ૧૪૬;
अव ૧૧, ૩૩, ૪૮, ૬૫, ૯૬;
उद् ૧૮૧;
प्र ૫૬;
वि ૧૫૯, ૧૮૯, ૧૯૦;
सम् ૨૮.
सृप् સરકવું;
अति ૧૪૫;
अनु+अव ૧૯૨;
उप ૧૪૭, ૧૬૩;
वि ૭૬, ૧૬૪.
स्कन्द् ૧ કૂદવું; ૧૨૫.
स्तन् ૨ ગર્જના કરવી; ૫૩;
प्र ૮૫.
स्तभ्–स्तम्भ् ૯ ટેકો આપવો; ૩૦;
वि ૬૩.
स्तु ૨ સ્તુતિ કરવી; ૧૪, ૫૦, ૧૪૮, ૧૭૨, ૧૮૧, ૧૮૪;
उप ૧૪૩.
स्तुभ् ૧ સ્તુતિ કરવી;
प्रति ૫૫.
स्तृ ૯ પાથરવું, ફેલાવવું;
उप ૫૫.
स्था ૧ ઉભા રહેવું; ૧૦, ૨૨, ૪૩, ૪૪, ૪૭, ૮૯, ૯૦, ૧૪૫, ૧૪૬, ૧૫૧, ૧૫૨, ૧૫૬, ૧૬૧, ૧૭૯, ૧૮૩, ૧૮૪, ૧૯૭;
अधि ૭૧, ૧૫૧, ૧૫૯;
अभि ૨૭;
आ ૧૨૮, ૧૨૯, ૧૪૪;
उप ૬૧, ૯૬, ૧૦૩, ૧૧૩, ૧૮૨;
उप+आ ૧૩૭, ૧૭૯;
प्र ૭૮;
वि ૧૪, ૧૧૦. ૧૬૬.
स्पृध् ૧ સ્પર્ધા કરવી; ૧૭૫.
स्पृश् ૬ સ્પર્શ કરવો;
उप ૧૧૦, ૧૮૯, ૧૯૬.
स्फुर् ૬ ધકેલવું, ફુંકવું; ૩૩, ૮૨.
स्मि ૧ સ્મિત કરવું; ૧૪.
स्यन्द् ૧ ગતિ કરવી, ઝરવું; ૫૩.
हन् ૨ આઘાત કરવો; ૭, ૮, ૯, ૩૨, ૩૩, ૫૪, ૬૩, ૬૫, ૧૧૭, ૧૫૪;
अप ૩૭;
अव ૧૬૫;
आ ૧૩૧;
आ+अधि ૯;
उद् ૩૯;
उप ૧૩૧;
वि ૩૭, ૫૧, ૫૫.
हर् ૪ તૃપ્ત થવું;
अभि ૧૪૩.
हा ૩ આત્મનેપદ, જવું; ૧૯૨;
अति+उद् ૧૯૬;
अप ૧૧૨;
उद् ૫૨;
वि ૧૬૩.

हा ૩ પરસ્મૈપદ, તજવું; ૧૫૩, ૧૫૫, ૧૭૦, ૧૯૩;

अव ૮૦.

हि ૫ પ્રેરવું; ૧૪૫.

हिंस् ૭ હિંસા કરવી; ૧૦૮, ૧૨૪, ૧૨૫, ૧૨૭, ૧૩૮, ૧૬૨, ૧૯૩, ૧૯૭, ૧૯૮.

हीड् ૧ ગુસ્સે થવું; ૭૯.

हु ૩ હોમવું; ૩૬, ૭૮, ૧૦૮, ૧૪૨, ૧૮૨;

आ ૨૭.

हृ ૧ બોલાવવું; ૨૪, ૩૨, ૪૧, ૬૨, ૬૩, ૭૦, ૭૧, ૭૫.

हृ ૩; ૧૩૮.

हृ ૧ લેવું, હરણ કરવું; ૧૬૯;

अभि+अव ૧૯૨, ૧૯૪;

आ ૧૪૨, ૧૬૯, ૧૯૧;

वि+आ ૧૮૩.

हु ૨. ઢાંકવું;

अप ૧૯૩.

ह्वा ૪ બોલાવવું; ૧૪૦; ૧૪૧;

आ ૯, ૧૧૬, ૧૪૦;

उप ૧૩૬, ૧૯૪, ૧૯૫;

प्र ૩૬;

वि ૩૨, ૧૮૨.

ह्व ૧ વાંકા થવું; ૧૨૧, ૧૨૨.

સુધારાવધારા

(જ્યાં સ્વર નથી આપ્યા ત્યાં મૂળ ગ્રંથમાં છે તે પ્રમાણે સમજવા.)

પૃ.	પં.	સુધારા.
૨	૧૩	द्विवे॰िवे
૫	૫	इ॑
૧૪	૮	अद्दर्शि
૧૭	૨૦	ऊर्जं
૧૯	૧	यंति भानवः
૨૧	મથાળું	सू. १०५.
૨૨	૫	आप्त्यः
૨૨	૭	,, ,,
૨૨	૧૭	यह्वतीः
૨૪	૧	विदं
૩૧	૧૨	सुतसोमस्य
૩૨	૭	विऽजयंते
૩૩	૧	यः
૩૬	૧૩	सिंधु॑ः
૪૦	૧૪	त्वष्टेव
૪૨	૧૧	इंद्र
૪૨	૧૩	इंद्र
૪૨	૧૪	अस्माकम्
૪૯	૬	क्षत्रं
૫૦	૧૩	वृषभो
૫૧	૧૬	रथोऽइव
૫૨	૧૨	जर्भुरीति
૫૨	૧૭	असुरः
૫૩	૧૧	स्यंदंतां
૬૦	૧૧	सुदासं
૬૧	૯	पुरोहिति
૬૨	૧	युवां
૬૨	૧૪	धिया
૭૦	૪	काण्वस्य
૭૦	૭	,,
૭૧	૨૦	मधुना
૭૨	૮	बभ्रवे
૮૨	મથાળું	सू ३४.
૮૩	,,	,,
૮૪	૧૩	वोचाति
૮૬	૧૫	महित्वा
૯૭	૮	बंधुः
૧૦૦	૬	न्यृष्टः
૧૦૩	૩	हूतौ
૧૨૧	૫	वस्स्तेन
૧૨૫	૧૨	विरप्शिन्
૧૨૭	૬	नह्यामि
૧૩૦	૨	संगत्य ताः
૧૩૨	૨	संनद्धो
૧૩૨	૧૨	मेदूतु
૧૩૬	૧૭	महद्
૧૩૮	૧૧	शृणुहि
૧૪૪	૧	योक्त्रे
૧૪૮	૮	वरुणः
૧૪૯	મથાળું	का. ५. सू, २४.
૧૬૧	૯	प्रक्रामन्तः
,,	૧૧	वदामि
,,	૧૭	मा नः

પૃ.	પં.	સુધારો.
૧૮૦	૧૦	निगृह्णान
૧૮૦	૨૫	ईक्षांचक्रे
૧૮૩	૨	स्ततो
૧–૮		ના બદલે ૨૦૧–૨૦૮
૨૦૯	૨૭	સાથે
૨૧૪	૩૨	૧૩ મનુષ્યની જેમ —મનુષ્વત્
૨૨૫	૧૬	દૌર્ગહ
,,	૧૭	પુરુકુત્સાની
,,	૨૨	૧૦ ધાન્યવાળા
૨૨૮	૮	ઋતવડે
૨૩૫	૧૭	યજનીય–યજત
૨૩૯	૧૧	બળવાન (અલ્પવિરામ કહાડી નાંખવો)
૨૫૦	૩	ચાલતાંના
૨૫૧	૮	વેગવાળામાં ઉત્તમ વેગવાળી છે.
૨૫૮	૧૮	વ્યર્થ આવી છું !
૨૬૭		મથાળું, મં. ૧૦. સૂ. ૧૪૭
૨૭૬	૩૧	विरप्शी
૨૭૭	૨૫	૩–૧ જેનાવડે દેવમય દેવ
૨૮૬	૬	હે વાચસ્પતિ મનોદેવ ('ન' કહાડી નાખો)
૨૮૮	૯	દેવોને
૨૮૮	૧૩	આ

પૃ.	પં.	સુધારો.
૨૮૯	૩૦	निगृह्णामि
૨૯૦	૨૬	બેઠેલી કર્યા વિના
૩૦૪	૧૦	વ્હેલોરી
૩૦૯	૨૬	Spirit of God
૩૧૧	૨૨	અગ્નિ એ
૩૧૫	૧૭	(આકાશમાં ચઢે છે તેના બદલે) માતરિશ્વા ફરે છે
૩૨૭	૧૯	વદનું રૂપ ગણે છે
૩૩૨	૨૨	પછીનાની
૩૩૨	૨૫	અશ્વીઓની સ્તુતિ
૩૩૫	૪	જહ્નુઓનું
૩૩૫	૮	('તે'ના બદલે) સુવર્ણના તકીઆ ઉપર
૩૫૪		अस्तृ પછી अस्त्याय ૧૫૨.
,,		अद्भुत ૫,૩૮.
૩૫૮		अर ૧૨, ૧૨૭, ૧૪૪, ૧૫૫.
,,		अराय ૧૬૪.
૩૬૦		आनुष्टुभ પછી आप કહાડી નાંખો.
,,		आप्त्य પછી आप्त्या
૩૭૦		इळा પહેલાં इड (અન્ન) ૫૯. (સ્તુતિ) ૧૨૮.
૩૭૮		दिव्य પછી दिव ૧૪૪, ૧૪૮, ૧૮૬, ૧૮૭, ૧૯૬, ૧૯૭.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠનાં પ્રકાશનો

પુરાતત્ત્વમંદિર ગ્રંથાવલી

ગુજરાતનો ઈતિહાસસાધનસંગ્રહ—પુસ્તક ૧. મેરુતુંગાચાર્ય વિરચિત પ્રબન્ધચિન્તામણિ. સં૦ આચાર્ય જિનવિજય (છપાય છે)

૧ પાલી પાઠાવલી—સં૦ મુનિ જિનવિજયજી કિં. ૦—૧૪—

૨ પ્રાકૃતકથાસંગ્રહ—સં૦ મુનિ જિનવિજયજી કિં. ૦—૧૨—૦

૩ આર્યવિદ્યાવ્યાખ્યાનમાળા—છીંટની પટ્ટી કિં. ૨—૦—૦
ચામડાની પટ્ટી કિં. ૨—૮—૦

૪ પ્રાચીન સાહિત્ય—(શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના પુસ્તકનો અનુવાદ) સીલક નથી.

૫ ઉપનિષત્પાઠાવલી—સં૦ શ્રી૦ દ. બા. કાલેલકર કિં. ૦—૧૨—૦

૬ અભિધમ્મત્થ સંગહો—(બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રાથમિક ગ્રંથ) સં૦ અ૦ ધર્માનંદ કોસમ્બી કિં. ૨—૦—૦

૭ બુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ—લે૦ અ૦ ધર્માનંદ કોસમ્બી કિં. ૨—૮—૦

૮ આર્યોના તહેવારોનો ઇતિહાસ—લે૦ ઋગ્વેદી કિં. ૩—૮—૦

૯ અભિધાનપ્પદીપિકા—(પાલી ભાષાનો શબ્દકોષ) કિં. ૫—૦—૦

૧૦ સમ્મિતિતર્ક ભા. ૧ અભયદેવની તત્ત્વબોધવિધાયિની સાથે સં૦ પં. સુખલાલજી તથા પં૦ બેચરદાસ કિં. ૧૦—૦—૦

૧૧ સમ્મતિતર્ક ભાગ ૨—સં૦ પં. સુખલાલજી તથા પં. બેચરદાસ કિં. ૧૦—૦—૦

૧૨ કાવ્યપ્રકાશ ભાગ ૧ (ઉ. ૧—૬) અનુ૦ શ્રી, રા. વિ. પાઠક અને શ્રી. ર. છો. પરીખ કિં. ૧—૮—૦

૧૩ ધમ્મપદ—(મૂલ દેવનાગરીમાં તથા ગૂજરાતીમાં અનુવાદ ટિપ્પણી, શબ્દકોષ વગેરે) સં૦ અ૦ ધર્માનંદ કોસમ્બી તથા રા. વિ. પાઠક કિં. ૧—૦—૦

૧૪ સમાધિમાર્ગ—લે૦ અ૦ ધર્માનંદ કોસમ્બી કિં. ૦—૮—૦

૧૫ બૌદ્ધસંઘનો પરિચય—લે૦ અ૦ ધર્માનંદ કોસમ્બી કિં. ૨—૦—૦

૧૬ પ્રાકૃતવ્યાકરણ—(દેવનાગરી લિપિમાં) લે૦ પં. બેચરદાસ જીવરાજ કિં. ૪—૦—૦

૧૭ વૈદિક પાઠાવલી—સં૦ શ્રી રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ કિં. ૩—૮—૦

૧૮ સમ્મતિતર્ક ભા. ૩—સં૦ પં. સુખલાલજી તથા પં. બેચરદાસ કિં. ૧૦—૦—૦

૧૯ પ્રાચીન ગુજરાતી ગદ્યસંદર્ભ—સં૦ મુનિ જિનવિજયજી (છપાય છે)

પુરાતત્ત્વ (ત્રિમાસિક) પુ ૧—૨—૩—૪ દરેકની ચોપડી કિં. ૫—૧૨—૦